VESTALA • SAECULUM I.O

1

Ovidiu Drimba

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

Din sumar:

- Cultura și civilizația epocilor preistorice
- Cultura și civilizația mesopotamiană
- Cultura și civilizația Egiptului antic
- Cultura și civilizația ebraică
- Cultura și civilizația persană
- Cultura și civilizația indiană

NOUTĂȚI EDITORIALE

- *Hans Biedermann*, **Dicționar de simboluri**, I–II, 304+272 p.;
- *Leon Casso*, **Rusia și Bazinul Dunărean**, 240 p.;
- *Al. Ciorănescu*, **Dicționarul etimologic al limbii române**, format 17 x 24 cm, 1056 p.;
- *Nic. Densușianu*, **Istoria militară a poporului român**, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Dicționar de autori, opere și personaje**, 240 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Istoria culturii și civilizației**, vol. XI, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Rabelais și Renașterea europeană**, 224 p.;
- *M. Eminescu*, **Traduceri literare**, 320 p.;
- *M. Eminescu*, **Viața culturală românească. 1870–1889**, 304 p.;
- *W. Froehner*, **Columna lui Traian**, 160 p.;
- *Moses Gaster*, **Studii de folclor comparat**, 432 p.;
- *Pierre Grimal*, **Dicționar de mitologie greacă și romană**, 392 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Arhiva spiritistă**, vol. III, 320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Folcloristica**, vol. I–II, 464+320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Soarele și Luna**, folclor tradițional în versuri, ediție critică, I–II, 480+400 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Jurnal fantezist**, 320 p.;
- *Stephan A. Hoeller*, **Gnosticismul**, 208 p.;
- *Hans-Christian Huf*, **Clipe de istorie**, 448 p.;
- *Teodor Iordănescu*, **Viața privată în imperiul roman**, 160 p.;
- *Leo P. Kendall*, **Diamante faimoase și fatale**, 240 p.;
- *Claude Lecouteaux*, **Vampiri și vampirism**, 160 p.;
- *Fosco Maraini*, **Tibetul secret**, 416 p.;
- *I. M. Marinescu*, **Figuri din antichitatea clasică**, 336 p.;
- *I. Mușlea*, **Bibliografia folclorului românesc. 1930–1955**, format 13 x 24 cm, 288 p.;
- *I. Oprișan*, **Basme fantastice românești**, I–III, 352+336+368 p.;
- *I. Oprișan*, **B. P. Hasdeu sau Setea de absolut. Tumultul și misterul vieții**, 592 p. + 16 planșe hors text;
- *I. Oprișan*, **Troițe românești. O tipologie**, 30 x 22 cm, integral color 240 p.;
- *Victoria le Page*, **Shambhala**, 304 p.;
- *Maria Păun*, **Dicționar integral de sinonime**, 512 p.;
- *Simion Florea Marian – Tudor Pamfile – Mihai Lupescu*, **Cromatica poporului român**, 368 p.;
- *Pamfil Șeicaru*, **Scrieri din exil**, I–II, 416+576 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Inițiere și mari inițiați**, 273 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Magia neagră**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Mari scandaluri financiare**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **„Nebunii" istoriei**, 352 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Din dosarele marilor procese ale lumii**, 192 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Enigme și mistere din toate timpurile**, I + II, 192 + 208 p.;
- *G. Dem. Teodorescu*, **Istoria limbii și literaturii române**, 464 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul Apocalipsei**, 352 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul stalinismului**, 496 p.;
- **Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu. Sec. XIX**, vol. I–III, 400+432+448 p.

ÎN CURS DE APARIȚIE

- *Giuseppe Cochiara*, **Istoria folclorului european**, 464 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Cugetări**, 128 p.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

I

Coperta de DONE STAN

Coperta I

- Bustul reginei Nefertiti. Sec. XIV î.e.n. (Berlin).
- Basorelief. Palatul din Persepolis.

Coperta IV

- Miniatură indiană. Perioada Moghul (Museul Guimet, Paris).

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-71-2
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-57-5

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

I

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O.

Editura VESTALA

București, 2003

Prima ediție a *Istoriei culturii și civilizației*, în 4 volume, a apărut la Editura Științifică și Enciclopedică, în anii 1985 (vol. I), 1987 (vol. II), 1990 (vol. III) și 1995 (vol. IV).

CUVÂNT ÎNAINTE

Lucrarea de față, concepută în mai multe volume – prima încercare de acest gen la noi – își propune să ofere date esențiale legate de apariția și evoluția marilor civilizații, punând în evidență specificul fiecăreia și principalele influențe pe care le-au primit sau exercitat.

Există, în ultima analiză, tot atâtea civilizații și culturi câte popoare există; dar sunt relativ puține cele care, în Antichitate, au devenit civilizații *istorice*. Dintre acestea, selecția noastră s-a oprit asupra acelor care în decursul existenței lor și-au desfășurat, pe multiple planuri, toate posibilitățile creatoare; care și-au constituit un profil de o marcată originalitate, ajungând astfel să se impună ca organisme viguroase, mature, complete, devenind adevărate modele pentru unele popoare din jur, și deci au adus contribuții substanțiale patrimoniului de valori al omenirii.

Scopul autorului lucrării a fost să arate cum, în condițiile lor istorice concrete, aceste popoare și-au realizat un mod coerent de organizare socială, politică, administrativă, juridică, religioasă; și-au exprimat viziunea lor proprie asupra vieții, a omului, a lumii, formulând și un sistem propriu de valori; și-au creat o ontologie, o metafizică, o etică, o literatură, o artă – adică tot atâtea forme de cultură prin care și-au revelat întrebările și opțiunile spirituale, idealurile, așteptările, decepțiile sau refulările. În consecință, fiecare capitol dedicat unei anumite culturi și civilizații urmărește să schițeze cadrul condițiilor și al posibilităților sale concrete; să indice liniile capacităților creative și ale realizărilor ei; să arate contribuția sa efectivă (inclusiv reflexele ei înregistrate în cultura noastră) și locul pe care îl ocupă astfel în istoria umanității.

Nenumăratele definiții date conceptelor de „cultură" și „civilizație" (numai C. Kluckhohn și A.L.Kroeber înregistrează peste 180!) se pare că au reușit până la urmă să creeze o reală confuzie. Termenii au fost intervertiți: pentru faptele de civilizație germanii întrebuințează termenul *Kultur*, în timp ce francezii preferă să indice

faptul de cultură prin cuvântul *civilisation*; se folosesc adeseori expresiile „civilizație spirituală" și „cultură materială", ceea ce este o evidentă *contradictio in adjecto*; sau chiar se ajunge până la o identificare a termenilor: dicționarul enciclopedic „Quillet" (1938) definește conceptul de civilizație ca „sinonim cultură".

Asemenea confuzii sunt consecințe ale faptului că teoreticienii respectivi au operat disociații de ordin filosofic nu arareori specioase; că aria faptelor de cultură sau a celor de civilizație a fost în mod arbitrar restrânsă; că perspectiva asupra raporturilor dialectice dintre ele a fost neglijată; și că, în fond, autorii unor noi definiții – devenite un adevărat „pat al lui Procust" – au amputat ori s-au îndepărtat de caracterul real al faptelor, de realitatea intimă și de conținutul lor concret.

Firește că o discuție teoretică a unor asemenea devieri nu își are locul aici; dar o clarificare – măcar în linii generale – este necesară.

Dealtminteri, din chiar subtitlurile prezentei lucrări poate fi dedusă accepția pe care am dat-o acestor termeni. – *Civilizație* înseamnă totalitatea mijloacelor cu ajutorul cărora omul se adaptează mediului (fizic și social), reușind să-l supună și să-l transforme, să-l organizeze și să i se integreze. Tot ceea ce aparține orizontului satisfacerii nevoilor materiale, confortului și securității, înseamnă „civilizație". În sfera ei, prin excelență de natură utilitară, intră capitolele: alimentația, locuința, îmbrăcămintea (nu însă și podoabele), construcțiile publice și mijloacele de comunicație, tehnologia în general, activitățile economice și administrative, organizarea socială, politică, militară și juridică. De asemenea, educația și învățământul – dar în măsura în care aceste procese răspund exigențelor vieții practice.

Cultura include în sfera ei atitudinile, actele și operele limitate – ca geneză, intenție, motivare și finalitate – la domeniul spiritului și al intelectului. Opera, actul și omul de cultură urmăresc satisfacerea nevoilor spirituale și intelectuale; revelarea de sine, descoperirea necunoscutului, explicația misterului și plăcerea frumosului. Iar în raporturile cu natura, cu omul, cu societatea, urmăresc stabilirea, nu a unor relații practice, utilitare, sau de instrumentalizare a unuia de către celălalt, ci a unei relații de comunicare, de căutare, de regăsire în celălalt. În felul acesta, sferei culturii îi aparțin: datinile și obiceiurile, credințele și practicile religioase, ornamentele și divertismentele, operele de știință, filosofie, literatură și muzică, arhitectura, pictura, sculptura și artele decorative sau aplicate.

Evident că această diviziune – dihotomia civilizație–cultură – nu înseamnă o opoziție între respectivele domenii, și cu atât mai puțin o opoziție ireconciliabilă. Dimpotrivă. În tot decursul istoriei interrelația civilizație–cultură s–a afirmat frecvent, comunicarea între ele urmărind idealul realizării plenare a omului, a vieții și a comunității umane.

Pornind de la această concepție și adoptând criterii metodologice în consecință, prezenta lucrare nu ambiționează deci să aibă un caracter enciclopedic exhaustiv, și nici să formuleze explicit alte considerații de teoria culturii și civilizației. Autorul a consultat în primul rând lucrările specialiștilor de recunoscută autoritate în materie și – pe cât posibil – pe cele mai recente. A ținut astfel să pună la dispoziția cititorului nespecialist o bibliografie orientativă suficientă; dar n–a vrut să îi îngreuneze lectura prin minuțioase trimiteri precise și la titlul sau la pagina operei autorului consultat și citat.

Rezultat al unor preocupări constante de patru decenii, lucrarea de față a putut să apară în condițiile în care se prezintă grație judicioaselor observații și sugestii ale specialiștilor noștri de reputată competență care au binevoit să citească manuscrisul: prof. Adelina Piatkowski, prof. Amita Bhose, prof. Viorel Bageacu, prof. Hadrian Daicoviciu, dr. Constantin Daniel, prof. Radu Florescu, Francisc Păcurariu, prof. Haim Rimer, dr. Octavian Simu, prof. Bernard Wechsler, – cărora le exprim și pe această cale sentimentele mele de vie gratitudine.

O. D.

AVANT-PROPOS

Le présent ouvrage, conçu en plusieurs volumes – et qui représente une première chez nous – se propose de tracer les lignes de force qui sous-tendent l'apparition et l'évolution des grandes civilisations, de mettre en évidence leurs traits particuliers, ainsi que la part des influences qu'elles ont subies ou excercées.

En dernière analyse, il existe autant de civilisations et de cultures que de peuples; il y en a toutefois relativement peu qui, au cours de l'Antiquité, soient devenues des civilisations *historiques*. Notre choix s'est porté sur celles qui, au long de leur existence, ont su déployer tout leur potentiel créateur sur de multiples plans, qui ont acquis un profil d'originalité saillante de nature à les imposer comme des organismes vigoureux, ayant atteint la plénitude de leur maturité, servant de modèle aux peuples voisins, et porteurs d'une vaste contribution au patrimoine des valeurs humaines.

Notre étude s'est efforcée d'illustrer la manière dont ces peuples, dans des conditions historiques concrètes, ont réalisé une mode cohèrent d'organisation sociale, politique, administrative, juridique, religieuse; ont exprimé une vision personnelle sur la vie, l'homme et le monde, en formulant un système propre de valeurs; ont créé une ontologie, une métaphysique, une éthique, une littérature, un art, – autrement dit, ont lu autant de formes culturelles révélatrices de leurs interrogations et options spirituelles, de leurs idéaux, de leurs aspirations, déceptions ou refoulements. Par suite, chaque chapitre consacré à une culture et civilisation particulière donne un aperçu général de ses conditions et possibilités; suit les lignes évolutives de ses capacités créatrices et de ses réalisations; met en évidence la portée de sa contribution (en relévant aussi ses échos dans notre culture) et la place qu'elle occupe dans l'histoire de l'humanité.

Une observation, tout d'abord: les innombrables définitions que revêtent les concepts de „culture" et „civilisation" (rien que celles enregistrées par C. Kluckhohn et A. L. Kroeber se chiffrent à plus

de 180!) ont fini par créer une réelle confusion. Nous assistons à une inversion terminologique: les Allemands emploient le mot *Kultur* pour désigner les faits de *civilisation*, tandis que les Français préfèrent le terme de civilisation pour dénommer le fait culturel.

On se heurte souvent à des expressions du genre „civilisation spirituelle", ou bien „culture matérielle" qui, de toute évidence, sont des *contradictio in adjecto*. Le phénomène culmine avec l'identification des termes: le Dictionnaire Encyclopédique „Quillet" (1938) définit le concept de *civilisation* en temps que synonime de *culture*.

Ces confusions dérivent, d'une part, du caractère souvent spécieux des dissociations philosophiques opérées par les théoriciens; d'autre part, d'une réduction arbitraire de l'air des faits culturels ou de civilisation; à laquelle il faudrait ajouter une approche qui néglige la dialectique de leur interpénétration et, en dernier lieu, ajouter le fait que les auteurs de ces définitions – chaque fois procustiennes – amputent les faits de leur caractère réel, de leur intimité, de leur contenu concret, ou s'en éloignent.

Il n'y a pas lieu d'entamer ici une discussion théorique de ces déviations, sans aucun doute, mais il convient d'apporter quelques précisions indispensables.

L'acception que j'ai donnée à ces termes est d'ailleurs impliquée dans les sous-titres du présent ouvrage. J'entends par „civilisation" la totalité des moyens d'adaptation de l'homme à son milieu (physique et social) qu'il réussit à dominer, à transformer, à organisér en s'y intégrant. Tout ce qui se rattache à la satisfactions des besoins matériels, du confort et de la sécurité tient de la „civilisation". Sa sphère – de nature utilitaire par excellence – contient les chapitres de l'alimentation, de l'habitat, de l'aspect vestimentaire (à l'exception de l'ornementation), les constructions publiques, les moyens de communication, la technologie dans son ensemble, les activités économiques et administratives, l'organisation sociale, politique, militaire et juridique, – y compris l'éducation et l'enseignement dans la mesure où ces processus relèvent des exigences de la vie pratique.

La „culture", c'est la sphère des attitudes, des actes et des oeuvres, limité – du point de vue de leur genèse, de leur motivation et finalité – au domaine de l'esprit et de l'intellect. L'oeuvre, l'acte et l'homme de culture recherchent la satisfaction des besoins spirituels et culturels, la révélation de soi, la découverte de l'inconnu, l'explication du mystère, le plaisir du beau. Dans leurs rapports avec

le milieu naturel, l'homme et la société se proposent d'établir non pas des relations pratiques, utilitaires ou instrumentales dans leurs réactions réciproques, mais des contacts, des communications, des tentatives d'approche et de fusion avec l'autre. Ainsi les usages et les coutumes, les croyances et pratiques religieuses, les ornements, les divertissements, les oeuvres scientifiques, philosophiques, la littérature et la musique, l'architecture, la peinture, la sculpture, les arts décoratifs ou appliqués s'inscrivent dans la sphère culturelle.

Il va de soi que cette différenciation - la dichotomie civilisation–culture - ne se conçoit pas comme une opposition entre les deux domaines, et rien moins qu'une opposition irréductible. Tout au contraire. Au cours de l'histoire, l'interrelation entre la civilisation et la culture s'est fréquemment affirmée, - terrain idéal où l'homme, la vie et la communauté humaine trouvent leur épanouissement.

Partant de cette conception et des critères méthodologiques qui en découlent, le présent ouvrage ne prétend pas à un caractère encyclopédique exhaustif, ni ne se perd dans des considérations théoriques sur la culture et la civilisation. L'auteur a consutlé les travaux les plus autorisés en cette matière et, dans la mesure du possible, les plus récents. Il s'est proposé d'offrir au lecteur non spécialiste une bibliographie orientative suffisante, sans alourdir le texte par de renvois minutieux au titre ou à la page de l'oeuvre consultée et citée.

Le présent ouvrage, fruit de quatre décennies de préoccupations constantes, a pu être édité sous sa forme actuelle grâce aux judicieuses observations et aux suggestions de nos spécialistes les plus réputès, qui ont bien voulu lire le manuscrit: Pr. Adelina Piatkowski, Pr. Amita Bhose, Pr. Viorel Bageacu, Pr. Hadrian Daicoviciu, Dr. Constantin Daniel, Pr. Radu Florescu, Francisc Păcurariu, Pr. Haim Rimer, Dr. Octavian Simu, Pr. Bernard Wechsler, auxquels j'exprime ici ma vive gratitude.

O. D.

FOREWORD

The present work, conceived in several volumes – a first attempt of this kind in our country – proposes itself to offer essential data linked to the rise and evolution of the great civilizations, emphasizing the specific features of each one and the principal influences they submitted to or exerted upon others.

All things considered, there exist as many civilizations and cultures as there exist nations; but the number is rather small of tose which, in Antiquity, became *historical* civilizations. From the latter, we have selected those which all along their existence have developed, on multifarious levels, all their creative possibilities; those which have built up a profile of their own with a distinct originality, thus succeeding to impose themselves like vigurous, mature, complete organisms, becoming perfect models for some of the neighbouring peoples and, consequently, have brought substantial contributions to humanity's patrimony of values.

The aim oh the author's work was to show these nations, in the given concrete historical conditions, achieved a coherent mode of social, political, administrative, juridical, religious organization; how they gave expression to their own vision on life, on man, on the world, and formulating also their own system of values; how they created their own ontology, metaphysics, ethics, literature, art, – that is, a great many forms of culture by which revealed their doubts and spiritual options, their ideals, expectations, frustrations or their repressions. Consequently, each chapter dedicated to a certain culture and civilization aims at outlining the frame of its concrete conditions and possibilities; at showing the lines of its creative capacities and its achievements; its effective contribution (inclu-

sively its reflexes recorded in our culture), and the place it occupies in the history of humanity.

The innumerable definitions given to the concepts of „culture" and „civilization" (C. Kluckhohn and A. L. Kroeber alone have registered over 180!) seem to have created, in the end, a real confusion. The terms have been inverted: for facts generated by civilization the Germans use the term „Kultur", while the French prefer the word „civilisation" to indicate cultural facts; often, the expressions „spiritual civilization" and „material culture" are used which is an obvious *contradictio in adjecto*; it even happens that these two expressions are used interchangeably: the encyclopeaedic dictionary „Quillet" (1938) defines the concept of civilization as „synonymous to culture".

Such confusions are consequences of the fact that the respective theoreticians have operated dissociations of a philosophical nature oftentimes specious; that the area of the facts generated by culture, of those produced by civilization has been arbitrarily restricted; that the perspective concerning the dialectical relations between them has been neglected; and that, in fact, the authors of some of the new definitions – each of the latter becoming a real „bedstead of Procustes" – have amputated, or drifted away from the real character of the facts, from their intimate reality and concrete contents.

As is but natural, this is not the place for a theoretical discussion on such deviations, yet, an elucidation – at least in general lines – is necessary.

Besides, from the sub-titles themselves of the present work one can deduce the signification I have given these terms. *Civilization* signifies the totality of means with the help of which man adapts himself to his environment (physical and social), succeeds in subduing, transforming and organizing it and integrates himself in the whole. All that belongs to the horizon regarding the satisfying of material necessities such as: commodities and security, means „civilization". The latter's sphere, pre-eminently of a utilitarian nature, comprises the chapters referring to alimentation, housing, clothes (except jewelry), public constructions and communication means, technology in general, economic and administrative activities, social, political, military and juridical organization, education in ge-

neral and higher education – yet only as for as these processes comply with the exigencies of practical life.

Culture includes in its sphere the attitudes, actions and works – as genesis, intention, motivation and finality – limited to the domain of the spirit and the intellect. The creative production, the action and the man of culture aim at the satisfying of spiritual and intellectual necessities: the revealing of the self, the discovery of the unknown, the explanation of mistery and the joy called forth by beauty. And in relation with nature, man and society they do not aim at the establishing of practical, utilitarian relations or at the instrumentation of the one by the other, but are concerned with the establishing of a connection of communication, of seeking, of finding oneself in the other. Thus, all that is tradition and customs, beliefs and religious practices, ornamentation and entertainment, the scientific, philosophic, literary works, as well as music, architecture, painting, sculpture and decorative or applied arts, they all belong to the sphere of culture.

Of course, this division – the dichotomy civilization–culture – does not mean an opposition between the respective domains, and so much less an unconciliatory opposition. On the contrary. All a long history, the interrelation civilization–culture has frequently affirmed itself, the communication between them pursuing the ideal – the plenary realization of man, of life and of the human community.

Starting from this conception and adopting methodological criteria accordingly, the present work does not claim to be of an exhaustive encyclopaedic character and neither does it claim to formulate explicitly other considerations regarding the theory on culture and civilization. The author consulted in the first place the works of authors with an established authority in the matter and – as far as possible – the most recent ones. He thus wanted to place at the disposal of the non-specialist reader a sufficiently large bibliography to guide him; but he did not want to render him the reading more laborious by adding precise, minute footnotes referring to the title or page of the consulted and cited author's work.

This work, the result of a four decade constant study, could appear in the conditions it now presents itself due to the judicious

remarks and suggestions made by our specialists of reputed proficiency who were kind enough to read the manuscript: Prof. Adelina Piatkowski, Prof. Amita Bhose, Prof. Viorel Bageacu, Prof. Hadrian Daicoviciu, Dr. Constantin Daniel, Prof. Radu Florescu, Francisc Păcurariu, Prof. Haim Rimer, Dr. Octavian Simu, Prof. Bernard Wechsler, and to whom I wish to express here, once more, my feelings of deep gratitude.

O. D.

Venus din Willendorf. Paleolitic recent. Circa 20.000 î.e.n.
Sculptură în corn de ren din grota Mas d'Azil (Franța).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EPOCILOR PREISTORICE

„Istoria epocii de piatră". • Repere cronologice. • Epoca paleolitică. Perioadele. • Locuințe. • Unelte și arme. • Relații sociale. • Credințe, idei și practici religioase. • Începuturile artei. Altamira. • Funcția preponderent magică a artei. • „Revoluția neolitică". • Cultura cerealelor și domesticirea animalelor. • Tehnici noi. Ceramica. • Locuințele și așezările. • Viața socială. Ocupații. • Ritualuri magico-religioase. Cultul morților. • Civilizația megalitică. • Stonehenge. • Templele din Malta. • Sculptura în epoca neolitică. • Pictura. • Caracterele artei neolitice.

„ISTORIA EPOCII DE PIATRA"

O „istorie" – în cazul de față, o istorie a culturii și civilizației – este o relatare (și o interpretare) a faptelor din trecut pe baza unor documente *scrise*; de aceea, epoca „istorică" a omenirii începe – convențional – odată cu apariția documentului scris. Dar asupra civilizației și culturii epocilor anterioare, a proto-istoriei și îndeosebi a preistoriei, informații suficient de bogate și de concludente furnizează – în lipsa documentului scris – arheologia preistorică[1].

Pentru a obține o viziune generală asupra evoluției omenirii, asemenea informații sunt cu atât mai importante cu cât ele dovedesc că descoperirile și invențiile fundamentale, fără de care civilizația umană ar fi de neconceput, în germene datează încă din epoca preistorică. Precum tot de neconceput ar fi și structurile sociale și cele culturale ale epocilor istorice – știința, arta, religia, – dacă nu se iau în considerare formele lor primare, originare; forme vizibile, demonstrabile sub aspect material prin descoperirile arheologiei (sau deductibile, într-o anumită măsură, pe cale logică), încă din perioada preistorică.

Cum însă materialul arheologic rămas este totuși insuficient încă pentru a putea răspunde la unele probleme privind viața spirituală și morală a omului preistoric, anumite răspunsuri la astfel de întrebări pot fi obținute prin analogii sau prin raportări la populațiile primitive actuale. Cu condiția ca asemenea raportări sau analogii să fie operate sau căutate cu oarecari rezerve și cu multă prudență. Căci aceste grupuri umane actuale înapoiate – de pildă, populații din unele zone africane, americane sau australiene – pot prezenta forme contradictorii de cultură și civilizație. (De exemplu: există populații care nu cunosc producerea focului, în schimb dovedesc un evident gust artistic, sau au idei religioase relativ evoluate). Sunt contradicții datorate fie faptului că aceste populații au stagnat de milenii sau au degenerat ulterior sub raportul civilizației datorită efectului unor forțe externe, naturale sau umane, obiective; fie, dimpotrivă, faptului că în unele sectoare ce țin de sfera culturală au suferit influența pozitivă a unor grupuri umane mai evoluate.

1. Încât, recent, un arheolog de recunoscut prestigiu ca H. Müller-Karpe, n-a ezitat să își intituleze manualul de preistorie: „*Istoria* epocii de piatră".

REPERE CRONOLOGICE

Îndelungatul proces al evoluţiei care a dus la desprinderea de linia biologică a antropoidelor şi la apariţia omului propriu-zis – *Homo sapiens* – s-a desfăşurat în era cuaternară. Pentru plasarea în timp a fazelor acestei evoluţii – dar mai ales a duratei lor –, reperele mai sigure le constituie glaciaţiunile.

Aceste perioade de răcire succesivă a climei (datorită şi efectelor asupra globului a scăderii intensităţii radiaţiilor solare) au determinat extinderea şi înaintarea calotelor de gheaţă ale marilor masivi muntoşi[1]. Consecinţa a fost apariţia (sau dispariţia) unui anumit tip de floră şi de faună, care apoi, în perioadele intermediare – ale interglaciaţiunilor, de retragere prin topire a calotelor glaciare când clima se încălzea – sufereau modificări şi adaptări corespunzătoare. – Pentru Europa, cele patru glaciaţiuni din era cuaternară ale Alpilor sunt denumite – în ordinea lor cronologică şi după numele localităţilor în care au fost studiate: Günz, Mindel, Riss şi Würm. Datarea perioadelor glaciare – ca dealtminteri şi datarea principalelor etape ale evoluţiei preumane, a perioadelor preistoriei şi a primelor fapte de cultură şi civilizaţie – rămâne încă aproximativă şi mult controversată[2].

Începuturile civilizaţiei – începuturi care sunt legate în primul rând de confecţionarea cu grijă a celor dintâi unelte de piatră[3] – se

1. Fenomenul a fost general, afectând ambele emisfere. În zona europeană calota de gheaţă – atingând pe alocuri o grosime chiar de 2–3.000 m – acoperea în momentul său de maximă extensiune ţările scandinave, baltice, Anglia, nordul Germaniei şi Olanda, Polonia şi nordul Rusiei până la Kiev. Calote locale acopereau zonele Alpilor, Pirineilor, Vosgilor, Carpaţilor, Caucazului, Himalayei, etc. Calota Groenlandei se întindea şi peste America de Nord.

2. Totuşi, pentru o încadrare cât mai clară posibil a faptelor ne vom referi la o cronologie recentă (W. Bray şi D. Trump, 1970), cea mai apropiată de situările cronologice propuse azi în general: perioada glaciară Günz între anii 590.000–550.000; Mindel – 476.000–435.000; Riss – 230.000–187.000; Würm – 70.000–10.250 î.e.n. (dar după Milankovič – 120.000–25.000. Cu toate metodele moderne de investigare, problemele legate de cronologie continuă să rămână mult controversate).

3. De *confecţionarea*, şi nu doar de *folosirea* unor unelte fără a le modifica – cum ar fi cornul sau băţul. „Noţiunea de unealtă implică *păstrarea* uneltelor şi *repetarea* lucrărilor" (K. Horedt). Or, nici una din aceste condiţii nu erau respectate de acei australopiteci despre care se presupune că „modificau" prin lovire la un capăt o bucată de piatră de râu sprea a o folosi drept unealtă. Acest tip de pseudo-unealtă (proprie aşa-numitei „civilizaţii de prund" – *pebble culture*) este cunoscut de la cele mai vechi exemplare, găsite la Koobi Fora, în Kenya, datate 2.600.000 de ani. Cele aflate în primul strat al staţiunii Oldowai, în nordul Tanzaniei (datarea lor cu

situează în perioada glaciațiunii Günz, când au trăit primele specii – succesiv dispărute – de „hominizi", precursori ai tipului uman actual (australopitecul[1], pithecantropul, sinantropul, etc.). Aceste începuturi care s-ar situa deci în urmă cu 550.000 sau 600.000 de ani se grupează în două mari epoci, denumite – după tehnica predominantă de prelucrare a uneltelor și armelor de piatră: paleolitică – perioadă în care forma uneltei de piatră, de obicei de silex, era obținută prin lovire sau prin cioplire, prin tehnica percuției directe sau mediate; și epoca neolitică, în care unealta de piatră mai puțin dură și rezistentă decât silexul era șlefuită. Epoca paleolitică se subdivide în trei faze. Prima, paleoliticul inferior, se presupune că ar fi avut o durată de peste 400.000 de ani; este faza hominizilor amintiți și a altora asemănători–. În paleoliticul mijlociu – a cărui durată pare să fi fost de aprox. 100.000 de ani – tipul preuman dominant a fost *Homo primigenius*, așa-numitul „om din Neanderthal" (a cărui prezență pe teritoriul României este documentată arheologic de ex. în peștera din Ohaba Ponor).

„Omul din Neanderthal" a apărut deci în urmă poate chiar cu 180.000 de ani (deși mai plauzibilă pare cifra dată de alți autori, de 90.000 de ani) și a dispărut în perioada interglaciară Riss-Würm. În locul lui, în paleoliticul superior – care a durat probabil 42.000 sau numai 31.000 de ani, după regiuni – și-a făcut apariția („simultan în Europa, în Africa de Nord și de Est, în Palestina și chiar în China" – V. Gordon Childe) tipul uman actual, *Homo sapiens*. Acesta este cunoscut în trei varietăți principale, denumite după localitățile unde urmele lor au fost descoperite: Cro Magnon (tip antropolgic înalt și care se crede că ar fi strămoșul populațiilor europene autohtone), Chancelade (oameni mici de statură, tip de tranziție spre cel al eschimoșilor actuali) și varietatea Grimaldi, cu caractere negroide.

potasiu-argon: 1.900.000 de ani), sunt produse de specia *Pithecantropus erectus*. În partea superioară a stratului Oldowai II (datat: 1.200.000–500.000 de ani) apar primele *adevărate* unelte (așa-numitele „topoare de mână" sau „cioplitoare") tipice și proprii paleoliticului inferior și mijlociu. Această primă unealtă apare mai îngrijit lucrată în straturile Oldowai III și IV; în ultimul – alături de resturi ale tipului uman Neanderthal (cf. W. Bray și D. Trump – vd. bibliografia).

1. Specia de hominizi cea mai primitivă (înalți aprox. 1,20 m), atestată în urmă cu două sau chiar trei milioane de ani, nereprezentată pe teritoriul Europei. Azi, se consideră în general că linia precursorilor adevărați ai omului, sau, în orice caz, ai celor mai apropiați de tipul uman *sapiens*, este inaugurată de *Homo erectus* (pithecantropul, sinantropul, etc.) – care își începe evoluția în urmă cu aproximativ 550.000 de ani, care folosea focul și care își confecționa fără îndoială unelte adevărate. – „Apariția omului și confecționarea primelor unelte pot fi situate în timp cu aproximativ 500.000 de ani în urmă" (V. G. Childe).

Cât privește epoca neolitică (arheologii disting și o fază preliminară, de tranziție, numind-o mezolitică sau epipaleolitică), caracterizată de trecerea la economia agricolă și la creșterea animalelor, aceasta ar începe odată cu sfârșitul ultimei glaciațiuni – deci în urmă cu aproximativ 10.000 de ani – și s-ar încheia odată cu începuturile[1] folosirii și prelucrării metalelor (către 4500 î.e.n.)

Toate aceste diviziuni și subdiviziuni nu constituie însă și delimitări cronologice sigure, unanim admise de preistoricieni și general valabile, căci durata lor diferă de la o zonă la alta. Ele servesc pentru a indica doar o anumită ordine de succesiune tipologică, anumite sisteme de viață materială, socială și spirituală; deci *faze* și *tipuri* de civilizație și cultură. Indicațiile de ordinea cronologiei pe care ele le pot da sunt limitate la anumite regiuni, mai mult sau mai puțin circumscrise. – Pe de altă parte, durata acestor perioade ale preistoriei n-a fost aceeași peste tot, n-a fost identică în toate ariile geografice. În unele regiuni predomina încă un tip de civilizație paleolitică în timpul când în Orientul Apropiat se prelucrau de milenii metalele. Unele zone culturale s-au izolat treptat, urmând o evoluție proprie; astfel, America precolumbiană, deși a rămas înt-un stadiu de civilizație fundamental și tipic neolitică, a ajuns totuși să realizeze forme remarcabile de civilizație și de cultură urbană.

Evoluția civilizației umane nu este un proces uniform, nu se desfășoară în forme simultane și paralele nici chiar în regiuni apropiate geografic. Uneori chiar în interiorul uneia și aceleiași arii geografice mici decalajele sunt evidente. Egiptul, de exemplu, mai folosea încă primitive unelte de piatră în timp ce construia acele uimitoare capodopere de știință și de tehnică – piramidele. Anumite forme de civilizație și de cultură preistorică se pot prelungi și în epoca istorică. – Pe de altă parte, nordul Europei continua să trăiască într-o primitivă fază de civilizație neolitică, în timp ce pe malurile Eufratului scribii regali transcriau *Codul lui Hammurabi* sau *Epopeea lui Ghilgameș*!

1. Primul metal folosit (la început în starea naturală, apoi prin topire) a fost cuprul, din mileniul al V-lea î.e.n. În Orientul Apropiat metalurgia bronzului a apărut poate chiar la sfârșitul mileniului al IV-lea î.e.n. Din mileniul următor datează și cele mai vechi obiecte de fier cunoscute (găsite în mormintele din Ur și în piramida lui Kheops). Hitiții dețineau încă din sec. XIV î.e.n. secretul și primatul prelucrării fierului. În regiunea egeo-mediteraniană prelucrarea fierului a început după anul 1200 î.e.n. Totuși, piatra a continuat să furnizeze multe tipuri de unelte (cele mai comune și cele mai utile vieții de fiecare zi) încă mult timp după momentul folosirii și prelucrării aramei.

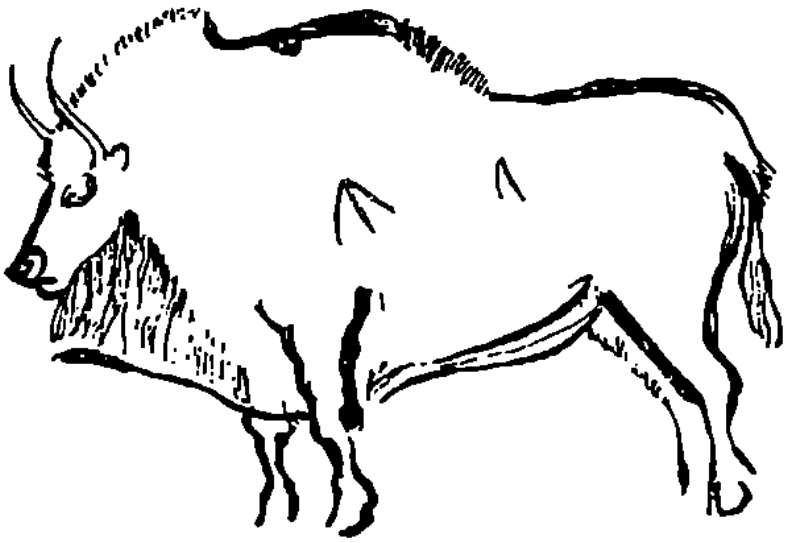

Bizon. După o incizie din grota Niaux (Arriège, Franța)

EPOCA PALEOLITICĂ. PERIOADELE

Ceea ce caracterizează fundamental epoca paleolitică este totala dependență a omului de natură. Faptul acesta este demonstrat de felul alimentației, al locuinței, al uneltelor sau al armelor, și chiar de sensul artei practicate în această perioadă.

De-a lungul întregii epoci paleolitice strămoșii omului actual se hrăneau cu ceea ce le oferea natura: plante, muguri, alge marine, fructe, rădăcini, semințe, bulbi, ciuperci; apoi melci, insecte, crustacee, ouă, șopârle, pești, șerpi, cârtițe și alte animale mici. Sursa principală de alimentație (cel puțin pentru anumite faze ale paleoliticului), o oferea vânătoarea. Primele dovezi arheologice în acest sens – datând din paleoliticul inferior – arată că strămoșii omului *sapiens* începuseră să vâneze probabil și animale mari, chiar rinocerul pădurilor sau elefantul stepelor (a cărui lungime atingea cinci metri, iar în greutate, până la opt tone!). Vânătoarea acestor periculoase pachiderme se efectua cu ajutorul țepușei, a suliței de lemn care avea probabil o lungime de trei metri și vârful ascuțit călit la foc. Mai eficace, cu rezultate mai consistente și mai puțin primejdioasă era vânătoarea prin hăituire: animalul, singur sau în turmă, era gonit de grupul de vânători spre o prăpastie, o faleză înaltă și abruptă sau o groapă uriașă, mascată cu crengi și având înfipți în fundul gropii pari ascuțiți. (Cu această metodă vânează elefanții și hotentoții de azi).

În perioada următoare – a paleoliticului mijlociu – în locul elefantului stepelor și al rinocerului de pădure au apărut (după regiuni) mamutul și rinocerul lânos, uriașul urs al cavernelor, o specie de capră de munte, muflonul, bizonul, antilopa, cerbul, calul sălbatic și măgarul sălbatic. Într-o singură stațiune preistorică din Ucraina s-au găsit resturile a 12 mamuți – ceea ce însemna circa 50 de tone de carne; în stațiunea Predmost din Moravia – peste o mie de mamuți uciși; iar într-o altă stațiune, resturi a 2.400 de bizoni – care furnizaseră deci vânătorilor aproximativ 3.600 de tone de carne comestibilă!

În faza superioară a paleoliticului vânatul de bază îl constituiau pachidermele (până la dispariția lor din Eurasia) și mai ales calul sălbatic – animal periculos, greu de vânat, care era hăituit și cu ajutorul focului. La Solutré, în Franța, s-au găsit într-o prăpastie resturile a circa 100.000 de cai sălbatici, vânați în acest mod. Cerbul, renul (precum și calul sălbatic) erau vânați acum cu arme noi: cu sulița aruncată la distanță și chiar cu săgeți azvârlite cu ajutorul unui propulsor (arcul cu săgeți va apare abia la sfârșitul neoliticului). Cu sulița aruncată de la distanță erau vânați și ursul și mistrețul – care în anumite zone ocupau un loc important în alimentație. Capra neagră și țapul sălbatic se vânau cu săgeți sau erau prinși în curse. Animalele mici – de pildă iepurele – sau păsările (rața și gâsca sălbatică, lebăda, cocorul, etc.), aveau o importanță mai mică în economia alimentară a erei paleolitice; nu însă și peștele, și mai ales – în regiunile unde se găsea – somonul. Marile feline – leopardul și uriașul leu al cavernelor – erau înfruntate de om numai în scop de apărare, nu pentru a fi consumate.În perioada paleoliticului superior sulița de lemn avea vârful ascuțit armat cu piatră, os sau corn; uneori sulița avea crestate șanțuri longitudinale, în care probabil că se puneau anumite substanțe otrăvitoare utile efectului vânătorii. Sulița de aruncat la distanță avea vârful dințat pe o anumită porțiune, asemenea unui harpon. Se folosea și lațul, confecționat din liane. În schimb, în primele două faze ale paleoliticului (deci timp de aproape o jumătate de milion de ani!) arma principală a primilor oameni – dacă nu chiar singura – a rămas țepușa de lemn nearmată, cu vârful doar ascuțit cu ajutorul unei lame tăioase de silex și apoi călită la foc spre a-i spori rezistența.

Folosirea focului de către strămoșii omului datează din perioada paleoliticului inferior. Acești hominizi însă (sinantropul, de pildă, ne-a transmis urme certe de folosire a focului) nu știau deocamdată decât să-l întrețină, să-l alimenteze, luându-l din surse naturale, –

din incendii provocate de trăsnete, de căldura soarelui sau de meteoriţi, de vulcani sau de aprinderea spontană a gazelor naturale[1]. Începând însă din paleoliticul mijlociu, „omul din Neanderthal" ştia să producă singur focul; primul procedeu folosit se pare că era lovirea unei bucăţi de bisulfură de fier (pirită) sau de hematit cu o piatră dură (tehnica de azi a amnarului asprinzând o bucată de iască). Mai târziu, focul era obţinut – cum procedează încă şi azi unele triburi primitive – prin frecarea a două bucăţi de lemn uscat.

Din perioada paleoliticului inferior încă, şi mai mult din perioada următoare, s-au găsit urme a numeroase vetre de foc. Focul servea pentru încălzit, pentru călirea vârfului ţepuşelor, pentru a ţine la distanţă de grotele locuite animalele periculoase, pentru a le goni în timpul vânătorii, şi în sfârşit pentru a frige carnea şi a o face astfel mult mai uşor de digerat. Probabil că în momentul când omul a observat că o bucată de lut căzută din întâmplare pe vatră se întăreşte la căldura focului s-a născut ideea ceramicii arse. S-au găsit, din perioada paleoliticului superior, multe figurine de lut ars, dar nici un recipient.

LOCUINŢE

La început strămoşii oamenilor trăiau sub cerul liber. Căutau, firesc, să se adăpostească şi în peşteri – în regiunile unde se găseau. Locuri preferate erau şi cavernele din preajma râurilor, care – pe lângă apa de băut la îndemână – ofereau şi condiţii mai avantajoase de vânătoare (sau de pescuit), în timp ce malurile înalte constituiau un bun adăpost natural.

Începând de la sfârşitul paleoliticului inferior strămoşii omului au ocupat tot mai mult peşterile[2]; la început, numai în perioadele de frig intens. Contra fiarelor, peşterile erau păzite la intrare de un foc întreţinut continuu. Existau şi grote (dar se pare că acestea nu erau locuite) în care se oficiau primitivele acte de cult – de obicei în partea cea mai retrasă, într-o încăpere laterală sau în fundul peşterii.

În epocile următoare (probabil în paleoliticul mijlociu, sigur în

1. Mai există şi azi cel puţin două triburi care nu cunosc nici un procedeu de aprindere a focului: negritoşii din insulele Andaman (din Golful Bengal) şi pigmeii Bambuti din pădurile de la graniţa dintre Congo şi Tanganyka (vd. Birket-Smith).

2. Boşimanii, vedaşii sau indigenii din sudul Australiei locuiesc şi azi exclusiv în caverne. – Unelte din paleoliticul inferior s-au descoperit şi la noi, în zona dintre Olt şi Argeş, ş.a.; de asemenea, locuinţe în aer liber şi în peşteri, din paleoliticul mijlociu şi superior (vd. bibliografia).

paleoliticul superior) au apărut locuințele construite – colibele. Primele colibe sau bordeie erau locuințe comune folosite de un grup mai mare. S-au găsit urmele unor asemenea bordeie, amenajate în gropi naturale (adânci până la 3 m), căptușite cu „pereți" alcătuiți din oase de mamut ori din prăjini. Bordeiele erau acoperite cu piei ale animalelor vânate, cu crengi sau cu pământ. Astfel de locuințe de grup, având forma ovală, sau circulară (cu un diametru de circa 5 m), sau rectangulară cu o lungime de până la 12 m, aveau una sau mai multe vetre de foc. Dar nici acum, și nici chiar în paleoliticul superior nu se poate vorbi încă de „case" propriu-zise, de construcții având pereți și acoperiș ca elemente independente, ci doar de structuri primitive de tipul colibei.

Așezările erau de scurtă durată – în funcție de prezența și de natura vânatului, precum și de natura ocupațiilor în general a celor care le locuiau. De multe ori însă așezările erau ocupate pe o perioadă de timp lungă (ca, de pildă, cele descoperite în Austria, în Ucraina sau în Moravia), putându-se întinde chiar pe o suprafață de mai mulți kilometri pătrați. Încât, în paleoliticul superior se poate vorbi de adevărate sate de vânători; bineînțeles, rare și de regulă cu o populație de 50 până la 100 de persoane[1].

UNELTE ȘI ARME

Prima unealtă de care s-a servit strămoșul omului a fost probabil un băț cu care scurma pământul, căutând rădăcini, sau cu care ucidea vietăți mai mici. S-a folosit, desigur, și de pietrele găsite în stare naturală – dar nici aceste obiecte, nemodificate de hominizi, nu sunt propriu-zis unelte. Când acestor obiecte naturale li s-a adus o modificare menită să le sporească funcționalitatea a apărut actul propriu-zis uman – primul act care, alături de folosirea și producerea focului, diferențiază indiscutabil specia umană de regnul animal – și anume: confecționarea uneltelor. Ceea ce a marcat, de fapt, apariția tehnicii.

Pentru confecționarea uneltelor omul preistoric a folosit diverse roci ca granitul, cuarțul, șistul, calcarul dur. Întotdeauna însă a preferat silexul, cremenea, materialul cu cel mai înalt grad de duritate folosit vreodată de om până la apariția oțelului. Pentru a-și confecționa aceste prime unelte omul a folosit două tehnici: tehnica așchierii prin lovire, prin percuția care despica așchii din bucata de

1. S-a calculat cu aproximație că în paleoliticul superior populația care ocupa întreaga suprafață a Galliei nu trecea de 50.000 de persoane.

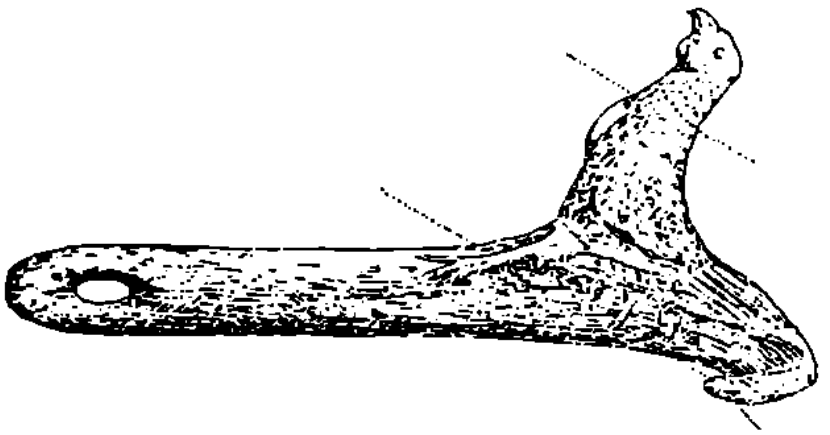

Propulsor ornat cu imaginea unui cocoș de munte.
Sculptură în corn de ren din grota Mas d'Azil (Franța).

piatră lovită, obținându-se astfel forma primă a obiectului dorit; a doua - tehnica de retușare a uneltei prin procesul presării asupra nucleului de piatră. Când omul preistoric a observat că prin lovire cu o altă piatră silexul se despică în așchii, a repetat conștient acest act, căutând să dea bucății de silex forma funcțională dorită. În felul acesta au fost produse primele unelte de silex. Apoi a folosit și al doilea procedeu: acela al presării cu ajutorul unei bucăți intermediare de lemn sau de os, într-un anumit fel aplicată între obiectul percutor și unealta de retușat. La aceasta s-a redus - timp de aproape cinci sute de mii de ani - toată tehnica confecționării uneltelor de piatră. Tehnica ulterioară mai evoluată, aceea a șlefuirii și a perforării pietrei, va apărea abia odată cu "revoluția neolitică".

În perioadele paleoliticului inferior și mijlociu uneltele caracteristice erau așa-numitele „toporașe de mână" sau pumnare (în franceză „coup-de-poing"), lungi de cel mult 25 cm și atingând greutatea maximă de un kilogram, de formă migdaloidă cu vârful ascuțit și marginile tăioase (ceea ce le făcea apte pentru multiple întrebuințări). Așchiile derivate serveau - începând din paleoliticul superior - la tăiat, la crestat, la răzuit, etc.

În paleoliticul superior vor apărea tehnici noi: în primul rând tehnica de prelucrare a așchiei, mijloc prin care se va obține un mare număr de răzuitoare, de ferăstraie, de unelte pentru prelucrarea altor unelte, precum și lame de silex lungi, înguste, cu destinații diverse, subțiri și cu ambele margini ascuțite. Tot acum vor fi folosite în mare cantitate vârfurile de silex pentru sulițe sau pentru săgețile aruncate cu propulsorul. Dar marea noutate în materie o va constitui acum tehnica lucrării osului, a fildeșului și a cornului, - mai ales către sfârșitul acestei perioade, în faza magdaleniană[1]. Prin aceste

noi materiale şi tehnici paleoliticul superior se prezintă mult mai diferenţiat, mai evoluat în raport cu perioadele precedente. Din os şi din corn se fac acum nu numai suliţe şi harpoane, ci şi primele ace de cusut cu ureche – obiect indispensabil confecţionării îmbrăcămintei din piei şi blănuri, cusute cu fire din intestine de animale. (Căci până la această dată, singura îmbrăcăminte fusese o simplă blană aruncată pe umeri). Cu siguranţă că tot acum a apărut şi o tehnică a împletitului de coşuri şi eventual de rogojini; în zona Balticei împletiturile sunt cunoscute în mezolitic.

În fine, în paleoliticul superior au apărut şi alte tehnici, legate de producţia artistică: modelări de figuri umane şi animale, inciziuni, basoreliefuri, statuete, precum şi uimitoarele picturi din peşteri. Istoria artei începe cu capitolul paleoliticului superior.

RELAŢII SOCIALE

Nu putem şti aproape nimic sigur cu privire la raporturile sociale ale umanităţii din era paleolitică. Se pot face doar unele deducţii, bazate pe puţinele repere arheologice de care dispunem.

În legătură cu foarte îndelungata perioadă a paleoliticului inferior este logic să presupunem că o societate a cărei economie se baza în principal pe vânătoare nu putea trăi decât în grupuri de cel puţin douăzeci de familii; că funcţia de comandă în grup o deţinea bărbatul cel mai viguros şi mai abil în ale vânatului; că activităţile economice (vânătoarea propriu-zisă, transportul şi pregătirea vânatului, confecţionarea uneltelor, culesul hranei de natură vegetală, ş.a.) erau distribuite între membrii grupului în funcţie de vârstă şi de sex; că – cel puţin uneori – consumarea vânatului avea loc în comun, la mese comune; că pentru dirijarea acestor activităţi exista o oricât de rudimentară structură organizatorică şi de conducere, individuală sau colectivă; că trebuie să se fi stabilit şi anumite norme de activitate practică, de comportare în relaţiile dintre membrii grupului sau dintre grupuri diferite; în sfârşit, că aceste grupuri erau comunităţi deschise, menţineau relaţii de un fel sau altul cu grupuri diverse, inclusiv prin relaţiile de înrudire.

La concluzii ceva mai sigure ne conduc dovezile materiale

---

3 Paleoliticul superior se subdivide, în principal, în fazele de civilizaţie: aurignaciană (ale cărei începuturi s-ar plasa – conform cronologiei Bray–Trump – în urmă cu 31.000 de ani; sau pentru Europa Centrală, 42.000 de ani), gravettiană (cca. 25.000 de ani), solutreană (cca. 18.000 de ani) şi magdaleniană (începută aprox. acum 15.000 de ani). Denumirile sunt date după numele localităţilor din Franţa unde a fost găsit respectivul material arheologic caracterizant.

datând din paleoliticul mijlociu, în special mormintele. Din aceste dovezi reiese că ritualul de înmormântare nu făcea nici o distincție între sexe, – fapt care permite supoziția că nici în viață femeia n-ar fi deținut o poziție socialmente inferioară bărbatului[1]. Comunitatea de familie avea, aproape sigur, o importanță deosebită; ceea ce este dovedit de faptul că și copiii erau înmormântați alături de părinți, însoțiți de obiecte și podoabe funerare.

Despre un cult propriu-zis al morților încă nu se poate vorbi[2], decât doar despre o grijă, un respect, o afecțiune față de defunct. În acest sens trebuie interpretată grija omului din Neanderthal de a-și înmormânta morții. Dar probabil că abia în concepția omului *sapiens* mortul continua să trăiască pe acest pământ ca înainte, invizibil însă și într-un anumit loc fix – în mormânt; că rămânea un fel de „cadavru viu"; drept care trebuia să i se pună alături de mâncare, să i se dea uneltele, armele, podoabele lui și să fie așezat în groapă într-o anumită poziție, ca și cum ar dormi sau ca și cum ar fi bolnav.

Acum, în paleoliticul superior, putem admite că ar fi apărut o categorie diferențiată de restul grupului: persoana care și-ar fi asumat sau căreia i s-ar fi încredințat o anumită funcție de conducător spiritual. Această persoană ar fi magul, strigoiul, vraciul vindecător de boli – primul „profesionist" al omenirii, – șamanul din societatea primitivilor de azi[3]. Dar asupra naturii funcțiilor și a poziției acestui conducător spiritual în cadrul grupului nu se pot face deocamdată decât supoziții.

Nu putem cunoaște cu certitudine viața interioară a omului epocii paleolitice; dar, cel puțin, putem bănui existența la această dată a unor credințe animiste.

Lumea spiritelor rele, maligne, era desigur considerată – cum va continua să fie considerată și mult mai târziu, în epocile istorice – a fi și cauza bolilor. Ceea ce înseamnă că tratamentul era de resortul celui care deținea (măcar temporar, nu permanent) cea mai veche funcție specializată: a vrăjitorului, a șamanului, a celui care va deveni mai târziu preotul-vindecător. „Medicina s-a născut odată cu religia" (M. Sendrail). Dar, pe lângă o terapeutică ce se confunda cu magia, putem presupune și existența unei medicine cu caracter

1. Sacrificiul funebru al văduvei – semn al unei situații de dependență a femeii – va apărea pentru prima dată în epoca neolitică.

2. „Cultul craniilor" la neanderthalieni, într-un anumit fel dispuse și vopsite cu ocru roșu, ar putea fi eventual interpretat ca un act de cult?

3. Se cunosc până în prezent peste 75 de figuri, desenate sau pictate, din această perioadă, care au fost interpretate ca reprezentând vrăjitori, exorciști sau dansatori mascați executând un dans ritual.

pozitiv, apărută odată cu descoperirea întâmplătoare a virtuţilor terapeutice reale ale unor plante.

Marea calamitate a omenirii epocii paleolitice (când puţini indivizi ajungeau să depăşească vârsta de 30 de ani) era reumatismul. Examenul osteologic a 86 de schelete de neanderthalieni, provenind dintr-o singură necropolă, a găsit 92 de vertrebe de osteoartroză cronică. Totuşi, se pare că rahitismul şi tuberculoza nu erau încă cunoscute. În schimb, pe lângă faptul că reprezentările plastice ale numeroaselor „Venere" steatopige aveau un caracter evident simbolic, se crede totuşi că diformităţile obezităţii erau efectiv frecvente în anumite zone geografice (ca azi, la unele populaţii din sudul Africii).

CREDINŢE, IDEI ŞI PRACTICI RELIGIOASE

Apariţia unor credinţe, idei, atitudini religioase – legate de anumite acte rituale de sacrificiu şi de cult al morţilor – este atestată arheologic într-un mod mai concludent începând din paleoliticul mijlociu.

Astfel sunt sacrificiile de animale. Se sacrificau animale întregi sau anumite părţi din corpul animalului, în credinţa că în felul acesta vânatul se va înmulţi şi va deveni cât mai numeros[1]. Uneori (obiceiurile funerare au variat în timp şi de la zonă la alta), sacrificiul se efectua sub forma depunerii animalului ucis în apropierea sau chiar în interiorul aşezării – în aer liber sau în grote – acoperindu-l cu pământ sau aşezându-i-se deasupra unelte de silex frumos lucrate, ori fildeş. În unele cazuri aceste obiecte erau colorate cu ocru roşu, ceea ce prin analogie de culoare evoca sângele şi deci simboliza viaţa. Alteori sacrificiul consta în îngroparea doar a unor părţi din corpul animalelor, mai multe mandibule sau cranii aşezate într-o anumită ordine. Alteori, craniul animalului era golit de creier (operaţie care probabil că avea loc cu un oarecare ritual); după care corpul animalului sacrificat era umplut cu pietre şi scufundat într-un lac. În fine, sacrificiul putea lua şi forme de ardere a corpului animalului.

Alte concluzii, mai consistente, privind şi ideile magico-religioase ale epocii preistorice pot fi trase din considerarea cultului morţilor.

[1] Obiceiul sacrificării ursului se mai păstrează şi azi la unele populaţii înapoiate de vânători – de pildă la tunguşi. Dar sacrificii de animale s-au practicat peste tot, în preistorie, de-a lungul Antichităţii şi mai târziu, până în zilele noastre.

Vrăjitor executând un dans magic. Figură gravată și pictată din grota Trois Frères (Arriège, Franța).

Pentru paleoliticul inferior asemenea atestări arheologice nu există. Se pare totuși că exista grija de a nu lăsa cadavrul uman să fie devorat de animale. Iar faptul că s-au găsit numeroase mandibule și cranii omenești adunate cu grijă la un loc ne permite să credem că craniul (sau uneori numai mandibula) erau considerate ca având anumite semnificații particulare și că deci se cuvenea să fie onorate în consecință.

Din paleoliticul mijlociu avem indicații materiale mai precise privind cultul morților. Acest cult, mai bine definit acum, este dovedit de existența mormintelor săpate, precum și de felul în care erau așezate cadavrele, sau de o anumită orientare a lor în raport cu punctele cardinale. Firește că în această privință nu puteau exista norme absolut identice la grupuri aflate la distanțe de sute sau mii de kilometri unele de altele; dar e clar că – deși respectivele concepte erau vagi, iar accepția lor era labilă – ele existau și că erau respectate. Adeseori corpul era așezat pe partea dreaptă în poziție ghemuită, cu capul orientat spre răsărit și sprijinindu-se pe o lespede de piatră. Uneori craniul era desprins de corp și înmormântat separat, golit de creier. Leziuni dovedind o moarte violentă lasă să se presupună că se practicau (ca la unele populații primitive de azi) și sacrificii rituale umane. Alături de corpul defunctului se depuneau ca ofrande unelte de piatră îngrijit lucrate, dinți de bizon, de ren, de cerb, etc.; sau mai multe perechi de coarne de capră de munte, în mod ordonat dispuse în jurul craniului. Bucățile de ocru găsite lângă cadavre ne permit să admitem și existența unui ritual simbolic al colorării cadavrelor.

În paleoliticul superior, în orice caz, existența acestui obicei este

certă[1]. Cum roşul – culoarea sângelui – era considerată desigur culoarea vieţii, cadavrul era presărat cu ocru roşu, în pulbere sau amestecat cu argilă. Poate pentru ca defunctul să recapete culoarea vieţii şi în felul acesta să participe în continuare – prin analogie magică – la viaţa grupului?

O semnificaţie magică, un sens religios aveau fără îndoială şi reprezentările artistice, deosebit de frecvente în perioada paleoliticului superior. Includerea lor în repertoriul actelor de cult era determinată de concepţia de viaţă a omului acestei perioade.

Omul epocii paleolitice se simţea într-un raport direct şi permanent cu natura, pe care o vedea animată, căreia îi atribuia un suflet; şi era convins că el putea avea o influenţă sigură şi nemijlocită asupra naturii, asupra întregii lui ambianţe. Lumea i se prezenta ca o unitate. O limită între el şi animal era foarte indecisă. Omul considera că între el şi regnul animal exista o analogie de esenţă, dacă nu chiar o identitate funciară. Noţiuni abstracte nu avea, conceptul de „suflet" încă nu i se formase, nici ideea de irealitate sau de supraterestru. Ca atare, şi arta sa (acum ordonată iconografic, dându-i-se ansamblului o semnificaţie anumită) va fi o artă de reproducere realistă, concretă, direct legată de experienţa sa practică, – iar nu o artă conceptuală, stilizată, abstractă, ca mai târziu arta perioadei neolitice. Ideea de etern, ideea de extrapământesc, ideea unei vieţi „de dincolo", ideea de strămoşi, ideea de spirite, – toate acestea vor apărea abia în neolitic. Şi tot în neolitic se va delinia în mintea omului şi distincţia dintre corp şi suflet. Omul paleoliticului nu concepea încă o asemenea dualitate.

În reprezentările picturale (executate pe pereţii grotelor şi în părţile greu accesibile, parcă anume rezervate acestui scop, ale grotelor) figurile animale şi umane aveau o semnificaţie şi o funcţie magică. La fel şi numeroasele statuete de argilă, de piatră, de fildeş sau de os. O semnificaţie şi o funcţie de aceeaşi natură aveau şi urmele de mâini, contururile unei palme deschise, desenate pe stâncă şi traducând ideea de „posedare" – act presupus că se realizează prin analogie magică[2]. Gândirea omului preistoric – ca şi, în genere, aceea a primitivilor de azi – era un tip de gândire magică, potrivit căreia o acţiune figurată plastic (un desen, o pictură, o sculptură) poate avea un efect magic practic, real. Astfel, un animal

1. Verosimilă – dar nedemonstrată arheologic – este şi practicarea canibalismului religios (A. Leroi-Gourhan).

2. După A. Leroi-Gourhan siluetele acestor mâini – toate mâini de tineri – ar fi legate de un rit de iniţiere.

este reprezentat în agonie, cu sulița încă înfiptă în corp, pentru ca în felul acesta animalul să fie adus (printr-un efect de analogie magică) sub puterea vânătorului. „Uciderea imaginii", distrugerea ei prin lovituri sau prin săgeți trase în animalul pictat, este practicată și azi de boșimani și de hotentoți. (Dar o practicau și vrăjitoarele din Evul Mediu!). Este și azi prezentă în aproape toate cultele religioase ideea că figura echivalează cu obiceiul sau cu subiectul reprezentat, că ființa sau obiectul desenat și desenul însuși sunt în esență unul și același lucru.

Trebuie să admitem așadar că în epoca paleoliticului superior aveau loc (desigur, nu identic în toate zonele geografice) felurite ceremonii cu caracter religios, acte funerare, sacrificiale, practici de incantații și exorcisme, rituri de vânătoare etc. Probabil că erau însoțite de murmure, cuvinte, formule rostite coral și erau eventual acompaniate de sunetele unor rudimentare instrumente de percuție (sau de frecare, de tipul buhaiului). În cadrul acestor ceremonii rituale un rol esențial îl aveau și mimica, pantomima sau costumația bizară (a vrăjitorului, a șamanului?) imitând înfățișarea animalelor. Probabil că omul erei paleoliticului târziu practica și pictura propriului său corp, sau chiar deformările corporale intenționate – așa cum procedează și unele populații primitive de azi – cu un evident scop magic[1]. Iar de la pictura corporală până la tatuaj nu este decât un pas.

ÎNCEPUTURILE ARTEI. ALTAMIRA

Acest tip de gândire magică este evident cu deosebire în arta epocii preistorice.

Originile artei se situează în era paleoliticului superior, deci în urmă cu aproximativ 31.000 de ani[2]. În perioada anterioară, a paleoliticului mijlociu, pot fi amintite cel mult simplele crestături (regulate, simetrice, denotând o intenție ornamentală) pe oase; sau, obiceiul ultimilor neanderthalieni (?) de a-și colora, ocazional, corpul. O artă adevărată însă apare numai în prima fază (în aurignacian) a paleoliticului superior; și o artă care, din fazele gravetttiană

1. Așa cum procedează și azi eschimoșii de pe coasta Pacificului înainte de a porni la vânătoare de balene; sau ca unele triburi ale indienilor din America de Sud care, înainte de a se apropia de un cadavru, își pictează cu grijă fața și corpul (cf. Birket-Smith).

2. Datare stabilită cu metoda C^{14} radioactiv pentru regiunea sudică a Franței; pentru zona Europei Centrale însă, circa 42.000 ani.

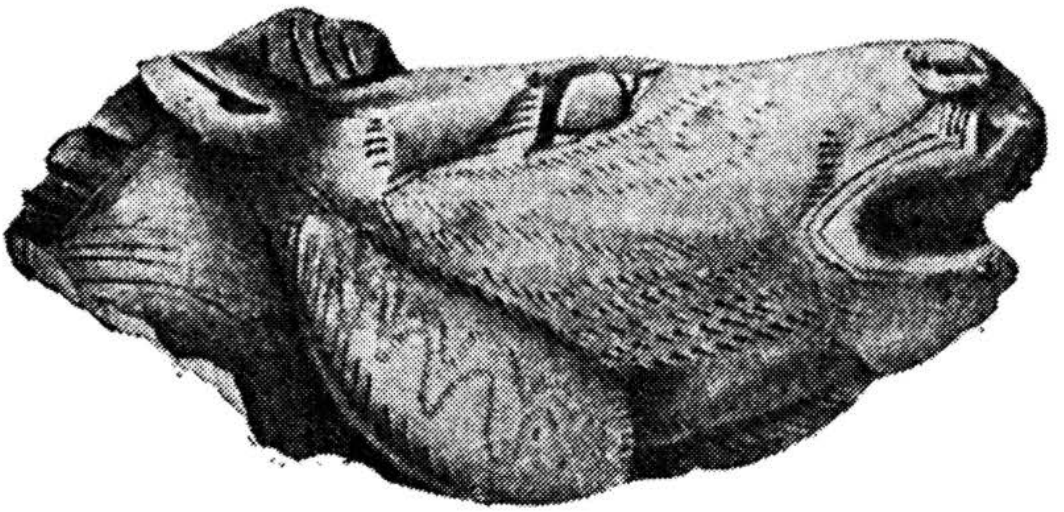

Cap de cal, sculptat în corn de ren.
(Din grota Mas d'Azil, Franţa).

şi solutreană, va fi reprezentată – pe o arie geografică ce se întinde din Siberia până în Pirinei – prin zone limitate şi prin genuri, tipuri şi tehnici diverse: desen, incizie, pictură, basorelief şi altorelief, sculptură în *ronde bosse*. „Ceea ce distinge în modul cel mai net culturile paleoliticului recent de culturile preistorice anterioare este apariţia şi dezvoltarea artelor plastice" (A. Laming–Emperaire).

Apariţia artei este în primul rând rezultatul observaţiei de către omul *sapiens* a mediului înconjurător, a ceea ce îi condiţionează mai mult existenţa, a animalelor pe care le vâna, a grupului în care trăia. „Arta apare odată cu viaţa socială şi nu o părăseşte niciodată" (T. Vianu). Este, apoi, rezultatul începutului de constituire a unei conştiinţe de sine în raport cu mediul natural ambiant. Este, în fine, rezultatul unei sporite capacităţi de reflecţie în faţa problemelor existenţei, reflecţie care îi sugerează anumite acţiuni, un anumit comportament, anumite acte de creaţie, – totul înscriindu-se în limitele unei gândiri magice naive[1].

Desenele şi inciziile de pe pereţii peşterilor reprezintă foarte rar figuri umane; încă şi mai rar păsări, reptile sau peşti; iar plante, deloc. În schimb abundă figurile de animale: mamut, urs, bizon, cal, cerb, ren, ţap de munte. Animalele de pradă fără un rol în alimentaţia omului – leul, lupul, hiena, – figurează foarte rar. Contururile sunt – în punctul avansat al acestei evoluţii stilistice – marcate bine şi cu justeţe. Animalele sunt reprezentate totdeauna din profil,

[1] S-ar putea ca gândirea magică naivă să fi apărut încă în paleoliticul mijlociu: vezi funcţia podoabelor acelei faze. Dar în paleoliticul superior apar – după Leroi-Gourhan – deja rudimente de gândire religioasă mai evoluată.

formele anatomice sunt redate când animalul este în poziție fie de repaos, fie – și în acest caz cu o forță expresivă surprinzătoare – în mișcare.

Sculptura paleoliticului superior (apărută în faza aurignaciană) anticipează cu câteva milenii afirmarea la un nivel remarcabil de realizare artistică – în faza magdaleniană – a picturii. În tehnica basoreliefului și altoreliefului, precum și a sculpturii în *ronde-bosse*, sunt realizate acum reprezentări animale și umane în argilă, piatră, os, corn, fildeș. Cei doi bizoni modelați în argilă din grota Tuc d'Audoubert (63 cm și 61 cm lungime), calul lucrat în fildeș din peștera Les Espelugues, capul de cal din corn (Mas d'Azil) sunt adevărate capodopere de o surprinzătoare exactitate anatomică și de forță expresivă în redarea mișcării. Figura umană, care în pictură este aproape complet exclusă, este remarcabil realizată în tehnica basoreliefului (de ex. grupul de femei din grota Laussel) sau în statuete. Celebru este capul de femeie din Brassempouy – primul „portret" cunoscut până în prezent (3,7 cm, în fildeș). De asemenea, seria de peste o sută de statuete feminine – din argilă, piatră, os sau fildeș – descoperite în mai multe stațiuni, din Siberia până în Franța, și denumite ironic de arheologi „Venere". Aceste statuete – cele mai vechi opere de artă plastică și deci având o vechime de aprox. 30.000 de ani – sunt nuduri de femei obeze, cu formele exagerat de planturoase; tratarea plastică însă a capului, picioarelor și brațelor este neglijată aproape complet („Venus din Willendorf", „Venus din Lespugue", „Venus din Savignano", etc.). Formele lor adipoase și steatopige – care desigur că aveau un sens și o funcție magică – exprimau ideea de maternitate; funcția magică legată de cultul fecundității devine evidentă la figurile reprezentând femei gravide (grota din Gagarino). În aceste cazuri, „cum reprezentarea feței era neesențială pentru sugerarea ideii de fecunditate, ea nu își găsea loc în scopul magic al figurinei" (T. G. E. Powell).

În ultima sa fază, în magdalenian, asistăm la o adevărată „explozie" a picturii, – în timp ce activitatea artistică dominantă în perioadele anterioare, sculptura, dispare aproape complet. (Mai continuă, de pildă, în plăcile de șist gravate). Faza magdaleniană este marea epocă a picturii executată pe pereții și tavanul grotelor[1] –

1. În locurile în aer liber omul paleoliticului superior expune mai ales opere de sculptură – dar nu de sculptură tridimensională. În schimb picturile executate pe stânci în afara peșterilor, în locuri adăpostite, sunt foarte rare și dintr-o epocă mai târzie; iar speciile pictate – de obicei animale pașnice – sunt mai puține. Desigur că reprezentarea lor, aici, era legată de alte rituri și ceremonii decât cele ce aveau loc în sanctuarele subterane (A. Laming).

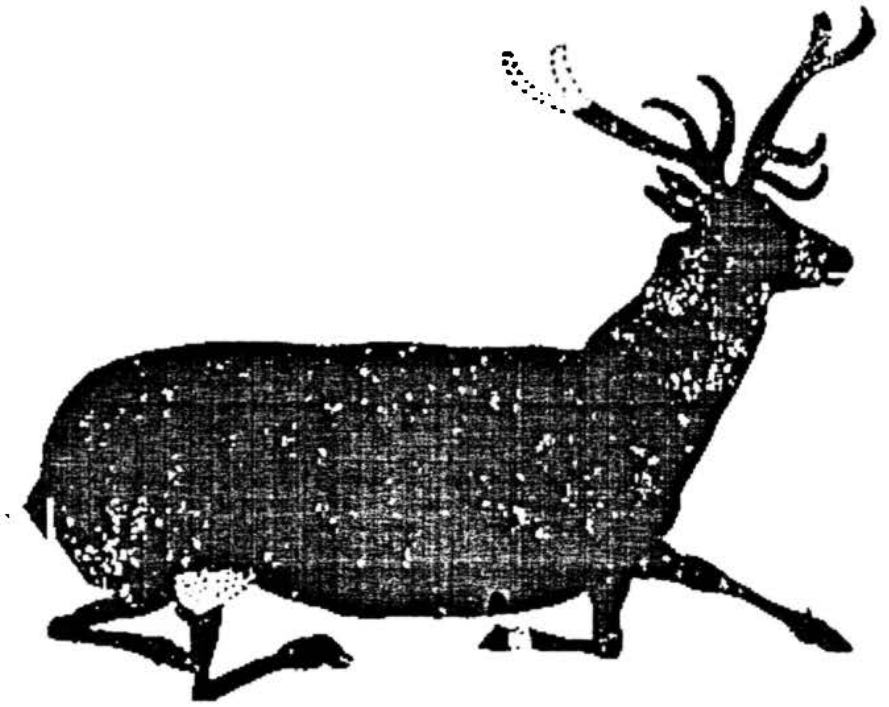

Cerb. Pictură rupestră, în roşu, din Calapata (provincia Terruel, Spania).

şi anume, în părţile cele mai retrase, mai ascunse, mai greu accesibile, care devin astfel adevărate „sanctuare subterane".

Picturile peşterilor – în special cele din sudul Franţei şi Spaniei[1] – reprezintă în marea lor majoritate animale; foarte rar păsări, reptile sau peşti.Figurile umane – bărbaţi şi femei – apar în mod cu totul excepţional şi în aceste cazuri sunt stilizate, schematizate la maximum; sunt simple siluete stângaci executate, schiţe antropomorfe groteşti (7 sau 8 figuri vagi, la Altamira), reprezentate cu cap de bizon (Trois Frères), de mamut (Combarelles) sau de pasăre (Lascaux). Animalele figurează fie unele lângă altele, fie suprapuse parţial, – fără să li se respecte proporţiile şi fără să fie angajate într–o „scenă". (Dealtfel, chiar şi când alături apar siluete umane, scenele anecdotice lipsesc). Interesul artistului este concentrat, în general, asupra figurii singulare, asupra animalului izolat, fără a căuta rapor-

1. După A. Leroi–Gourhan, numărul celor cunoscute se ridică la 130 în Spania, 123 în Franţa, 4 în Italia, 2 în Portugalia şi 1 în Rusia. Recent însă au fost descoperite în peştera din satul Cuciulat (jud. Sălaj) cele mai vechi picturi paleolitice din ţara noastră. Peştera din Cuciulat este, astfel, singura grotă de acest gen din Europa Centrală şi Sud–Vestică cunoscută până în prezent. Într–un mic „sanctuar" (2,50 m pe 3,70 m) sunt reprezentaţi pe plafon şi pereţi un cal (24,50 cm), o felină (80 cm pe 45 cm), o siluetă umană stilizată (51 cm pe 26 cm) şi o pată de forma unei păsări (21 cm pe 14 cm). Grota şi figurile (monocrome) au fost studiate de M. Cârciumaru şi M. Bitiri (vd. bibliografia).

turi compozitive între figuri. Foarte rarele „scene" se reduc de obicei la reprezentarea a două animale urmându-se sau înfruntându-se; sau a câtorva reni traversând un râu înot; sau a unui bou sălbatic urmărind un om; sau a unui bizon care a doborât un vânător. – Picturile sunt adeseori monocrome, dar și atunci în nuanțe și degradeuri. Figurile sunt reprezentate „în gol", fără un fond, fără o urmă de peisaj, fără vreun element care să indice un loc concret. Reprezentările vegetale lipsesc complet. Picturile grotelor sunt lipsite și de elemente decorative; dar autorii lor dovedesc un instinctiv simț al simetriei în dispunerea figurilor. Adeseori animalele sunt redate în mărime naturală (dar calul din peștera Cuciulat are o lungime de numai 24 cm, în timp ce boul sălbatic din grota Lascaux – cinci metri și jumătate!).

Expresivitatea picturilor din grotele magdaleniene este sporită și de faptul că, în alegerea și în tratarea picturală a subiectului, omul acestei epoci știa să folosească protuberanțele naturale, asperitățile, excrescențele, bosele rocii, jocurile de relief ale peretelui de calcar pe care picta; încât se poate spune că „peretele a ghidat mâna artistului" (A. Laming). Culorile minerale (pe bază de ocruri diferite pentru roșu, galben și brun); sau de manganez (pentru negru și brun închis), erau mai întâi amestecate cu anumiți dizolvanți naturali – albuș de ou, grăsime, sânge, sucuri de felurite plante, – și apoi întinse cu degetul, cu tampoane din păr de animale sau cu rudimentare peneluri improvizate. Albastrul și verdele lipsesc; de asemenea culoarea albă. – Nu s-a putut găsi încă o explicație a uimitoarei tehnici cu care pictorul de acum cel puțin 16.000 de ani[1] a știut să redea prospețimea efectelor cromatice și atât de fin nuanțata tranziție de la o culoare la alta. Taurii și caii din grota Lascaux, renii care se înfruntă și cei peste șaizeci de bizoni din peștera Font-de-Gaume, picturile din grotele Combarelles, Trois Frères, La Pasiega, Mas d'Azil, Font-de-Gaume, etc. – și în primul rând cele din grota Altamira – arată că autorii lor au fost adevărați artiști.

În celebra încăpere de mici dimensiuni (suprafața plafonului pictat este de 18 m pe 8–9 m) din grota Altamira din nordul Spaniei, în apropiere de Santander, pe tavanul foarte scund (care în decursul mileniilor s-a lăsat până la o înălțime variind între 1,10 m și 2 m) al acestei impresionante „Capele Sixtine a preistoriei" – cum este prezentată vizitatorilor – sunt pictate 25 de animale, în majoritate

1. Grotele cele mai bogate în picturi sunt datate de A. Leroi-Gourhan între 15.000 î.e.n.. (Lascaux) și 13.500 î.e.n. (Atlamira).

Altamira. Plafonul grotei.

bizoni, dar şi mistreţi, cai, ciute, etc. – de dimensiuni variind între 1,40 m şi 2,20 m. Printre animale sunt reprezentate şi simboluri nedeterminate, impresiuni de mâini şi schiţe de oameni trataţi caricatural. Se remarcă aici – pentru prima dată în istoria artei – o organizare a spaţiului în funcţie de dimensiunea fiecărui animal şi de poziţia lui în raport cu figurile învecinate. Foarte rare sunt imaginile de animale în mişcare: ca şi cum pe pictor l-ar fi interesat mai mult forma, volumul şi poziţia cea mai firească a animalului. Pentru a da un relief plastic mai adecvat şi expresiv figurii, el a folosit relieful natural al stâncii, uneori răzuind din stâncă unde şi atât cât era necesar; apoi a incizat contururile şi detaliile anatomice, le-a subliniat cu grafit şi a aplicat culoarea, efectuând respectivele variaţii de ton şi de nuanţe, şi creând astfel o complexă şi organică impresie de policromie. Totodată a dat maximum de precizie şi expresivitate desenului într-o viziune realistă – prin proporţiile juste ale membrelor, prin claritatea conturului, prin perspectiva exactă a coarnelor, prin suprapunerea planurilor, etc., – realizând şi toate posibilităţile coloristice ale artei preistorice. (Vezi în special bizonul în atac, bizonul mugind, sau bizonul culcat ghemuit).

FUNCŢIA PREPONDERENT MAGICĂ A ARTEI

Arta paleoliticului superior avea o funcţie preponderent magică; nu era un act dezinteresat, un act estetic pur, ci o operaţie având o finalitate magică, ale cărei rituri erau oficiate în încăperile retrase ale

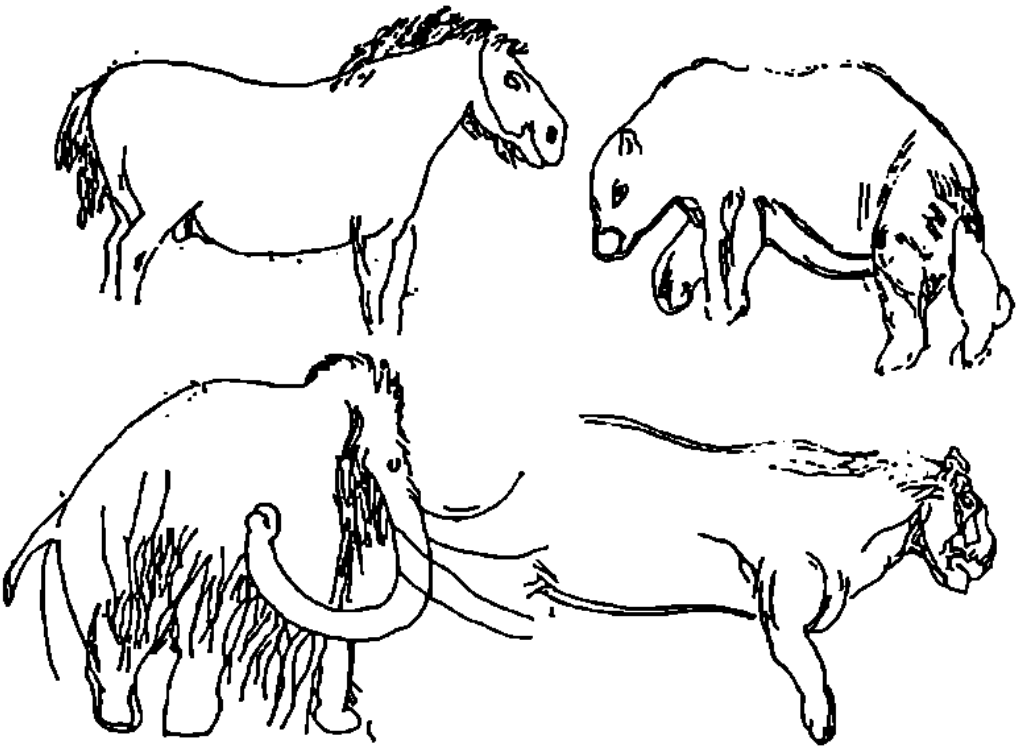

Cal sălbatic, urs de peşteră, mamut şi leu de peşteră.
Imagini din grota Combarelles (Dordogne, Franţa).

grotei, – în „sanctuare". Creatorul picturilor magdaleniene credea în posibilitatea de a acţiona asupra animalului prin intermediul imaginii acestuia. Dar scopul artei lui nu era exclusiv un scop material, utilitar prin intervenţia magiei.

În practica artei figurative a omului din paleoliticul superior a existat fără îndoială şi un impuls artistic relativ independent de nevoia omului de a-şi procura hrana. Magia s-a folosit de artă, dar nu magia a fost aceea care a creat arta (cf. Luquet). Artiştii acestei epoci preistorice erau desigur indivizi deosebiţi, respectaţi de comunitate pentru că operele lor erau intim legate de credinţele religioase şi de practicile ei magice şi cultice; dar este foarte probabil că erau respectaţi şi ca profesionişti care, prin iscusinţa activităţii lor, procurau celorlalţi şi o satisfacţie de ordin estetic. Ei ştiau să execute şi crochiuri de membre, de porţiuni izolate ale corpului animalului, crochiuri care constituiau rudimentare dar adevărate studii anatomice; şi până la urmă să execute opere finite, care impresionau pe membrii grupului şi sub raport estetic, nu numai în planul gândirii magico-religioase.

În felul acesta, în paleoliticul superior arta a făcut aşadar primii

paşi. Totodată, omul a stabilit încă de pe acum şi unele principii, fundamentale, ale artei de mai târziu.

Astfel, – pentru ca actul magic să fie operant omul a trebuit să realizeze „asemănarea" dintre desenul lui şi obiectul desenat; a apărut deci principiul realismului senzorial, vizual. Apoi, în momentul în care o imagine va începe să fie considerată ca traducând sensibil o forţă invizibilă a naturii (de pildă fecunditatea, exprimată vizual prin statueta unei femei gravide) se va naşte „simbolul". Odată cu apariţia simbolului, pe de o parte, şi – pe de altă parte – cu nevoia de a simplifica, de a generaliza, de a crea un „tip" (de cerb în general, de bizon, etc.), s-a manifestat pentru prima dată şi tendinţa de „abstractizare": realismul senzorial a devenit realism conceptual. În sfârşit, din momentul apariţiei ornamenticii, a primelor crestături făcute de om pe diferite oase, este evidentă (cf. Huyghe) şi manifestarea unei voinţe de ordine; repetiţia liniilor generează principiul paralelismului, începe să se prefigureze principiul simetriei şi al decorativismului. – Cu aceste prime realizări artistice, oricât de rudimentare deocamdată, arta a intrat în posesia unor elemente definitive.

„REVOLUŢIA NEOLITICĂ"

Odată cu sfârşitul erei glaciare Würm (circa 10.000 î.e.n.) clima devenită mai caldă a determinat mari schimbări în faună şi floră. Pădurile s-au extins ocupând locul tundrei, pachidermele şi alte animale mari au dispărut sau au migrat, predomină acum cerbul şi bovideele, vânatul a devenit mai rar, – fapt care a făcut ca grupurile umane să se deplaseze pe distanţe mari, ajungând să populeze continete noi, America şi Australia.

Cu aceasta, omenirea a intrat într-o fază nouă de civilizaţie, – a neoliticului; o perioadă care (incluzând şi faza de tranziţie, a proto-neoliticului) se întinde – în linii generale şi după regiuni – între anii 8000–3000 î.e.n.[1] După ce timp de cel puţin o jumătate de

1. Pe teritoriul ţării noastre, perioada neoliticului timpuriu (cultura Starcevo–Criş) se situează între anii 5500–4200 î.e.n.; cea a neoliticului mijlociu (culturile Turdaş, Hamangia, Boian, Pre–Cucuteni), între 4200–3500 î.e.n.; a neoliticului târziu (culturile Gumelniţa, Cucuteni, ş.a.), între 3500–2500 î.e.n. – După o perioadă de trecere către epoca bronzului (cuprinsă între 2500–2000 î.e.n.) şi după epoca propriu-zisă a bronzului (2000–1150 î.e.n.), prima epocă a fierului – Hallstatt – ocupă perioada cuprinsă între aprox. 1150 şi sec. V î.e.n., urmată de epoca La Tène, a doua epocă a fierului (mijlocul sec. V î.e.n. – 100 e.n.). – Vd. această cronologie (D. Berciu), cu uşoare diferenţe, la L. Roşu, în *Dicţ. enciclop. de artă veche a României* (vd. bibliografia).

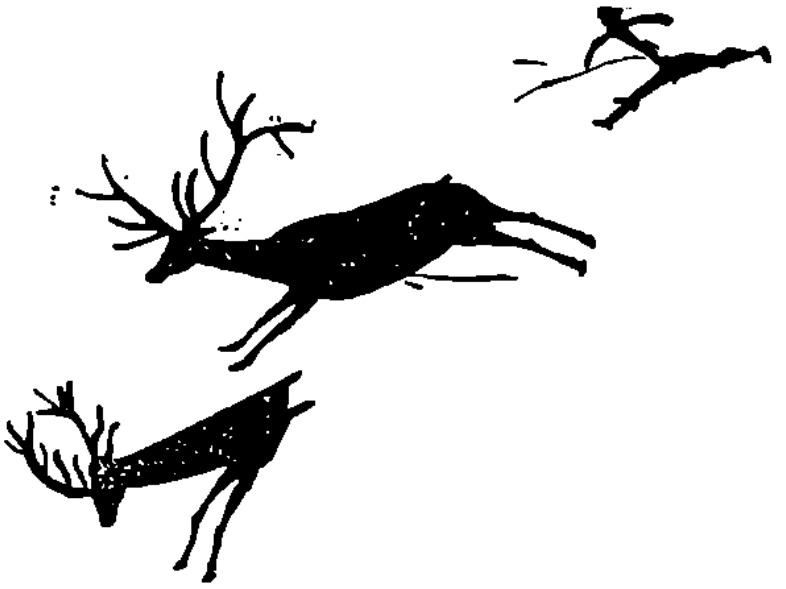

Vânătoare de cerbi. Pictură rupestră în roșu închis.
Cueva Mas d'en Josep (Spania).

milion de ani a trăit din vânat și cules, acum pentru prima dată omul ajunge să domine natura, – natura vegetală prin cultura plantelor și practica agriculturii, iar natura animală, prin domesticirea și creșterea animalelor. Cronologic, momentul se situează – în sud-vestul Asiei – pe la începutul mileniului al VIII-lea î.e.n. Tehnica șlefuirii și perforării uneltelor de piatră, trecerea de la economia „prădătoare" (vd. Guy Rachet) la una producătoare, de la cules la cultivarea plantelor și de la vânătoare la domesticirea animalelor; apoi, invenția olăritului, a roții, a torsului și țesutului, perfecționarea navigației, transportul la distanțe mari a unor enorme blocuri de piatră și construcția monumentelor megalitice, – sunt tot atâtea cuceriri care justifică termenul de „revoluție neolitică".

Alimentația continuă desigur să se bazeze încă în mare parte pe cules, vânătoare și pescuit. În America, singura sursă de alimentație pe bază de carne în aproape tot timpul neoliticului o va furniza vânătoarea și pescuitul. În Africa se vânau acum intens elefantul, rinocerul, hipopotamul, girafa, zebra, mistrețul, antilopa, gazela și struțul. În zona orientală a Asiei mai trăiau încă mamutul și rinocerul lânos; în timp de în regiunea occidentală a Asiei, precum și în Europa, omul continua să aibă ca bază a alimentației carnea animalelor sălbatice, a unor specii rămase din perioada paleoliticului superior (bovinele, cerbul, capra, mistrețul, ursul, castorul, ș.a.).

Dar când omul a început să cunoască mai bine deprinderile unor animale, când s-a gândit că ar putea să le folosească într-un mod

mai constant decât cel al vânătoarei, spre a-i asigura necesarul de hrană (carne, lapte), sau de îmbrăcăminte (blană, lână), sau spre a-i servi ca animale de povară sau de tracțiune, a început să le domesticească. Mai târziu, domesticirea animalelor - pentru hrana cărora trebuiau noi pășuni - a determinat o reluare a modului de viață nomadă. Cu toate acestea, domesticirea și creșterea animalelor (care era ocupația bărbatului), precum și cultivarea plantelor, a cerealelor (care se pare că era în mare măsură o ocupație a femeii - cel puțin la început), au fost ceea ce a făcut posibil un mod de viață sedentară. Amândouă aceste activități au favorizat traiul în grupuri mai mari, devenite apoi adevărate sate. Faptul acesta a dus la dezvoltarea unor relații umane mai intense și mai organizate; i-a dezvoltat omului sentimentul comunității, i-a asigurat o viață normală de familie, o viață de siguranță materială, de oarecare liniște , favorizând totodată și crearea unor tradiții și a unor anumite obiceiuri, a unei vieți spirituale în general (cf. L. Mumford).

CULTURA CEREALELOR ȘI DOMESTICIREA ANIMALELOR

Din cele peste o sută de mii de specii de animale existente, numai aproximativ cincizeci au fost domesticite de-a lungul timpurilor, rămânând în relație cu viața de fiecare zi a omului.

Primul animal domesticit (în Asia Mică, probabil chiar din mileniul al VIII-lea î.e.n.) și totodată singurul animal pe toate meridianele domesticit de la Pol până la Ecuator, a fost câinele. Originea lui nu este sigură: provine probabil din șacal, sau poate dintr-o specie azi stinsă de câine sălbatic; sau - mai verosimil, cel puțin pentru zona europeană - din lup. În Egipt și Mesopotamia se cunoșteau - încă înainte de 3000 î.e.n. - câini mari de tipul dulăilor; iar în Egipt, în aceleași timpuri se cunoștea și o varietate de copoi.

Din mileniul al VII-lea î.e.n. este atestată arheologic, în Irak, și domesticirea oii; două milenii mai târziu, se domesticiseră cel puțin trei varietăți de oi. Oile europene, bogate în lână, provin dintr-o specie de oaie de munte, originară din Asia Centrală și Iran. Tot în același mileniu al VII-lea a început să fie domesticită și capra, provenită dintr-o specie de capră de munte din Asia sud-occidentală. Capra a fost primul animal domesticit folosit pentru laptele ei. În stațiunile neolitice din Palestina a fost atestată existența unor

întregi turme de oi și capre din proto-neolitic. Oaia și capra au fost și primele animale domesticite în Egipt[1].

Boul a fost domesticit, se pare, simultan în mai multe centre geografice. Dovezile arheologice cele mai vechi de domesticirea bovinelor (din Grecia septentrională) datează de la sfârșitul mileniului al VII-lea î.e.n. În Asia Centrală strămoșul boului domestic aparținea unei specii cu coarne foarte lungi. Boul european descinde probabil dintr-o specie care trăia în stare sălbatică aici încă din epoca paleoliticului superior. Bovinele au fost domesticite pentru carnea lor, boul și pentru tracțiune; ca animal de lapte, vaca a fost cunoscută mult mai târziu. Se crede că și zimbrul a fost domesticit, în Orientul Mijlociu, cam prin 4000 î.e.n. (cf. S. Cole).

Pe continentul american, singurele animale indigene domesticite au fost lama (în zona Anzilor, chiar în mileniul al IV-lea î.e.n.), alpaca și cobaiul; iar dintre păsări, curcanul. Câinele a fost singurul animal domesticit adus în America de primii colonizatori ajunși aici la începutul neoliticului din Asia nord-estică. Lama a servit mai mult ca animal de povară decât pentru a furniza omului carne sau lână.

După câine, cel mai vechi animal domesticit a fost porcul, derivat din porcul sălbatic existent în Alpi și Pirinei, în Asia Centrală și sud-vestică, în Caucaz și Munții Taurus (de unde a fost adus și domesticit de egipteni în mileniul al IV-lea î.e.n.). Domesticirea lui este documentată - în Iran și Mesopotamia - încă din al VII-lea mileniu î.e.n.; dar porcul actual provine dintr-o altă specie, care în China trăia pe lângă casa omului în epoca paleoliticului (porcul fiind singurul animal domesticit atunci de chinezi), specie care a ajuns în Europa abia în sec. XVIII e.n.

Calul domesticit este atestat din mileniul al III-lea î.e.n. (sau - după R. Turner- chiar de la sfârșitul mileniului al IV-lea î.e.n.), în regiunea Ucrainei și a Rusiei meridionale. Se pare că în Asia Mică a pătruns varietatea domesticită în Turkestan; din Orientul Mijlociu a pătruns în Europa după anul 2000 î.e.n. După ce s-a obținut o rasă mai puternică, prin încrucișare, calul a fost folosit și pentru călărit[2].

1. În Egipt a apărut pentru prima dată și pisica domesticită în epoca Regatului Mijlociu (sau - după R. Turner - chiar în mileniul al IV-lea î.e.n.). Dar în celelalte regiuni ale Orientului Apropiat și în regiunea Mediteranei pisica domestică n-a apărut decât în sec. I î.e.n. - Rațele și gâștele domestice apar mai târziu în valea Nilului; în schimb găina obișnuită provine - se pare - din India (regiune în care a fost domesticit pentru prima dată și bivolul).

2. Calul iute din Turkestan - strămoșul armăsarului arab - își face apariția în Mesopotamia între 1800-1600 î.e.n. - Caii erau crescuți și pentru carnea lor: sursă principală de alimentație și a mongolilor și a sciților de mai târziu (V. G. Childe).

Măgarul a fost domesticit în Orientul Apropiat în mileniul al IV-lea î.e.n.; dar e vorba de o varietate asiatică de asin, numită onagru. Asinul de origine africană era domesticit în Egipt dintr-o epocă îndepărtată şi întrebuinţat ca animal de povară, apoi de tracţiune. Onagrul originar din Asia Centrală s-a răspândit în India şi China în mileniul al III-lea î.e.n.

Cămila bactriană (cu două cocoaşe), originară din Asia Centrală, a fost domesticită către sfârşitul mileniului al IV-lea î.e.n.; dar în Mesopotamia, nu înaintea mileniului I î.e.n.; în mileniul II î.e.n. se pare că a fost domesticit dromaderul (cămila arabă cu o cocoaşă), înlocuind principalul animal de povară, măgarul. Amândouă aceste varietăţi au trecut apoi din Orientul Apropiat în zona africană. – Elefantul a fost domesticit pentru întâia oară în India, cu puţin înainte de 2.500 î.e.n.; iar renul – în zonele arctice, se crede că încă din mileniul I î.e.n.

Primele plante cultivate de om au fost cerealele, care în alimentaţie deţineau un rol mult mai important decât legumele, tuberculele, sau unele fructe ca măslinele, curmalele, smochinele ş.a. Primele culturi de cereale au apărut în Asia Mică şi sud-occidentală, unde creşteau (ca dealtminteri şi în regiunea balcanică) speciile sălbatice respective, originare. Data apariţiei cultivării cerealelor, deci a agriculturii, originea economiei agricole, se situează probabil în mileniul al VII-lea î.e.n. Prima cereală cultivată şi care aici a deţinut mult timp primul loc a fost orzul (care în epoca neolitică a fost cultivat, în varietăţi diferite, din China şi India până în Danemarca şi Anglia). A urmat grâul – cultivat în Orientul Apropiat probabil chiar de la începutul mileniului al VI-lea î.e.n., – ale cărui trei tipuri principale (dar cu numeroase varietăţi) s-au răspândit încă de la început din Asia Mică până în Europa occidentală[1]. La aceste două cereale s-au adăugat apoi ovăzul şi secara. Orezul, originar din sud-estul Asiei, este atestat acolo începând din mileniul al II-lea î.e.n. – dar în China cultura orezului datează dinainte. Meiul era mult cultivat în neolitic, nu numai în China, India şi Mesopotamia, ci şi în Mexic. În America – unde agricultura a făcut primii paşi cu cel puţin 4000 de ani în urma regiunii sud-vestice a Asiei, cf. A. Toynbee, – zona de origine a cultivării plantelor (în primul rând a porumbului) este Mexicul.

1. În aria balcanică şi a ţărilor danubiene, orzul, meiul şi grâul erau cultivate chiar din primele timpuri ale neoliticului.

Femeie recoltând miere de albine. Pictură rupestră din Bicorp (Spania).

Fasolea a fost cultivată de timpuriu și în Lumea Nouă (căci în varietățile sale sălbatice fasolea este prezentă în ambele emisfere); dar bobul, numai în Lumea Veche. Bumbacul era cunoscut în Mexic din mileniul al III-lea sau chiar al IV-lea î.e.n.; iar în valea Indusului era folosit pentru țesut probabil că din mileniul al V-lea. Centrul originar de cultură a porumbului este Mexicul, unde s-au găsit știuleți de porumb datând din jurul anului 4000 î.e.n. (dar indicii sigure de cultivare avem de prin 2500 î.e.n.). Cartoful era cultivat în zone întinse din cele două Americi cel puțin din mileniul al II-lea î.e.n. Dovleacul, în fine, a fost cultivat atât în Lumea Veche cât și în America – dar nu ca aliment, ci doar pentru coaja sa dură din care se făceau diverse recipiente.

În Orientul Mijlociu fructele comestibile cunoscute mai întâi erau curmalele, măslinele și strugurii. Cultura viței de vie a început probabil în nordul Mesopotamiei, în Siria și Palestina, unde vița de vie creștea în stare sălbatică. (Smochinul, prunul, cireșul, piersicul, părul și mărul, se pare că sunt de asemenea originare din Asia sud-vestică).

Cultura cerealelor a fost mai intensă, firește, în văile fertile ale marilor fluvii (Tigru și Eufrat, Indus, Nil, Fluviul Galben), ale căror revărsări periodice lăsau în urma lor un mămol foarte fertil; iar când ploile nu erau suficiente, cultura putea fi asigurată prin sisteme simple de irigație artificială. Agricultura bazată pe irigație a dus la obținerea unui surplus de produse; ceea ce a dat posibilitatea unor grupuri sociale noi – de meșteșugari, de negustori, etc. – să se dedice exclusiv activității lor specifice de producere și efectuare a schimburilor. La rândul lor aceste activități au dus, treptat, la transfor-

marea satelor în centre mai mari, cu activităţi economice şi culturale complexe – oraşele.

Unealta primară folosită în agricultură a fost săpăliga, care – la început, când doar înlocuia bâtul de scormonit, – era folosită numai pentru scoaterea rădăcinilor. Apoi, agricultorii erei neolitice au utilizat-o fie folosind cornul, fie sub forma unei lame de piatră ascuţită legată în unghi drept pe un suport de lemn căruia i se ataşează o coadă; dar săpăliga putea fi şi în întregime numai din lemn – şi ca atare a şi evoluat spre forma unui rudimentar plug[1]. În mileniul al IV-lea şi-a făcut apariţia în Orientul Apropiat plugul având un cui sau o lamă ca brăzdar, care putea efectua o arătură dublă, încrucişată (şi care la început era tras – ca în Egiptul pre-dinastic – de oameni).

TEHNICI NOI. CERAMICA

Multe din tipurile de unelte, de tehnici şi de arme din paleolitic s-au păstrat şi în epoca următoare. Au apărut acum şi tehnici noi; în primul rând tehnica şlefuirii şi perforării uneltelor de piatră (a căror funcţie specifică era defrişarea şi prelucrarea lemnului). În neolitic, se lucrează mult cângi, harpoane şi săgeţi pentru arc; apoi numeroase podoabe, din corn, os sau fildeş. Încep să se lucreze şi pietrele semipreţioase – agata, alabastrul, turcoaza, cornalina, ametistul, lapislazuli, ş.a. – care adeseori erau aduse de la mari distanţe.

Comunicaţiile între puncte îndepărtate unele de altele se făceau pe uscat, dar mai ales pe apă. Încă în perioada de tranziţie spre epoca neolitică – deci aproximativ cu 10.000 de ani î.e.n. – omul cunoştea piroga scobită într-un trunchi de copac (după ce înainte folosise desigur pluta). În epoca neolitică navigaţia cu piroga – mai întâi – era frecventă pe fluviile mari din Europa, precum şi de-a lungul coastelor. Primele bărci propriu-zise, confecţionate din mănunchiuri de trestie legate între ele, sau din scânduri (dar şi dotate cu pânze), navigând pe Nil şi în Marea Mediterană ne sunt cunoscute abia din jurul anului 3000 î.e.n.

Mari progrese s-au făcut în neolitic şi în tehnica construcţiei de locuinţe, şi în general în prelucrarea lemnului. De asemenea, în tehnica împletirii – din care a derivat mai târziu tehnica ţesutului, din

1. Brăzdarul de piatră s-a păstrat – bronzul fiind metal nerezistent – până în epoca romană, când fierul care l-a înlocuit a devenit mai ieftin.

fibre vegetale, din lână și din mătase[1]. Revoluționare în domeniul tehnicii au fost îndeosebi procedeele fabricării ceramicei și cel al fuziunii și prelucrării metalelor (mai întâi a aramei), – procedeul din urmă însă aparținând epocii următoare, a metalelor.

Ceramica a fost inventată probabil tot pe teritoriul Asiei Mici. Originea ei, originea olăritului, pare a se situa în momentul când omul a acoperit recipientele naturale (de ex., un dovleac, sau o nucă de cocos), ori un mic coș împletit din nuiele, cu un strat de argilă spre a-l face impermeabil, și când apoi a putut în felul acesta să încălzească la foc conținutul lor. După care, pentru o mai ușoară manipulare a vasului, a modelat în argila proaspătă, prin presare, un fel de gurgui (aceasta este originea toartei); a învățat să dea recipientului încă nears diferite forme și, în fine, să-l decoreze. Avantajele pe care le prezenta recipientul de lut (la început uscat la soare, apoi ars într-un cuptor) erau multiple: argila era un material la îndemână, modelarea ei era ușoară, iar întrebuințările posibile ale recipientelor erau nenumărate.

Importanța vaselor de diferite forme și mărimi, utilizabile mai ales prin eliminarea apei din argilă prin ardere la o temperatură de 600°C, a fost incalculabilă. Aceste recipiente au devenit mult mai practice și mai agreabile privirii când, șlefuindu-le și aplicându-le înainte de ardere încă un strat de argilă, omul le-a sporit impermeabilitatea și, pictându-le sau incizându-le, le-a adăugat și efectul estetic. Vasele erau lucrate cu mâna; până când, în jurul anului 3400 î.e.n., în Mesopotamia și-a făcut apariția roata olarului. Aceasta a fost prima formă de tehnică bazată pe principiul roții. Roata olarului – care în Europa nord-vestică va apare abia în jurul anului 500 î.e.n.[2] – i-a permis omului să lucreze mai repede și deci să producă mai mult; să controleze mai bine grosimea pereților vasului și să creeze forme noi, originale, mai simetrice și mai estetice.

Ceramica va avea o importanță excepțională și pentru studiile arheologice. Obiecte de ceramică se găsesc peste tot și în mare cantitate; fragmentele de ceramică rezistă la tot felul de intemperii, încât compoziția argilei utilizate, felul în care a fost arsă, formele și elementele decorative ale vasului, vor furniza arheologului indicații

1. Fibrele vegetale – care sunt și cele mai flexibile – au fost cele utilizate mai întâi, în Egipt și în Orientul Mijlociu. (Cea mai veche țesătură de in, găsită la Fayum, în Egipt, datează din aprox. 4500 î.e.n.). Bumbacul a fost tors mai întâi în India; torsul și țesutul lui sunt documentate arheologic de prin 2500 î.e.n. în orașul Mohenjo-Daro.

2. În regiunea Dunării de Jos (istro-pontică), roata olarului – adusă aici de greci – era folosită din sec. V î.e.n.; în zona carpatică a fost introdusă de celți în sec. III î.e.n. (D. Berciu).

concludente asupra stabilirii vechimii şi a tipului de cultură şi civilizaţie a staţiunii în care respectiva ceramică a fost găsită.

LOCUINŢELE ŞI AŞEZĂRILE

Noul fel de viaţă, sedentară, a omului neolitic a determinat formarea de adevărate sate – de obicei în apropierea unui curs de apă – şi apariţia unei tehnici noi de construcţie a locuinţelor. Tipurile de sate şi de case diferă de la o zonă geografică la alta şi de la o fază la alta a neoliticului.

Astfel, în Orientul Apropiat casele aveau de obicei o formă circulară (cu diametrul de până la 7 m, de ex. în Palestina), cu pereţii de lut amestecat cu paie tocate, susţinuţi de o structură de lemn. În centrul casei era vatra de foc, precum şi piatra de măcinat cereale. Când casa era construită din nou, lutul vechilor pereţi era bătut şi nivelat pe locul fostei aşezări, pentru a servi de temelie construcţiilor viitoare. Acest procedeu a dus cu timpul la formarea unor coline artificiale (numite în arabă *tell*, în persană *tepe*, în turcă *hüyük*) care încă de la începutul mileniului al III-lea î.e.n. puteau atinge o înălţime de 20–30 m. Acoperişul era din bârne aşezate orizontal, peste care se punea un rând de cărămizi uscate la soare, sau se aşternea un strat de argilă bătută. – Exista însă şi un tip de construcţii rectangulare, cu pereţi de cărămizi uscate, care permiteau – spre deosebire de locuinţele circulare – o extindere ulterioară prin adăugarea de noi încăperi[1].

Încă din al VII-lea mileniu î.e.n. aşezările-sate din Asia Mică – de pildă, unele din regiunea Tigrului, sau din nordul Mării Moarte – erau fortificate cu şanţuri (adânci de 3 m şi largi – în unele puncte – de 8 m) şi chiar cu ziduri de cărămidă uscată înalte de 3 m şi având o grosime de 2 m. Unele (ca Ierichon, azi Tell es-Sultan) aveau şi un turn de apărare tronconic, cu diametrul bazei de 12 m, înălţimea de 9 m şi o platformă la care ducea o scară interioară cu 20 de trepte. Aceasta – cu cel puţin 6000 de ani î.e.n.[2]. Mai târziu (în mileniul al

1. Dimensiunile acestor case rectangulare ajungeau până la 9 m lungime pe 7 m lăţime. Pereţii erau de obicei tencuiţi, iar tencuiala albă era adeseori decorată cu linii roşii. Uşa de la intrare era de lemn, cu ţâţâna pivotând în gaura unei lespezi de piatră. Morţii din familie erau îngropaţi sub bătătura casei.

2. Ierichonul este considerat de arheologi cel mai vechi oraş cunoscut până în prezent. Către 7500 î.e.n. era un sat proto-neolitic, pentru ca peste 700 de ani să capete caracterele unui adevărat oraş, apărat de cinci ziduri de incintă concentrice, construite în epoci succesive (cf. D. Cole).

V–lea î.e.n.) asemenea construcţii monumentale – fortificaţii, temple – vor deveni mai frecvente, iar edificiile vor fi grupate în cartiere. Cu apariţia acestor sisteme de construcţie şi cu acest proces de progresivă urbanizare perioada neoliticului se va încheia – şi va începe epoca bronzului, adică epoca civilizaţiei istorice.

Sistemul de construcţii din Orientul Apropiat (case de lut, tencuite şi cu pereţii decoraţi) s–a păstrat şi în Asia Meridională şi Orientală, din Iran până în valea Indusului şi chiar până în Extremul Orient. În China însă, pe malurile Fluviului Galben cultura neolitică cea mai importantă (Yang Shao) avea caractere diferite. Casele, fără pereţi propriu–ziși, parţial îngropate şi cu acoperişul sprijinindu–se pe un stâlp central sau pe mai mulţi, aveau un plan circular – în general cu diametrul de 5 m – dar şi rectangular; în care caz, lungimea caselor atingea chiar 20 m.

În Europa Orientală şi Sud–Orientală locuinţele neolitice din mileniul al V–lea î.e.n. constau din vaste construcţii rectangulare sau trapezoidale, cu pereţi alcătuiţi din şiruri continui de pari înfipţi în pământ până la o adâncime de 2 m. Casele puteau atinge o lungime de 40 m şi lăţimea de 10 m – ca în Polonia; sau – ca în România, în aşezările de la Truşeşti, Traian sau Hăbăşeşti – o lungime de 20 – 30 m şi o lăţime de 5 – 7 m. Acestea erau, se pare, locuinţe colective, de grup (fapt contestat însă de unii arheologi). Spre sfârşitul neoliticului aşezările de pe coline (ca, în ţara noastră, cele de la Sălcuţa, Cucuteni sau Hăbăşeşti) erau întărite cu două şanţuri de apărare; la Cucuteni se adaugă şi un val de pietre lat de 2 – 3 m şi înalt de 5 – 9 m[1].

În Europa Centrală locuinţele aveau la începutul neoliticului forma de colibe ovale sau circulare, bordeie parţial îngropate în pământ, cu şarpantă şi pereţi de gard împletit, – deci nu mult deosebite de cele de la sfârşitul paleoliticului. Începând din mileniul al V–lea î.e.n. se întâlnesc atât case mici cât şi construcţii de 35 – 45 m lungime, cu pereţii din pari înfipţi şi înalţi chiar de 6 m, cu cuptoare alături de locuinţă şi cu gropi pentru depozitat alimente.

În nordul Europei[2] locuinţele aveau şi pardoseală, din scoarţă de

1. În neoliticul târziu satele de pe teritoriul României, Bulgariei sau Iugoslaviei nu erau constituite din locuinţe de grup,ci din case familiale (la Truşeşti s–au găsit urmele a circa 100 de asemenea case), cu pereţi din prăjini de 2 m înfipte în pământ una lângă alta. Casele erau tencuite în interior şi exterior cu lut, aveau una sau două încăperi, uneori şi cu ferestre, rotunde (Truşeşti). Alteori pereţii erau spoiţi în alb, şi chiar cu pardoseală de scânduri sau de bârne acoperite cu un strat de argilă.

2. În Danemarca (cf. S. Cole) locuinţele colective rectangulare, cu pereţi din împletitură de trestie acoperită cu argilă, atingeau dimensiuni de până la 80 m lungime, cu 26 de încăperi (probabil că fiecare încăpere pentru câte o familie).

copac şi nisip. – În sfârşit, în Europa Centrală şi Meridională se construiau – începând din mileniul al III-lea î.e.n. – şi locuinţe lacustre (palafite), în zonele mlăştinoase. S-au descoperit aprox. 30 de asemenea aşezări în Italia (de ex. la Lagozza, prov. Milano), 30 în Franţa (Chassey, etc.) şi peste 300 în Elveţia (Horgen, Cartaillod ş.a.). Palafita din Robenhausen (Austria) se întinde pe mai bine de 4 ha şi este legată de uscat cu o punte lungă de aprox. 2 km. La palafita din Ledro (prov. Trentino, Italia) omul neolitic a folosit pentru construcţia acestei aşezări peste 10.000 de stâlpi de susţinere.

VIAŢA SOCIALĂ. OCUPAŢII

Arheologia preistorică furnizează şi oarecari indicaţii privind organizarea socială din această epocă.

Locuinţele de dimensiuni mari arată că unele populaţii neolitice trăiau în comunităţi de mai multe familii organizate în clanuri – formă dominantă de organizare socială, perpetuată (în anumite regiuni) cel puţin din ultima perioadă a paleoliticului. Cimitirele erau de asemenea cimitire de clan. Când se descoperă un mormânt individual mai bogat mobilat, sau când sunt dovezi că funeraliile respectivului decedat s-au îndeplinit cu o anumită ceremonie, putem bănui în acest caz existenţa şi a unui şef de clan (dar ale cărui prerogative nu le putem cunoaşte).

Locuinţa de grup implică probabil şi proprietatea comună a bunurilor, a terenurilor cultivate sau a celor rezervate vânătoarei, a produselor obţinute din vânat, precum şi a celor provenite din cultura cerealelor. Bănuim că nu constituiau însă proprietate comună uneltele, armele sau podoabele, care i se puneau decedatului în mormânt, considerate ca intim legate de persoana lui. Chiar dacă terenurile rezervate culturii cerealelor ar fi fost date în folosinţa unei familii, produsul se distribuia, probabil, după anumite criterii tuturor membrilor clanului. (Recunoaşterea unui „drept de proprietate" va apare mai târziu, în epoca metalelor).

Desenele din epoca neolitică (cele din sud-estul Spaniei şi cele din nordul Africii) reprezentând figuri de războinici şi scene de luptă vorbesc de conflicte între comunităţi şi de apariţia tipului de războinic. Iar când s-a dovedit că poate contribui considerabil la sporirea cantităţii de bunuri ale clanului, activitatea războinică a devenit de-a dreptul o întreprindere economică „productivă". În

Luptă între arcași. Pictură rupestră în roșu închis.
(Morella la Vella, Spania).

sfârșit, când creșterea vitelor a căpătat o importanță economică mai mare, acțiunile de pradă, de jaf au devenit mai dese.

Odată cu concentrarea mai masivă a locuințelor pe o arie determinată și cu gruparea acestora pe cartiere, cu aprovizionarea de la mari distanțe cu anumite materiale necesare, cu apariția categoriei specializate de cărămidari, în locul așezării de tip „sat" apare o prefigurare a „orașului" – care însă din punct de vedere economic depindea fundamental de terenul agricol și de cel rezervat creșterii animalelor din imediata sa apropiere[1].

Documentația arheologică lasă să se înțeleagă că în epoca neolitică ar fi prevalat monogamia. Mormintele bărbaților conțin arme și unelte; ale femeilor, pietre de măcinat cereale – ocupație rezervată femeilor, – precum și podoabe (deși podoabe purtau și bărbații). Dovezi arheologice care să ateste existența unui regim dominant matriarhal nu s-a găsit. În cazurile (destul de frecvente)

1. Orașul neolitic Çatal Hüyük din Anatolia, datând din mileniul al VII-lea î.e.n., se aproviziona cu obsidiană de la o depărtare de 120 km, își aducea pietrele de râșniță de la 30 km, avea casele construite din cărămizi cu o formă perfect regulată, – ceea ce dovedește existența unor cărămidării furnizoare, a unor meșteri cărămidari, deci a unei organizări a muncii.

când au fost înmormântaţi concomitent bărbatul şi femeia, se poate presupune că soţia ar fi fost obligată să-şi urmeze soţul şi în moarte[1]; fapt care ar dovedi eventual că femeia ar fi fost tratată ca o „proprietate personală" a defunctului.

Deşi exista deja o categorie semispecializată de meşteşugari, nu se poate totuşi vorbi încă de o adevărată diviziune a muncii, întrucât aceste categorii continuau să se ocupe şi deci să se întreţină din vânătoare şi pescuit, din agricultură şi din creşterea vitelor. „Specialistul" exclusiv, omul specializat întreţinut şi hrănit din excedentul de hrană al grupului în schimbul produsului muncii sale specializate, omul deci care trăieşte exclusiv din produsul abilităţii sau al „specialităţii" sale, va apare în era metalelor şi a practicării mai întinse a olăritului cu ajutorul roţii olarului.

O categorie oarecum specializată – tipică pentru epoca bronzului, este adevărat, dar care îşi face apariţia încă în neolitic – este cea a săpătorilor care extrăgeau silexul necesar confecţionării uneltelor. În acest scop se săpau puţuri până la o adâncime de 16 m. Din fundul puţului pornea, orizontal, o foarte scundă galerie de exploatare. În Iutlanda s-au găsit 25 de asemenea puţuri datând din mileniul al III-lea î.e.n.; iar în Anglia (la Grime's Graves), pe o suprafaţă de 13 ha s-au găsit urmele a nu mai puţin de 366 de puţuri de exploatare a silexului, datând din mileniile al III-lea şi al II-lea î.e.n., – perioadă local neolitică[2].

Nu putem şti cu precizie, dar putem bănui că într-o asemenea societate în care apar deja manifestări războinice şi chiar aşezări fortificate (în faza premergătoare epocii metalelor), se va fi produs şi o diferenţiere socială pe baza unei funcţii militare – cu caracter ocazional sau permanent[3].

Şi sub raport sanitar, epoca neolitică prezintă deosebiri notabile faţă de paleolitic.

Folosirea vaselor de lut ars a permis o coacere mai completă a

1. Obicei care s-a păstrat şi în epoca fierului la celţi sau la vikingi; iar în India, cazuri asemănătoare sunt cunoscute până în secolul trecut.

2. Când o astfel de mină era abandonată, galeria şi puţul erau umplute – spre a nu provoca prăbuşiri de teren – cu material provenit din săparea unei mine noi. Această practică a fost reluată şi aplicată în tehnica mineritului abia în secolul trecut!

3. Din combinarea (se pare) a funcţiei de şef-războinic cu cea de vrăjitor-şaman, va apărea în mileniul al IV-lea î.e.n. – în Mesopotamia şi în Egipt – tipul şi funcţia de monarh.

alimentelor. Odată cu aceasta, însă, prin distrugerea elementelor naturale, prin distrugerea vitaminelor au apărut diferite avitaminoze – ca rahitismul, pelagra, scorbutul, etc. De asemenea, au apărut acum și cariile dentare. Pe de altă parte, aglomerările din așezările de tip nou – satele – au favorizat contaminările. Examenul osteologic al scheletelor din epoca neolitică arată că tuberculoza a început să fie destul de răspândită. Sifilisul în schimb (care de asemenea lasă determinări pe sistemul osos) nu este atestat de scheletele nici unei stațiuni neolitice din Europa, Asia sau Africa[1].

Apare în această epocă (și în mezolitic) și o nouă patologie: cea a unor boli ale sistemului nervos. Pentru tratarea lor intervin „neurochirurgii" – vracii – care efectuau trepanații pe viu. Zecile de cranii trepanate descoperite până acum[2] arată că intervențiile au fost făcute în zone craniene în așa fel alese încât riscurile de hemoragie sau de infecție să fie cât mai reduse. Rezultatul unor astfel de intervenții, evident că nu-l putem cunoaște; în orice caz, multe dintre orificiile (circulare sau rectangulare) practicate cu ajutorul unei lame de diorită sau obsidiană, prezintă o cicatrice perfectă a conturului osos: ceea ce înseamnă cel puțin că bolnavul a supraviețuit operației. Probabil că era vorba mai degrabă de un rit magic – ceea ce însă nu exclude *ipso facto* și un eventual efect terapeutic pozitiv. Era un rit derivat din concepția potrivit căreia orice boală – și cu atât mai mult o boală a sistemului nervos – se datorează acțiunii unor forțe oculte malefice, care trebuiau exorcizate pe calea magiei.

RITUALURI MAGICO-RELIGIOASE. CULTUL MORȚILOR

Ritualurile magico-religioase practicate de omul epocii neolitice ne sunt aproape total necunoscute. Mecanismul și forma,obiectul și scopul lor pot fi cel mult deduse – cu oarecare aproximație – prin analogie cu unele practici ale primitivilor de azi.

Dar existența acestor ritualuri – atestată încă din perioada paleolitică prin cultul morților și prin funcțiile magice evidente pe

1. Cele mai vechi leziuni sifilitice au fost găsite pe scheletele precolumbiene din Peru. Nici unul din scheletele celor peste 10.000 de mumii egiptene examinate, nu prezintă leziuni de asemenea natură.

2. În necropola din Cueva de la Pastora (Spania), 14% din numărul total al craniilor poartă urme de trepanații. Acest rit s-a perpetuat uneori și în epoca bronzului (în Palestina, Spania, Peru precolumbian) – și chiar până nu de mult la berberi, în Canare sau în Kenya (cf. M. Sendrail).

Trei idoli feminini schematizaţi. Circa 1500 î.e.n.
(Din staţiunea Cârna, jud. Dolj).

care le aveau statuetele feminine şi reprezentarea animalelor în pictura rupestră – este confirmată acum, în epoca neolitică, prin documentarea arheologică a locurilor de cult. În mileniile al VII-lea şi al VI-lea î.e.n. actele rituale, care făceau parte din viaţa de toate zilele a omului, se desfăşurau – după cum este atestat în staţiuni neolitice din Turcia, Irak, Liban sau Palestina – în cadrul locuinţei private a fiecăruia. Dar începând din mileniile al V-lea şi al IV-lea î.e.n., în Mesopotamia, în Cipru sau în Egipt au apărut şi anumite construcţii exclusiv cu caracter sacral, adevărate temple, grupate două sau mai multe la un loc. Faptul că la baza uneia din aceste construcţii s-au găsit îngropaţi copii ne permite să presupunem existenţa unui rit de sacrificiu „de fundaţie"[1]. Aceste construcţii, dedicate în mod special cultului, aveau în centrul lor un podium înălţat din argilă, iar lângă perete, un altar, – desigur pentru sacrificii sau ofrande.

1. Acest tip de sacrificii umane este documentat arheologic încă din primele timpuri ale neoliticului. În Cipru, în mileniul al VI-lea î.e.n., copiii sacrificaţi erau apoi îngropaţi sub vatră, sau sub pragul uşii.

Animalele de sacrificiu mai importante erau boii. De asemenea, se sacrificau oi și capre, vânat (cerbi, căprioare, antilope), pești și păsări. Nu lipseau uneori ofrandele, de cereale sau fructe. Sacrificiile umane sau de animale se efectuau cu un anumit ritual, în cadrul căruia aveau loc (într-o perioadă mai târzie) și procesiuni. Sacrificiile umane au continuat - de pildă în Egipt, dar și în multe alte locuri - până târziu în epocile istorice. Acte de cult însoțite de sacrificii umane sunt atestate, pentru epoca neolitică, și în Europa; într-o localitate din Germania (Tiefenellern) s-au găsit resturile a 38 de persoane sacrificate, în majoritate femei și fete. Mai comune erau sacrificiile aduse cu ocazia construirii unei case. Asemenea practici sunt documentate și în stațiunile de la Traian, Trușești sau Hăbășești, unde la temelia locuințelor neolitice fuseseră sacrificate animale și depuse vase de lut. Uneori, în loc să fie sacrificat la fundația casei un animal, se punea pe acoperișul casei imaginea acestuia.

În unele regiuni cultul morților comporta de asemenea și alte rituri ciudate. În Orientul Apropiat copiii erau înmormântați normal, dar adulților li se îngropau craniile separat de corp; uneori mai multe cranii la un loc, alteori unul câte unul, sub bătătura casei. Trupurile, înfășurate într-o țesătură sau într-o piele (în loc de sicriu), erau colorate - mai ales capul - cu roșu (culoare rezervată în special femeilor și fetelor), cu verde sau cu albastru. Cadavrele erau însoțite de ofrande: legume și cereale, ouă și pește, precum și obiecte de podoabă (în cazul femeilor) - oglinzi din rocă sticloasă de obsidiană, palete pentru fard, sau scoici conținând respectivii coloranți de fard.

Spre sfârșitul neoliticului apar și cimitirele: cu gropi tencuite cu argilă și cu cadavrele înfășurate într-un strat de argilă și apoi supuse arderii; de unde rezulta o prefigurare a „sarcofagului" de mai târziu. Apare acum obiceiul incinerării și păstrarea cenușei defunctului în urne[1]. În aria europeană cultul morților prezintă în general aceleași forme, dar cu unele variante. Se practica și în zona europeană sacrificiul uman de copii pentru fundația casei (de pildă, în stațiunea neolitică de la Traian); dar înmormântarea unui defunct nu se făcea sub bătătura din interiorul casei, ci în afara așezării, uneori și în

1. Cimitirele de urne cu cenușa defuncților, mormintele cuprinzând și vase și statuete de ceramică - așa-numitele „câmpuri de urne" - apar în Europa Occidentală pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. (în România - pe teritoriul Banatului și Olteniei: la Cârna, cu 115 morminte descoperite, la Gârla Mare, Ostrovul Mare, etc.). Din sec. XIII î.e.n. „câmpurile de urne" devin comune în Europa Centrală, răspândindu-se apoi până în sudul Italiei și Sicilia (între sec. XI-IX î.e.n.) și Franța meridională (sec. VIII î.e.n.). Perioada „câmpurilor de urne" se încheie - în general - odată cu începutul primei epoci a fierului.

grote. Erau respectate anumite norme privind poziția sau orientarea cadavrului – cu variații de la o zonă la alta și de la o cultură la alta. Ofrande funerare de alimente, sacrificii rituale de animale, colorarea cu roșu a cadavrului, precum și separarea craniului de restul scheletului erau practici frecvente. Practici mai rare erau trepanația rituală a craniului, incinerarea cadavrului, sau chiar punerea unor unelte alături de corpul defunctului.

Multe morminte neolitice mai cuprindeau – la fel ca cele din paleoliticul superior – și figurine umane sau animale. Ultimele aveau probabil o semnificație magică, de amulete, întrucât omul credea că și în animal se întrupa o parte din acea forță supranaturală care operează atât în ființe cât și în fenomenele naturii. Mentalitatea religioasă a omului preistoric ne-o putem imaginea concepând – inițial – divinitatea în acet mod confuz: ca o putere ce acționează prin intermediul animalului. Cultul unui anumit animal urmărea deci obținerea bunăvoinței acelei forțe confuze, a acelei impersonale și vagi „divinități"; și pentru a-și asigura această bunăvoință omul invoca protecția animalului respectiv, a cărei reprezentare plastică devenise amuletă, emblemă protectoare a unei persoane sau a unui întreg grup.

Nu este posibil să ne facem decât o imagine foarte incertă și aproximativă despre ideile religioase, despre mecanismul lor psihologic intim, despre psihologia omului neolitic (și în general a omului preistoric). Cunoaștem doar unele practici rituale – variind, desigur, de la o zonă la alta: sacrificii nesângeroase, ofrande alimentare, cultul morților, rituri de înmormântare, practici magice. Dincolo de acestea, putem bănui că ar fi existat și alte manifestări cultice adiacente: ceremonialuri, vrăji, dansuri sau doar simple gesturi rituale, imitarea unor deprinderi sau a mișcărilor unor animale, ș.a.m.d. Cu această ocazie, probabil că omul epocii neolitice folosea în scop de cult anumite instrumente primitive ca surse de zgomote – felurite fluiere și tobe; executa, „cânta" cu vocea sunete murmurate sau urlate, imita glasurile animalelor, sau rostea în cor și cadențat anumite formule magice („rugăciunea" de mai târziu). La această dată, în era neolitică, probabil că omul credea că obiectele și forțele naturii erau dotate cu capacități și posibilități de regulă superioare celor ale sale (animism); că o ființă sau un obiect avea însușirea și puterea magică de a-l proteja (fetișism); că exista o legătură intimă, un raport magic între el și un anumit animal din care descinde el și familia sau clanul său (totemism): că morților li se cuvenea cinstea unui cult funerar pentru că defuncții continuau în mod firesc să participe la ciclul vieții naturii și al comunității.

Riturile legate de ideea fertilității și de magia fecundității au căpătat o importanță mult mai mare – cum era și firesc – în această perioadă a preistoriei care este definită tocmai prin practica agriculturii, a domesticirii și creșterii animalelor. Statuetele feminine asemănătoare întrucâtva celor din epoca paleoliticului superior, dar cu trăsături distincte și ilustrând – prin unele detalii anatomice bine marcate sau exagerate, cât și prin destinația lor rituală – cultul fecundității, devin în epoca neolitică mult mai numeroase. În sfârșit, o altă formă – o formă nouă – de cult al morților se exprimă spre sfârșitul neoliticului prin monumentele funerare numite „megalitice".

CIVILIZAȚIA MEGALITICĂ

Civilizația megalitică începe să se configureze, cu trăsături proprii distincte, imediat înaintea epocii metalelor, continuându-se și în fazele de început ale acesteia. Este un tip de civilizație care s-a menținut până către 1500 î.e.n. în zona occidentală a Mediteranei – în Sardinia, Sicilia, insulele Baleare, Spania și Portugalia – extinzându-se de-a lungul coastelor, urcând cursul marilor fluvii, ajungând îndeosebi în Bretagne, sudul Angliei și Irlanda, dar și în nordul Germaniei și în regiunile scandinave.

Civilizația megalitică este caracterizată printr-un anumit mod de construcție care constă în folosirea unor blocuri de piatră de mari dimensiuni, doar cioplite, fără o formă precisă și fără suprafețe șlefuite. Cele mai vechi construcții megalitice din zona mediteraniană datează din jurul anului 3500 î.e.n. (vd. H. Biedermann); iar cele din Bretagne – din 3000 î.e.n.[1].

Edificarea unui monument megalitic nu răspundea unei nevoi materiale, unei necesități practice, ci unor motive de ordin religios. Astfel, tipul cel mai simplu și mai vechi de construcție megalitică, – edificată, – dolmenul[2], era legat de un cult al strămoșilor. Constituit dintr-o lespede gigantică[3] așezată orizontal pe două sau mai multe blocuri verticale și acoperind o cameră sepulcrală, dolmenul era

1. Colin Renfrew, care dă o descriere a celui mai vechi mormânt megalitic de tipul dolmen, cel din Essé, Anglia (lungime 20 m, lățime 5 m, înălțime 2 m) îl datează din jurul anului 4000 î.e.n.

2. În bretonă: *dol-men* – „masă de piatră". Denumirea provine din credința că lespedea servea drept masă druizilor pe care aceștia aduceau ofrandele. Până în secolul trecut monumentele megalitice erau considerate – cu totul greșit – ca fiind moșteniri de la străvechile populații celtice sau germanice.

3. Lespedea dolmenului din Mettray are 65 tone; a celui din Cueva de Menga (Andaluzia) – 160 tone; iar a celui din Gast (Normandia) – circa 300 tone.

mormântul unui şef de trib sau al unor viteji a căror cinstire condiţiona soarta, bunul mers al vieţii tribului – credinţă care s-a păstrat apoi în legendele regiunii respective. Numărul dolmenilor cunoscuţi – numai cei din Franţa – se apropie de cifra de 4.500. Blocurile de piatră ale dolmenilor erau adeseori decorate cu picturi sau cu ornamente gravate – triunghiuri, zigzag, cercuri concentrice, arcuri de cerc, linii ondulate, spirale, stele (de ex., dolmenii din Los Millares, Cueva de los Letreros, Gangas de Onis, etc.).

Dolmenii – care se presupune că la origine erau acoperiţi cu pământ – sunt de diferite tipuri: cu o singură încăpere sau cu mai multe, cu sau fără un coridor de acces – în formă de galerie acoperită – cu intrarea în camera sepulcrală blocată sau nu cu o lespede, cu un coridor principal din care alte coridoare secundare conduc în încăperi anexe, ş.a. – Alteori, lespedea de acoperiş este înlocuită de o falsă cupolă, în formă de stup, cu înălţime de până la 4 m (Cueva de Romeral, Spania), cupolă construită prin suprapunerea unor pietre plate aşezate progresiv în retragere.

Monumentul megalitic în forma sa cea mai simplă este *menhirul*[1] – un bloc de piatră de asemenea doar cioplită, plantat vertical. Destinaţia precisă a menhirului este controversată – dar funcţia sa legată de cultul morţilor pare indubitabilă. Plasat de obicei în apropierea unor morminte, menhirul era considerat probabil ca un fel de tron al sufletelor defuncţilor, un loc pe care veneau să se aşeze spiritele strămoşilor[2]. Menhirii erau ridicaţi uneori izolat; alteori se găsesc dispuşi în aliniamente, la distanţă egală unul de altul, în şiruri lungi, chiar de câţiva kilometri. Celebru este aliniamentul de la Carnac, în Bretagne (Franţa), unde un număr de aproximativ 3.000 de menhiri sunt reuniţi în trei grupuri, fiecare grup fiind compus din 10 până la 13 şiruri de menhiri – care se terminau cu un grup de pietre plantate în semicerc[3].

Când menhirii sunt aşezaţi în formă de cerc, complexul poartă numele de *cromleh* (în bretonă *krom–lek*). Uneori un cromleh are în centru plantat un menhir. Cromlehii se întâlnesc în număr mare îndeosebi în Bretagne şi sudul Angliei – la fel ca aliniamentele de

1. În bretonă: *peulvan sau men–hir* – „piatră lungă". Majoritatea menhirilor au o înălţime între 3–6 m; dar numeroşi menhiri ajung până la 11–12 m. Cel din Locmariaquer (Bretagne) avea 23,50 m şi cântărea 310 t ; cel din Men en Hroeck – 23 m şi 348 t.

2. Amintim că şi azi, în Madagascar, menhirul este privit ca un loc de adunare a sufletelor rătăcitoare ale morţilor care nu au putut fi înmormântaţi.

3. În Bretagne – şi numai în trei departamente ale acestei provincii – se găsesc 56 de aliniamente de menhiri şi 58 de cromlehi.

menhiri[1]. Destinaţia unui cromleh continuă să fie controversată: înconjura un mormânt colectiv? Împrejmuia un loc de cult ? Sau un loc de adunare ocazională ceremonială?

În Anglia, acest tip de monument megalitic ritual poartă numele de *henge* – şi este totdeauna situat într-o arie circulară delimitată de un şanţ, arie al cărei diametru variază între 45 şi 520 m^2.

Tipuri speciale, locale, de monumente megalitice se mai găsesc îndeosebi în insulele Mallorca şi Minorca. Astfel este tipul numit *talayot* (mileniul I î.e.n.), – un turn cu o singură încăpere, construit din blocuri mari de pietre naturale, cu acoperiş de falsă boltă sau cu o lespede susţinută de un pilon central; avea funcţia de apărare a unui sat. Tipul *taula*, constând dintr-o lespede fasonată aşezată orizontal pe o coloană prismatică monolită, înaltă de 8–10 m, avea probabil funcţia de monument funerar. Tipul *naveta* – mormânt cu o cameră funerară unică şi un coridor de acces, totul încorporat într-o construcţie (mileniul al II-lea î.e.n.) de forma unei nave răsturnate, compusă din 8–10 rânduri de lespezi parţial fasonate (*naveta* din Es Tudons).

Structurile megalitice în formă de turn de apărare (cele mai vechi datând din mileniul al II-lea î.e.n.) şi de obicei flancate de ziduri ciclopice cu scop defensiv, sunt caracteristice pentru Corsica şi în special Sardinia. *Nuragii* din Sardinia – unii cu mai multe încăperi dispuse în 2–3 etaje, cu scări interioare – datează din mil. II î.e.n.; dar construcţii de acest tip au continuat până în sec. III î.e.n. Pereţii construiţi din straturi de pietre brute au o grosime între 2–5 m, iar înălţimea unor *nuragi* poate atinge chiar 20 m. Localitatea Barumini este renumită prin complexul său de turnuri nuragice. Din cei peste 8.000 de nuragi construiţi în Sardinia s-au mai păstrat aproximativ 6.500, majoritatea azi în ruină.

STONEHENGE

Cel mai impresionant cromleh din câte s-au păstrat, cel mai frumos monument megalitic de tip *henge*, unic în lume din punct de veder arhitectonic, este Stonehenge, din sudul Angliei.

1. Între complexele megalitice monumentale de tip *henge* le amintim pe cele din Avebury (care ocupă o arie de 11 ha) şi Windmill Hill – ambele în Anglia; iar din Irlanda – cele din Boyne, Knowth şi în special Newgrange.

2. Monumentele de tip *henge* conţin şi morminte şi sunt constituite din cercuri de blocuri de piatră (Avebury, Stonehenge) sau stâlpi de lemn (Durrington Walls, Woodhenge). Ceramica găsită în morminte datează aceste monumente din jurul anului 2000 î.e.n.

Complexul megalitic din Stonehenge. Mileniul II î.e.n.

Impresionează în primul rând modul în care marele cromleh îi apare privirii vizitatorului: izolat în mijlocul unei întinse câmpii (la 12 km nord de Salisbury); şoseauna care duce la monument coboară în debleu şi dispare în locul de parcaj subteran al autocarelor. Întregul complex a fost conceput în centrul unui gigant val circular de pământ cu diametrul de peste 11 km, cu o singură intrare prin care pornea spre monumente o stradă, lungă de 2.700 m şi lată de 91 m. În jurul ansamblului central era un întreg complex de necropole, cu tumuli. O scenografie într-adevăr perfectă.

În forma sa originară (la care s-a ajuns, la intervale de secole, prin perioade succesive de construcţie) ansamblul se compunea din 110 menhiri de dimensiuni diferite, dispuşi în patru cercuri concentrice (actualmente rămase - incomplete - doar trei). Aşa cum se păstrează azi, monumentul constă dintr-un şanţ circular, a cărui margine interioară este înălţată, formând un val care avea funcţia de a demarca incinta sacră[1]. Imediat în interiorul valului şi formând un cerc perfect, 56 de gropi („gropile lui Aubrey") conţineau oseminte umane şi cenuşa celor incineraţi - dar probabil că la origine erau gropile în care erau plantaţi menhirii cercului exterior legaţi în partea superioară prin dale aşezate orizontal în formă de arhitravă, încât cercul era continuu, închis.

1. Diametrul şanţului circular, lat de 6,50 m, este de 96,65 m; iar înălţimea valului - azi de numai 64 cm în punctul cel mai ridicat - era iniţial de cel puţin 1,80-2 m. În interiorul cercului format de cele 56 de gropi fuseseră săpate alte două rânduri de gropi în cercuri concentrice („gropile Y şi Z") pentru alte două serii de menhiri - care, fie că nu au mai fost plantaţi, fie că ulterior au fost deplasaţi.

Urmează cercurile concentrice de blocuri monolitice (dintre care, azi multe dispărute)[1]. Cercul exterior (vizibil azi) cu un diametru de aproximativ 28 m, este constituit din blocuri de gresie terțiară; inițial în număr de 40, au mai rămas 17 în picioare, plus alte 8 căzute sau fragmente. Aceste blocuri, cioplite prismatic, au înălțimi diferite - media fiind de 4,10 m. Erau unite prin lespezi-arhitrave incastrate la capătul superior al monoliților (unde 5 arhitrave se mai află și azi în poziția lor originară), încât cercul format era continuu. - Al doilea cerc existent (incomplet) și azi, cu diametrul de 22,50 m, era la origine compus din 40 de blocuri (sau din 60 - după Atkinson), dintr-o rocă eruptivă de natură bazaltică (dolerit). Sunt așa-numitele „pietre albastre" - deși nu toate au culoarea albăstruie - de dimensiuni variabile, maxima fiind de 2,40 m. În interiorul acestui cerc, cinci grupuri de „trilițI" (doi menhiri și arhitrava) sunt dispuși în formă de potcoavă - în centrul căreia, alte „pietre albastre" alcătuiesc o altă potcoavă.

Blocurile ansamblului Stonehenge - care cântăresc între 25 și 50 de tone - au fost aduse de la distanțe mari: de cel puțin 40 km cele de gresie, iar „pietrele albastre" dintr-o carieră aflată la o distanță de 217 km în linie aeriană[2]. Întregul complex a fost construit în epoci diferite, începând din 1900 î.e.n. până către 1400 î.e.n. (cf. Atkinson)[3].

Se crede că acest imens monument avea o funcție religioasă legată de cultul solar (și - probabil - totodată de cultul morților). Într-adevăr, ansamblul este în așa fel orientat încât la data solstițiului de vară răsăritul soarelui apare în direcția axei drumului de acces în grandiosul sanctuar. Arheologii englezi îi atribuie o funcție de cercetare astronomică[4]. Dar este de asemenea posibil ca în acest

1. Monumentul, care a servit mai târziu și druizilor ca loc de cult, a fost grav degradat, mai întâi în epoca romană (cuceritorii considerându-l un simbol al rezistenței localnicilor celți), apoi în Evul Mediu creștin, când multe blocuri ale acestui „templu păgân" au dispărut.

2. La 22 km de Stonehenge, la Avebury, se mai pot vedea rămășițele unui complex megalitic de tip *henge* mai mare, care era constituit din 650 de monoliți. Fiecare bloc avea înălțimea de 4 m - blocurile formând două cercuri cu diametrul de 91 m. O stradă largă de 15 m și lungă de 2.400 m conducea de la acest sanctuar la o construcție rituală de pe o colină din apropiere.

3. Bazându-se pe cercetări noi, E. Hadingham (1975) stabilește data de 2750 î.e.n. pentru primul cerc și 1900 î.e.n. pentru al treilea.

4. „S-ar putea ajunge la concluzia că monumentul era destinat determinării unor importante cicluri astronomice" (E. Hadingham). „TrilițII au o funcție astronomică" (G. S. Hawkins). „Scopul acestui complex monumental a fost cu siguranță acela de a prevedea eclipsele" (F. Hoyle).

cadrul atât de solemn să fi avut loc şi procesiuni la mormintele strămoşilor. Acest caracter funerar este atestat nu numai de necropolele din jur, sau de numeroasele morminte de incinerare ale căror urme au fost găsite în interiorul primului cerc, ci şi de faptul că unele blocuri ale complexului sunt perforate. Or, destinaţia acestor aşa-numite „găuri ale sufletelor" este interpretată de unii arheologi ca servind - potrivit concepţiei constructorilor monumentului - ieşirii şi reintrării în mormânt a sufletului morţilor[1]. Dincolo de asemenea ipoteze însă rămâne faptul că grandioasa şi solemna arhitectură a complexului Stonehenge (care unor cercetători le-a putut evoca şi imaginea unui dans ritual în cerc) creează un cadru de mare efect al unui sanctuar în care se desfăşurau practicile cultice ale omului epocii neolitice.

Prin forma dolmenului - şi într-un mod mai amplu, mai complex, prin ansamblul de tipul Stonehenge - sunt clar materializate, şi pentru prima dată în istoria civilizaţiei, principiile fundamentale ale arhitecturii: delimitarea unui spaţiu interior; opoziţia între părţile purtătoare (blocurile verticale) şi părţile purtate (lespedea sau arhitrava); principiul ordinei, cel al ritmului şi cel al simetriei. În această formă arhitectonică primară, impunătoare tocmai prin simplitatea ei, vedem prefigurându-se principiul alternării coloanelor şi raporturile lor cu antablamentul. Putem recunoaşte, cu alte cuvinte, însuşi prototipul îndepărtat al sălilor hipostile ale templelor egiptene.

Monumentele megalitice, unele contemporane sau chiar anterioare datei construirii primelor temple din Mesopotamia şi Egipt, marchează începutul arhitecturii monumentale. Omul nu mai este acum preocupat exclusiv de a-şi construi un adăpost, nu se mai gândeşte doar la caracterul strict şi imediat utilitar al construcţiei, ci concepe un monument arhitectonic destinat grupului său social, conferind monumentului o funcţie excepţională, solemnă, religioasă (deci o funcţie publică), destinându-l cultului morţilor, poate cultului soarelui sau cultului forţelor supranaturale. Sub raport tehnic şi estetic, pentru evoluţia viitoare a arhitecturii (cf. Huyghe) constructorii unor ansambluri mari de tipul Stonehenge demonstrează că au ajuns în posesia unor anumite noţiuni - de centru, de cerc, de axă, de

1. Probabil că şi menhirul avea şi o semnificaţie magică-religioasă, nu era numai piatră funerară. „Când sufletul părăseşte mortul îşi caută un alt lăcaş, un alt trup. Acest alt trup este menhirul! El servea la primirea sufletului unui om care era înmormântat în apropiere, sau chiar foarte departe. De aceea există şi menhire în aşa fel cioplite încât înfăţişează în formă brută un trup omenesc" (Ivar Lissner).

Stonehenge, detaliu.

ritm, etc. – care de-acum înainte vor rămâne definitiv la baza acestei arte care este arhitectura.

Construcția monumentelor megalitice arată că la această dată[1] exista o organizare socială ierarhizată. Interesante și elocvente sunt în acest sens anumite date tehnice care vin în sprijinul unei asemenea presupuneri.

Numărul monumentelor megalitice din vestul și nordul Europei se ridică la 40–50.000. Există, numai în insulele britanice, aproximativ 200 de cromlehi de tipul *henge*. Există, numai în sudul Franței, peste 500 de dolmeni. Lespedea de acoperiș a dolmenului din La Ferté-Bernard cântărește 90 de tone; altele asemănătoare – 85, 75, 60, 40 de tone. Cea din Mahé-Réhal are 11,50 m lungime pe 4,40 m lățime. Unele blocuri cam de aceeași greutate au trebuit să fie aduse, pe uscat, de la o distanță de 30 km și chiar mai mult. – Cel

1. Se presupune că un dolmen din Bretagne ar data chiar din mileniul al IV-lea î.e.n.

mai impresionant ca diametru este dolmenul din Menga (lângă Antequera, în Andaluzia), lung de 25,40 m, lat de 6,50 m şi înalt de 3,30 m. Dolmenul este construit din numai 31 de blocuri. Camera funerară (un mormânt colectiv? al mai multor şefi de trib? sau al unei singure căpetenii?), precedată de un coridor de acces acoperit cu o singură lespede, este închisă de o altă lespede monolitică (de formă trapezoidală neregulată) lungă de 10 şi 12 m, lată de 6 şi 7 m, groasă de 2 m. Această lespede monolitică are un volum de 135 m^3 şi o greutate de 320 de tone. Dolmenul era în întregime acoperit de o movilă de pământ, un tumul cu diametrul de 50 m.

Asemenea date ne pot da o idee despre enormele dificultăţi tehnice pe care constructorii epocii neolitice le-au rezolvat, totuşi. Astfel: la transportul menhirului din Locmariaquer (înălţime 20,40 m, greutate 348 tone), pentru ca unul din capetele blocului să poată fi ridicat şi aşezat pe rulouri de trunchiuri de copac a fost nevoie de 300 de oameni care acţionau 40 de pârghii. Pentru ca blocul să fie tras pe aceste rulouri a fost nevoie de 1.750 de oameni, sau de 250 de boi; dar la o simplă pantă de teren de numai două grade, numărul acestora se ridica la 2100 de oameni, sau 300 de boi. În fine, pentru a înălţa menhirul în poziţie verticală a fost necesar efortul a peste o mie de oameni!

Toate aceste operaţii extrem de grele presupun existenţa unei colectivităţi de cel puţin 10.000 de persoane; implică o anumită organizare administrativă, o anumită specializare (cioplitori de piatră), o diviziune ocazională a muncii; apoi - importante rezerve alimentare pentru oamenii folosiţi în construcţie şi în transport, pentru „tehnicieni", pentru supraveghetori. Şi totul - pentru a înălţa un monument: rudimentar, dar marcând un moment dintre cele mai interesante din istoria culturii şi civilizaţiei preistorice.

TEMPLELE DIN MALTA

Un loc deosebit de important printre construcţiile megalitice de la sfârşitul epociii neolitice şi începutul erei metalelor îl ocupă templele din Malta.

Pe insulele arhipelagului maltez (cu o suprafaţă de 314 km^2) se află cea mai densă aglomeraţie cunoscută de construcţii monumentale: şase perechi (sau grupuri) de temple, în număr de aproximativ 30 în total, dintre care au rămas într-o mai bună stare de conservare mai puţin de 12. - Malta era deja populată către anul 5000 î.e.n. În

jumătatea a doua a mileniului al IV-lea î.e.n. o populaţie imigrată din Sicilia a început să construiască aici în jurul anului 3000 î.e.n. („poate chiar înainte cu mai multe secole" – C. Renfrew) cele mai vechi monumente de piatră din lume care ne-au rămas.

Colonizatorii au adus cu ei un cult al strămoşilor, cărora le-au dedicat aceste sanctuare de piatră. (Cele mai bine păstrate sunt grupate în centrele Ggantija, Tarxien, Mnajdra, Hagar Qin, Mgarr şi Ta Hagrat). Construcţiile constau din două sau trei sisteme de curţi separate între ele, având planul – în general – în forma unei frunze de trifoi. Distanţa maximă între punctele extreme ale curţii este de 25 m (Ggantija). Curţile – lăcaşuri de cult, azi deschise, dar care erau acoperite cu bârne de lemn sau cu piei de animale – sunt împrejmuite cu lespezi continui de piatră, înalte de 2 – 4 m. În fundul ultimei curţi, apare frontal faţada templului respectiv.

Faţada templului din Ggantija (azi înaltă de 8 m, dar care la origine avea 16 m) „este probabil cel mai vechi exterior conceput arhitectural din lume"; iar prin perfecta regularitate cu care sunt fasonate şi dispuse lespezile de piatră, un alt templu, cel din Hagar Qin, oferă primul caz din lume de folosire în construcţie a pietrei fasonate (Renfrew). Uneori blocurile sunt decorate pe toată suprafaţa cu puncte obţinute prin simplă ciocănire (Mnajdra); alteori, prin acelaşi sistem este realizată o ornamentaţie de spirale duble perfecte, în relief, precum şi frize reprezentând animale(Tarxien). Structurile templelor sunt complicate, comportând faţade monumentale, curţi, coridoare, încăperi laterale, cu uşi tăiate în mijlocul unei lespezi şlefuite, cu altare pentru sacrificii, cu nişe în care erau depuse ofrandele, cu tabernacole pentru statuete, etc.

În mormintele şi în templele din Malta s-au păstrat şi vase de lut ars decorate prin incizie, precum şi numeroase statui şi statuete din piatră de calcar sau teracotă. Cele mai importante reprezintă figuri umane, în marea majoritate feminine. De o factură artistică remarcabilă este „Venus din Malta", în teracotă, şi „Femeia şezând", statuie din calcar (ambele din Hagar Qin). Într-un templu din Tarxien s-a găsit jumătatea superioară a unei mari statui feminine, care întreagă trebuie să fi avut o înălţime de 2,70 m – cea mai veche statuie monumentală din lume, cunoscută până azi. Sau, aşa-numita „Doamnă dormind", în teracotă – .Majoritatea statuilor şi statuetelor reprezintă probabil figuri de zeiţe sau, mai probabil (cf. J.D. Evans), de preoţi şi de sacerdotese. Statuetele feminine sunt redate cu forme anatomice exagerate, de steatopigie şi adipozitate, – fapt care poate fi pus în legătură cu un cult al fecundităţii.

Arhitectura şi sculptura neoliticului târziu din Malta sunt opera unei populaţii despre care nu ştim altceva nimic precis; o populaţie creatoare a unei civilizaţii rămase fără continuatori; o civilizaţie care s-a stins nu ştim din ce cauze – „şi nici nu vom şti poate niciodată ce s-a întâmplat" (J.D. Evans).

SCULPTURA ÎN EPOCA NEOLITICĂ

Sculptura neolitică din Asia Mică – în piatră, fildeş, os sau argilă – înfăţişează figuri umane, îndeosebi feminine; figuri de animale – mai rar. Figurine de femei cu capetele nemodelate, înlocuite cu prelungiri tronconice; figurine de femei zvelte sau, dimpotrivă, cu forme planturoase; figurine înfăţişând o femeie gravidă, sau o femeie născând, sau o femeie cu copilul în braţe; figurine pictate sau nu, redate naturalist sau doar schematic: repertoriul de tipuri, de stiluri şi de convenţii este foarte vast.

La un nivel artistic inferior rămân în această perioadă figurinele reprezentând oameni şi animale, opere care s-au găsit în staţiunile din Siberia, Afganistan, Pakistan şi China septentrională.

Caracteristice sfârşitului perioadei neolitice – şi aparţinând civilizaţiei megalitice – sunt statuile-menhir. Acestea – desigur idoli antropomorfi, – păstrându-şi aspectul de blocuri de piatră, de menhiri, sunt statui sculptate nu în volum, ci pe o singură faţă, redând în basorelief puţin accentuat contururile corpului şi membrelor, precum şi trăsăturile figurii unui bărbat sau unei femei; uneori sunt redate şi detalii de îmbrăcăminte sau de arme. Această redare simplificată, convenţională, era – se pare – intenţionat stilizată; fapt care le conferea un aspect „supranatural" (cf. H. Biedermann).

Numeroase sunt îndeosebi statuile-menhir feminine: numărul lor, numai într-o singură regiune din sudul Franţei (în Languedoc), trece de 50. Celebră între toate este statuia-menhir din Saint-Semin, înaltă de 1,20 m. S-au găsit multe statui-menhir şi în Corsica, şi în Liguria sau în alte regiuni ale Italiei; dar aria de răspândire a statuilor-menhir se întinde până în Japonia.

Dintre statuile-menhir găsite pe teritoriul României cea mai bine păstrată este menhirul reprezentând o femeie, de la Baia (conservat în Muzeul de Istorie şi Arheologie din Constanţa), datând din epoca de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului. După care, statui-menhir vor mai apărea pe teritoriul ţării noastre în epoca fierului, înfăţişând figuri de războinici (cf. Radu Florescu).

Statuia-menhir din Saint-Sernin (Aneyron, Franța).

În zona europeană sculptura se apropie – ca tehnică, tipologie și stil de cea din Orientul Apropiat, de care se pare că a și fost influențată, după cum atestă exemplele frecvente din Peninsula Balcanică. Astfel sunt vasele de ceramică având forma unor stilizate figuri umane. O adevărată capodoperă în acest sens este vasul antropomorf găsit la Vidra și cunoscut ca "Zeița de la Vidra". Deosebit de caracteristice sunt statuetele feminine descoperite la Cernica (un cap și un bust), la Baia și la Cernavodă, originale prin stilizarea – în forme conice sau tronconice – a capului, picioarelor și brațelor. Printre cele mai frumoase statuete de argilă din neolitic se numără și cele acoperite de o ornamentație geometrică (statuetele de la Trușești și Vădastra). – Capodopere în absolut ale sculpturii neolitice, unice în genul lor în lume, sunt statuetele de la Cernavodă – „Gânditorul și femeia" – a căror extraordinară forță de expresie rezultă dintr-o sinteză a viziunii realiste și o rafinată stilizare.

În perioada de trecere de la neolitic la epoca metalelor sculptura în relief este ilustrată în Mesopotamia prin vase de piatră și sigilii în formă de cilindru; iar în Egiptul epocii predinastice, prin excepționalele palete servind la măcinarea și amestecarea culorilor și fardurilor (binecunoscută este îndeosebi „paleta faraonului Narmer"), – care însă sunt de o factură artistică incomparabil superioară celei obișnuite din neolitic, aparținând în mod evident unui tip de cultură mult mai evoluată, unei faze de civilizație deja istorică.

În schimb în Europa sunt tipice reprezentările în relief – de figuri umane și animale – de pe vasele de ceramică. Originalitatea lor constă și în redarea frontală a figurilor, iar nu din profil ca în Asia

Mică. Ceea ce însă nu înseamnă că reliefurile neolitice europene n-ar fi fost influenţate de arta Orientului Apropiat.[1]

PICTURA

În domeniul culturii, „revoluţia neolitică" este evidentă ca atare şi în pictură. Figurile umane sau de animale mai sunt încă pictate pe stânci, în adăposturi sau la intrarea grotelor (ca în sud-estul Spaniei sau în staţiuni din Africa. Într-o fază ulterioară figurile încep să fie pictate şi pe pereţii caselor. (Exemplul cel mai cunoscut este cel de la Çatal Hüyük[2]). În schimb pe vasele de ceramică se întâlneşte mai des, în epoca neolitică, o pictură ornamentală geometrică – de ex. în cazul faimoasei ceramici de Cucuteni.

Cronologic, pictura „revoluţionară" a epocii neolitice (şi mezolitice) se situează în general în mileniile al V-lea şi al IV-lea î.e.n. Geografic, aceasta este repartizată în şase mari arii culturale: în Anatolia septentrională (Çatal Hüyük); în zona sud-estică a Spaniei (în circa 70 de staţiuni preistorice din Levante); în sudul Africii (începând din mileniul al VI-lea; dar picturile cele mai interesante datează din mileniile al IV-lea şi al III-lea î.e.n.) în regiunea Saharei (din mileniul al V-lea î.e.n.; dar începuturile acestei picturi ar urca – după Breuil – până chiar în mileniul al X-lea î.e.n.!); apoi, mai puţin în partea nordică a Norvegiei; în fine, în nordul Siberiei[3].

Spre deosebire de pictura paleoliticului superior, cea a perioadei neoliticului a fost executată în plină lumină, pe pereţii de la intrarea grotelor, sau chiar în simple firide, mai mult pe stânci abia protejate de intemperii. Majoritatea acestor picturi sunt monocrome (roşu,

1. O dovadă printre multe altele o furnizează şi cele trei „tăbliţe de la Tărtăria" – cca 3000 î.e.n. – care la data descoperirii lor (1961) au produs o adevărată senzaţie în lumea ştiinţifică, întrucât semnele care însoţesc figurile au fost interpretate ca putând fi considerate primele documente cunoscute până acum de scriere găsite pe teritoriul european; şi care eventual ar putea fi puse în legătură cu faza primelor începuturi ale scrierii mesopotamiene, cu care prezintă evidente asemănări. – Dar, pictate pe ceramică, asemenea semne (hieroglife primitive?) s-au mai găsit; semne izolate, însă, datând din mileniul al V-lea î.e.n. şi aparţinând culturii Proto-Sesklo-Tessalia. (La noi, au fost descoperite la Gura Baciului-Cluj şi Gârcea-Dolj).

2. În numeroase temple şi case de cărămidă din acest oraş – unul dintre primele în lume – s-au găsit obiecte fin lucrate de obsidiană, statuete de piatră şi mai multe fragmente de pictură murală.

3. Denumită „artă arctică", picturile din mileniile VI şi V î.e.n. (dar unele, mult mai recente) păstrează încă un stil paleolitic. Cele din Carelia sunt datate din mileniul al II-lea î.e.n.

brun sau negru; foarte rar galben sau alb). Se folosesc acum aceiași coloranți naturali, minerali, din perioada anterioară (cărbune, manganez, ocru, hematită, limonită), dar aplicați numai în stare fluidă. Tehnica și stilul sunt diferite de cele ale picturii perioadei magdaleniene. Figurile sunt executate fără contururi grafice, nu folosesc plastic relieful natural al rocii și sunt de dimensiuni mici (15–20 cm), – fapt care îi permite artistului neolitic (sau – în Levantul spaniol – mezolitic) să execute ample compoziții figurative. Aproape niciodată omul sau animalul nu apare singur, izolat, ci în grup, sau chiar angrenat în scene anecdotice.

De fapt, chiar aceasta este una din principalele note de originalitate ale acestei arte. Bărbații sunt reprezentați în general goi, iar femeile îmbrăcate cu veșminte aderente și purtând podoabe. Numeroase sunt scenele de vânătoare, scenele de luptă cu arcași, scenele de dans și de acte magice, – sau scenele de viață cotidiană; o mamă cu copilul de mână, femei la cules fructe, un bărbat cățărându-se în pom, o femeie adunând mierea dintr-un stup, cu albinele roindu-i în jur, ș.a.m.d. Remarcabilă este grija pentru o exactă redare anatomică, precum și a celor mai mici dar expresive detalii – ca, de pildă, urmele de sânge pe care le lasă pe pământ o capră sălbatică rănită (Cueva Remigio, Spania). Sau, în aceeași grotă, surprinzător este efectul de perspectivă pe care îl obține pictorul prin dispunerea figurilor – de dimensiuni diferite, în funcție de distanța care le separă în spațiu – pe o linie oblică pornind de sus în jos și îndreptându-se într-o direcție unică. Sau compoziția elegantă și armonioasă, de un simț al proporțiilor și un perfect echilibru estetic, înfățișând un grup de războinici în marș.

Cu o forță de redare realistă excepțională este reprezentată mișcarea. La fel și vigoarea fizică a bărbatului, arcașul în acțiune, omul în nenumărate atitudini posibile, – dar mai ales mișcarea. În cadrul acestui realism figurativ – în același timp vizual și conceptual – impresia copleșitoare de spontaneitate, de dinamism, este obținută și cu procedee (am zice) expresioniste, cum sunt: lungimea mult exagerată a picioarelor omului care aleargă, subțirimea nenaturală a torsului bărbatului, reprezentarea săgeții în zbor; procedee care, împinse apoi la extrem, vor degenera în schematism. Expresivitatea acțiunii de un dinamism extrem culminează în scenele de luptă (Morella la Vieja, Spania), cu figuri desenate schematic, mult stilizate, siluete de-a dreptul filiforme, desfășurând o mare varietate

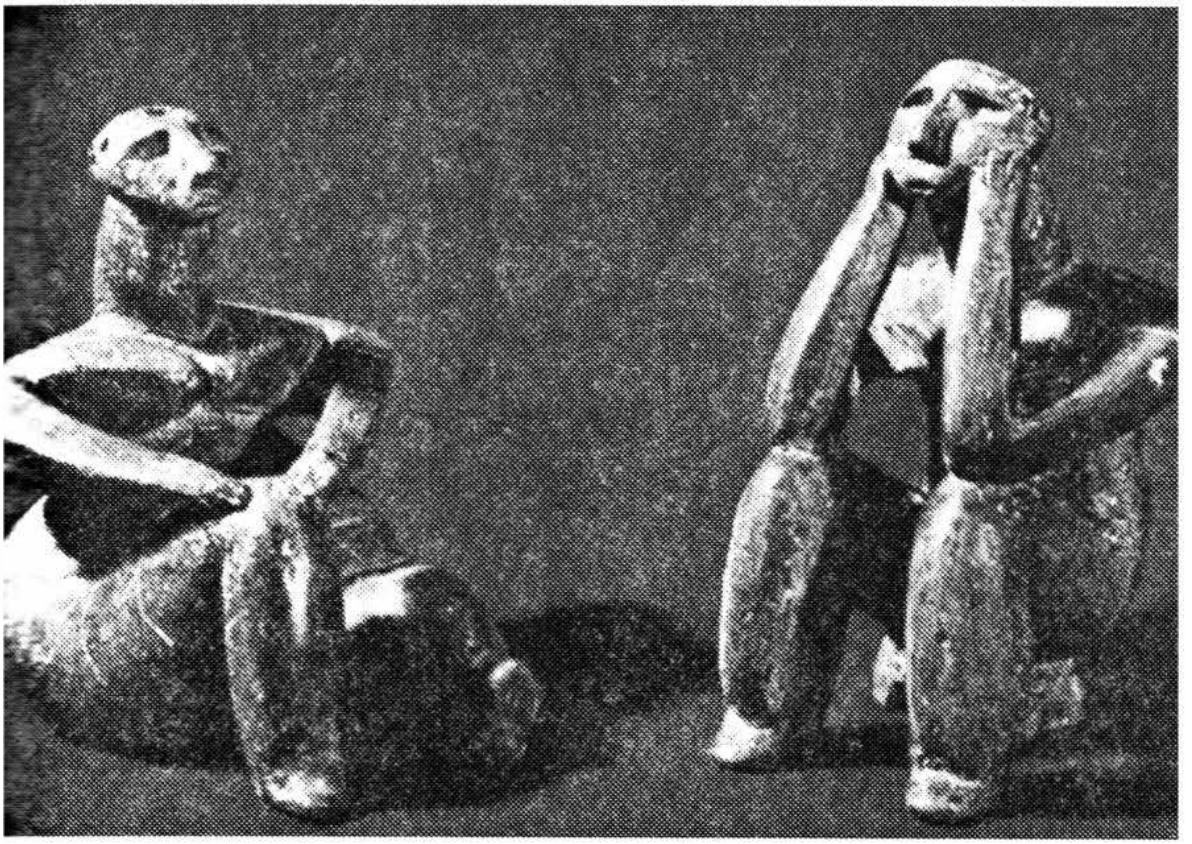

„Gânditorul" şi „Femeia şezând". Statuete din ceramică, descoperite la Cernavoda, jud. Constanţa. (Cultura de tip Hamangia, circa 4000 î.e.n.).

de mişcări, - totul concentrând impresia asupra efectului de ansamblu al grupului de figuri.

Fără îndoială că şi aceste figuri aveau o anumită funcţie magică, erau legate de un act de cult[1]. Dar în acelaşi timp, grija cu care uneori sunt executate arată că artistul urmărea şi efectul plăcerii estetice. Esenţialmente, funcţia acestei arte era desigur cea magică, scopul ei mai rămânea încă legat de vânătoare, de o practică magică menită să-şi exercite efectul asupra animalului vânat. Numai că acum, în noile condiţii de viaţă materială a epocii neolitice (şi în mezolitic) omul nu mai este atât de dependent de condiţia vânatului. Ca atare, interesul pictorului se transferă de la animal asupra omului. Conştiinţa noii sale situaţii, conştiinţa superiorităţii sale nete asupra lumii animale, a relativei sale independenţe de sursa de existenţă naturală oferită de vânat, a fost o cucerire spirituală atât de importantă încât n-a putut să nu determine o profundă mutaţie şi în conştiinţa - deci şi în inspiraţia - sa artistică. Şi (cum observă

1. Precum sunt şi picturile - asemănătoare sub raport tematic şi compoziţional - având o finalitate identică, ale primitivelor de azi din Australia şi din Melanezia.

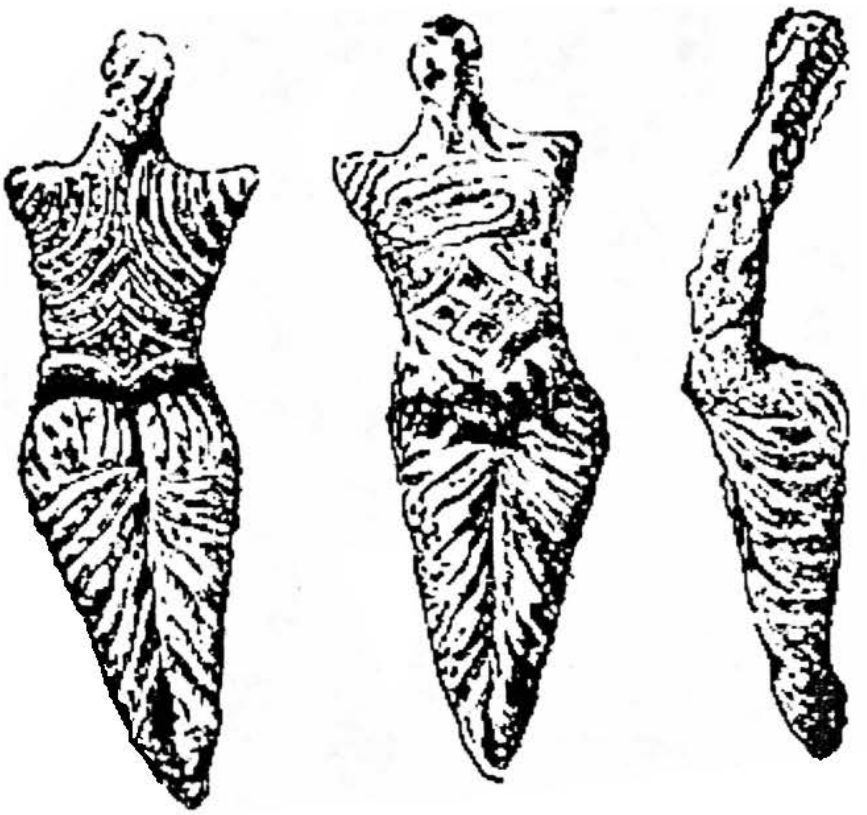

Figurină neolitică (văzută din spate, față și profil), din aria culturii Cucuteni. (Mileniul III î.e.n.).

Acanfora) această mutație a fost atât de importantă, încât a ajuns să creeze o exaltare aproape euforică a caracterelor umane; o exaltare care ajunge să altereze, în funcție ideologică, și caracterele realiste ale figurii omenești.

Atenția pictorului epocii neolitice (și mezolitice) este deci concentrată asupra compoziției *narative* și asupra omului. Protagonistul acestei picturi noi este omul. În reprezentarea lui artistul ține să îi accentueze forța, curajul, agilitatea, mânuirea perfectă a arcului, – fără a omite totuși pericolul mortal care îl pândește. – În felul acesta, consemnând întâmplări din trecut, evenimente din viața grupului, arta devine și narativă.

CARACTERELE ARTEI NEOLITICE

Pictura neolitică a grotelor și adăposturilor din sud-vestul Spaniei prezintă asemănări surprinzătoare cu cea din nordul Africii sau cu cea din zona saharianã, care datează cam din aceeași perioadă. În era neolitică Sahara, care avea atunci o climă cu totul diferită de cea de azi, era cel puțin tot atât de populată ca oricare altă regiune de pe

glob. Să fi existat într-adevăr contacte între populaţiile celor două arii geografice, care prezintă atâtea analogii sub raportul stilului artistic? Nu se ştie precis dacă o migraţie de populaţii neolitice a avut loc din regiunea Spaniei înspre nordul Africii, sau dacă drumul acestei migraţii nu a fost invers. În orice caz, la acea dată comunicarea între cele două continente era posibilă, plutele puteau străbate uşor cei 15 km ai strâmtorii Gibraltar.

În pictura neolitică sud-africană, - având propria ei evoluţie tematică şi stilistică, executată fiind între mileniile al VII-lea şi al III-lea î.e.n. - surprinde puritatea şi frumuseţea animalului redat cu o autentică gingăşie. Dar ceea ce această zonă artistică aduce nou în istoria culturii omeneşti este faptul că sunt figurate aici şi mituri, sunt traduse plastic concepte mai înalte şi mai abstracte. Astfel sunt animalele simbolizând corpuri cereşti (o prefigurare, o formă primară a zodiacului?); sau reprezentarea „elefantului-nor"; sau transcrierea plastică a unui mit al ploii prin linii ondulatorii descendente, ori prin „picături de ploaie" punctate pe imaginea corpului pachidermelor.

În Australia, în sfârşit, picturile - începând din mileniul al III-lea î.e.n. şi continuând în acelaşi stil până în prezent - sunt legate de aceleaşi mituri cosmogonice care mai sunt încă vii şi azi la populaţiile băştinaşe cele mai înapoiate.

Arta epocii neolitice se deosebeşte fundamental de arta paleoliticului superior. Este o artă de o amplă difuziune geografică; ceea ce se explică prin faptul că acum omul se deplasează la distanţe mari, a început să navigheze de-a lungul fluviilor şi a coastelor, să facă schimburi de bunuri sau de diferite obiecte. (S-au găsit podoabe confecţionate din scoici marine la o distanţă de 200 km de mare). Asemănările frapante dintre picturile neolitice din Anatolia septentrională, cu cele din nordul Africii şi cu cele din sud-estul Spaniei ne permit să presupunem că grupurile umane din aceste zone atât de îndepărtate unele de altele au venit în contact direct între ele, schimbând şi idei şi experienţe.

Arta neolitică este o artă care îşi mai păstrează încă anumite scopuri magice (scopuri care, în câmpul artei religioase, n-au dispărut până azi nici în marile religii). Dar acum picturile sunt aduse la intrarea grotelor, sunt scoase la lumină spre a fi privite şi în afara momentelor şi actelor de cult, pentru a da astfel o mai sporită satisfacţie estetică privitorului. Este o artă de observaţie a mişcării, - în special a mişcării omului; o artă a vivacităţii, a gestului, a

Zeița din Vidra. (Circa 2800 î.e.n.).

activităților grupului, a scenelor de amploare, a vieții cotidiene, o artă de realism vizual, dar și de realism logic. O artă care știe să renunțe la asemănarea exterioară exactă în beneficiul ideii abstracte, intens și sugestiv comunicată prin procedeul stilizării, – procedeu care, la populațiile agricole, va duce la o predominanță a geometrismului decorativ în ceramică și în alte produse. O artă care știe să sacrifice exactitatea contururilor anatomice reale, pentru a putea obține în schimb efecte bazate pe sugestivitatea senzației frapante.

Și, mai ales, este o artă care acordă – cum am spus – o netă preponderență figurii omului, redat într–o mare varietate de atitudini și de acțiuni, individuale sau colective; acțiuni a căror reprezentare urmărește să–i pună în evidență calitățile fizice și – uneori – chiar însușirile morale.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA MESOPOTAMIANĂ

Introducere. • Sumerienii. • Statul akkadian. • Asirienii. • Economia agricolă. Meșteșugurile și comerțul. • Viața socială. • Sclavii. • Organizarea politică și administrativă. • Templele. • Dreptul și justiția. • Viața cotidiană. Locuințele. Îmbrăcămintea. • Cuceriri tehnice. • Gândirea științifică. Medicina. • Matematicile. Astronomia. Lexicografia. • Religia. • Cultul. • Gândirea pre-filosofică. • Arhitectura. • Sculptura. Noutatea artei mesopotamiene. • Muzica. • Scrierea. Învățământul. • Literatura. • *Epopeea lui Ghilgameș*. • Influența civilizației și culturii mesopotamiene.

INTRODUCERE

Regiunile în care a fost practicată mai întâi agricultura au devenit și leagănele primelor civilizații superioare: văile fluviilor Tigru și Eufrat, Nil, Indus și Fluviului Galben. În jurul lor s-au format și alte civilizații, dar de proporții mai mici, mai puțin originale și pentru o durată mai scurtă. Acestea sunt civilizații-satelite, născute la periferia celor mari, în contact strâns cu ele și sub influența lor.

Cea dintâi mare civilizație a antichității s-a constituit în zonele văilor fertile ale Mesopotamiei[1], țară care se întindea pe o lungime de aproape 1000 de km și o lățime maximă de aproximativ 400 km. „Civilizația Mesopotamiei a constituit baza și modelul civilizației popoarelor vecine și a influențat indirect chiar și civilizația mai puțin veche a Greciei și a Occidentului" (G. Furlani). În mod direct, influența aceasta a fost net predominantă în primul rând asupra a trei asemenea civilizații periferice: elamită, urartiană și hitită. Dintre acestea, doar ultima s-a configurat cu o relativă originalitate și complexitate; toate trei însă, se pare că n-au făcut decât să primească elemente mesopotamiene, fără a da în schimb nimic civilizației „țării dintre fluvii".

De fapt, termenul de „civilizație mesopotamiană" este un termen generic.În realitate, Mesopotamia a însumat contribuțiile civilizatorice și culturale a trei popoare distincte a căror istorie s-a desfășurat pe teritoriul său. Cel mai vechi, sumerienii, a ocupat sudul țării de-a lungul coastei Golfului Persic. Apoi, akkadienii de origine semită, stabiliți în zona centrală (până la latitudinea actualului Bagdad), fondatorii Babilonului[2]. În fine, asirienii, triburi războinice pornite din regiunile muntoase din nord. Încât la rigoare s-ar putea vorbi, separat, de o civilizație sumeriană, o civilizație akkadiană și o civilizație asiriană, ca de tot atâtea aporturi cu profiluri proprii ale

1. Nume dat de greci, însemnând „Țara dintre fluvii" - Tigru și Eufrat. Teritoriul Mesopotamiei coincidea, în linii mari, cu cel al Irakului de azi. În epoca sumeriană limita Golfului Persic era cu 150 km mai la nord față de țărmul actual al golfului.

2. Bab-ili = „poarta zeului" (Marduk); Bab-ilanis = „poarta zeilor". Imperiul de mai târziu a luat numele acestui oraș.

unor popoare deosebite ca rasă, caracter, limbă, tradiţii şi nivel de cultură. Printr-un îndelungat proces de contacte şi de fuziune a lor s-a constituit ceea ce numim „civilizaţie mesopotamiană" - ca o *sumă* de date, ca o sinteză care de-a lungul a trei milenii de coexistenţă a cunoscut şi fenomene de integrare, şi perioade de predominare politică şi culturală a unui popor sau a altuia.

În consecinţă, se impune şi folosirea unei terminologii nuanţate - de „civilizaţie şi cultură sumeriană", sau „babiloniană (akkadiană)", sau „sumerobabiloniană"; şi respectiv: „asiriană", sau „asiro-babiloniană" - pentru a circumscrie mai adecvat configuraţia unui anumit produs cultural, sau a unui anumit moment de civilizaţie mesopotamiană.

SUMERIENII

Prima etapă a acestei civilizaţii a fost opera sumerienilor.

Creatori ai celei mai vechi civilizaţii regionale cunoscute şi ai celei dintâi etape „istorice", sumerienii au apărut în sudul Mesopotamiei pe la începutul mileniului al IV-lea î.e.n., cel mai târziu, venind nu se ştie de unde[1]. În orice caz, nu erau autohtoni. Erau o populaţie indo-europeană, vorbind o limbă aglutinantă, asemănătoare limbii turce vechi. La acea dată - sau poate chiar înainte[2] - practicau agricultura şi creşteau vite (domesticiseră oaia, capra şi porcul); cunoşteau ţesutul şi olăritul, făceau vase de lut colorate şi ornamentate cu figuri umane, de animale şi de păsări. În curând vor ajunge să cunoască şi tehnica topirii şi prelucrării metalelor. Foloseau încă unelte de piatră, dar făceau şi unelte sau alte obiecte de mici dimensiuni din aramă. Puneau în mormânt alături de corpul defunctului diferite obiecte votive, ceea ce dovedeşte existenţa unui cult al strămoşilor, precum şi a unor idei vagi despre o presupusă viaţă după moarte.

1. Din Asia Centrală, din regiunea stepelor siberiene, din podişul Iranului, sau dintr-o regiune estică mai apropiată, aceea a munţilor Elamului, - sunt ipotezele emise privind locul lor de origine.

2. Perioadele civilizaţiei proto-sumeriene, acoperind întregul mileniu al IV-lea î.e.n., sunt denumite după localităţile unde s-au efectuat săpăturile arheologice - El Obeid, Uruk şi Djemet-Nasr. „Deocamdată nu se poate şti contribuţiei căror popoare se datoresc diferenţele ce disting perioadele Uruk şi Djemet-Nasr de fazele celelalte de mai târziu". În orice caz, „cei mai vechi imigranţi în Mesopotamia erau un popor coborât din ţinuturile muntoase iraniene şi posedau o cultură care s-a extins înspre vest până la hotarele văii Indusului" (H. Frankfort).

În perioada proto-sumeriană următoare, Uruk[1], au apărut primele forme de arhitectură monumentală – temple și construcții anexe, în primul rând turnul gigantic în trepte numit „zigurat". Tehnica ceramicei s-a perfecționat ca urmare a invenției roții olarului. Din această perioadă este documentată și cea mai veche formă de scriere cunoscută, pictografică (s-au găsit peste 1500 de pictograme), din care se va dezvolta mai târziu, prin stilizare și schematizare, scrierea cuneiformă.

În cea de-a treia perioadă Djemet-Nasr se organizează orașele-cetăți, independente și cu o structură economică complexă. Progresează olăritul și metalurgia, și încep primele schimburi comerciale cu alte țări. Apariția acum a carului cu două roți înseamnă o adevărată revoluție în domeniul mijloacelor de transport. Și edificiile civile au acum proporții monumentale (un palat avea aprox. 100 m lungime, 50 m lățime și numeroase încăperi). Apare cultul unei zeițe-mame, probabil zeița fertilității.

Dar tot în acest mileniu al IV-lea î.e.n. au mai apărut – chiar

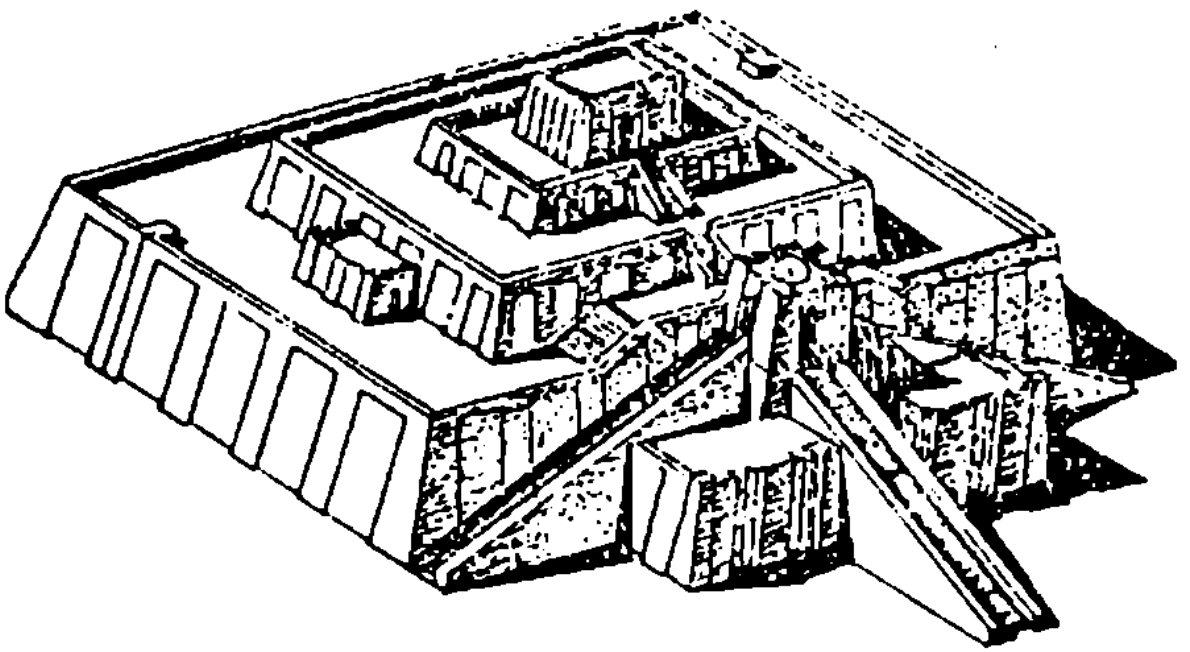

Ziguratul din Ur (reconstituire).

1. Numele biblicului Erek, azi Warka. Cercetările stratigrafice au găsit la Uruk nu mai puțin de 18 nivele suprapuse, perioade datând toate numai din epoca proto-istorică (cf. A. Parrot). Așezare cunoscută – la fel ca Ur – din mileniul al V-lea î.e.n., Uruk a devenit către anul 2300 î.e.n. cel mai puternic oraș din țara Babiloniei, cu un dublu zid de centură de 9 km și cu 800 turnuri de apărare; „poate primul și mult timp singurul mare oraș al lumii în adevăratul sens al cuvântului" (Wolf Schneider). Orașul a dăinuit până în sec. V e.n., deci aprox. 5000 de ani!

Centre de civilizaţie mesopotamiană.

înainte de „potop"[1] – şi primele oraşe-state, cu teritoriile agricole respective, state independente, administrate de un rege. Dintre aceste mici centre politice şi culturale din Sumer cele mai importante erau: Ur şi Uruk (azi Mougheir, respectiv Warka), oraşe-state care la

1. Cataclismul diluvian care a avut loc în jurul anului 3600 î.e.n. a devastat zona văilor joase ale Mesopotamiei, lăsând un strat de mâl gros de 3 m pe o suprafaţă de 600 km pe 150 km. – Numeroase sunt legendele (inventariate, de pildă de J. Frazer, – vezi bibliografia capitolului Civilizaţia şi cultura ebraică) relative la „potop", prezente în folclorul popoarelor din toată lumea, – sumerian şi babilonian, ebraic, grec, indian, la populaţii din Asia meridională, arhipelagul asiatic, Australia, Noua Guinee, Melanezia, Polinezia, şi chiar la unele populaţii din cele două Americi, – ca amintiri (când nu e vorba de o migraţie a legendelor) ale unor inundaţii catastrofale, cauzate fie de ploi, fie de apele oceanelor.

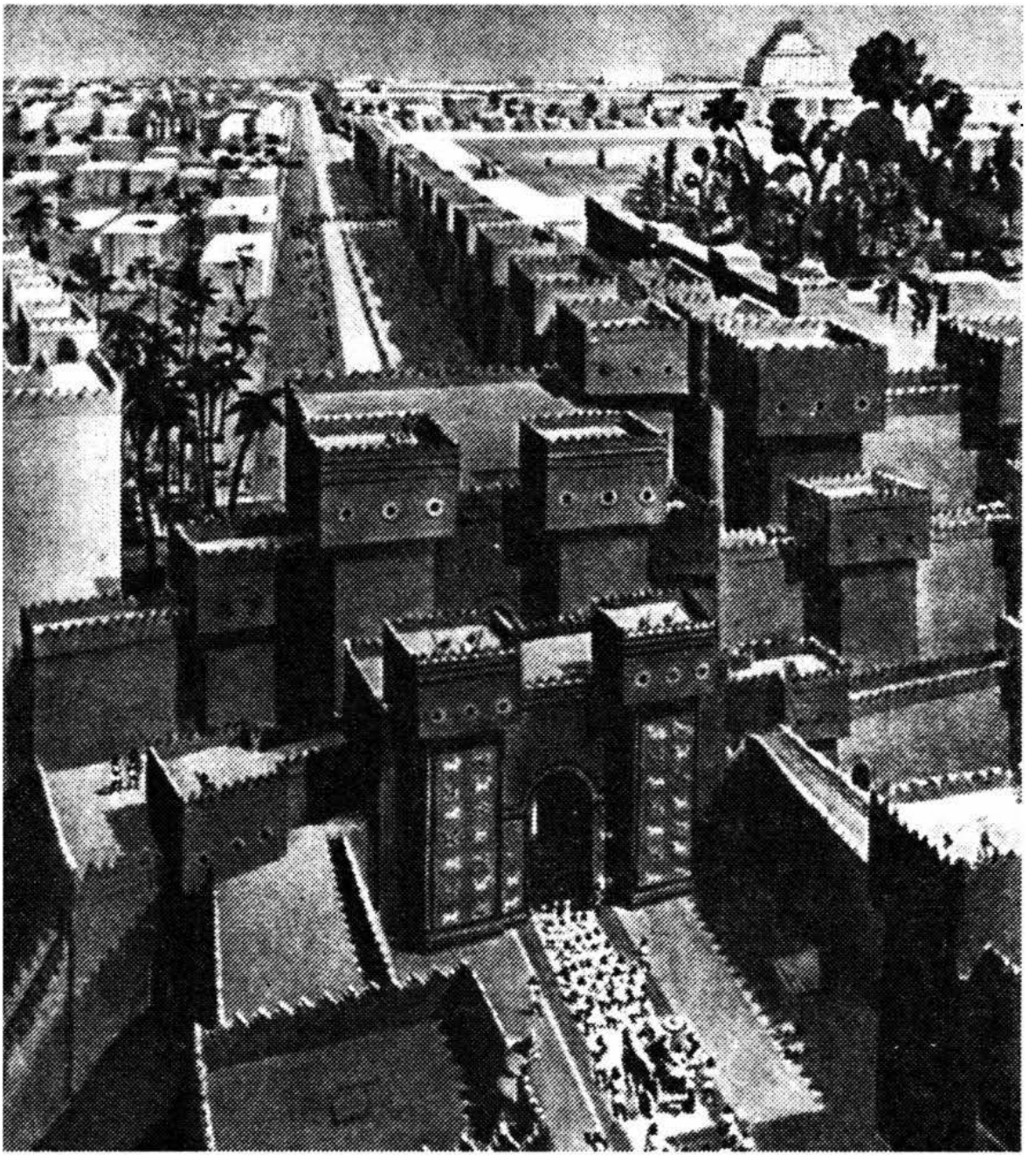

Poarta zeiței Ișstar din Babilon
(Reconstituire).

anumite date controlau toată țara; Eridu și Nippur (azi Abu Shahrein și Niffer), importante ca orașe religioase; Umma și Lagaș (azi Djoha și Tello). Cel dintâi oraș-stat care s-a impus a fost Lagaș, al cărui rege Eannatum s-a eliberat de sub dominația statului-oraș akkadian Kiș (azi El Ahymer) pe care apoi l-a și anexat.

După ce a supus pe regii elamiţi şi ai altor oraşe-state sumeriene (Ur, Uruk, Eridu, Larsa - azi Senkren) Eannatum a ajuns stăpânul întregului Sumer.

Un moment important în iatoria Sumerului l-a marcat domnia regelui Urukagina (2378–2371 î.e.n.), care a început o serie de reforme tinzând la instaurarea unui regim de ordine şi de justiţie. Dar în curând Lagaş este cucerit de regele oraşului-stat Umma, Lugal-zaggisi (2373–2349 î.e.n.) care supune şi celelalte state din sud, fondând regatul unit al Sumerului.

Încep acum conflictele şi războaiele cu statul semit Akkad, care vor duce la declinul politic al Sumerului.

STATUL AKKADIAN

Triburile semite (înrudite cu cele arabe) au pătruns în regiunea centrală a Mesopotamiei încă de la începutul mileniului al III-lea î.e.n., întemeind aici în curând importante centre politice şi economice, - Akkad, Kiş, Babilon, Opis, ş.a. Akkadienii se deosebeau de sumerieni nu numai ca rasă, ci şi ca limbă (akkadiana face parte din familia limbilor semite, flexionare). Războaiele cu sumerienii s-au succedat cu victorii alternative; până când regele Sargon I (2334–2279 î.e.n.)[1] supune Sumerul, unifică întregul teritoriu dintre Tigru şi Eufrat şi întemeiază puternicul stat akkadian-babilonian[2].

Unificarea celor două mari state – Sumerul şi Akkadul – a dus la amplificarea sistemului canalelor de irigaţie, sistem fundamental pentru economia ţării; la intensificarea relaţiilor comerciale cu alte ţări şi la înfiinţarea unei armate permanente de 5400 de soldaţi. Sargon I a ocupat şi devastat oraşele-state sumeriene, a întreprins campanii militare în Siria şi Liban (regiuni bogate în păduri de cedri şi în mine de argint), a controlat toate drumurile comerciale spre Arabia şi India, precum şi cele din întreg Golful Persic; a ocupat mai multe oraşe din Elam, a supus în sfârşit aproape întreaga Mesopotamie, dându-şi titlul de „rege al celor patru părţi ale lumii"[3].

1. După C. Daniel, 2350–2150 î.e.n. Cronologia se modifică – uneori cu variaţii de 30–40 de ani – în funcţie de noile descoperiri. O folosim pe cea adoptată de asirologul Leo Oppenheim (1964), în unele cazuri cu corecturi indicate.

2. Anexând şi părţi din Siria, Iran şi Turcia de azi, Sargon I a creat primul mare imperiu din istorie; de fapt, o uniune de oraşe-state, care şi-au păstrat propriul rege-sacerdot.

3. Această politică expansionistă a lui Sargon I, dusă în timpul unei domnii de 55 de ani, a fost susţinută materialmente de birurile deosebit de grele impuse popoarelor cucerite; fapt care a dus la izbucnirea mai multor răscoale.

Statul akkadian atinge apogeul puterii și prosperității sale economice sub regele Naram-Sin (2254-2218 î.e.n.; după C. Daniel, 2272-2235 î.e.n.). După ce a înăbușit câteva răscoale și după expediții militare în ținuturile Arabiei (de unde a adus mari cantități de lemn prețios, aur, porfiră, diorit negru pentru statui și vase), în ultimii ani de domnie a reușit să învingă o uriașă coaliție (susținută de numeroase orașe-state mesopotamiene) a hitiților și parșilor, intitulându-se apoi „divinul Naram-Sin" și pretinzând onorurile cuvenite unui zeu.

Dar puternicul stat akkadian s-a descompus sub loviturile gutilor, năvălitori din răsărit, care supun și pustiesc Mesopotamia (2150 î.e.n.).

Vechile orașe însă din sudul Sumerului s-au salvat plătind tribut nvadatorilor. În special orașul-stat Lagaș reînvie la o viață de prosperitate sub domnia regelui (sau guvernatorului - *patesi*?) Gudea. Bun organizator, Gudea a rămas cunoscut posterității prin statuile care îl înfățișează (s-au găsit vreo 30), remarcabile ca factură artistică.

După ce au stăpânit Mesopotamia timp de 125 de ani gutii au fost alungați și supremația politică i-a revenit orașului-stat sumerian Ur[1]. Regii săi au dus o politică de cuceriri invadând Elamul și cucerind regiunea actualei Siria; iar în interior, o politică energică de centralizare a statului, de extindere a rețelei canalelor de irigație, precum și de intensificare a comerțului, - în care scop se pare că se foloseau pentru prima dată ca obiect-etalon pentru schimburi bucăți de metal mai ales de argint: precursorul îndepărtat al monedei[2]. - Dar în urma atacurilor triburilor de amoriți din apus și a celor elamite din est, regatul sumerian - care timp de două mii de ani s-a afirmat cu atâta vigoare sub raport economic, politic și cultural,

1. Această perioadă de renaștere sumeriană, începută sub domnia lui Urnammu, este cuprinsă între anii 2065-1955 î.e.n. (cf. C. Daniel).

2. După succesive și variate forme de schimb (în natură, sau utilizându-se drept etalon așchii de silex sau vârfuri de lance, podoabe, arme, capete de vite, etc.), în epoca proto-istorică au început să fie folosite ca unități de măsură a valorii - în Orientul Apropiat și în Egipt - mici lingouri sau bucăți de diferite metale, având o greutate determinată. În mileniul al III-lea î.e.n. - poate chiar înainte - aurul și argintul (mai scump ca aurul) se foloseau numai în relațiile comerciale internaționale. Când a apărut ideea ca aceste bucăți de metal să fie marcate cu un semn, făcut prin presare sau cu dalta - semn care îi garanta public greutatea, calitatea metalului, deci valoarea sa de schimb - a apărut prefigurarea monedei. Dar invenția monedei propriu-zise este plasată în sec. VII î.e.n., în Lidia.

exercitând prin limba, scrierea, dreptul şi literatura sa o puternică influenţă asupra ţărilor din jur – se prăbuşeşte.

În timpul acestor două milenii de afirmare atât de strălucită sumerienii au creat un tip nou de societate, ale cărei inovaţii au fost: producţia unui surplus de mărfuri, diviziunea în clase sociale, aşezările urbane, sistemul de scriere cuneiformă şi organizarea militară (cf. A. Toynbee).

De acum înainte civilizaţia şi cultura mesopotamiană vor continua să se dezvolte sub o adevărată hegemonie a unui oraş-stat akkadian din centrul Mesopotamiei, care în tot timpul următoarelor două milenii (aproape) va rămâne cel mai important centru economic, politic şi cultural din întregul Orient Apropiat: Babilonul.

Reprezentantul cel mai ilustru al dinastiei amorite din Babilon a fost Hammurabi (1728–1686 î.e.n.). Domnia lui este caracterizată nu atât printr-o poliitică de cuceriri[1], cât printr-o înţeleaptă operă de organizare internă pe toate planurile, activitate care a culminat prin cea mai importantă operă juridico-administrativă a Orientului Antic, prin Codul de legi care îi poartă numele. – În timpul domniei urmaşilor lui Hammurabi triburile muntene de kasiţi au pătruns în Mesopotamia, ocupând Babilonul şi stăpânindu-l mai bine de 50 de ani. Kasiţii şi-au însuşit limba, scrierea, religia şi cultura supuşilor.

Arborele vieţii, simboluri ale zeilor şi trei personaje.
Imagini de pe un sigiliu babilonian.

1. Deşi a dus războaie victorioase contra Elamului, a anexat Sumerul şi a ocupat regatul apusean Mari.

Singura lor contribuție adusă civilizației mesopotamiene a fost introducerea aici a calului, folosit îndeosebi în exerciții militare.

Puternicul stat babilonian de altădată va renaște la o nouă și înfloritoare viață abia începând din 604 î.e.n., după ce între timp va suferi și o lungă perioadă de dominație asiriană.

ASIRIENII

Triburile de crescători de vite ale asirienilor ocupau încă din mileniul al III-lea î.e.n. o regiune nu prea întinsă din nordul Mesopotamiei, pe care o împărțeau cu felurite alte triburi locale. Începutul istoriei asirienilor este legat de ascensiunea orașului-stat de pe țărmul stâng al Tigrului, oraș închinat divinității lor supreme Assur, al cărui nume îl va și purta.

Încă de la sfârșitul mileniului al III -lea î.e.n. asirienii practicau pomicultura în terase și în special metalurgia (dispunând de importante zăcăminte minerale), domeniu în care vor ajunge renumiți în întreg Orientul Apropiat. Regii babilonieni au avut dintru început pretenții hegemonice asupra Asiriei, care a și rămas mult timp sub dependență akkadiană; până când, la începutul mileniului al II-lea î.e.n. asirienii și-au câștigat libertatea și independența. Hammurabi a reușit să-i supună și să transforme Asiria într-o regiune a regatului său; după care, Asiria a suferit și alte lovituri, din partea kasiților, ahurriților, a hitiților și a mitanienilor. Abia în secolul al XIV-lea î.e.n. Asiria s-a ridicat la poziția de mare putere, îndeosebi sub

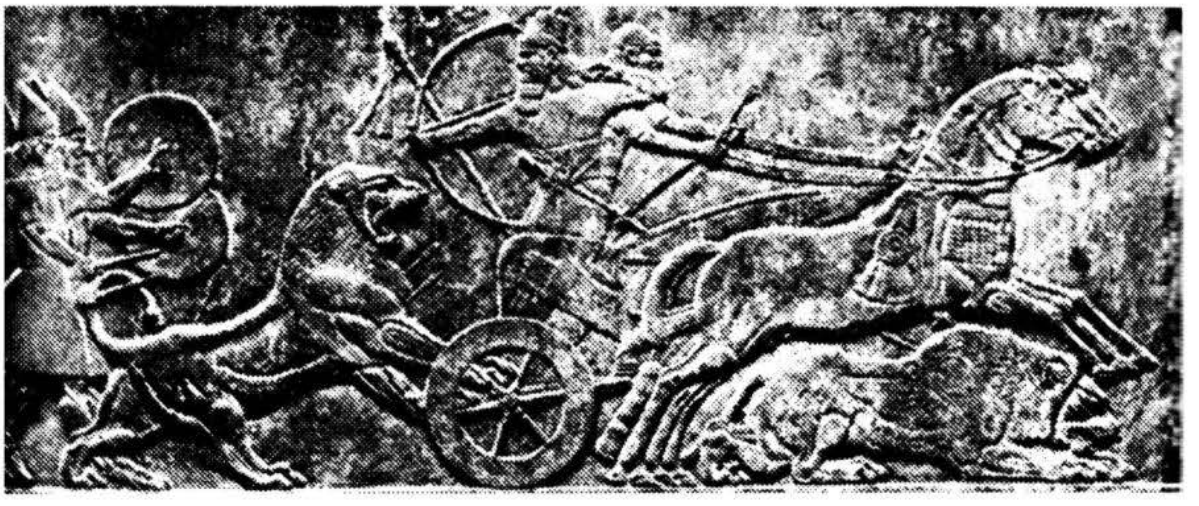

Regele Assurnazirpal la vânătoare. Artă asiriană, sec. IX î.e.n.

Salmanasar I (1274–1245 î.e.n.) – care după supunerrea întregii Mesopotamii şi mândru de templele, de palatele şi de fortificaţiile pe care le construise, n-a ezitat să se intituleze „rege al lumii".

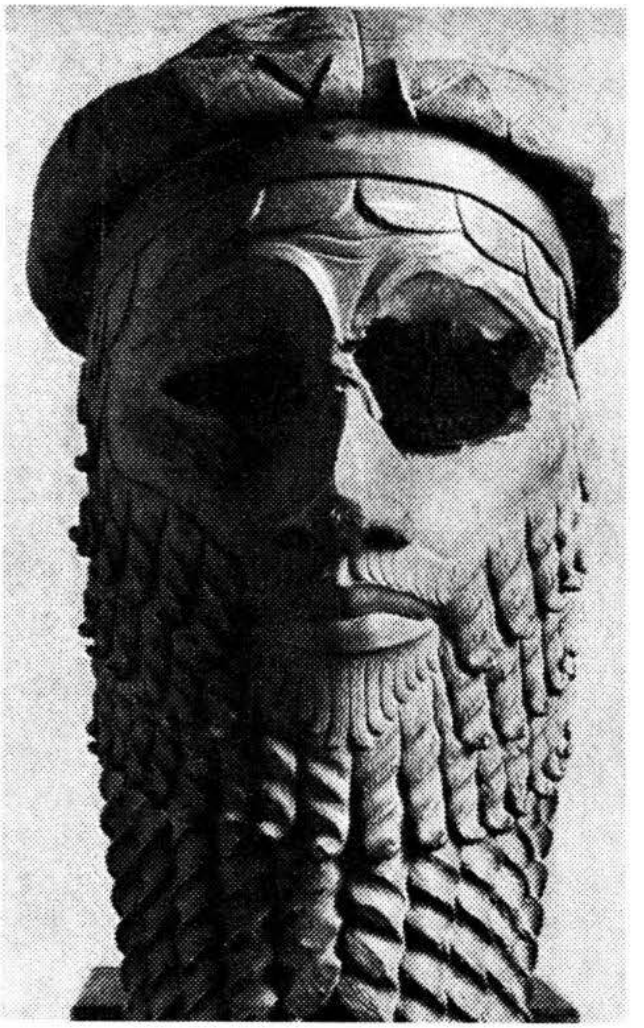

Regele akkadian Sargon I. (Sec. 24–23 î.e.n.).

Urmaşii săi au continuat această politică expansionistă. Istoria Asiriei este o istorie de continui războaie, de jafuri şi de cruzimi[1]. Tiglatpilaser I (1115–1077 î.e.n.)[2], considerat adevăratul fondator al Imperiului asirian, a profitat de starea de decadenţă a Egiptului şi a altor state din jur pentru a-şi îndrepta cuceririle în toate direcţiile: înspre Asia Mică şi Armenia, Mesopotamia centrală şi meridională, iar spre apus, ocupând toată coasta siriană şi feniciană a Mediteranei[3]. – Dintre urmaşii săi (toţi mari cuceritori: Assurnazirpal II, Salmanasar III, Tiglatpilaser III), Sargon II este cel sub a cărui domnie (721–705 î.e.n.) Asiria atinge culmea puterii. De numele său sunt legate victoriile asupra coaliţiei militare a Siriei cu Egiptul, transformarea regatului Israel în provincie asiriană şi deportarea a 30.000 de evrei,

1. „Pentru a-şi edifica imperiul, regii Asiriei au instaurat cei dintâi principiul războiului total" (J. Boulos). – Prin teroare, „aceşti romani ai Asiei antice au terminat prin a-i reuni pe toţi orientalii sub acelaşi jug... Prin devastare şi moarte ei au făcut să domnească pacea, de la Nil la Ararat" (R. Grousset).

2. După C. Daniel: Salmanasar I – 1265–12135 î.e.n..; Tiglatpilaser – 1116–1078 î.e.n.

3. Aceste cuceriri, toate încheiate cu luarea unor prăzi imense şi a zeci de mii de prizonieri, permit să presupunem că armatele asiriene „erau mult mai mari decât cele romane şi chiar decât cele din Evul Mediu european" (C. Daniel). – După victorie, „ca şi romanii mult mai târziu, asirienii acordau mari întinderi de pământ , în provinciile noi cucerite, soldaţilor bătrâni, veteranilor" (*Id.*).

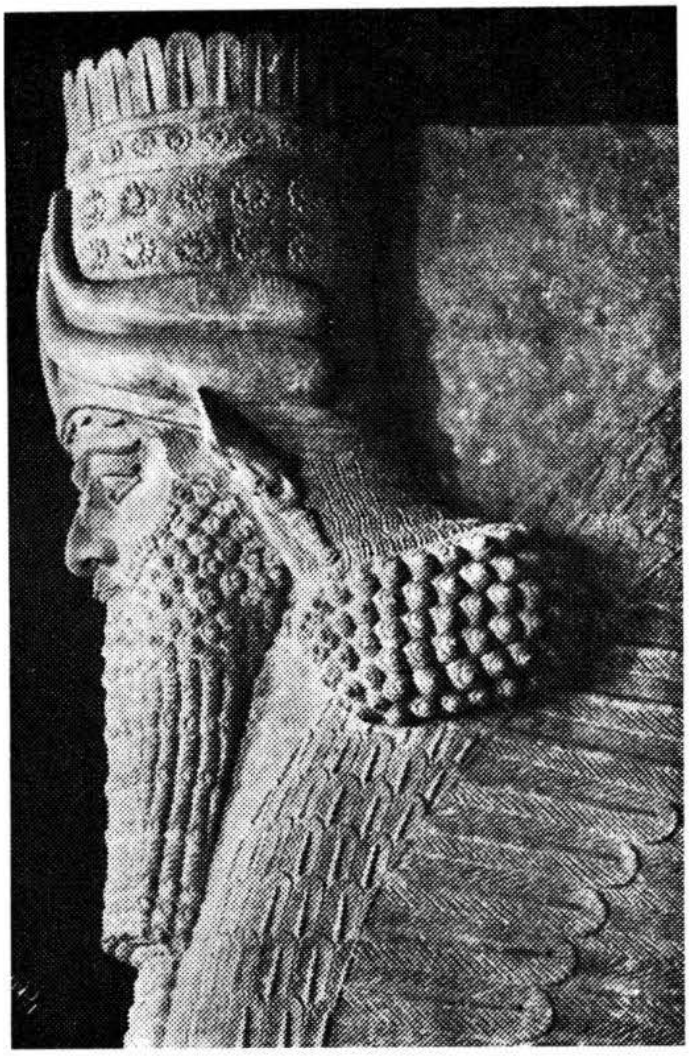

Cap de taur înaripat. Asiria, sec. VIII î.e.n, (muzeul Luvru, Paris).

– dar și construcția fastuoasei sale capitale Khorsabad, cu grandiosul său palat regal[1].

După fiul său Sanherib (704–681 î.e.n.) – cel care a distrus Babilonul, dar totodată a construit multe diguri și canale, precum și noua capitală Ninive, – ultimul mare rege asirian a fost Assurbanipal (668–627 sau 631 î.e.n.). El a ocupat – după un asediu de doi ani – Babilonul, distrugând splendidele temple, incendiind palatul regal, lăsându-l pe rege să piară în flăcări și masacrând populația. În același timp însă crudul Assurbanipal al II–lea (în greceşte Sardanapalos) – sub a cărui domnie cultura asiriană a atins punctul maxim al splendorii sale – a construit temple și palate, a înființat în palatul său din Ninive o bibliotecă uriașă (care pe zeci de mii de tăbliţe cuprindea, scrise cu caractere cuneiforme, toate textele pe care scribii săi le găsiseră în templele mesopotamiene), în timp ce sculptorii săi au realizat cele mai impresionante basoreliefuri din istoria artei asiriene.

Dar și nemaivăzuta forță a Imperiului asirienilor – ale căror obiceiuri războinice, de o neîntrecută cruzime, au lăsat în istorie o

1. O rezistență înverșunată și continuă au opus asirienilor, pentru a-și apăra independența, triburile chaldeenilor – menționate mai întâi în sec. IX î.e.n. – din zona de mlaștini a cursului inferior al celor două fluvii. Triburile chaldeene, care vorbeau un dialect arameean, erau învecinate cu Elamul, de unde aduceau mereu argint, dar și arme. O căpetenie a lor, Merodach Baladan II, a ajuns rege al Babilonului (721–710 î.e.n.). – Cu timpul, cuvântul „chaldean" a căpătat sensul de astrolog și de vrăjitor, – probabil pentru că mulți chaldeeni au devenit preoți în Babilon.

amintire sinistră[1] – s-a prăbușit sub loviturile unei alte puteri, apărută din răsăritul podișului iranian, aceea a mezilor, care se coalizează cu babilonienii. În 612 î.e.n. capitala la Ninive a fost ocupată și prefăcută într-un morman de ruine. Ultimele încercări de rezistență ale asirienilor – de astă dată sprijiniți de egipteni – au fost înfrânte, în bătălia istorică de la Karkemiș din anul 605 î.e.n. – de către viitorul rege babilonian Nabukadnezar (605–562 î.e.n.; după numele pe care i-l dă *Biblia*, Nabucodonosor).

Dar Imperiul neobabilonian, devenit pentru scurt timp din nou o mare forță – nu numai politică și economică, ci și culturală – n-a durat mult. Nabukadnezar a repurtat numeroase victorii împotriva fenicienilor, asirienilor, egiptenilor, iudeilor; a jefuit și a distrus Ierusalimul, ducând în captivitate un număr imens de prizonieri evrei; și-a întărit capitala cu un puternic sistem de apărare[2]. Urmele palatelor și templelor clădite de el uimesc și azi prin dimensiunile lor neobișnuite.

Urmașii săi nu au fost capabili să îi continue opera. În cele din urmă, în anul 538 î. e.n. regele persan Cirus ocupă Babilonul și anexează Imperiul neobabilonian la imperiul său. După care, din Babilon n-a mai supraviețuit decât amintirea puterii, influenței și gloriei sale bimilenare.

ECONOMIA AGRICOLĂ

Până către sfârșitul mileniului al IV-lea î.e.n. în structura societății sumeriene dominau relațiile gentilice. În mileniul al III-lea î.e.n. însă diferențierea economică și socială s-a accentuat. Pământul, în principiu considerat în întregime proprietate a statului, era lucrat de țăranii liberi – care îl puteau avea în posesiune, – organizați în comunități rurale, în obștii sătești, conduse de un sfat de bătrâni. Obștiile sătești (și de asemenea templele, ca posesoare de terenuri întinse) trebuiau să plătească regelui, deci statului, biruri și felurite impozite în natură, sub forma unui „tribut regal"[3]. De asemenea, erau obligați la prestații

1. Consemnată și de profeții evrei: „Înarmat cu arc și cu lance, neam crud și fără milă, strigătul lui e muget de mare (...) Am auzit de faima lui! Mâinile ni s-a înmuiat, spaima ne-a cuprins, zvârcoliri ca ale unei femei în naștere" (Ieremia, VI, 23–24); – „Înaintea lui arde focul, iar după el flacăra mistuiește. Ca grădina raiului este pământul în fața lui, iar după ce a trecut: pustiu înfricoșat, căci nimic nu scapă de urgia lui (...) Înaintea lui tremură pământul, cerul se zbuciumă, soarele și luna se întunecă, iar stelele își pierd strălucirea" (Ioil, II, 3, 10).

2. Primul cerc de ziduri avea o grosime de 7 m; al doilea, de 8 m; al treilea, de 3 m,

pentru construcţia şi întreţinerea canalelor, a digurilor şi a altor lucrări publice – fortificaţii, palate, temple, drumuri, ş.a.

Cu timpul s-au constituit şi mari proprietăţi[1] funciare – domenii ale regelui, ale templelor şi ale unei adevărate aristocraţii de înalţi funcţionari ai statului. Coloniştilor (sau, la asirieni, şi veteranilor) li se repartizau pământuri, cu obligaţia de a rămâne în serviciul armatei. Atât slujbaşii regelui cât şi cei ai templelor asigurau o riguroasă evidenţă a cadastrului, în funcţie de care figurau şi prestaţiile obligatorii. Marele proprietar funciar era regele.El îşi valorifica produsele prin toate mijloacele, inclusiv prin cele proprii tipului de activitate bancară. Administraţia Palatului juca un rol primordial în activitatea economică a ţării.

Mai bogat însă decât Palatul regal era Marele Templu, care poseda terenuri, edificii, turme, exploatări comerciale şi meşteşugăreşti. Acest volum considerabil de bunuri era apoi sporit de dijme, de donaţii, de ofrande, de veniturile realizate din diferite operaţii financiare. În Mesopotamia templul era principala forţă economică.

Baza economiei sumero-babiloniene o forma agricultura. Controlul, întreţinerea şi dezvoltarea continuă a reţelei canalelor de irigaţie (în acelaşi timp căi de transport şi comunicaţie) rămânea grija principală a statului şi a monarhului său. Fluviile şi canalele asigurau totodată şi un pescuit abundent.

Între cerealele cultivate primul loc îl ocupa orzul[2]; apoi grâul şi, ca plantă oleaginoasă, susanul. De la începutul mileniului al II-lea î.e.n. datează un fel de „îndreptar al plugarului"care, în 108 rânduri de text, conţine sfaturile unui plugar către fiul său. Din acest text – care indică toate fazele muncii câmpului, începând cu diferite feluri de arături până la treierat şi vânturat – aflăm printre altele că la acea dată sumero-babilonienii arau şi însămânţau concomitent, ataşând

4. Dările ajungeau în unele cazuri chiar până la o jumătate din recoltă; în timp ce arendaşii unei livezi trebuiau să dea până la două treimi din fructele recoltate. Salvarea ţăranului era fertilitatea excepţională a solului din Mesopotamia.

1. Mai precis, posesiuni; căci de fapt o adevărată proprietate privată asupra pământului nu exista, decât posesiunea şi folosinţa lui. Şi aici, ca în celelalte ţări ale Orientului Antic, adevăratul proprietar financiar şi singurul era statul, reprezentat de rege.

2. Orzul era preferat grâului, întrucât creştea bine în solul alcalin al Mesopotamiei (după cum grâul creştea mai bine în valea Nilului); şi pentru că orzul servea şi la prepararea prin fermentaţie a unei foarte apreciate băuturi alcoolizate.

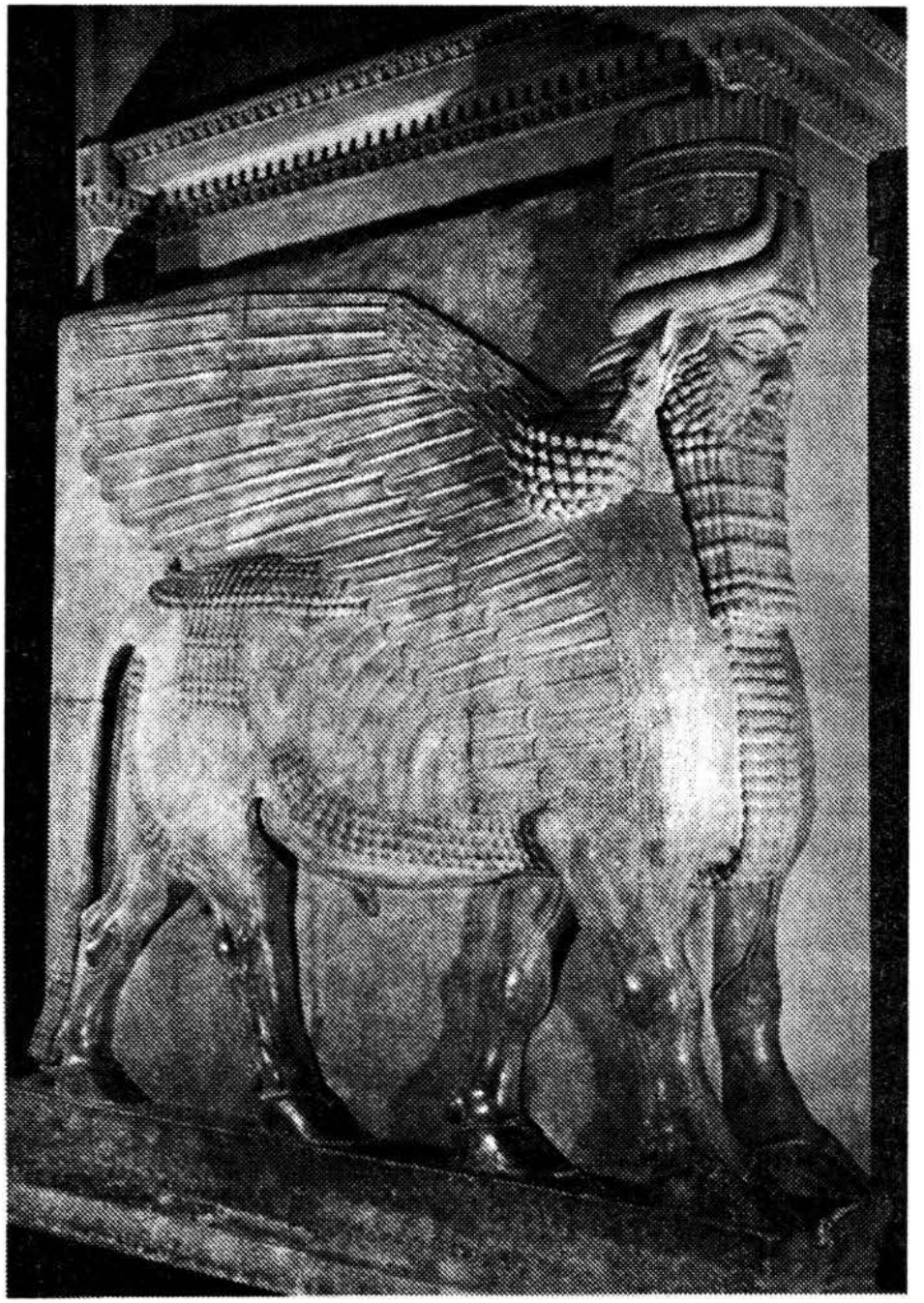

Taurul mitologic. Artă asiriană.
(Sec. VIII î.e.n.).

plugului un dispozitiv care, dintr-un vas rezervor şi printr-o pâlnie, lăsa să cadă sămânţa în brazdă!

Un loc important în economia agricolă îl deţineau grădinăritul şi pomicultura. Pentru a proteja grădinile de zarzavat contra vânturilor şi a arşiţei se plantau în jur sălcii, creându-se astfel – pentru prima oară în istorie – perdele de protecţie. Viţa de vie şi măslinul lipseau,

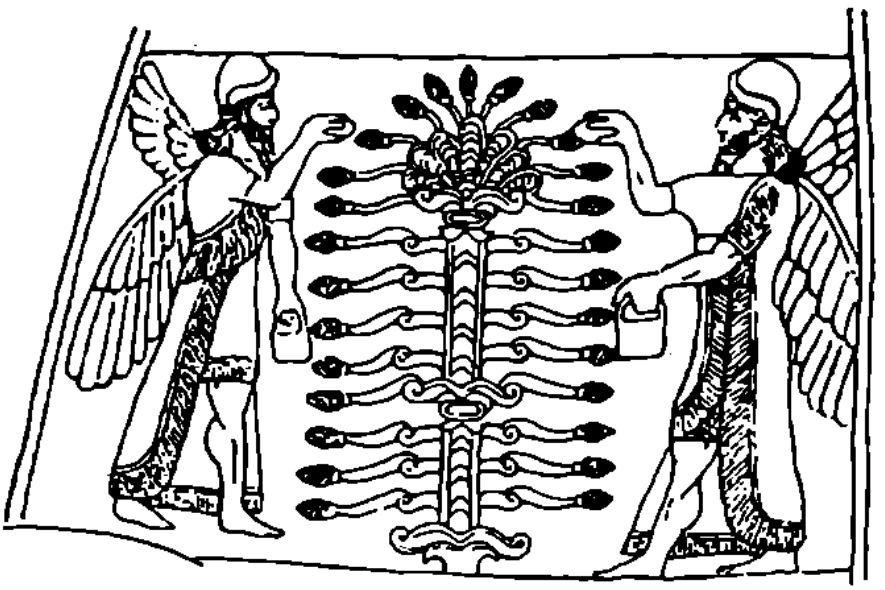

Genii babiloniene fecundând artificial florile unui palmier.

în schimb abundau livezile de palmieri. Curmalul[1] – a cărui polenizare artificială sumerienii o practicau – furniza (după mărturia lui Strabon) nu mai puţin de 360 de produse: vin, nectar, oţet, fibre textile, frunze, ş.a. Sâmburii pisaţi şi maceraţi dădeau o bună hrană pentru animale; iar trunchiul şi crengile, combustibil pentru cuptorul olarului sau pentru forja fierarului.De aceea sumerienii îl numeau „copacul sfânt" şi „copacul vieţii" – şi ca atare figurează imaginea sa simbolică pe sigiliile sumero-akkadiene. Anticii vorbeau despre Mesopotamia ca despre o grădină veşnic înflorită; ceea ce poate explica de ce mitul „grădinii raiului" a apărut tocmai în aceste ţinuturi.

Lemnul era o mare raritate pe întreg întinsul Mesopotamiei. Pentru construcţiile cele mai modeste se întrebuinţau trestia şi stuful, folosite la împletitul coşurilor sau rogojinelor, precum şi la construcţia bărcilor, care puteau ajunge la mari dimensiuni.

Răspândită era creşterea vitelor, mai ales a oilor. Bovinele erau ţinute pe lângă casă şi erau furajate. Creşterea porcilor a fost întreruptă către 2000 î.e.n. Asinul provenea dintr-o rasă originară din Egipt. Dromaderul a fost folosit abia către sfârşitul mileniului al II-lea î.e.n. Iar calul, introdus în Mesopotamia de către hurriţi în jurul anului 1800 î.e.n., era întrebuinţat numai la carele de luptă (niciodată încălecat) şi crescut în grajdurile regale.

1. Singurul pom fructifer din acea regiune, curmalul – care tolerează apa sărată, fructele lui au o mare valoare nutritivă şi pot fi conservate, deci înmagazinate – ocupa locul pe care în bazinul mediteranian îl ocupa, ca importanţă, măslinul.

MEȘTEȘUGURILE ȘI COMERȚUL

Meșteșugurile constituiau un aspect important al economiei mesopotamiene. Puțin dezvoltate erau meșteșugurile legate de prelucrarea lemnului, a pietrei și a metalelor – materii prime care lipseau în sudul și centrul Mesopotamiei. Un meșteșug important era cel legat de exploatarea stufului și a trestiei (care servea și la construcția de case, de mobilier, de unelte gospodărești, de bărci chiar mari, ș.a.m.d.). Remarcabil era nivelul de prelucrare a pieilor. Primul metal cunoscut aici – folosit mai întâi în stare nativă, apoi topit – a fost cuprul; într-o perioadă mai târzie, amestecat cu plumb, cu antimoniu și în fine cu cositor, a apărut bronzul. În epoca lui Hammurabi a apărut aici și fierul – care însă era foarte scump. Dar meșteșugul olarului era cel mai apreciat.

Mult prețuite în țările din jur erau țesăturile din Sumer și Akkad, – de in, cânepă și cele de lână, produse în mare cantitate. Meșteșugul prelucrării pielii era de asemenea foarte dezvoltat; se lucrau încălțăminte, harnașamente, coifuri, tolbe, ș.a. Olarii și ceramiștii în genere au ajuns la un înalt grad de măiestrie, fapt atestat de frumusețea și de varietatea de forme a vaselor, de basoreliefurile și de statuetele care s-au păstrat.

Excedentul de produse – în special de grâne, ulei, carne, lână, țesături, ș.a.m.d. – era desfăcut, în interiorul țării, de negustori ambulanți sau de cei de la orașe, cu amănuntul sau cu ridicata. Pentru articolele importante (cereale, ulei, lână) prețurile erau stabilite după un tarif maximal. Legea obliga ca orice operație comercială mai importantă să facă neapărat obiectul unui act oficial de vânzare-cumpărare.

În exterior mărfurile erau exportate adesea chiar în regiuni foarte îndepărtate. În aceste cazuri, o expediție comercială putea dura și un an (căci, de pildă, distanța de pe țărmul Tigrului până în valea Indusului era de aproape 2.000 de km). Pe itinerariile, stabilite din timpul vechi, ale caravanelor de asini se creaseră locuri fixe de întâlnire între negustori. Drumuri construite nu existau, – decât începând din mileniul I î.e.n., cele făcute de asirieni; dar de-a lungul marilor drumuri caravanele găseau fântâni și adevărate hanuri de popas. Mai mult practicate, mai ușoare și mai sigure erau transporturile pe calea apei: a fluviilor, a rețelei de canale și – ceva mai târziu – de-a lungul coastei Golfului Persic. La întoarcere negustorii aduceau în schimb alte mărfuri, precum și sclavi; dar negustori

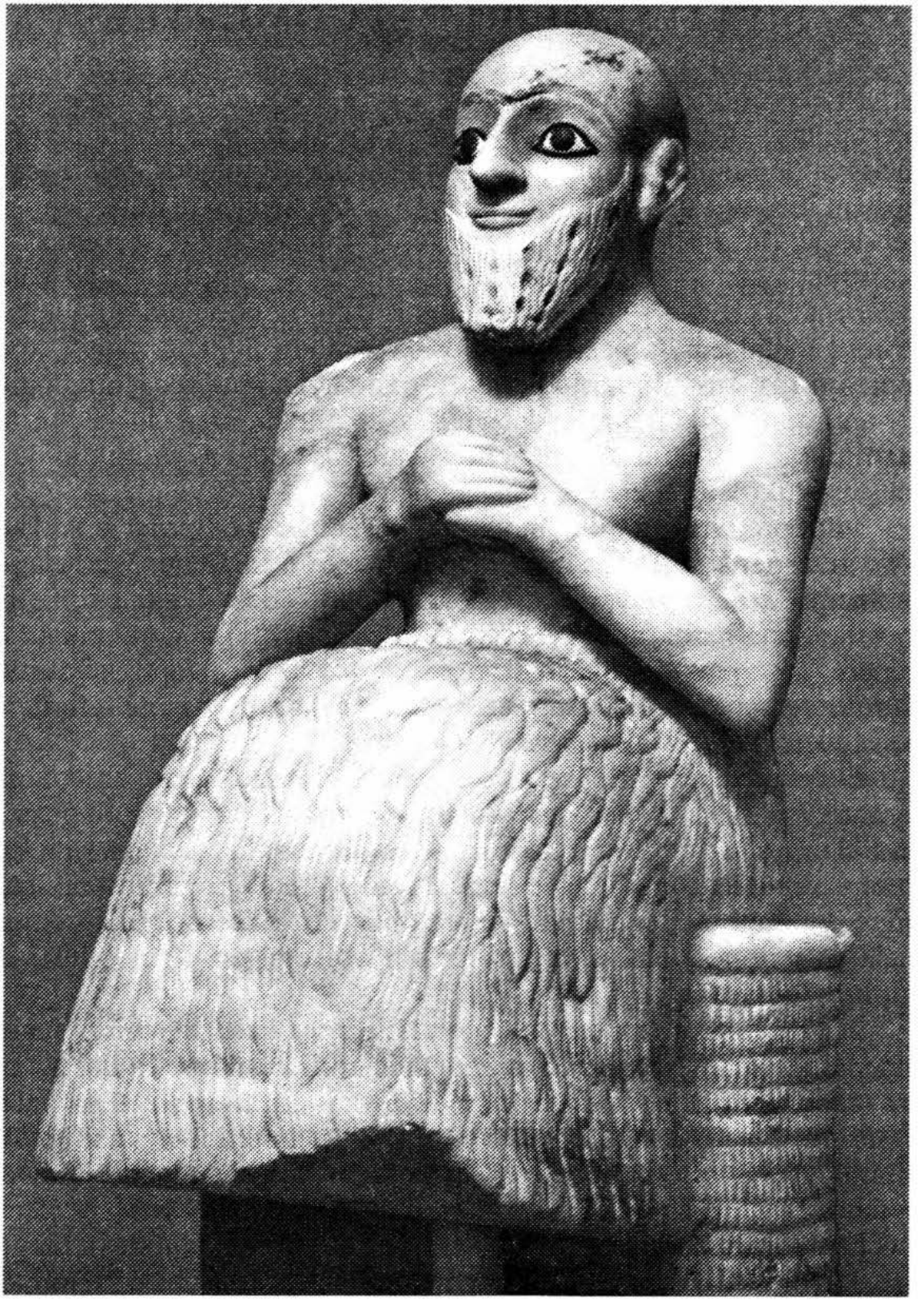

Statuia intendentului Ebih-il, din Mari.
(Alabastru, ochii din obsidiană).
Circa 2600 î.e.n. Muzeul Louvre.

specializaţi în comerţul cu sclavi nu erau. – Nu este exclus[1] ca negustorii mesopotamieni, în căutarea de argint şi de aur, să fi ajuns chiar prin părţile noastre.

VIAŢA SOCIALĂ

Asupra felului de organizare familială, socială, administrativă, politică şi juridică a Mesopotamiei dispunem de unele date încă din epoca sumeriană; dar informaţiile cele mai ample ni le furnizează *Codul lui Hammurabi*. Redactat în secolul al XVIII-lea î.e.n. acesta este o codificare a mai multor legi străvechi sumeriene şi akkadiene; ca atare, reflectă şi realităţi din epoci mult mai vechi. Mai degrabă decât un adevărat cod de legi, opera este o culegere de 282 de precepte, de sentinţe, de norme de drept civil şi penal, de drept administrativ, comercial, al familiei, ş.a.[2]. Probabil că aşa-numitul *Cod al lui Hammurabi* nici n-a fost aplicat ca atare. „Asemenea altor codificări, a fost mai mult un program decât o realitate"(M. Garcia Pelayo).

Dar *Codul lui Hammurabi* are o excepţională valoare documentară nu numai sub raportul juridic, al legislaţiei, ci în primul rând ca document asupra vieţii sociale sumero-babiloniene, în general. Vechimea, caracterul său arhaic este atestat de pildă de formularea – cea mai veche pe care o cunoaştem – a „legii talionului"[3]. Aflăm aici, apoi, că au continuat mult timp să se menţină drepturile şi prerogativele familiei patriarhale. Un articol dintr-un vechi cod sumerian permitea tatălui să-şi vândă copiii ca sclavi; *Codul lui Hammurabi* confirmă că într-adevăr tatăl mai avea acest drept – deşi mai limitat[4]. În schimb tatăl nu putea să îşi dezmoştenească copiii decât în cazuri grave şi printr-o decizie a tribunalului (*C. H.* 168). Se practica de regulă monogamia; dar dacă soţia nu a avut copii, soţul putea să-şi ia o a doua soţie[5]. Sclava care dăruia

1. Ipoteza aceasta a fost formulată cu ocazia descoperirii tăbliţelor de la Tărtăria, cu semne întrucâtva asemănătoare unor hieroglife proto-sumeriene.

2. După unii asirologi *Codul lui Hammurabi* „nu are nici o legătură cu cutumele legale ale timpului", ci mai degrabă reprezintă „expresia literară tardiţională a responsabilităţii sociale a regelui"; în consecinţă, „nu trebuie luat ca nişte directive normative în felul legilor post-biblice şi romane" (Leo Oppenheim).

3. „Dacă cineva a scos ochiul unui om liber, să se scoată şi al lui... Dacă cineva a scos dintele unui om egal cu el, să i se scoată şi dintele lui" (*C. H.*, 196, 200)

4. Bărbatul îşi putea vinde creditorului său „soţia, fiul ori fiica", dar numai pe o durată de trei ani (*C. H.*, 117).

5. „... dar aceasta nu va sta pe picior de egalitate cu soţia" (*C. H.*., 145).

stăpânului său un copil devenea liberă (*C. H.*, 146). O căsătorie încheiată fără un act scris nu era considerată valabilă (*C. H.*, 128). Când soţia nu era în stare să conducă un menaj, soţul o putea repudia sau obliga să rămână ca sclavă (*C. H.*, 141). Bărbatul, deci, îşi putea aduce în casă o „soţie secundară" – care însă trebuia să arate supunere soţiei „principale"; în caz contrar, aceasta o putea vinde ca sclavă[1].

Scenă de pe un sigiliu cilindric mesopotamian,
din timpul dinastiei a III-a din Ur (British Museum, Londra).

Pe de altă parte însă regimul familial îi asigura femeii unele drepturi care – considerând în general poziţia femeii în Orientul Antic – ne surprind. Astfel, de pildă, în privinţa gestiunii bunurilor sale: bărbatul care îşi repudia fără motiv soţia „de la care n-are nici un copil", trebuia să-i restituie integral zestrea, plus o parte din averea agonisită împreună (*C. H.*, 138). De asemenea, celei de-a doua soţii cu care a avut copii: întreaga dotă şi jumătate din averea soţului, pentru a-şi putea creşte copiii (*C. H.*, 137). Apoi: „Mama poate lăsa dreptul de moştenire copilului ei pe care-l iubeşte mai mult" (*C. H.*, 150). Soţul îşi putea repudia soţia numai printr-o hotărâre a tribunalului, şi numai pentru motive serioase: sterilitate, boală gravă[2], sau neglijarea îndatoririlor sale de soţie; ultimul din

1. *C. H.*, 147. – Cei bogaţi aveau de obicei 3–4 concubine (care nu deţineau aceeaşi poziţie ca „soţiile secundare"). Regele putea avea însă nu una, ci 3 sau 4 „soţii secundare", precum şi un număr nelimitat de concubine (numite, la asirieni, „femeile palatului").

2. Dar în acest caz soţul era obligat să o găzduiască în casa lui şi să-i asigure întreţinerea toată viaţa (*C. H.*, 148).

aceste motive putea lua forme pasibile chiar de pedeapsa capitală[1]. Dar femeia care nu putea avea copii îi putea oferi soţului - drept alternativă - o sclavă (care nu putea fi apoi vândută şi care devenea liberă împreună cu copiii după moartea stăpânului). Dacă soţul „a fost prins şi luat (în robie), iar în casa lui n-a rămas nimic de mâncare", soţia putea trăi cu un alt bărbat şi să aibă cu acesta copii (*C. H.*, 134-136). Altminteri, soţia adulteră era pasibilă de pedeapsa capitală: prinsă în flagrant delict, soţul o putea îneca, împreună cu amantul ei (*C. H.*, 129). Acesta era singurul caz în care adulterul unui bărbat putea fi pedepsit!

În societatea asiriană - asupra căreia ne dă câteva informaţii un cod de legi din mileniul al II-lea î.e.n. - situaţia femeii era incomparabil mai ingrată.

Aici, soţia putea fi repudiată oricând, fără nici o hotărâre judecătorească şi fără să i se acorde nici o compensaţie. Nu îşi putea lua înapoi nici chiar propria ei zestre. Bărbatul îşi putea lua oricând una sau mai multe concubine, cărora să le acorde regim legal de soţii. Obiceiul leviratului căpăta la asirieni forme barbare: după moartea soţului, femeia era obligată să se căsătorească cu fratele lui, cu tatăl lui, sau chiar cu un fiu al soţului ei dintr-o altă căsătorie! Bărbatul avea dreptul să-i aplice soţiei pedepse corporale grele (şi, firește, în caz de infidelitate să o ucidă). Tatăl îşi considera fiicele ca pe simple sclave, putându-le vinde oricând. - În toată istoria Orientului Antic nu găsim forme atât de cumplite de sclavie familială ca la asirieni.

SCLAVII

Sclavii sumero-babilonienilor şi asirienilor proveneau din rândurile prizonierilor de război, membrilor de familie vânduţi de capul familiei, debitorilor insolvabili şi copiilor adoptaţi[2]. Încă din epoca veche sumeriană[3] contractul de vânzare-cumpărare a unui sclav conţinea în mod obligatoriu patru sau chiar şase clauze. Din epoca lui Hammurabi începând a mai fost adăugată o clauză specială în

1. Dacă femeia „nu se îngrijeşte (de casă) şi pleacă, îşi ruinează casa şi-şi neglijează soţul, atunci femeia aceea va fi aruncată în apă" (*C. H.*, 143).

2. Lipseau deci aici celelalte surse de sclavie, obişnuite în Antichitate, - copiii abandonaţi, răpirea de minori, autovânzarea ca sclav şi comerţul de sclavi străini.

3. Cel mai vechi text cunoscut provine din Lagaş, din timpul regelui Enternena (mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.).

cazul transferului de sclavi[1]. În perioada asiriană târzie sclavii erau legaţi de pământul stăpânului (*glebae adscripti*) şi de obicei vânduţi odată cu vânzarea pământului respectiv. Sclavii erau vânduţi fie pe bani, fie în troc cu alte bunuri[2].

O formă arhaică de sclavie – mascată însă – era adoptarea copiilor mici[3]. De asemenea – „dacă un meşteşugar a primit un copil să-l crească şi l-a învăţat meseria sa, nimeni nu poate să i-l mai reclame" (*C. H.*, 188). Dar o formă curentă de sclavie era cea rezultată din practica, foarte frecventă, a cămătăriei. Cum dobânda ajungea până la 33%, situaţiile de insolvabilitate erau dese. În aceste cazuri debitorul îşi lăsa în gaj soţia sau copiii, obligaţi să muncească în casa creditorului asemenea sclavilor. Când împrumutul era garantat de un girant, acesta putea să-l reducă în stare de sclavie nu numai pe debitorul insolvabil, ci şi familia lui.

Situaţia cea mai dramatică era cea a sclavilor proveniţi din războaie[4]. Nerentabilă în agricultură, munca sclavilor a devenit indispensabilă pentru executarea lucrărilor publice de mari proporţii. Odată cu marea afluenţă de sclavi preţul lor a scăzut continuu; în timpul lui Hammurabi preţul unui sclav echivala cu acela al unui bou, dar în curând acest preţ a scăzut de două sau chiar de trei ori (cf. I. Mendelsohn). Sclavul era considerat ca un bun mobil care putea fi vândut, dăruit, schimbat, dat în gaj sau lăsat moştenire – dar fără să fie considerat un simplu obiect, asimilat (ca la romani) cu o unealtă sau cu o vită. Cel care adăpostea un sclav fugar putea fi pedepsit chiar cu moartea, – pedeapsă prevăzută expres când sclavul aparţinea palatului, deci statului (*C. H.*, 15–19). În cazuri chiar mai puţin grave de indisciplină sclavul era pedepsit în mod barbar[5].

Mai uşoară era situaţia sclavilor domestici (o familie înstărită

1. Garanţia dată de vânzător că sclavul nu este sub cercetare, nu suferă de epilepsie şi nu este revendicat de vreun pretins stăpân; garanţia în contractele asiriene era contra leprei, epilepsiei şi unei posibile revendicări. În epoca neobabiloniană era specificată în contract şi vârsta copiilor.

2. De ex., în epoca neobabiloniană trei sclave au fost schimbate cu o casă. În Asiria, un ofiţer a schimbat trei sclavi cu un cal; un altul – un sclav cu o sclavă; un altul – trei sclave pentru alte două, plus un bou şi un asin (cf. I. Mendelsohn).

3. Care nu puteau fi reclamaţi de părinţi dacă aceştia nu îi reclamaseră imediat după adopţiune (*C. H.*, 185–186).

4. Dintr-o singură campanie în Babilonia regele asirian Sanherib luase un număr de 208.000 prizonieri, deveniţi apoi sclavi.

5. „Dacă sclavul cuiva a dat o palmă unui om liber, să i se taie o ureche" (*C. H.*, 205).

avea până la şase sclavi). Aceştia se bucurau de anumite drepturi, foarte rar întâlnite în alte ţări din Antichitate. Puteau achiziţiona şi poseda bunuri personale (care însă după moartea sclavului reveneau stăpânului lui). Sclavului îi era îngăduit să se căsătorească cu fiica unui om liber[1], fără ca fiii din această căsătorie să devină sclavii stăpânului acelui sclav-tată (*C. H.*, 175). Am văzut mai sus condiţiile de care se bucura sclava devenită concubina stăpânului său. Apoi, un sclav avea posibilitatea să depună în instanţă ca martor; să se ocupe de negustorie - cu asentimentul stăpânului său, bineînţeles; să exercite o meserie, plătind în schimb stăpânului său o sumă anuală, dar totodată să realizeze şi un capital personal.

În sfârşit, la cele de mai sus se adaugă şi cele patru mijloace legale prin care sclavul putea redeveni un om liber (*C. H.*, 117, 171, 175). Un ultim caz rezultă din situaţia în care o sclavă originară din Babilonia şi cumpărată dintr-o altă ţară, reîntoarsă în ţara sa[1] îşi recapătă - fără nici o despăgubire - libertatea (*C. H.*, 280).

ORGANIZAREA POLITICĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Cele mai vechi formaţii politice sumeriene, apărute încă în al IV-lea mileniu î.e.n., au fost oraşele-state - totodată centre administrative, culturale şi religioase, - fiecare cu respectivul său teritoriu rural din jur, lucrat de comunităţile obşteşti ale oamenilor liberi. Numeroase dar mici (populaţia unuia nu trecea de 50.000 de locuitori), oraşele-state conduse de regi sau de guvernatori (*patesi*) erau mereu în conflict între ele, pentru supremaţia politică sau acapararea de noi teritorii.

Regalitatea sumeriană mai păstra încă anumite caractere gentilice; totodată însă şi-a asumat treptat şi caracterele proprii Orientului Antic de mai târziu. Iniţial, regele era conducătorul absolut - politic, militar, religios, administrativ şi juridic; dar începând din mileniul al III-lea î.e.n. el şi-a transferat aceste prerogative reprezentanţilor sau delegaţilor săi (preoţi, judecători, funcţionari, ofiţeri superiori), care şi-au consolidat progresiv poziţia socială şi economică. Marea masă a populaţiei era formată din oameni liberi - agricultori, meseriaşi, negustori şi scribi.

1. Dar *Codul lui Hammurabi* nu menţionează în schimb şi posibilitatea căsătoriei unui om liber cu o sclavă - care nu putea să-i devină decât concubină (vezi din nou *C. H.*, 146-147 şi 170-171).

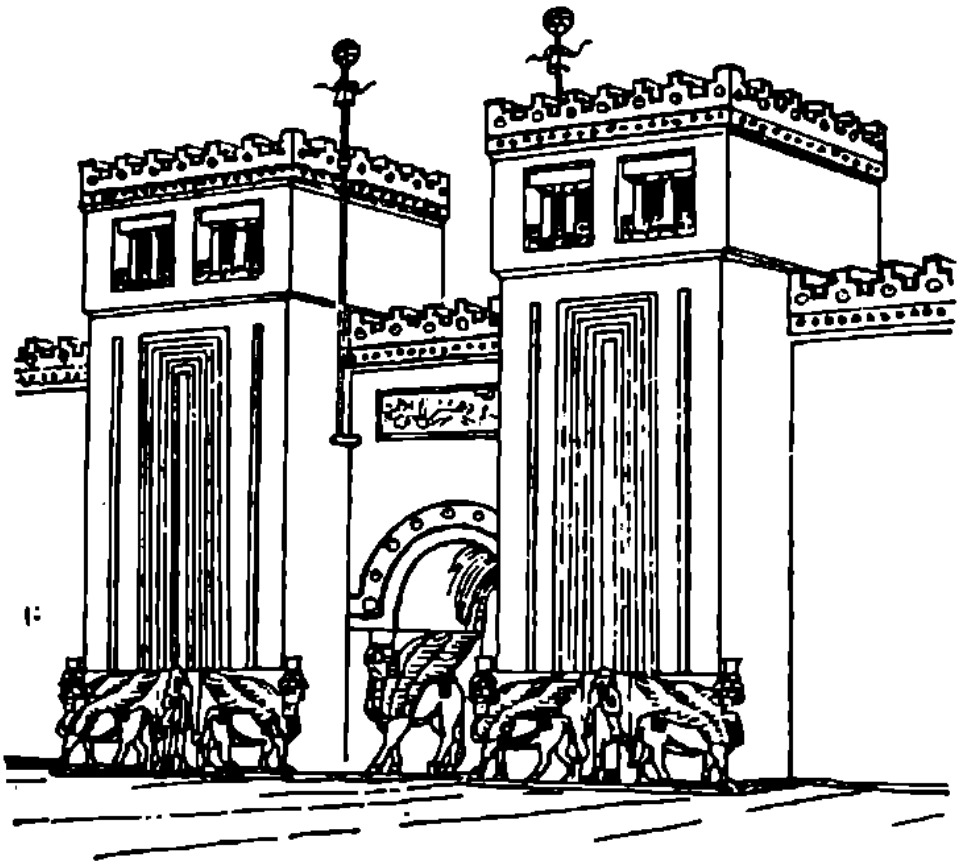

Palatul construit de regele asirian Sargon al II-lea la Khorsabad (reconstituire ipotetică).

(Sub raportul structurii economice și sociale nu se poate vorbi aici de un „stat sclavigist", ca la greci sau la romani. În legătură cu această problemă și cu modul de producție *tributal*, caracteristic unora dintre civilizațiile orientale ale timpului, a se vedea capitoilul privind civilizația chineză.)

Fiecare oraș-stat își avea divinitatea sa supremă, protectore. Dar „zeul orașului-stat era în realitate regele său" (L. Woolley). Regele se considera nu zeu el însuși, ci locțiitorul acestei divinități supreme. Statul sumerian era un stat esențialmente teocratic. Funcțiile religioase și cele civile ale regelui nu se distingeau clar unele de altele. Hotărârile regelui erau inspirate de divinitate - ceea ce însemna că monarhia era socotită de origine divină[1]. Zeitatea supremă își indica locțiitorul, pe viitorul rege, printr-un act pur magic: pronunțându-i numele.

1. Dar - „spre deosebire de Egipt, unde monarhul, zeu el însuși, este asimilat cu zeul dinastic, în Mesopotamia regele era zeul local; suveranul uman nu este decât vicarul său" (J. Boulos).

Îndatoririle principale ale regelui erau de ordin religios. El era prin definiţie marele preot; el era reprezentantul zeului pe pământ şi delegatul oamenilor pe lângă zeu: intermediar între pământ şi cer. A doua îndatorire a regelui era de a-şi administra statul - pe care îl considera proprietatea sa personală - îngrijindu-se îndeosebi de construcţia şi întreţinerea canalurilor şi digurilor. În fine, el avea îndatorirea de a-şi proteja supuşii; ca atare, regele era şi judecătorul suprem, precum şi supremul şef militar. Dispunea de resurse proprii considerabile, rezultate nu numai din impozite, ci şi din comerţ pe cont propriu. Îşi avea propriii săi agenţi comerciali. Percepea taxe sau achiziţiona mărfuri de la caravanele care străbăteau Mesopotamia, depozitându-le apoi şi comercializându-le[1].

Monarhia era absolută[2] şi puternic centralizată. Administraţia statului era sub controlul unui înalt dregător cu funcţie de „prim-ministru". Regele Babiloniei avea doi locţiitori (la Sippar şi Larsa) care ţineau legătura directă cu „primul-ministru". Imperiul babilonian era împărţit în provincii, fiecare cu un guvernator - autoritate în acelaşi timp civilă şi militară. În fruntea oraşelor, „primarii" erau asistaţi de un consiliu, un sfat de bătrâni. Aparatul funcţionăresc era clar ierarhizat şi eficient. Scribii-funcţionari erau gratificaţi şi cu proprietăţi agricole (variind - după rang - între 6 şi 69 ha).

TEMPLELE

O funcţie deosebit de importantă deţineau templele - care erau principala forţă economică.

Numărul templelor era considerabil: la începutul mileniului al III-lea î.e.n. numai oraşul Lagaş avea cincizeci de temple. Regii ţineau să edifice cât mai multe, dăruindu-le sclavi şi alte bunuri (boi graşi, peşte, miere, ulei, vin, lapte, veşminte). Numeroase erau şi darurile în bani (pentru care scribii templului eliberau credincioşilor chitanţe!). Dar marile bogăţii ale templelor veneau din alte surse. Templele posedau edificii, turme, ateliere meşteşugăreşti, sau tere-

1. Palatul îşi avea de asemenea propriile lui ateliere meşteşugăreşti, acorda - la preţuri foarte ridicate - licenţe de import negustorilor, dădea împrumuturi cu dobândă mică), fixa salariile lucrătorilor zilieri, stabilea tarifele de arendă a terenurilor agricole, fiscaliza activitatea meşteşugarilor şi percepea impozitele respective, ş.a.m.d.

2. Dar regii Sumerului şi ai Akkadului nu aveau comportarea unor despoţi orientali. În schimb regii asirieni s-au dovedit de o ferocitate neîntrecută.

nuri agricole date în arendă sau lucrate cu zilieri plătiți. Posedau bunuri private și preoții și slujitorii templelor, individual.

Templul era o unitate economică închisă, suficientă sieși, producând singur tot ceea ce îi era necesar. Comerțul, de asemenea,se desfășura foarte activ în umbra templului. Adevărate centre de afaceri, templele efectuau și operații bancare – operații de schimb, împrumuturi, vânzări și cumpărări de imobile, primeau în depozit, percepeau comisioane, etc. – ținând riguroase registre de contabilitate. Templul avea și funcție de „cameră de comerț": avea un oficiu metric cu măsurile standard, stabilea valoarea metalelor folosite în loc de monedă, fixa (cu valoare de dobândă oficială) procentul pentru împrumuturi, emitea un mercurial – listă de prețuri maximale pentru toate articolele aflate pe piața statului (cf. G. Resina). Toate documentele comerciale ale negustorilor și persoanelor particulare – contracte, tranzacții, chitanțe, oferte, ș.a. – erau păstrate în incinta templului. Firește că pentru aceasta templul percepea o taxă. Dar important era faptul că, prin depozitarea acestor documente, zeii înșiși apăreau implicit ca garanți divini ai tranzacțiilor comerciale încheiate!

Templele aveau depozitele, magazinele, tezaurul, oamenii lor de afaceri și cămătarii lor. Templele dădeau și împrumuturi cu dobândă – dar fără să abuzeze: dobânda trebuia să fie mică, iar în vremi de secetă și de foamete templele dădeau împrumut alimente fără dobândă. Templele îi ajutau și pe unii sclavi să-și răscumpere libertatea; iar regele Hammurabi le-a obligat chiar să-i răscumpere pe soldații babilonieni căzuți prizonieri. Acceptând să facă asemenea acte de generozitate, autoritatea religioasă câștiga în prestigiu și popularitate. – Și nu trebuie neglijată importanța templelor ca centre de cultură. Formarea scribilor și instruirea lor multilaterală, activitățile din diferitele domenii al științei, atelierele majorității artiștilor, redactarea și păstrarea scrierilor cu caracter istoric, religios, literar, juridic, ș.a. – erau tot atâtea activități patronate de temple.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Dreptul era considerat de către sumero-babilonieni ca având un caracter divin. Sumerienii aveau chiar o zeiță a dreptului – Nanșe; iar la babilonieni, dreptul era garantat de însuși zeul soarelui și al justiției – Șamaș. Pe stela de diorit negru de la Louvre – înaltă de 2,25 m cu latura bazei 1,90 m – pe care sunt gravate articolele *Codului* său, Hammurabi este reprezentat închinându-și opera zeu-

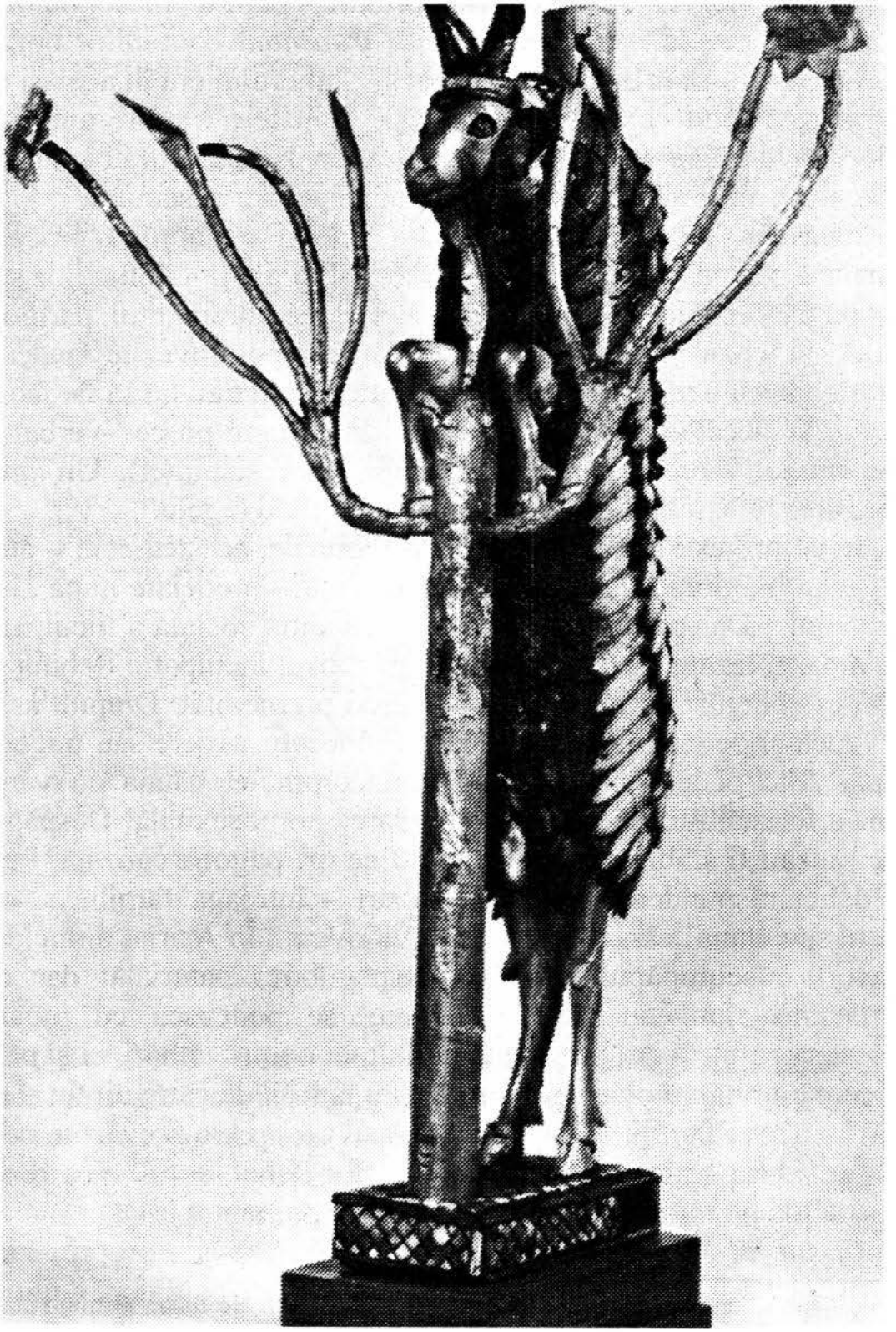

Figură din mitologia sumeriană.
Operă în aur, argint, lapislazuli,
scoici şi calcar roşu.
Mijlocul mileniului III î.e.n.

lui Șamaș, sau, mai degrabă preluându-l din mâinile zeului[1]. Adevăratul legislator era, prin urmare, pentru mesopotamieni, divinitatea; regele nu făcea decât să *transmită* oamenilor normele juridice (G. Furlani). – Marele preot al Sumerului era în același timp și marele judecător – care își transfera apoi autoritatea judecătorească supremă unui alt judecător, laic, sau unui colegiu de judecători, aleși dintre bărbații cei mai respectați ai statului.

Încă din epoca sumeriană[2] s-a stabilit o anumită procedură judiciară bazată pe declarațiile martorilor și ale notabilităților statului, pe cuvenitele expertize în materie, pe jurământul părților în cauză, și chiar pe probele documentare, pe dovezile materiale. Pentru a avea o valabilitate deplină, jurământul trebuia să fie făcut în templu. Judecata se încheia prin redactarea unui proces-verbal (dar care numai rareori cuprindea și motivarea sentinței). Un proces putea fi și revizuit, instanța ultimă de apel fiind regele.

În ce privește pedepsele date de tribunale, acestea erau – atât în legislația babiloniană, cât și în cea asiriană – modelate după „legea talionului". Dar pedeapsa varia după condiția socială a inculpatului sau a părții lezate. Pentru a putea fi pedepsit, inculpatul trebuia să fi săvârșit delictul sau infracțiunea în mod premeditat. Dreptul asirian prevedea și pedeapsa cu moartea prin înecare, ardere sau tragere în țeapă. Alte pedepse erau: mutilările corporale, bătaia cu vergile, munca forțată, – iar la asirieni și violarea homosexuală! Despăgubirile puteau fi stabilite până la de 30 de ori paguba cauzată. Pentru un delict răspundea – în unele cazuri – întreaga familie și chiar orașul sau clanul căruia îi aparținea vinovatul. În Asiria, omuciderea putea fi răscumpărată printr-o despăgubire materială; dar dacă părțile nu ajungeau la o înțelegere, se pedepsea cu moartea. Pedeapsa capitală era prevăzută nu numai pentru tâlhari, ci și pentru cei care cumpărau obiectele furate unei familii de către un fiu sau un sclav al acelei familii. Foarte severe erau pedepsele prevăzute pentru adulter. Dacă soția era prinsă în flagrant delict, soțul avea dreptul să-și ucidă nu numai soția, ci să ucidă și pe amantul ei.

Codul lui Hammurabi nu este – cum am spus – propriu-zis un

1. Gest care îl anticipează pe acela al lui Moise pe muntele Sinai, primind „tablele legii" chiar din mâinile lui Yahwe, – gest care urma să confere o autoritate sacră normelor juridice formulate.

2. Din cea mai veche culegere cunoscută de legi din lume (date de regele Urnammu, 2112–2095 î.e.n.) s-a păstrat o singură tăbliță cu caractere cuneiforme; dar din culegerea promulgată de regele Lipit-Ișțar (1934–1924), aprox. 40 de articole. S-au mai găsit fragmente de legi emise în diverse orașe-state sumeriene.

„cod", ci probabil o culegere de hotărâri judecătorești anterioare emise sau sancționate de regi, prezentate relativ sistematic, sub formă de articole[1] de drept penal și de procedură penală, de dreptul proprietății, de dreptul familiei, de dreptul muncii, de drept comercial, etc. *Codul lui Hammurabi* manifestă în mod clar tendința de a apăra interesele celor bogați[2]; de unde, într-o primă fază, pedeapsa frecventă cu moartea pentru furt (*C. H.*, 6, 7, 9, 14, 22, 25, ș.a.). Pe de altă parte, nu îi poate fi negată o ușoară tendință umanitară – dacă ne gândim că în acest timp dreptul asirian va prevedea pedepse ca: înecarea, spânzurarea, arderea de viu sau trasul în țeapă. Astfel, de pildă *Codul* babilonian admitea răscumpărarea sclavilor; pedeapsa cu privarea de libertate nu exista; preoții și demnitarii erau privilegiați de dreptul penal față de oamenii liberi sau de sclavi, – dar în caz că săvârșeau delicte mai grave erau pedepsiți foarte sever. În general, urmărea să limiteze arbitrarul judecătorilor, să împiedice întrucâtva abuzurile celor puternici și să elimine anumite forme rigide ale arhaicului drept cutumiar. În unele cazuri, obliga templele să acorde credite fără dobândă săracilor, bolnavilor sau războinicilor căzuți prizonieri. – În istoria generală a civilizației, acest prim monument juridic are o importantă semnificație: la această dată legea și judecătorii urmăresc să asigure viața cetățenilor și să le garanteze anumite drepturi într-o măsură, oricum mult mai mare decât în alte țări din Antichitate.

VIAȚA COTIDIANĂ. LOCUINȚELE. ÎMBRĂCĂMINTEA

Viața cotidiană a Mesopotamiei antice poate fi reconstituită din documentația arheologică în mod suficient pentru a completa, cu unele detalii, tabloul acestei civilizații.

Ceea ce era mai perisabil aici erau desigur casele. Construite numai din cărămidă uscată la soare – din lut amestecat cu paie sau cu frunze de trestie și uneori cu bitum – casele se prăbușeau nu după mult timp. Chiar și palatele regale erau construite din acest material

1. Care nu concordă totdeauna între ele, întrucât reflectă faze diferite din evoluția societății sumero-babiloniene. – Vezi traducerea integrală în *Gândirea asiro-babil. în texte*, – vd. bibliografia.

2. De asemenea, ale stăpânilor de sclavi în general (*C. H.*, 15–20). – Țăranul care nu își putea plăti datoria „va fi sfâșiat prin tragere de vite chiar pe câmp" (*C. H.*, 256); celui care va fura grăunțe sau furaje „să i se taie mâinile" (*C. H.*, 253) ș.a.

fragil; cărămida arsă, foarte costisitoare din cauza lipsei de combustibil pentru cuptoare, se întrebuința doar pentru a proteja pereții contra ploii. Cărămida arsă și smălțuită colorat, ca ornament în luxoasele palate asiriene, va fi întrebuințată mai târziu.

Casele nu aveau ferestre spre stradă. Un coridor, un fel de vestibul, ducea din stradă în curte, închisă de jur-împrejur de clădiri (locuința și dependințele anexe). De obicei casele aveau un etaj, iar palatele, două. Locuințele celor bogați aveau curțile interioare pavimentate cu cărămidă; în curte - un puț și un cuptor de pâine. Asemenea case erau văruite pe dinafară, iar în interior erau zugrăvite. Uneori aveau pe jos și covoare. Orice casă era clădită pe o platformă înaltă, care avea rostul de a o feri de revărsarea apelor. Acoperișul era plan, cu rogojini peste care se punea un strat de argilă de protecție contra căldurii excesive. Casele celor mai avuți aveau multe încăperi și mai multe curți. Mobilierul era redus la minimum și - în lipsa lemnului, rar și scump - în casele modeste era confecționat din argilă sau trestie. Se ședea și se dormea pe jos (paturile de lemn erau un lux), pe rogojini. Marele incovenient era că aceste case de lut favorizau prezența insectelor (furnici, purici, gândaci) și chiar a șerpilor și scorpionilor.

În bucătărie erau îngrămădite moara de măcinat manuală, găleți, cupe, opaițe, blide, cratițe (de argilă, aramă sau bronz, - după posibilități). Baza alimentației o constituia mămăliga sau pâinea (un fel de lipie), peștele, ouăle, legumele și fructele[1]. Carnea - cu excepția celei de pasăre - era un lux rezervat celor bogați. De asemenea vinul, care se importa. De obicei se bea o bere de orz, vin de curmale, sau pur și simplu apă filtrată, păstrată în vase poroase de lut care o mențineau rece.

Îmbrăcămintea sumerianului obișnuit era cât se poate de simplă și de sumară - mai ales vara; iarna purta un cojoc mițos de oaie. Chiar și bărbații sumerieni din clasele avute sunt reprezentați iconografic cu bustul complet gol, având doar în jurul coapselor un fel de fustă scurtă; femeile purtau rochii lungi până la glezne. Regele îmbrăca o tunică, o haină care îi ajungea până la genunchi, strânsă la mijloc cu o centură. - Cu timpul, dezvoltarea meșteșugului țesutului lânii a dus la o mai mare varietate în îmbrăcăminte. Încât, spre sfârșitul mileniului al III-lea î.e.n. și mai târziu bărbații purtau o tunică cu mâneci scurte și până deasupra genunchilor, cu o curea

1. Și lăcustele erau considerate - cum sunt și azi, de către locuitorii acelor regiuni din Orientul Apropiat - comestibile.

(haină peste care cei bogaţi mai îmbrăcau şi o mantie de lână, aducând întrucâtva cu o togă drapată)[1]. Rochiile femeilor prezentau modele mai variate: cu sau fără mâneci, strâmte sau largi, de obicei lungi şi fără să scoată în evidenţă formele corpului. – Bineînţeles că într-o epocă mai târzie veşmintele regelui şi ale înalţilor demnitari erau ornate cu felurite garnituri, galoane, broderii, în culori şi forme variate. – Ca încălţăminte, se purtau sandale de piele (uneori şi din scoarţă de copac), dar marea mulţime umbla desculţă. Sumerienii îşi rădeau capul şi barba; către sfârşitul mileniului al III-lea î.e.n. purtau barbă şi păr lung, pieptănat. Poporul babilonian purta barbă tăiată scurt; demnitarii (şi oamenii bătrâni), barbă lungă şi tăiată în pătrat[2]. Variată era mai cu seamă piptănătura femeilor, care (cele din categoria socială mai înaltă) mai purtau şi peruci voluminoase.

Arheologii au scos la iveală şi o cantitate enormă de podoabe folosite de sumero-babilonieni, – de pietre semipreţioase sau simple pietre colorate, sticlă, teracotă, fildeş, scoici, precum şi din aramă, bronz, argint şi aur. Obiectele găsite în mormintele regale din Ur arată că în jurul anului 2700 î.e.n. arta bijutierilor sumerieni ajunsese la un nivel de-a dreptul uimitor în felul de a lucra piesele de aur incrustate cu lapislazuli, acele de păr şi pieptenii de aur, diademele, pectoralele, cerceii şi brăţările de aur sau de argint. – Un obiect de podoabă (dar şi de utilitate practică, întrucât servea pentru autentificarea unui act) pe care îl purtau bărbaţii era sigiliul cilindric, lucrat dintr-o piatră semipreţioasă sau chiar din aur; se purta legat la gât, sau la încheietura mâinii[3].

CUCERIRI TEHNICE

Documentele scrise mesopotamiene nu vorbesc despre cuceririle sumerobabilonienilor în domeniul tehnicii, considerând că tehnica nu este un lucru demn de a fi consemnat.

1. Popoarele Orientului Antic (dar nici grecii, sau romanii) n-au cunoscut pantalonii, – care şi-au făcut apariţia abia pe la mijlocul mileniului I î.e.n. în părţile Iranului, fiind folosiţi de călăreţii mezi.

2. Un obicei foarte răspândit legat de toaletă (dar având totodată şi o acţiune antiparazitară) era ungerea cu ulei a corpului şi părului.

3. Cele mai vechi sigilii, pătrate sau dreptunghiulare (şi datând poate chiar din prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n.) serveau pentru a aplica marca personală pe argila crudă. Când această stampilă avea gravate şi un simbol sau o emblemă a unui zeu, aplicarea ei se presupunea că avea efectul de a proteja proprietatea respectivului obiect de către zeu (G. Contenau). – În forma sa ulterioară, cilindrică, sigiliul avea gravat un motiv, o mică scenă; prin aplicarea lui – care avea ca pentru noi valoarea unei semnături – pe argila proaspătă, motivul reieşea în relief.

Cu toate acestea, o invenție atât de revoluționară ca roata a apărut în Mesopotamia. Primele reprezentări, găsite în Sumer, ale unor vehicole cu roți datează de la mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n.; vehicole care vor înlocui treptat sania trasă de boi. Spre sfârșitul mileniului următor, carele cu două și cu patru roți se foloseau în Sumer în mod curent[1].

Se pare că și invenția roții olarului se datorește tot Sumerului. Această invenție a dus nu numai la o considerabilă dezvoltare (cantitativă și calitativă) a ceramicii, ci și la apariția unui meșteșug bine definit și la apariția unui tip de meșteșugar specializat – olarul. Nu se știe cu certitudine dacă plugul a apărut mai întâi în Mesopotamia sau în Egipt; dar știm că sumerienii au inventat acel combinat de plug-semănătoare amintit mai sus. – În domeniul construcțiilor, marile edificii sumero-babiloniene și asiriene impresionau prin proporțiile lor colosale, deși folosind un material atât de ingrat cum este cărămida uscată[2].

Asiro-babilonienii s-au dovedit a fi meșteri pricepuți și în

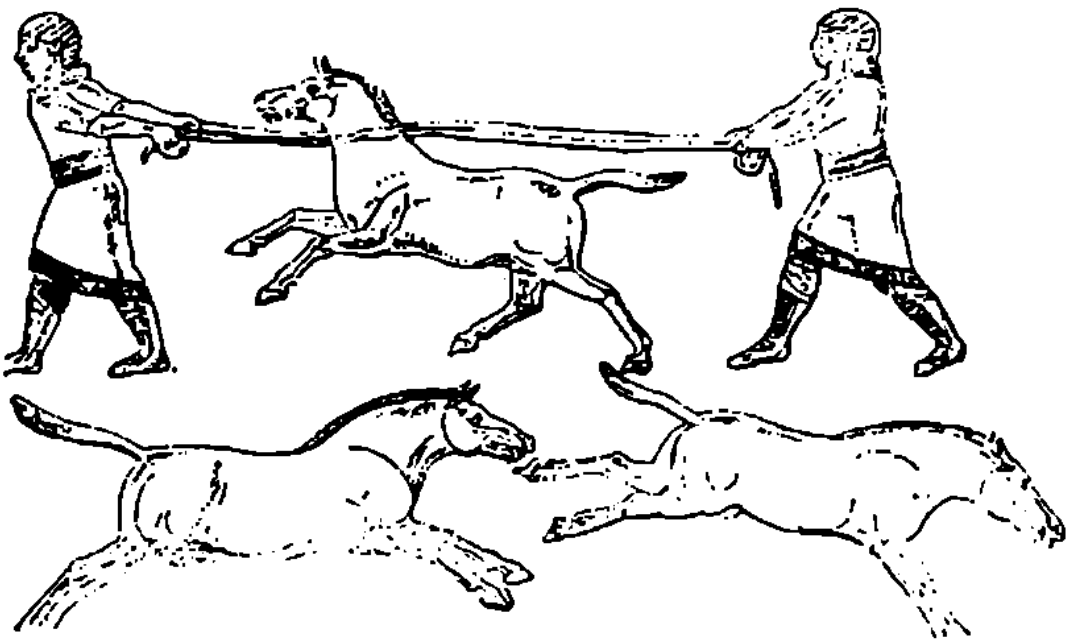

Vânătoare de cai sălbatici. Basorelief din palatul regal din Ninive. (British Museum, Londra).

1. În forma sa primară roata se compunea din trei bucăți de scândură groasă, strânse într-un cerc de piele bătut în cuie. Această formă primitivă se mai întâlnește și azi în unele regiuni din Turcia și din Pakistan.

2. Dar constructorii mesopotamieni au știut să remedieze neajunsurile cauzate de umiditate, uscând ulterior zidurile de argilă nearsă prin introducerea în interiorul lor a unor tuburi de drenaj și de aerisire.

construcția podurilor. S-au găsit în vechea albie a Eufratului resturile a șapte picioare de pod, masive, din cărămidă, fiecare picior la o distanță de 9 m unul de altul – într-un punct unde albia fluviului era lată de o mie de metri: ceea ce înseamnă că podul avea peste o sută de asemenea picioare. Partea carosabilă a podului, lată de aprox. 10 m, era din trunchiuri de palmier. Se pare că podul era acoperit. – Desigur că pentru construcția lui cursul fluviului fusese în prealabil deviat (cf. A. Mondini),

La un relativ înalt nivel tehnic s-a ajuns în Mesopotamia în domeniul construcției carelor de luptă, a corăbiilor (care navigau pe mare încă de la mijlocul mileniului al III -lea î.e.n.), sau a mașinilor de război, de asediu și de atac. În mileniul al III -lea î.e.n. orașul Uruk avea turnătorii și cuptoare de topire pentru temperaturi înalte. Avansată era tehnologia tăbăcăriei și cea a țesutului[1]. În mileniul al II-lea î.e.n. fierarii babilonieni lucrau broaște cu chei, din aramă sau din bronz. – La începutul mileniului I î.e.n. meșteșugarii asirieni preparau pasta de sticlă opacă, faianța sticloasă și teracota emailată; lucrau ornamente în mozaic (tehnică preluată apoi de perși) și cunoșteau fabricarea sticlei suflate. Cele dintâi drumuri bune din lume, pietruite, ale căror urme se mai văd și azi, au apărut în Asiria; drumuri bine întreținute și controlate, cu indicatoare, cu consolidări în zonele de deșert, cu poduri de piatră și, din loc în loc, cu fântâni pentru călători.

GÂNDIREA ȘTIINȚIFICĂ. MEDICINA

Formele primare, rădăcinile gândirii științifice sumero-babiloniene constau în observarea unor fenomene naturale în scopuri practice, chiar dacă și căile urmate, și rezltatele erau fanteziste. Astfel, „ghicitorii" – categorie de sacerdoți specializată și foarte respectată – observau, cercetau repetiția și periodicitatea unor fenomene naturale, consemnându-și apoi observațiile pe baza cărora „ghiceau" viitorul. Astrologul formuala „preziceri" întemeiate pe observarea poziției și mișcării aștrilor, sau pe anumite corelații posibile între fenomenele cerești și anumite schimbări din natură. Preoții „fiziognomiști" stabileau anumite relații concludente între aspectele somatice, fizionomia, comportamentul și caracterul unui individ. Alți sacerdoți „ghiceau" viitorul cercetând organele interne

1. În timp ce țesătorii egipteni foloseau fibrele vegetale, cei din Mesopotamia foloseau firele de lână.

ale unui animal scrificat în acest scop, ajungând astfel să cunoască morfologia animală[1]. – Firește că toate acestea nu înseamnă știință în sensul modern al termenului; dar sunt forme și atitudini intelectuale rudimentare care vor pregăti apariția unei adevărate gândiri științifice.

Vorbind de medicina babiloniană – domeniul incontestabil prioritar al științei mesopotamiene – trebuie să deosebim net (fapt posibil pentru prima dată în istoria civilizației) între vrăjitor și medic. Vraciul și medicul își aveau fiecare concepția și metoda sa, foarte bine distincte fiecare, – și nici unul din ei nu voia să se substituie celuilalt, sau să fie confundat cu celălat. Acestei specializări îi corespundeau deci două tipuri de terapeutică: una mai pozitivă, cealaltă limitată la rețete magice. – *Codul lui Hammurabi* demonstrează că în societatea timpului medicul se bucura de o înaltă considerație[2]. Faima medicilor babilonieni era răspândită în tot Orientul Apropiat.

Medicii asirieni au recunoscut importanța dietei și a unctiilor, a băilor locale și a loțiunilor, a cataplasmelor, pansamentelor și bandajelor. Tratamentele lor însă erau totdeauna însoțite și de tradiționalele amulete, rugăciuni și exorcisme. Textele medicale babiloniene vorbesc despre examenul clinic al bolnavului, despre diagnostic, despre tratament și despre prognostic.Un text medical de la sfârșitul mileniului al III-lea î.e.n. – unul din numeroasele îndreptare terapeutice care s-au păstrat – descrie caracteristicile, indicațiile, modul de preparare și administrare a 150 de medicamente. Printre acestea erau și ingrediente rău-mirositoare, respingătoare (urină, excremente, ș.a.) care probabil că – prin chiar caracterul lor dezgustător – aveau scopul de a alunga demonul, factorul malefic al respectivei boli.

1. Un tratat de acest fel conținea nu mai puțin de 10.000 de observații!

2. *Codul* stabilește precis suma datorată medicului (precum și veterinarului) pentru operațiile făcute și în funcție de categoria socială a pacientului. De ex., pentru o operație vitală sau de salvare a unui ochi – pentru pacientul dintr-o clasă superioară tariful era de 10 sicli, pentru unul din clasa medie – de 5 sicli, pentru un sclav, 2 sicli (*C. H.*, 215-225). – Un siclu de argint avea aprox. 8 gr.

Dar chiar și în culegerile de texte care nu prescriau rețete magice se perpetua ambiguitatea între boala fizică și viața morală: cauzalitatea patologică este rezumată în cuvântul *shêrtu*, care înseamnă în același timp „păcat", „mânia zeilor", „impuritate" și „pedeapsă". Se credea că fiecare boală se datora acțiunii unui anumit demon. Iar prezicerile prevalau asupra pronosticului: „Dacă vindecătorul, în drum spre casa bolnavului vede un șoim zburând spre stânga sa, bolnavul se va vindeca"; „dacă un licurici zboară de la dreapta spre stânga bolnavului, el va muri"; „dacă o șopârlă cade în patul bolnavului, acela se va vindeca chiar în acea zi"...

Într-un amplu tratat din mileniul următor, redactat într-un stil de o remarcabilă claritate şi conciziune, apar principalele domenii de practică medicală precis delimitate: simptomatologia (cu descrieri de o precizie surprinzătoare), etiologia, diagnosticul şi prognosticul. Dintre numeroasele tratate de terapeutică babiloniene, unul descrie nu mai puţin de 31 de moduri de a trata icterul, fiecare tratament fiind perfect distinct. Un tratat de otologie descrie otitele - cu respectiva simptomatologie: dureri, supuraţii, retenţii de puroi, - indicând tratamente cu instilaţii, insuflaţii şi tampoane uleioase. Un tratat de oftalmologie vorbeşte de unguente şi băi oculare. Alte texte de medicină se referă la maladiile abdomenului, la afecţiunile hepatice, la cele ale aparatului respirator sau ale organelor genitale.

La sfârşitul mileniului al III-lea î.e.n. s-a constituit prima corporaţie de vindecători (în acelaşi timp şi prezicători - *asû*). Arhivele din Mari vorbesc despre grija suveranilor de a fi ţinuţi la curent în permanenţă asupra stării sanitare a soldaţilor şi lucătorilor de pe şantire. Cele mai vechi tăbliţe sumeriene conţinând texte medicale au fost găsite la Nippur (unde exista şi o înfloritoare şcoală medicală, patronată de zeiţa medicinei Gula). Unul din aceste texte datează din anul 2100 î.e.n. Alte două, mai vechi, conţin prescripţii de poţiuni (pe bază de praf calcinat din carapace de broască ţestoasă) pentru afecţiunile gastrice. Din secolul al XVIII-lea î.e.n. datează un ansamblu de texte medicale, constituite într-un tratat unitar, în genul *corpus*-ului hipocratic; cele 40 de capitole, grupate în 5 secţiuni, tratează despre boli clasate după regiunile afectate ale corpului, despre evoluţia maladiilor, boli de femei, boli ale sugarilor, etc.

Exactitatea descrierilor permite o identificare a maladiilor frecvente în Mesopotamia. Astfel: boli cauzate de paraziţi (îndeosebi bilarzioza), litiaza vezicală şi renală generatoare de hematurii, trahoma şi alte boli de ochi cauzate de avitaminoza A; apoi scorbutul şi o formă particulară de beriberi. Între epidemii, mai frecventă era febra tifoidă. Erau ţinuţi în izolare leproşii şi cei afectaţi de boli venerice. Unele texte vorbesc despre diferite psihoze - cleptomanie, agorafobie şi alte fobii, anxietăţi, ş.a. Capitolul anxietăţilor cuprinde descrierea a 70 de tipuri, constituind „prima încercare de clasificare a comportărilor obsesionale" (M. Sendrail). Se considera că o boală se datora faptului că bolnavul săvârşise un păcat, sau fusese victima unor farmece, - dar se datora şi unor cauze naturale (frig, secetă, praf inhalat, miasmelor, efecte ale unor malformaţii congenitale). Stabilirea diagnosticului şi a prognosticului se

baza esențialmente pe un prealabil interogatoriu care urmărea sondarea întregii vieți interioare a bolnavului.

Farmacopeea mesopotamiană era pe bază de plante și de minerale. Medicii dovedesc o cunoaștere corectă a proprietăților medicinale, – de astringente, de sudorifice, de revulsive, de laxative, de vomitive, ș.a.m.d. – În schimb nu s–au găsit texte medicale care să indice metodele chirurgicale, sau să descrie o operație. Știm însă că chirurgii făceau intervenții dificile, ca: incizia unui abces al ficatului, puncția unei pleurezii purulente, operația cezariană, chiuretaje profunde, operația de cataractă, precum și multe cazuri de trepanație.

Nu încape îndoială că medicii și chirurgii obțineau rezultate pozitive; altminteri n–ar fi consemnat cu atâta stăruință metodele terapeutice și domeniile intervențiilor chirurgicale. – Dar pentru aceasta pledează nu numai argumente de ordin logic, ci și faptul că în practica lor medicală erau conduși de respectarea unor principii rămase azi fundamentale în medicină. Și anume: considerau medicina ca o știință exactă bazată pe observarea simptomatologiei; dădeau o mare importanță tabloului clinic și evoluției bolii; și uneori chiar căutau să stabilească un diagnostic diferențial.

MATEMATICILE. ASTRONOMIA. LEXICOGRAFIA

Surprinzătoare pentru acele timpuri sunt și progresele înregistrate de știința mesopotamiană în domeniul matematicii. Sute de mii de tăblițe de lut cuprind diferite feluri de calcule și operații aritmetice.

Babilonienii foloseau în numerație sistemul sexagesimal, preluat de la sumerieni, – dar împreună cu cel zecimal, folosit într–un mod special. Sistemul sexagesimal – rămas până azi în uz în multe țări ale lumii – era foarte comod, pentru că este singurul divizibil cu 2, cu 3, sau cu 4. Pe baza acestui sistem babilonienii au împărțit – ei fiind cei dintâi în lume – cercul în 360 de grade, gradul în 60 de minute, minutul în 60 de secunde, iar anul în 360 de zile.

Aveau felurite tabele de calcul: tabele de ridicare la pătrat și la cub, tabele de rădăcini pătrate și cubice, și chiar tabele de calcule mai complicate, – serii, relații exponențiale sau logaritmice. Cunoșteau relația lui Pitagora[1] – cu o mie de ani înaintea acestuia –

1. Se crede că celebra teoremă a cunoscut–o Pitagora de la babilonieni pe când se

și ajunseseră chiar să formuleze o teorie a numerelor. Sumerienii sunt considerați și inventatorii algebrei[1]. Chiar dacă uneori ajung să rezolve problemele prin tatonări, sau printr-o simplă întâmplare, fapt este că au reușit să rezolve probleme complicate; de pildă, ecuații de gradul I și II (în unele cazuri, chiar de gradul III), cu una sau cu mai multe necunoscute.

Mai puțin însemnate sunt progresele pe care le-au realizat în domeniul geometriei. Totuși, cunoșteau formula suprafeței pătratului, a dreptunghiului, a triunghiului dreptunghi, precum și ceea ce Pitagora va formula prin cunoscuta sa teoremă (pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor celor două catete). Babilonienii din epoca 2200-2000 î.e.n. știau să măsoare volumul unui paralelipiped rectangular, a unui cilindru, a unui trunchi de con și a unei piramide pătrate.

Dar știința în care asiro-babilonienii și-au adus contribuția lor principală este astronomia. Și aceasta - pentru că nu au considerat-o doar ca o știință de observație, ci ca o disciplină teoretică, însoțind înregistrările lor regulate din tabele cu calcule matematice. Pe de altă parte, ei dispuneau de instrumente de observații astronomice, despre care se spune că nu erau întru nimic inferioare celor ale grecilor de mai târziu. Ei au fost primii care au știut să facă deosebirea dintre stea și planetă; primii care au determinat solstițiile și echinocțiile; primii care au împărțit ecliptica în douăsprezece semne zodiacale; primii care au întocmit - încă în al XX-lea secol î.e.n. - o hartă a boltei cerești, notând cu o exactitate uimitoare pentru acele timpuri orbitele, conjuncțiile și eclipsele principalelor planete.

Încă din timpuri străvechi sumerienii efectuaseră o grupare a stelelor în constelații. Clasarea acestor constelații în raport cu răsăritul soarelui le-a servit la întocmirea calendarului. Calendarul sumero-babilonian, la început lunar, a devenit (chiar în mileniul al III-lea î.e.n.) lunisolar, având un an de 12 luni lunare, ceea ce dădea un total de 354 de zile; dar această neconcordanță de 11 zile și un sfert față de anul solar, era reglată din trei în trei ani prin prelungirea anului cu încă o lună. - O altă inovație a babilonienilor a fost împărțirea zilei în 12 ore-duble, la rândul lor împărțite în 60 de minute-duble fiecare, iar minutele, în 60 de secunde-duble. Acest principiu de subdivizare l-au adoptat mai întâi evreii, apoi, grecii,

afla în Egipt.

1 „Pentru noi este cât se poate de limpede că vechii sumerieni au avut pentru algebră un geniu natural tot atât de mare cum au avut grecii pentru geometrie" (G. Sarton).

care l-a transmis (prin intermediul romanilor) erei moderne, până în zilele noastre. – Interesant, apoi, este de menţionat faptul că în secolul al VIII- lea î.e.n. babilonienii au reuşit (dar nu se ştie pe ce cale) să prevadă aproape exact eclipsele de lună.

O cât de sumară privire asupra ştiinţei mesopotamienilor nu se poate încheia fără a aminti acea formă primară a ştiinţei filologice care este contribuţia lor în domeniul lexicografiei.

Repertoriile lexicografice descoperite cuprind domeniile cele mai variate: tehnică, unelte, construcţii, ţări, regiuni, fluvii şi râuri, munţi şi podişuri, meşteşuguri, divinităţi, îmbrăcăminte, hrană şi băuturi, ş.a. Ceea ce conferă un caracter ştiinţific acestor repertorii este gruparea lor pe categorii, clase, familii, specii. – Importante pentru studiul limbilor Orientului Apropiat din acele timpuri sunt listele bilingve de cuvinte, precum şi acele adevărate microlexicoane în 3 şi chiar 4 limbi. Bineînţeles că o rigoare ştiinţifică în înţelesul modern al termenului, lipseşte. Este însă incontestabilă importanţa şi valoarea acestor repertorii, care ne transmit (de pildă) indicaţii de toponimie, rudimentare hărţi locale, sau planuri (chiar dacă incorecte) de oraşe, de cartiere, sau de canale. După cum, de asemenea incontestabilă este importanţa listelor dinastice pentru cunoaşterea cronologiei istoriei mesopotamiene.

Ştiinţa mesopotamiană a reuşit foarte greu şi rareori să depăşească stadiul empirismului. Observaţii, constatări, descrieri, tatonări, calcule, – dar fără ca autorii lor să se ridice la nivelul abstractizării, fără să enunţe principii, şi chiar fără să indice metode.

În domeniul matematicii, de exemplu, se pun problemele, se indică operaţiile de efectuat, se găsesc soluţii chiar exacte, – dar nu se formulează un raţionament, nu se procedează la o demonstraţie. Aceasta, din cauză că ştiinţa lor a rămas condiţionată în primul rând de stadiul civilizaţiei respective; dar şi de mentalitatea religioasă care predomina, limitată şi limitatoare. Căci mesopotamienii considerau ştiinţa ca un dar al zeilor, ca o revelaţie divină – pe care omul n-are nici voie, nici nevoie de a o aprofunda, limitându-se doar să o constate. Determinată şi limitată de imperativa ideologie religioasă, o asemenea atitudine mentală ducea inevitabil la un progres lent (dacă nu la un relativ imobilism) – în viaţa socială, în organizarea politică, în practica juridică, în artă, în ştiinţă, şi chiar în domeniul vieţii religioase.

RELIGIA

Religia ocupa aşadar un loc preeminent în cultura şi civilizaţia sumerobabiloniană[1]. Fiecare oraş-stat îşi avea zeul său principal, considerat fondatorul, stăpânul şi protectorul său, care îl delega pe rege ca locţiitor şi mare preot al său. Oraşul-stat Eridu îl avea ca divinitate supremă pe Enki, Larsa pe Şamaş, Uruk pe Anu, Nippur pe Enlil, ş.a.m.d. Cu timpul, numărul zeilor a atins o cifră impresionantă; sumerienii susţineau că au 3 600 de zei[2].

Religia sumerienilor era în primul rând naturistă. Zeul vegetaţiei, al furtunii şi al ploii binefăcătoare era venerat aproape în fiecare oraş-stat. De asemenea, marea zeiţă a fecundităţii, patroana familiilor, a turmelor şi a câmpurilor. În mitologia sumeriană elementul primordial este apa. Din amestecul apei dulci (Apsu) cu apa sărată (Tiamat) s-au născut zeii şi oamenii. Marele zeu Bel-Marduk a învins-o pe Tiamat - care voise să îi distrugă pe ceilalţi zei - şi, despicându-i trupul în două, a făcut din cele două părţi bolta cerului şi lumea pământului. Dar fiii zeilor, oamenii, nu le-au mai dat cinstire zeilor, au neglijat să le aducă jertfe; drept care au fost pedepsiţi trimiţându-li-se distrugătorul potop.

În fruntea panteonului sumerian figura din cele mai vechi timpuri triada Anu-Enlil-Enki. Divinitatea supremă (deşi fără un relief şi importanţă particulară în practica ritual-religioasă) era Anu, zeul cerului şi părintele zeilor. Consoarta sa era Ki-pământul. Fiul lui Anu era Enlil (la babilonieni, Ellil), zeul principal al oraşului-stat Nippur, zeul aerului, care a despărţit pe Anu (= cerul) de Ki (= pământul). Enlil era „domnul şi stăpânul furtunilor", cel care provoacă marile cataclisme (printre care a fost şi potopul). Soţia sa era Ninlil - „doamna furtunilor". Al treilea zeu era Enki (la babilonieni, Ea), căruia sumerienii îi rezervau cea mai adâncă veneraţie. Enki era „domnul subpământean", stăpânul apei din adâncuri, deci cel care dădea viaţă pământului. Soţia lui era Ninki. Enki era prietenul oamenilor, zeul înţelepciunii, al meşteşugurilor, al artelor şi al vrăjilor; era zeul care a salvat neamul omenesc de la pieire în timpul potopului, dându-i de ştire lui Ninsudra (în mitologia ebraică, Noe).

1. Religia asirienilor, în schimb, era (cf. Ed. Dhorme) un decalc după religia babilonienilor, - cu deosebirea (principală) că la asirieni zeul lor naţional Assur lua locul divinităţii supreme babiloniene, Marduk.

2. Lista zeilor pe care o cunoaştem conţine 2 500 de nume, în marea lor majoritate însă epitete ale unui număr restrâns de divinităţi. Numai vreo 30 din acestea au căpătat o importanţă mai deosebită.

La această triadă „cosmică" sumeriană, babilonienii au adăugat o triadă „astrală", formată din Sin (zeul Lunii), din fiul său Șamaș (zeul Soarelui, al justiției și al oracolelor) și din fiica sa Ișlar – singura divinitate feminină importantă, identificată în timpurile străvechi cu planeta Venus. Ișlar era zeița vieții, a fecundității, a vegetației și a dragostei senzuale. – La asirieni, Ișlar a devenit zeița războiului.

Acvilă cu cap de leu. Divinitate sumeriană.
(Panou de aramă, lung de 2,20 m. Circa 3000 î.e.n. British Museum, Londra).

Seria acestor zeități principale era urmată de o serie de divinități nu mai puțin importante, apărute mai târziu și venerate doar în anumite orașe. Dintre acestea, scrierile literar-religioase sumero-babiloniene au dat un relief deosebit lui Nergal, zeul Infernului; soției sale Ereșkigal, și ea stăpână a „țării de unde nu este întoarcere", și înconjurată de numeroasele duhuri ale adâncurilor (numite Anunaki); în fine, deosebit de popularului și de iubitului Tammuz, zeul naturii în continuă regenerare, principiu al forței vitale, devenit la fenicieni și la greci Adonis[1].

În religia mesopotamiană nu găsim urme de animism, de totemism sau de fetișism – aceste forme primitive, primare ale religiei – și nici acea formă de zoolatrie care, atât de persistentă în lumea Egiptului antic, diviniza animalul sau hibridul om-animal (cum este, de ex., Sfinxul). Dacă într-o epocă mai târzie, adică la asirieni, întâlnim des (ca motiv artistic) taurul cu cap de om și cu aripi, acesta nu este altceva decât reprezentarea unui presupus spirit

1. O altă serie este cea a zeilor naturii: al trăsnetului (Adad), al uraganului (Nin-urta), ai focului (Gibil, Girru, Nusku), al fluviilor (Nanșe), ș.a.

protector, care însă nu este înzestrat cu puteri proprii unui zeu[1]. Spre deosebire de zeităţile hibride ale Egiptului, panteonul Mesopotamiei însumează numai zei antropomorfi, zei umanizaţi; descrierea lor în mituri şi reprezentarea lor în artele figurative păstrează aparenţa şi caracterul lor pur uman. Sub acest raport, religia mesopotamienilor apare incontestabil mai evoluată decât cea egipteană.

CULTUL

Practicile cultului religios se desfăşurau exclusiv în temple. Cum gândirea religioasă a mesopotamienilor îi concepea pe zei ca fiind asemenea oamenilor (organizaţi în familii, făcând călătorii, având aventuri, fiind înzestraţi cu patimi sau cu sentimente frumoase, asemeni oamenilor), firește că zeul îşi avea şi o „casă" a lui, pentru el şi familia sa, care era templul[2]. Şi cum zeii aveau şi ei nevoia umană firească de a se hrăni, preocuparea principală a preoţilor templului era de a le prezenta – zilnic şi la ore fixe – mâncarea copioasă şi variată prescrisă de ritual, pe o masă sfinţită împodobită cu flori şi învăluită în fum de tămâie[3].

Fiecare templu avea un număr impunător de preoţi (de pildă, către mijlocul mileniului al III-lea î.e.n., unul din temple avea 736 de preoţi). Preoţii erau organizaţi pe categorii şi funcţii, într-o ierarhie riguros stabilită. Existau peste 40 de funcţii sacerdotale diverse[4]. Unele sărbători aveau în program şi anumite „ritualuri sacre", de fapt orgii, care însă nu scandalizau întrucât erau interpretate ca acte

1. O singură divinitate sumero-babiloniană este reprezentată alături de un animal: zeiţa Işţar purtând de zgardă un leu – al cărui sens însă era pur simbolic.

2. De notat că numele tuturor templelor sumeriene începea cu „E" – care în limba sumeriană înseamnă „casă": Esagil – „casa cu acoperişul până-n cer", Eteinenaki – „casa a cărei temelie este cerul şi pământul", etc. „Există în Babilon (se precizează într-o inscripţie) în total 53 de temple închinate marilor zei, 55 de temple mai mici ale lui Marduk, 300 ale divinităţilor Pământului, 600 ale divinităţilor Cerului, 180 de altare ale zeiţei Işţar, 180 ale zeilor Nergal şi Adad şi alte 12 altare ale altor zei".

3. Asemănarea cu ritualul creştin desfăşurându-se în jurul altarului este evidentă. – „Zeii şi zeiţele erau serviţi cu mâncări de două ori pe zi, cu tot ceremonialul de rigoare. Se credea că zeii consumau alimente prin simplul fapt de a le privi, şi în felul acesta îşi menţineau vitalitatea şi puterea de a-i proteja pe credincioşi" (Edw. L. Farmer).

4. Printre care şi cele ale preoteselor şi ale prostituatelor templului (*hierodule*), care locuiau într-un fel de mănăstire din apropierea templului – sau înafara mănăstirii; se puteau căsători, dar nu puteau avea copii.

de cult[1]. – Templul nu era niciodată deschis mulțimii de credincioși; aceștia participau numai la ceremoniile oficiate la sanctuarele, la altarele din curtea templului. Actele rituale ale cultului constau în ofrande și sacrificii de animale[2], în cântare de psalmi și litanii, în recitări de imnuri și rugăciuni. Dar spre deosebire de egipteni, ale căror imnuri celebrau gloria zeilor, și mărturiseau dragostea și recunoștința credincioșilor, mesopotamienii se dovedeau a fi mai practici și mai interesați: căci fiecare imn se încheia prin a cere zeului o favoare! În general vorbind, zeii mesopotamieni erau mai mult temuți decât iubiți.

Corpul sacerdotal era format din magi (care făceau vrăji, descântece), prezicători, interpreți de vise, sacrificatori, bocitori, cântăreți, ș.a. Alții aveau funcții pur administrative; se îngrijeau de arhive, de școlile de scribi, de terenurile agricole, de lucrători, de depozite și magazii, de canale și diguri, etc. – Un loc important în practicile cultice aveau exorcismele și variatele forme de divinație. Prin procedee magice, prin exorcisme, erau alungați demonii, care îi pândeau pe oameni la fiecare pas, aducându-le boli și alte nenorociri, sau împingându-i să săvârșească păcate. Împotriva lor, mijlocul magic de apărare era stropirea (bolnavului sau a casei) cu apă dintr-un izvor sacru, sau ungerea lui cu un ulei purificator[3]. – Deosebit de intensă era practica divinației, care pornea de la premisa că actele omului (sau împrejurările, fie favorabile, fie potrivnice) erau determinate sau dirijate de voința zeilor. Intenția zeilor putea fi aflată, „ghicită", pe diferite căi: din vise, din zborul păsărilor, din mișcarea apei, din pâlpâirea flăcării, din cercetarea anumitor organe interne ale animalelor sacrificate (în primul rând a ficatului), din cercetarea poziției astrelor și conjuncției planetelor, etc. – Din întreaga ierarhie sacerdotală, cei mai stimați de popor erau ghicitorii, și în special astrologii.

1. Târziu – în sec. V î.e.n. – Herodot notează: „Dar cel mai rușinos din obiceiurile câte le au babilonienii este acesta: fiecare femeie din ținut are datoria, o dată în viața ei, să stea în templul Afroditei */recte*: Ișter/ și să se dea unui bărbat străin" (*Istorii*, I, 199). – De fapt, era vorba doar de hierodulele, oficial consacrate acestei activități. Dacă totuși informația dată de Herodot corespundea realității (ceea ce este improbabil), acest obicei nu putea fi decât o reminiscență dintr-un străvechi cult al fecundității; deci tot un act religios.

2. De obicei berbeci, dar și oi, miei, iezi, țapi sălbatici, păsări și pești; iar ca ofrande – fructe, ouă de struț și de rață, etc.

3. Echivalente ale apei sfințite, șfeștaniei, maslului, miruitului, din ritualul religiei creștine.

Credinţa într-o „viaţă de dincolo" este şi la mesopotamieni atestată de cultul morţilor. Un cult care uneori putea lua forme barbare – ca în cazul mormintelor regale din Ur, unde în fiecare mormânt au fost sacrificaţi în cadrul ceremoniei fenebre între 3 şi 74 de persoane – curteni, servitori, soldaţi, muzicanţi şi femei din palatul regal, împodobite cu bijuterii preţioase[1].

Bineînţeles că acestea au fost cazuri-limită; curent însă a rămas obiceiul ca alături de defunct să fie îngropate obiectele sale personale. Se credea că după moarte spiritul defunctului – un fel de umbră desprinsă de trup – tulbura viaţa celor rămaşi în viaţă, rătăcind fără să afle odihnă, dacă n-a fost înmormântat cu tot ritualul cuvenit. Dacă însă i s-au făcut toate onorurile funebre cuvenite, spiritul va coborî în întunecatul regat al morţilor despre care vorbeşte finalul *Epopeii lui Ghilgameş*: un barcagiu îl va trece peste un râu (precum Charon peste Styx), ducându-l în „tărâmul din adâncuri", în „ţara de unde nu este întoarcere".

Imaginea pe care şi-o făceau sumero-babilonienii despre „viaţa de dincolo" era teribil de dezolantă. Cu toate acestea, religia îi oferea omului şansa unei consolări; căci începând din mileniul al II-lea î.e.n., probabil că sub influenţa spiritului semit al babilonului, devine tot mai puternică convingerea că suferinţa este o consecinţă a unei greşeli săvârşite, conştient sau inconştient, împotriva normelor religioase sau a moralei omeneşti. De aici, marea cantitate de psalmi penitenţiali şi tonul lor vibrant de căinţă, un ton de o emoţionantă, patetică sinceritate. Babilonianul era convins că o suferinţă este o pedeapsă pentru o vină. Până la elaborarea concepţiei biblice despre păcat, numai babilonienii au considerat omisiunea unei îndatoriri (faţă de oameni sau faţă de zei), precum şi lipsa de mizericordie, drept un păcat. (Dar fără să vorbească niciodată de iubirea de aproapele). La babilonieni întâlnim pentru prima dată în istorie ideea, tipic semită, că durerea fizică, sau suferinţa morală, sunt consecinţe ale păcatului; şi că sunt cauzate de puteri malefice trimise omului de zei, puteri împotriva cărora însă pot acţiona exorcismele. „Lumea de dincolo" este o lume fără bucurii, fără sancţiuni şi fără recompense. Dar nici religia babilonienilor nu prescria omului „ce

1. Printre cele 1850 de morminte din Ur descoperite (cf. L. Woolley), 16 sunt „morminte regale", cu 1–4 camere fiecare, datând din intervalul 3500–3200 î.e.n. (dar după cronologia scurtă, între 2700 şi 2500 î.e.n.). Între mormintele care conţin mai multe victime sacrificate pentru a-i ţine companie stăpânului regal în viaţa sa viitoare, sunt cele care poartă numărul 800 (cinci soldaţi şi 10 femei de la curte), nr. 1332 (43 de persoane), nr. 1050 şi nr. 1157 (fiecare câte 50 de persoane), nr. 1237 (74 de persoane, dintre care 68 de femei). – Cf. A. Parrot, *Arch. més.*, – vd. bibliografia.

bine să facă", ci doar „ce rău să nu facă". Morala babiloniană era o morală negativă. Unica îndatorire pozitivă, clar formulată, era datoria de a răscumpăra un prizonier.

GÂNDIREA PRE-FILOSOFICĂ

În Mesopotamia nu s-a ajuns la o creaţie filosofică propriu-zisă, decât la o gândire sapienţială, cel mult la o proto-filosofie.

Astfel, cu privire la originea lumii, un mit cosmogonic (deci nu o enunţare teoretică explicită) de la începutul mileniului al II-lea î.e.n.[1] afirmă că la început a fost materia; o materie, şi anume apa, marea; o materie necreată de o divinitate, căci încă nu existau zei; o materie care a existat dintotdeauna, înaintea zeilor. Această idee materialistă însă nu este dusă - ca la Tales din Milet - până la a atribui acestui principiu unic şi element originar caracterul de fundament unic al lumii în totalitate şi diversitatea ei (cf. I. Banu).

Tot ca o prefigurare a unei gândiri filosofice apare şi tema unităţii lumii. Chiar dacă nu exprimau această idee prin concepte - ci doar prin reprezentări, prin imagini mitice, mesopotamienii au văzut cosmosul ca un ansamblu de relaţii şi de corespondenţe, au intuit interdependenţa părţilor componente ale Universului şi au crezut într-o anumită cauzalitate care determină apariţia şi existenţa în continuare a unor fenomene şi lucruri. Observaţiile astronomice pe care le-au efectuat i-au ajutat să stabilească mişcările astrale ciclice şi i-au dus la calculul eclipselor; le-au demonstrat (chiar dacă motivarea faptelor rămânea sub imperiul fervoarei religioase) unitatea cosmosului; unitate în cadrul căreia fenomenele alternează şi se succed, schimbările se petrec în mod permanent, ritmic şi cu necesitate.

Cam la atâta se reduce şi efortul, şi rezultatul, şi posibilităţile spiritului proto-filosofic mesopotamian, subordonat ideologiei religioase.

Ideologie, însă, care nu l-a sufocat total. Există în cultura mesopotamiană şi urme clare ale unui tip de gândire eterodoxă care merge aproape până la negarea atributelor pozitive ale zeilor[2],

1. Cunoscut sub titlul - dat de cuvintele cu care începe mitul - *Enuma eliş* („Când sus, în înălţimi"); cf. Ath. Negoiţă, vd. bibliografia.

2. Ca în poemul sapienţial *Dreptul care suferă*:
„Am strigat către zeul meu, dar el nu şi-a arătat faţa!
Am chemat zeiţa mea, dar capul ei nu s-a întors către mine!"
(ap. Ath. Negoiţă)

aproape până la un scepticism religios, la o desconsiderare, la o neîncredere, ajungând chiar până la un fel de aversiune faţă de divinitate: „Inima zeului este tot atât de departe de tine ca cerul, puterea lui e chinuitoare... Omul cinstit care caută sfatul zeilor este izgonit... Zeii au dăruit oamenilor numai răutate şi nedreptate... Ca nişte jefuitori se poartă ei cu omul slab..." (ap. I. Banu).

Ca un corolar al unei asemenea atitudini de gândire, în mituri şi poeme epice este afirmat curajul omului de a înfrunta divinitatea şi nedreptatea din jurul său încuviinţată de zei; capacitatea sa de a crea bunuri ale civilizaţiei şi de a cunoaşte lumea cu simplul ajutor al raţiunii sale; în fine, ataşamentul său pasionat de viaţa pământească. Sunt tot atâtea poziţii de gândire şi de atitudine umanistă pe care cu o mare forţă artistică le ilustrează *Epopeea lui Ghilgameş*.

ARHITECTURA

Ceea ce i-a impresionat extraordinar pe călătorii antici în Mesopotamia erau dimensiunile gigantice ale construcţiilor. Pe noi însă ne impresionează mai mult faptul că aceste edificii enorme au putut fi înălţate cu un material de construcţie atât de ingrat cum este cărămida nearsă.

Cele mai vechi oraşe sumeriene şi babiloniene erau fortificate cu ziduri de incintă de proporţii nemaivăzute până atunci. Am amintit că dublul zid din Uruk, construit în jurul anului 2300 î.e.n., era lung de peste 9 km, avea o gorsime de 5 m, înălţime de 6 m şi 800 de turnuri de apărare. (În primele timpuri ale Imperiului asirian aceste ziduri atingeau înălţimea de 12 m, iar turnurile de apărare, de 30 m). În secolul al VIII-lea î.e.n. zidurile Khorsabadului – cu 7 porţi de apărare şi numeroase bastioane – ajungeau până la 20 m. Zidul exterior al Babilonului avea grosimea de 7,80 m, iar cel interior 7,12 m, cu numeroase şi foarte înalte turnuri de apărare. – Grecii antici vor recunoaşte că datorau mult tehnicii fortificaţiilor din Mesopotamia.

În domeniul lucrărilor de utilitate publică, asirienii au fost neîntrecuţi. În secolul al VIII-lea î.e.n. regele Sanherib aducea la Ninive apa de la o distanţă de 30 km, printr-un apeduct care traversa o vale „pe un pod de pietre albe", lung de 280 m, larg de 22 m, şi înalt de 9 m. – Dar ceea ce e mai uimitor este că, mult timp înainte, în mileniul al III-lea î.e.n. în construcţia mormintelor regale din Ur apare – pentru prima dată în lume– bolta şi cupola (cf. L. Woolley).

Arhitectura era dominată – ca întreaga artă mesopotamiană – de ideea religioasă și de cea monarhică. Arta era, aproape în întregimea ei, în serviciul templului și al regelui. De aceea, arhitectura a întrecut aici în grandoare tot ceea ce se realizase până la acea dată. – Marele palat al lui Nabukadnezar din Babilon avea dimensiuni uriașe: 330 m lungime pe 200 m lățime. În apropierea palatului erau construite faimoasele „grădini suspendate" – în realitate, amenajate pe terase susținute de coloane și arcade masive.

După aprecierile arheologilor și informațiile anticilor (Diodor, Strabon, Quintus Curtius Rufus) grădinile din Babilon se prezentau astfel: pe o colină înaltă de 15 m, 625 de stâlpi din cărămizi arse legate cu asfalt, înalți de 11–12 m, susțineau prima terasă, pătrată, cu latura de 243 m. Fiecare stâlp (umplut cu pământul necesar creșterii arborilor), cu secțiunea pătrată, avea latura de 7 m și erau așezați la o distanță de 3 m unul de altul. Platforma sau terasa susținută de acești stâlpi era alcătuită din lespezi de piatră, lungi de 5 m, peste care era un strat de trestii îmbibate cu asfalt, acoperit cu plăci de plumb (pentru a împiedica infiltrarea apei în fundații), iar deasupra, un strat gros de pământ. (Toate celelalte terase suprapuse, din ce în ce mai mici și legate între ele prin scări de piatră, erau construite la fel). Deasupra primei terase, alți 441 de stâlpi, tot de 11–12 m înălțime, susțineau terasa a doua; a treia terasă se sprijinea pe 289 de stâlpi; a patra și ultima, pe 169 de stâlpi, avea tot forma pătrată, cu latura de 123 m. Așadar, ultima terasă se afla la o înălțime de 77 m. Unul din giganticii stâlpi de susținere, gol în interior pe toată înălțimea sa, ascundea instalațiile hidraulice care pompau încontinuu din Eufrat apa necesară arborilor plantați pe cele patru terase (cf. G. și Tr. Chițulescu).

Palatul regal din Mari, ocupând o suprafață de 2,50 ha, avea nu mai puțin de 260 de încăperi. Palatul lui Sargon din Khorsabad se înălța pe o terasă de 10 ha – construită din cărămidă (pentru a fi

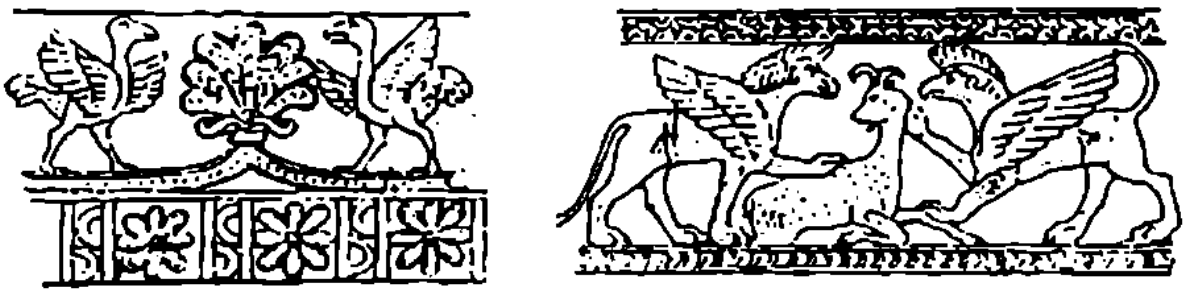

Desene ornamentale dintr-un palat regal asirian.

protejat contra inundaţiilor) –, cu o înălţime de 15 m, deci cu un volum de construcţie de aproape un milion şi jumătate de metri cubi. Din curtea principală – un pătrat cu latura de 100 m – se intra în încăperile gărzii, în depozite, grajduri, ateliere, bucătării, ş.a., şi în palatul regal. Sala tronului era lungă de 50 m şi lată de 12 m . Cele peste 200 de camere ale palatului primeau lumina şi aerul de la celelalte 20 de mici curţi interioare, prin uşile înalte şi largi (căci pentru a reduce la minimum presiunea masei pereţilor şi acoperişului, ferestre nu existau). Pentru a evita impresia de monotonie creată de lipsa ferestrelor, pereţilor li s–au adăugat în exterior contraforturi, prismatice sau cilindrice, care puteau da impresia de pilaştri sau de coloane incastrate în zid.

La palatele sumeriene şi babiloniene monotonia suprafeţelor era uneori evitată prin aplicarea unor adevărate tapiţerii de mozaicuri din bucăţi de ceramică smălţuită[1]. Palatele asiriene erau decorate cu picturi murale, reprezentând scene de război, aducerea tributului, sau execuţia celor învinşi. Acoperişurile, aproape plane, erau din cărămidă nearsă amestecată cu bitum. Încăperile erau lungi şi – din cauza grinzilor de lemn, prea scurte, care susţineau acoperişul – înguste.

Acelaşi plan şi aceleaşi proporţii grandioase le întâlnim şi la temple; asemănările sunt frapante.

Încă din mileniul al III–lea templele sumeriene (ale căror dimensiuni erau uneori de 50 m pe 80 m) aveau o varietate de forme. Tipul clasic, din prima epocă sumeriană, era cel de formă rectangulară, cu patru porţi. Cu materialul de construcţie existent, coloanele interioare, de susţinere, nu puteau fi nici dispuse la prea mari distanţe unele de altele, nu puteau fi nici prea înalte, nici zvelte, – fapt care făcea să nu poată fi creat un spaţiu arhitectonic armonios. De unde, impresia de greoi, de strâmt, de întunecat, fără nimic din ritmul, mişcarea, armonia unui interior de templu egiptean. Dar templul egiptean folosea ca material de construcţie exclusiv piatra, care permitea cu totul alte soluţii arhitectonice, mai practice şi estetice.

O parte integrantă – deşi independentă, – o anexă a templului era ziguratul. Un zigurat era o uriaşă suprapunere de prisme dreptunghiulare din ce în ce mai mici, construite tot din cărămidă nearsă,

1. O formă originală de mozaic era cel făcut din cuie de argilă arsă înfipte în zid sau în tencuială – conuri cu capete smălţuite, roşii, albe şi negre: o invenţie sumeriană.

al căror număr putea ajunge până la șapte, și care erau legate între ele prin rampe de acces. Baza unui zigurat avea forma pătrată. Înălțimea ziguratului din Khorsabad era de 40 m; a celui din Assur, de 90 m; a celui din Ur – clădit la începutul mileniului al III-lea î.e.n. – avea latura bazei de 64 m, iar înălțimea (dar numai până la a doua terasă, atât cât s-a păstrat până azi) de 43 m.

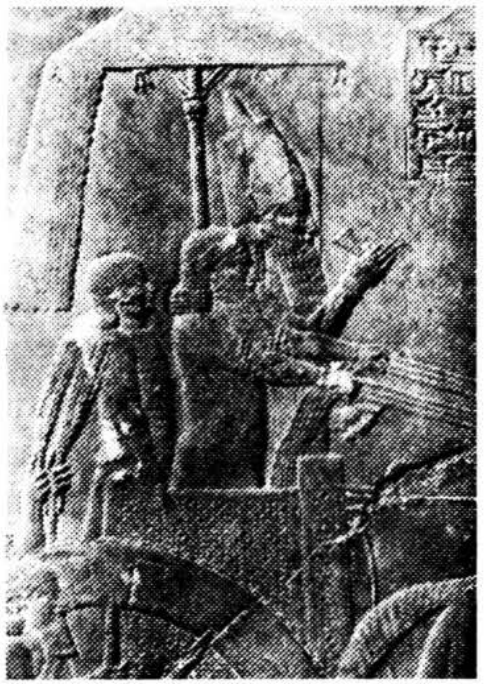

Regele Asurbanipal în carul împodobit,
relief din Ninive (sec. VII î.e.n., Paris, Luvru).

Ziguratul principal al templului din Babilon, ridicat de Nabucodonosor II în cinstea zeului Marduk-Bel era cel pe care evreii din captivitate l-au botezat „turnul Babel". După mărturia lui Herodot, latura bazei pătrate avea 180 m, iar înălțimea (calculată azi de arheologi) era de 91 m. Ziguratul avea șapte etaje, fiecare simbolizând unul din aștri. În vârful ziguratului – deci pe ultima terasă – se afla o încăpere, a cărei destinație este controversată. Probabil că servea drept mormânt regal (Strabon); sau drept observator astrologic (Diodor din Sicilia); sau – după afirmația lui Herodot – drept capelă, mobilată cu un pat și o masă de aur ca altar, capelă în care regele oficia în calitatea sa de mare preot, la o anumită sărbătoare a anului; în prescripțiile cultului figura, în această ocazie, și un anumit act „ritual" ciudat[1]. – Pentru mesopotamieni, deci, ziguratul era un fel de punte între pământ și cer, din vârful căruia oficia „păstorul

1. Prezența patului în capelă era necesară, întrucât regele petrecea aici noaptea singur cu marea preoteasă a templului – care aștepta să coboare zeul Bel (Herodot, *Istorii*, I. 182).

popoarelor" – în acelaşi timp împuternicitul zeilor pe lângă oameni şi al oamenilor pe lângă zei.

SCULPTURA. NOUTATEA ARTEI MESOPOTAMIENE

Lipsa pietrei a făcut ca sculptura să fie mai puţin reprezentată în Mesopotamia decât în Egipt. Aceeaşi situaţie a fost cauza că sculptorul mesopotamian nu s-a servit de blocuri imense de piatră, decât târziu, în epoca de strălucire a civilizaţiei asiriene[1].

Foarte puţine au fost, în Mesopotamia, statuile dedicate zeilor. Toate acestea erau plasate în temple. Nu exista aici obiceiul de a se pune statuia regelui (sau măcar o statuetă a unui defunct, oricine ar fi fost el) alături de mormânt sau în interiorul mormântului, ca în Egipt (unde statuia avea funcţia magică de a constitui suportul material indispensabil defunctului pentru a continua să supravieţu-iască).

Printre statuile unor personaje neoficiale (numeroase statui şi statuete de bărbaţi, în schimb extrem de puţine de femei), celebre sunt cele în diorit negru, de la sfârşitul mileniului al III-lea î.e.n. ale lui Gudea (s-au descoperit peste 30), guvernator în Lagaş; şi – de la începutul aceluiaşi mileniu – statuia supraintendendului Ebil-il.

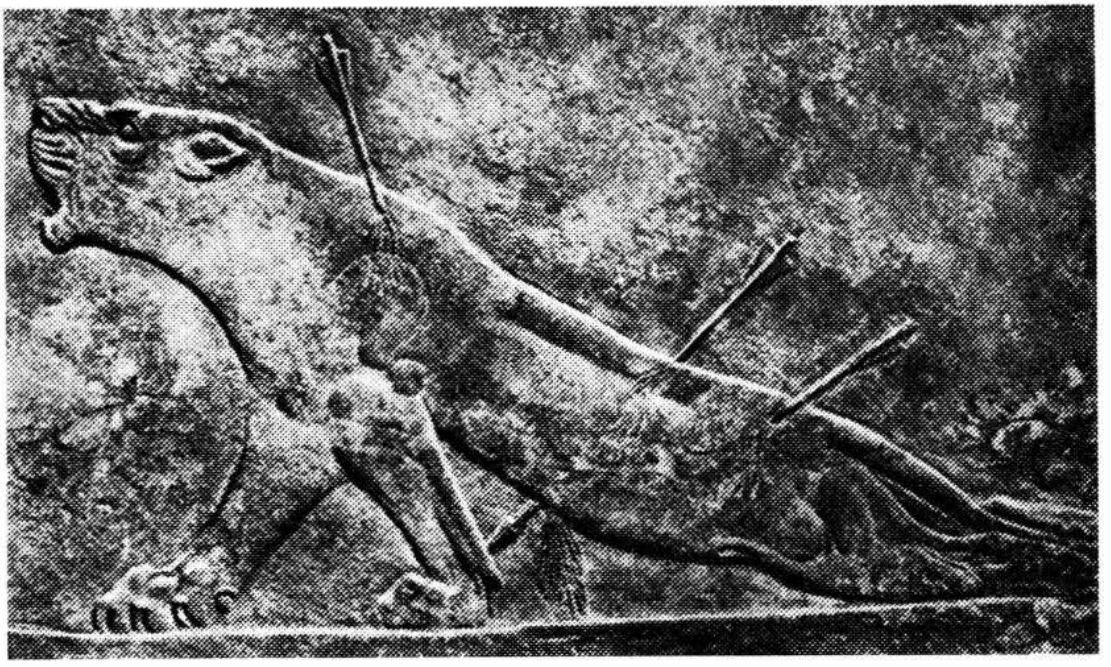

Leoaică rănită. Artă asiriană, basorelief din sec. VII î.e.n. (British Museum, Londra).

1. Când o statuie – de ex., monstrul înaripat din Khorsabad, atinge o înălţime de 4 m, cântărind 40 de tone.

Prima, este de o mare forță și simplitate în tratarea suprafețelor și – prin poziția personajului, cu mâinile împreunate pe piept într-un gest de rugăciune – de o austeritate dusă până la rigiditate. A doua, dimpotrivă, este naturalist realizată; artistul creează senzația de viață intensă prin zâmbetul personajului și privirea lui de-a dreptul obsedantă, – impresie obținută prin artificiul sprâncenelor aplicate din bitum și al ochilor lucrați din sidef, pietre colorate și email.

Statuie de bronz a guvernatorului Gudea din Lagash. Către 2250 î.e.n.

Aceste două exemple[1], pe care le desparte un spațiu de timp de șapte secole, indică evoluția sculpturii sumeriene de la realism spre stilizare, spre abstractism. În perioada veche, sumeriană, se urmărea reprezentarea cât mai vie a figurii umane (Ebil-il) – căci pentru sculptorul sumerian partea esențială a statuii era capul. Dimpotrivă, sculptorul babilonian nu mai era preocupat să redea armonia naturală a corpului omenesc (Gudea); capul devine disproporționat de mare în raport cu corpul; brațele – îndoite, lipsite de mișcare, lipite de corp; dar suprafețele sunt tratate larg și energic, îmbrăcămintea (dar nu corpul) este redată cu minuțiozitate și adeseori ornată cu inscripții cuneiforme, – în timp ce expresia figurii a devenit calmă, impasibilă, solemnă.

Domeniul preferat al sculptorului mesopotamian a fost basorelieful. (Capodoperele cunoscute sunt stela victoriei lui Naram-Sin și stela cu textul

1. Printre capodoperele sculpturii mesopotamiene mai trebuie amintite măcar odalisca în alabastru de la Louvre, zeița apei din Mari, masca de marmoră din Uruk – cunoscută ca „doamna din Warka", – grupurile de statuete aflate în muzeele din Bagdad și Chicago, vulturul de aramă cu cap de leu, sau taurul înaripat cu cap de om din Khorsabad. Ultimele două, prin tehnica cu care sunt lucrate, fac trecerea spre basorelief.

Codul lui Hammurabi). În arta figurativă – documente de pictură lipsesc aproape cu desăvârşire – basorelieful a fost genul cel mai mult cultivat. Cu deosebire de către asirieni.

Într-adevăr, cu începutul mileniului întâi î.e.n. Asiria devine un mare centru de artă. Zidurile palatelor erau acoperite literalmente cu suprafeţe mari de basoreliefuri, de o înaltă calitate artistică pe care nu o vom mai regăsi decât în Grecia şi în Roma imperială. Cum toată forţa, bogăţia şi prestigiul Impreiului asirian deriva din spritul său războinic brutal, temele basoreliefurilor vor fi alese în consecinţă: scene de bătălie, masacre, şiruri de care de război, soldaţi, călăreţi şi pedestrime, convoaie de prizonieri, populaţii duse în captivitate, popoarele supuse aducând tributul învingătorilor... Artistul asirian nu căuta să redea adevărul istoric al scenei, ci să compună un subiect care să fie un elogiu adus puterii regale, vitejiei şi iscusinţei regelui în ale războiului sau vânătorii. Chiar şi foarte puţinele scene din viaţa poporului erau astfel alese încât să amintească, iarăşi şi iarăşi, că toată ţara munceşte pentru atotputernicul ei stăpân regal.

Marea cantitate de basoreliefuri, dimensiunile lor, execuţia lor desăvârşită ca tehnică, arată că sculptorii din serviciul stăpânitorilor asirieni lucrau în colective de creaţie. Compoziţia lor preferată era friza, desfăşurarea subiectului, a naraţiei, pe suprafeţe impunătoare. Temele se repetă, uniform, figurile se repetă uniforme. Totuşi, impresia de monotonie este întrucâtva recuperată de perfecţiunea execuţiei, care vizează realizarea impresiei de forţă şi de solemnitate: ţinută marţială, trupuri vânjoase, muşchi încordaţi, părul bogat şi perfect coafat, veşmintele somptuoase, harnaşamente la fel de somptuoase... Forţă, solemnitate, somptuozitate – şi o îngrozitoare rigiditate. Un adevărat, un suprem elogiu al despotismului şi al forţei fizice brutale.

Bineînţeles că, într-o asemenea concepţie artistică, femeile şi copiii n-aveau ce căuta. Gingăşia, graţia, afecţiunea, umanitatea, au dispărut. Dealtminteri, nici n-au existat vreodată în arta acestor războinici cruzi. Interesul pentru om, pentru sufletul omenesc, pentru viaţa sa interioară, este total absent. – În schimb, sculptorul asirian este un artist animalier extraordinar. (Leul, în special, este desenat într-adevăr după natură). Frumuseţea animalului îl interesează mai sincer şi mai mult decât omul. Reprezentarea anatomiei şi a mişcării, a odihnei şi a furiei, a suferinţei şi a agoniei animalului – fereastră pe care artistul şi-o deschide spre a privi cu sinceritate

Capul unei statui a suveranului sumerian Gudea. Muzeul Louvre.

natura, pulsația autentică a vieții, umanitatea transferată în ființa animalului, – rămâne fără îndoială titlul de glorie al sculptorului asirian.

Dar nu singurul titlu de glorie. Căci o altă artă figurativă, cea a glipticii, i-a creat artistului mesopotamian posibilități expresive (deși la dimensiuni miniaturale) de o nebănuită bogăție, varietate și finețe. Sigiliile (de formă plată, semisferică sau cilindrică), din care au fost descoperite câteva mii, serveau proprietarilor lor în scopurile arătate mai sus. Întrebuințate fără întrerupere timp de trei mii de ani, aveau la început o lungime chiar de 8 cm, pentru ca spre sfârșit să fie reduse până la 11–15 mm. Aveau adeseori gravate și numele proprietarului lor; și cum numele sumero-babilonienilor conțineau întotdeauna în compoziția lor și numele unei divinități, sigiliul avea în mod obișnuit gravată și figura zeului-protector, sau a unui animal real ori fantastic, sau o scenă, – mitologică, de cult, de luptă, de ospăț, de procesiune, sau din viața zilnică. Varietății infinite de subiecte îi corespunde o mare varietate de stiluri, de o admirabilă factură artistică, de multă finețe și de un gust rafinat.

Este vizibilă în arta Mesopotamiei tendința de a răspunde unei nevoi practice – într-un fel sau altul; de a da expresie unui spirit pozitiv și activ, care urmărește să reprezinte cu precădere ceea ce este vizibil și – cu o mână sigură condusă de o tehnică bine însușită – într-un mod cât mai adecvat realist; fără a se pierde în câmpul sugestivului, al grațiosului sau al contemplației. Este în genere o artă severă, fără urmă de sentimentalism și fără lumini de bucurie. – Iar când ajunge în faza sa asiriană, arta mesopotamiană capătă forță și duritate: simplă, încordată, exploziv de vitalistă. Dar figura umană rămâne fără viață interioară: imobilă, impasibilă, închisă, – monotonă. Încă o dată, arta se dovedește a fi un reflex – parțial, dar substanțialmente fidel – al civilizației și culturii în complexul lor.

În arta mesopotamiană din prima sa fază, sumeriană, s-au putut constata (cf. R. Huyghe) schimbările și progresele înregistrate în arta

primelor civilizații istorice în raport cu stadiul său anterior, din epoca neolitică.

Ca în arta neolitică, și în operele cele mai vechi ale Mesopotamiei mai persistă încă obiceiul de a reprezenta o mulțime de figuri diferite, fără nici o ordine, într–o aglomerare ce urmărește să ocupe întregul spațiu disponibil pentru reprezentarea lor. Dar, chiar în prima epocă sumeriană apare ideea de a delimita spațiul ce urmează a fi decorat. Apare ideea de delimitare a „câmpului" artistic; de încadrare a ansamblului de figuri reprezentate; și de organizare a acestui spațiu, prin dispunerea figurilor pe direcții orizontale, în etaje, sau pe direcții verticale, în suprapunere, – în funcție de anumite axe de simetrie.

Odată cu aceste noi achiziții ale artei (cadrul delimitat, compoziția, simetria) ansamblul capătă ordine, iar artistul este constrâns la o anumită disciplină în organizarea ansamblului. Apare, apoi, acum un alt principiu nou: ritmul. Dacă un anumit ritm apăruse încă înspre sfârșitul paleoliticului (prin repetiția sau prin alternarea figurilor), acum însă apare ritmul, sau mai bine zis ritmurile progresive (mai ales în arta egipteană). De pildă: terasele suprapuse ale unui zigurat, care – înscrise într–o bază pătrată – descresc progresiv pe măsură ce se înalță, dar mereu păstrându–și forma pătrată a bazei. Același lucru îl vom întâlni în concepția și execuția piramidei „în trepte" de la Saqqara, în Egipt. Sau, în încadrarea unei părți, a unui detaliu care se va înscrie în aceeași formă (de pătrat, dreptunghi sau triunghi) în care este concepută și organizată compoziția completă. Sau – într–o formă mai rafinată – găsim exemplificat acest principiu al „ritmului progresiv" în cutele, în pliurile stilizate ale stofei unui veșmânt.

Se pare că simetria temelor și a subiectelor (personaje, figuri, obiecte, scene), principiu pe care arta preistorică nu–l cunoștea, ar fi fost sugerată de tehnica imprimării în argilă cu ajutorul sigiliului cilindric, care printr–o rotire continuă repeta, în mod egal și simetric, urmele figurilor incizate în suprafața cilindrului.

Ceea ce este însă absolut evident este faptul că acum artistul se inspiră și din natură. Absentă total în arta preistorică, natura vegetală și natura minerală furnizează acum artistului nu numai elemente de decor, ci îl inspiră chiar și în unele structuri arhitectonice: în coloanele egiptene, de pildă, care în trunchiul și capitelurile lor se inspiră din forma florii de lotus, a frunzei de palmier, sau a unui mănunchi de tulpine de papirus. Are incontestabil dreptate R. Huyghe să presupună că viața eminamente agrară a acestor popoare

Regele asirian Assurnazirpal și un geniu înaripat (British Museum, Londra).

a avut o influență asupra artei lor. Viața agrară, care a sugerat artistului aceste noi principii prin observarea ordinei, succesiunii, ritmurilor fenomenelor naturale – ca zilele, anotimpurile, periodicitatea inundațiilor care fertilizau pământurile. Și mai ales viața plantelor, care – adăugând la cele de mai sus și fenomenul repetiției, și pe cel al creșterii progresive – i-a putut da eventual sugestia realizării plastice, în arta sa, a acelor „ritmuri de progresie".

MUZICA

Muzica se bucura în Mesopotamia de cea mai înaltă prețuire. Sumerienii îi socoteau pe zei nu numai mari pasionați de muzică, ci și ca supremii muzicanți. Unele instrumente muzicale erau considerate obiecte sacre și erau aduse ca ofrande. „ În ierarhia de stat muzicanții veneau imediat după zei și suverani"; iar „pentru numărătoarea anilor erau folosite ca repere nume de muzicanți" (R. I. Gruber).

Reprezentațiile dramatice cu caracter religios erau însoțite de cânt vocal și acompaniament instrumental. În ceremoniile funebre

se întrebuinţa în special flautul, instrument a cărui semnificaţie era legată de actul specific vital al respiraţiei.

La începutul mileniului al II-lea î.e.n. sumero-babilonienii cunoşteau deja multe instrumente muzicale, variate şi – pentru acea dată – perfecţionate. Astfel, numeroase tipuri de instrumente de percuţie (mai ales tobe şi sistre), de suflat (flaut longitudinal şi un instrument cu ancie, asemănător oboiului) şi cu coarde (harpe, lăute, de tipul celor egiptene). O mare răspândire avea lira cu patru coarde; iar în mediul păstorilor, flautul traversier şi lăuta. – Ansamblurile instrumentale ale curţilor regale – ansambluri care ajungeau până la 150 de executanţi – dădeau şi concerte publice, combinând aceste trei categorii de instrumente.

SCRIEREA. INVĂŢĂMÂNTUL

Scrierea sumeriană – poate cea mai veche din lume care a putut fi descifrată – apărută în prima jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n., s-a născut prin stilizarea unor semne pictografice, semne care desemnau simplificând obiecte sau fiinţe[1]. Prin schematizarea extremă a figurilor desemnate de pictograme şi a grupării lor, s-a ajuns (din necesitatea de a scrie mai rapid) la semne arbitrare, gravate pe tăbliţe de argilă proaspătă cu ajutorul unui stilet de trestie cu capătul tăiat oblic, care lăsa pe tăbliţă o urmă asemănătoare celei a cuiului de potcovar. Această scriere „cuneiformă" (lat. *cuneus* =cui), definitivată ca atare în jurul anului 3500 î.e.n., a fost folosită timp de trei milenii, preluată fiind de la sumerieni de către akkadieni şi asirieni; după care s-a răspândit din Egipt până în Asia Mică şi la aproape toate popoarele din Orientul Apropiat. În această scriere au fost redactate documentele privind aproape toate aspectele vieţii mesopotamiene, pe tăbliţe de argilă,din care s-au descoperit până azi mai bine de 300.000. Pornind de la ideograme, sumerienii au ajuns, chiar în jurul anului 3000 î.e.n., la semne silabice (după cum o dovedesc tăbliţele găsite la Djemet Nasr). Scrierea alfabetică – a cărei invenţie este atribuită fenicienilor – se citea de la dreapta la stânga; sau – pentru a uşura exerciţiul lecturii – într-un fel ciudat,

1. Iniţial deci pictograma avea valoare de substantiv. Apoi a fost compus verbul, prin alăturarea a două pictograme: „picior"+ „drum" = „a merge"; „ stea " (ceea ce însemna şi „cer") + „apă" = „a ploua", ş.a.m.d.-Ulterior, când pictograma a căpătat o valoare fonetică, figura nu a mai reprezentat respectivul obiect, ci a ajuns să exprime un sunet sau o silabă. În faza următore, figura sugera nu un sunet (sau o silabă), ci o idee; din acest moment pictograma a devenit o ideogramă.

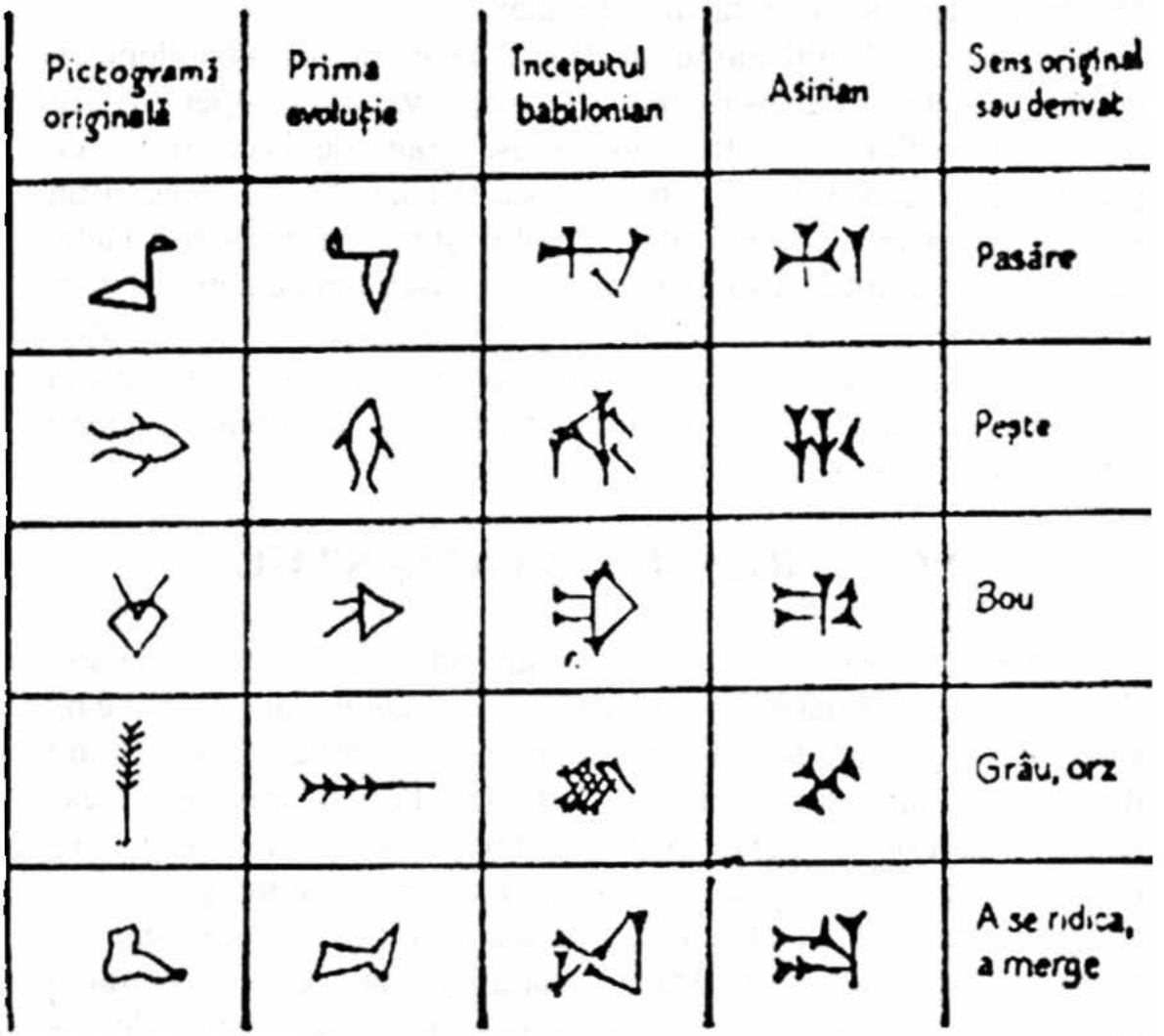

Evoluția scrierii cuneiforme babiloniene.

numit *boustrophedon* (în gr.), care consta în a scrie un rând de la dreapta la stânga, rândul următor de la stânga la dreapta, al treilea de la dreapta la stânga, ș.a.m.d. Unele vechi inscripții grecești sunt scrise în *boustrophedon* – fapt ce pare a confirma și el ipoteza derivației alfabetului grec din alfabetul fenician.

Scribii mesopotamieni au inventat și „plicul" – de asemenea de argilă. Tăblița scrisă și semnată era înfășurată într-o foaie subțire de lut, pe care scribul repeta textul de pe tăbliță, precum și semnăturile martorilor și ale părților contractante. În caz de contestație, se spărgea involucrul și se confrunta documentul exterior cu cel interior – care era decisiv. Părțile contractante și martorii semnau, dar nu cu mâna (căci numai scribii știau să scrie), ci aplicând pe lutul moale sigiliul cilindric personal – pe care fiecare și-l purta legat cu un șnur

de gât; dedesubtul amprentei lăsate de sigiliu scribul scria numele proprietarului sigiliului (cf. A. Mondini).

Dificila scriere cuneiformă[1] se învăţa în şcoli. Existenţa acestora este documentată începând din al III-lea mileniu î.e.n. La început anexe ale templelor sau curţilor regale, şcolile au devenit mai târziu instituţii laice, având ca obiect principal de învăţământ scrierea. Apoi, „planul de învăţământ" s-a îmbogăţit cu studiul matematicii, al geodeziei, al metrologiei, al geografiei, ş.a.; şi - începând din mileniul al II-lea î.e.n. - al limbii sumeriene, care va dispare ca limbă vorbită, dar va continua mult timp să rămână limba ritualelor liturgice şi a textelor religioase (care prezintă şi un cert interes literar), studiată de multe popare din Orientul Apropiat.

După aprox. anul 2000 î.e.n. locul limbii sumeriene în practica curentă a fost luat de limba semitică a akkadienilor, babiloniana, - mult superioară prin precizie şi posibilităţile ei de a exprima nuanţele gândirii şi ale sentimentelor. În ultimul mileniu î.e.n., în Orientul Apropiat va ajunge să predomine limba aramaică; aceasta va înlocui sistemul silabic din scrierea cuneiformă cu sistemul alfabetic împrumutat de la fenicieni, folosind mai târziu şi mijloace materiale de scriere mai practice decât cele folosite pentru tăbliţele de argilă, - şi anume,cerneala, papirusul şi pergamentul.

Scribii - indispensabilii funcţionari ai administraţiei statului şi templelor[2] - proveneau exclusiv din familii bogate. Împărţiţi pe categorii - după funcţii şi după specialităţi - scribii puteau ajunge uşor la cele mai înalte demnităţi în stat. Nu existau scribi-femei la sumerieni, - decât la babilonieni, după 1800 î.e.n.

Şcolile sumero-babiloniene (dintre care unele vor ajunge mai târziu să aibă o structură întrucâtva de academii) erau adevărate citadele ale culturii.Începând din secolul al XVIII-lea î.e.n. acestor

1. „În timpul perioadei babiloniene, numărul simbolurilor sau semnelor se stabileşte cam la şase-şapte sute" (Ath. Negoiţă), - Argila tăbliţelor era materialul cel mai la îndemână, necostisitor, rezistent la incendii, umiditate, intemperii, sau la distrugere prin prăbuşirea zidurilor. Numărul semnelor - ideograme, dar cele mai multe având o valoare fonetică, reprezentând o silabă, o vocală, o consoană, etc. - ajungea la aproximativ 600. - „Invenţia /scrierii cuneiforme/ a fost favorizată de constituirea unor mici state centralizate. Sporirea şi mai ales concentrarea bogăţiilor cerea să fie ţinut la zi inventarul lor, să se ştie intrarea şi ieşirea mărfurilor" (René Labat). De la domeniul economici, scrierea aceasta s-a extins la actele de notariat (contracte de vânzare-cumpărare), texte juridice, inscripţii cu caracter istoric, dedicaţii; iar de la sfârşitul mileniului al III-lea î.e.n., la domeniul religios şi cel literar.

2. Deja în mileniul al III-lea î.e.n. scribii ajunseseră la câteva mii.

școli le-au fost anexate biblioteci foarte bine dotate și organizate[1] în care se păstrau opere însumând cunoștințele câștigate până la data respectivă, în toate domeniile.– Dar activitatea școlilor sumeriene și babiloniene nu se limita doar la învățământ sau la copierea și studierea operelor din trecut; ci tot aici se compuneau și opere religioase sau literare noi. Școlile au devenit astfel și adevărate centre de creație literară.

LITERATURA

Majoritatea textelor mesopotamiene descoperite sunt texte cu caracter administrativ, comercial, juridic, politic, istoric și religios. Unele – în special cele cu caracter religios – au și o valoare literară cu totul remarcabilă, atingând culmi de adevărată poezie.

Aceasta este cazul poemelor mitologice (redactate, sau cel puțin transcrise, începând din timpul domniei lui Hammurabi) și al imnurilor. În această arie culturală și în această epocă istorică, nu se poate vorbi de o literatură pură, cu o finalitate pur estetică. Ideologia religioasă o domină, într-o măsură mai mare sau mai mică. Dar rămân evidente tendințele anonimilor autori de a încerca să dea răspunsuri la întrebările care îi frământă, despre lume, viață, oameni, – într-o formă literară care, la distanță de milenii, provoacă cititorului intense emoții estetice.

În bogata literatură mesopotamiană se disting trei sectoare mai importante: al rugăciunilor și imnurilor penitențiale[2], al scrierilor sapiențiale-morale[3], în fine, cel al miturilor și poemelor epice.

Marele poem cosmogonic sumero-babilonian (ale cărui prime redactări urcă până în al III-lea mileniu î.e.n.) este *Enuma eliș*. Acest mit al creației – care pe alocuri amintește *Cartea Facerii* din *Biblie* – se anunță dintru început ca un triumf al ordinei asupra haosului originar:

„Când sus în înălțimi cerul nu fusese încă numit,
Iar jos, pământul nu căpătase încă nume,

1. Bibliotecile-arhive din orașele Ninive și Mari, din sec. VII î.e.n., aveau fiecare un fond de peste 20.000 de tăbliță.

2. Acestea din urmă amintind (ca cel căruia traducătorul român i-a dat titlul *Despre mizeria omenească*) *Eclesiastul* și *Cartea lui Iov*.

3. Între care remarcabile sunt prin patosul lor *Dreptul care suferă* și dialogul dintre sclav și stăpânul său, intitulat *Despre lume și înțelepciune*; ambele traduse de Ath. Negoiță, – vezi bibliografia.

Din oceanul începuturilor, Apsu, tatăl apelor,
Şi din învolburata Tiamat, muma lor a tuturor,
Apele se amestecară toate la un loc.
Stufărişul încă nu crescuse, desişurile de trestie încă nu se vedeau.
Când încă nici unul din zei nu era zămislit,
Când încă nici un nume nu fusese dat, când nici un destin nu fusese încă hotărât,
Atunci zeii cei dintâi s-au născut din ape..."

O adevărată capodoperă literară este poemul *Coborârea zeiţei Ştar în infern*, poetizare a mitului morţii şi reînvierii lui Tammuz, zeul vegetaţiei.

Zeiţa iubirii voluptoase se îndrăgosteşte de frumosul păstor. După ce acesta este ucis de colţii unui mistreţ, zeiţa coboară în întunecatul regat subpământean pentru a-l readuce la viaţă. Ştar coboară

„În ţara de unde nu este întoarcere, în ţara pe care tu o ştii
În lăcaşul din care cel ce a intrat, niciodată nu mai iese,
În întunecatul lăcaş al cărui locuitori nu ştiu ce e lumina,
Acolo unde ei se hrănesc cu ţărână, numai noroi mănâncă..."

Dar zeiţa Infernului Ereşkigal, geloasă de frumuseţea zeiţei Ştar, o întemniţează. Întreaga lume este lovită de nenorocirea secetei şi a sterilităţii – şi poemul deplânge „în cântecele de jale ale flautelor" soarta lui Tammuz şi a întregii omeniri:

„Deasupra trupului preaiubitului Fiu se înalţă plânsete.
Plânsete pentru lanurile fără spice,
Plânsete pentru mamele şi pentru copilaşii pe moarte,
Plânsete pentru albiile secate ale fluviilor,
Plânsete pentru heleşteele în care peştele a pierit,
Plânsete pentru bălţile cu trestiile încremenite,
Plânsete pentru pădurile unde tamarinul nu mai înfloreşte,
Plânsete pentru câmpiile unde ierburile nu mai cresc,
Plânsete pentru livezile unde nu mai curge vinul şi mierea."[1]

Dar zeilor li se face milă de oameni, poruncesc stăpânei Infernului să o elibereze pe Ştar, care se reîntoarce pe pământ aducându-l şi

1. Traducerea acestor trei fragmente aparţine autorului, la fel ca şi traducerea celor din *Epopeea lui Ghilgameş*. A se vedea şi traducerile exacte ale asirologului Ath. Negoiţă (vd. bibliografia).

pe iubitul ei Tammuz: iubirea a fost mai puternică decât moartea, natura renaște la o nouă viață. – Acest poem despre Tammuz și Ișter era cântat la sărbătorile primăverii ca text de spectacol dramatic sacru, de mister: prima operă din istoria teatrului religios, alături de *Misteriul lui Osiris*, și mult înaintea misteriilor lui Dionysos.

Ideea puternicei dragoste de viață va genera și alte poeme babiloniene, ai căror protagoniști de astă dată nu mai aparțin lumii zeilor și a eroilor, a semizeilor. Acestui ciclu îi aparțin *Poemul lui Adapa* și *Poemul lui Etana*. În nici o altă literatură a Orientului Antic nu este atât de prezentă ca aici tema eroului însetat de nemurire. Și nicăieri această idee nu capătă o formă artistică comparabilă cu cea a *Epopeii lui Ghilgameș*,primul epos al omenirii, genul epopeii nefiind practicat încă de nici un alt popor.

EPOPEEA LUI GHILGAMEȘ

Ghilgameș, rege în Uruk în prima jumătate a mileniului al III-lea î.e.n., a devenit erou de legendă, foarte popular în multe țări din jur (poemul ne este cunoscut din versiuni în mai multe limbi). Versiunea primă care ne-a parvenit (datând din secolul al XXI-lea î.e.n.) nu este desigur cea mai veche, – care trebuie să fi avut cam 3.600 de versuri[1]. – Subiectul este următorul: regele Ghilgameș își asuprește supușii, care se plâng zeului Anu; acesta îl creează pe Enkidu și îl trimite să-l înfrunte, dar este învins. După care, adversarii devin prieteni și împreună pornesc împotriva uriașului Humbaba, pe care îl răpun. Frumusețea și vitejia lui Ghilgameș o fac pe Ișter să se îndrăgostească de el; dar regele din Uruk o refuză pe zeiță și o insultă, folosind comparații de o surprinzător de modernă plasticitate:

„Ca o ruină ești, ce nu dă adăpost omului pe vreme rea,
Ca o ușă dosnică ești, ce nu poate împiedica să intre vântul și furtuna,
Ca un palat ești, despuiat și jefuit de tâlhari,
Ca o cursă ești, ascunsă mișelește vederii,
Ca smoala aprinsă ești, care arde cumplit pe cel ce o atinge,
Ca un burduf spart ești, ce udă pe cel care-l duce.
Ca o bucată de var ești, ce macină zidurile,

1. Din cele trei traduceri integrale în românește, cea mai autorizată este fără îndoială cea mai recentă (1975), a asirologului Ath. Negoiță (vezi bibliografia).

Ghilgameş şi taurul. Basorelief în piatră. Mileniul III î.e.n.

Ca o amuletă eşti, ce nu e în stare să-l apere pe om,
Ca o sandală eşti, ce roade piciorul drumeţului".

Înfuriată, zeiţa trimite în Uruk un taur ceresc să o răzbune omorându-l pe Ghilgameş; dar Enkidu ucide taurul; după care, jignind-o şi el pe zeiţă, Enkidu va trebui să moară. În faţa trupului neînsufleţit al prietenului său, neliniştitul Ghilgameş este „cuprins de o groază cumplită". Porneşte în căutarea vieţii veşnice. Ajuns la capătul pământului, la ţărmul râului pe care trebuie să-l treacă pentru a ajunge la Utnapiştim, singurul om care a supravieţuit potopului şi care astfel a dobândit nemurirea, Ghilgameş i se plânge luntraşului:

„Şase zile şi şase nopţi l-am plâns pe prietenul meu,
Iar a şaptea zi l-am îngropat.

Groază cumplită m-a cuprins văzându-i sfârșitul care l-a ajuns,
O teamă de moarte m-a cuprins, de aceea am alergat pe câmpie,
Căci moartea lui Enkidu, prietenul meu, mă apasă greu.
Cum mai pot să tac, cum pot să nu strig?
Prietenul meu drag, s-a făcut pământ!
Trebui-va oare să mă culc și eu ca el,
Să mă culc și eu ca el și să nu mă mai scol în vecii vecilor?"

După alte asemenea lamentații, după răspunsurile înțelepte pe care i le dă Utnapiștim, și după ce acesta îi face o descriere a potopului (cu cincisprezece secole anterioară descrierii din *Biblie*) Ghilgameș este sfătuit să pornească în căutarea „ierbii tinereții și a nemuririi". O găsește, pornește spre Uruk, – dar pe drum un șarpe i-o fură. Nu îi rămâne eroului decât să coboare în „țara din care nu este întoarcere", pentru a afla tainele ultime ale vieții și ale morții. Nu poate ajunge în lumea de dincolo, – dar în schimb poate vorbi cu prietenul său Enkidu – cu spiritul prietenului său – care îi răspunde la întrebări, făcând astfel o descriere a lumii morților:

„– Pe cel mort de sabie l-ai văzut? – L-am văzut:
Pe un pat se odihnește și apă proaspătă bea.
– Pe cel căzut în luptă l-ai văzut? – L-am văzut:
Părinții îi țin capul în poala lor și soția lui îl ține strâns în brațe.
– Pe cel al cărui trup zace părăsit pe câmpie, l-ai văzut? – L-am văzut:
Sufletul său nu are odihnă în lumea de dincolo.
– Pe cel pentru al cărui suflet nu se roagă nimeni, l-ai văzut? – L-am văzut:
Mănâncă ce mai găsește prin oale, și resturile de mâncare aruncate în drum..."

Cu această descriere atât de deprimantă a „luminii de dincolo", poemul se întrerupe brusc. – Un poem abundând în episoade, descrieri, reflecții morale,care îi împrumută multiple și profunde rezonanțe, lirice, dramatice și filosofice. Un poem al cărui protagonist va fi influențat crearea personajului biblic Samson și va fi inspirat anumite episoade din legenda despre Hercule, precum și momente din *Odiseea*. Un poem al cărui fond umanist proclamă valoarea omului înfruntând divinitatea despotică, atașamentul de viață și cultul prieteniei.

INFLUENŢA CIVILIZAŢIEI ŞI CULTURII MESOPOTAMIENE

Civilizaţia şi cultura mesopotamiană constituie un fenomen deosebit de masiv în proporţii, de divers în manifestări, de fertil în creaţii noi, şi atât de viu timp de aproape patru milenii. Un fenomen a cărui vitalitate a rezultat din fuziunea a trei organisme - Sumer, Babilon, Asiria, - fiecare din acestea având o conformaţie diferită: Sumer - inovator şi uman; Babilonul - practic şi expansionist; Asiria - cuceritor brutal, dar şi execelent organizator. Trei corpuri care, succesiv, s-au confruntat şi s-au înfruntat, manifestând însă fiecare o certă disponibilitate receptivă. Babilonul a asimilat civilizaţia şi cultura sumeriană. Asiria a asimilat civilizaţia şi cultura babiloniană. Şi fiecare a sporit - prin aporturi originale - fondul de cultură şi civilizaţie preluat de la antecesori.

Privită în ansamblu, civilizaţia şi cultura mesopotamiană - sumă, sinteză, rezultat, - apare ca o operă a unor spirite realiste, cu simţ de organizare, severe (până la cruzime, în cazul asirienilor), ataşate de viaţa terestră, fără a-şi face iluzii despre viaţa de dincolo. Puţin înclinaţi spre meditaţie şi lipsiţi de o sensibilitate pentru ceea ce este spontan, rafinat şi delicat, n-au ştiut seduce prin graţie, dar (sumero-babilonienii) au manifestat un interes pentru om.

Această primă mare civilizaţie regională, iniţiatoare în atâtea domenii, a lăsat omenirii o moştenire considerabilă.

Scrierea cuneiformă a fost folosită şi de popoarele din jur, timp de aproape trei milenii. Legăturile comerciale stabilite de sumerieni chiar cu ţări îndepărtate au continuat - preluate de alte popoare din Orientul Apropiat - şi după apusul istoriei lor; iar contactele internaţionale stabilite cu această ocazie au contribuit enorm la circulaţia ideilor, cu toate beneficiile care au decurs din aceasta. - Asirienii au construit - primii în lume - un sistem de drumuri,preluat apoi de persani, sistem care, prin grecii epocii elenistice, s-a transmis romanilor. În arhitectură, ziguratul a dat probabil ideea minaretului musulmanilor şi a turnului bisericilor creştine. Iar „în reprezentarea leului şi a taurului înaripat asirienii au inspirat larg sculptura Persiei ahemenide. Întreaga artă persană a moştenit temele heraldice asiriene" (J. Boulos).

Sumero-babilonienilor li se datorează începuturile cartografiei, ale chimiei, ale algebrei. Religia lor a transmis evreilor şi creştinis-

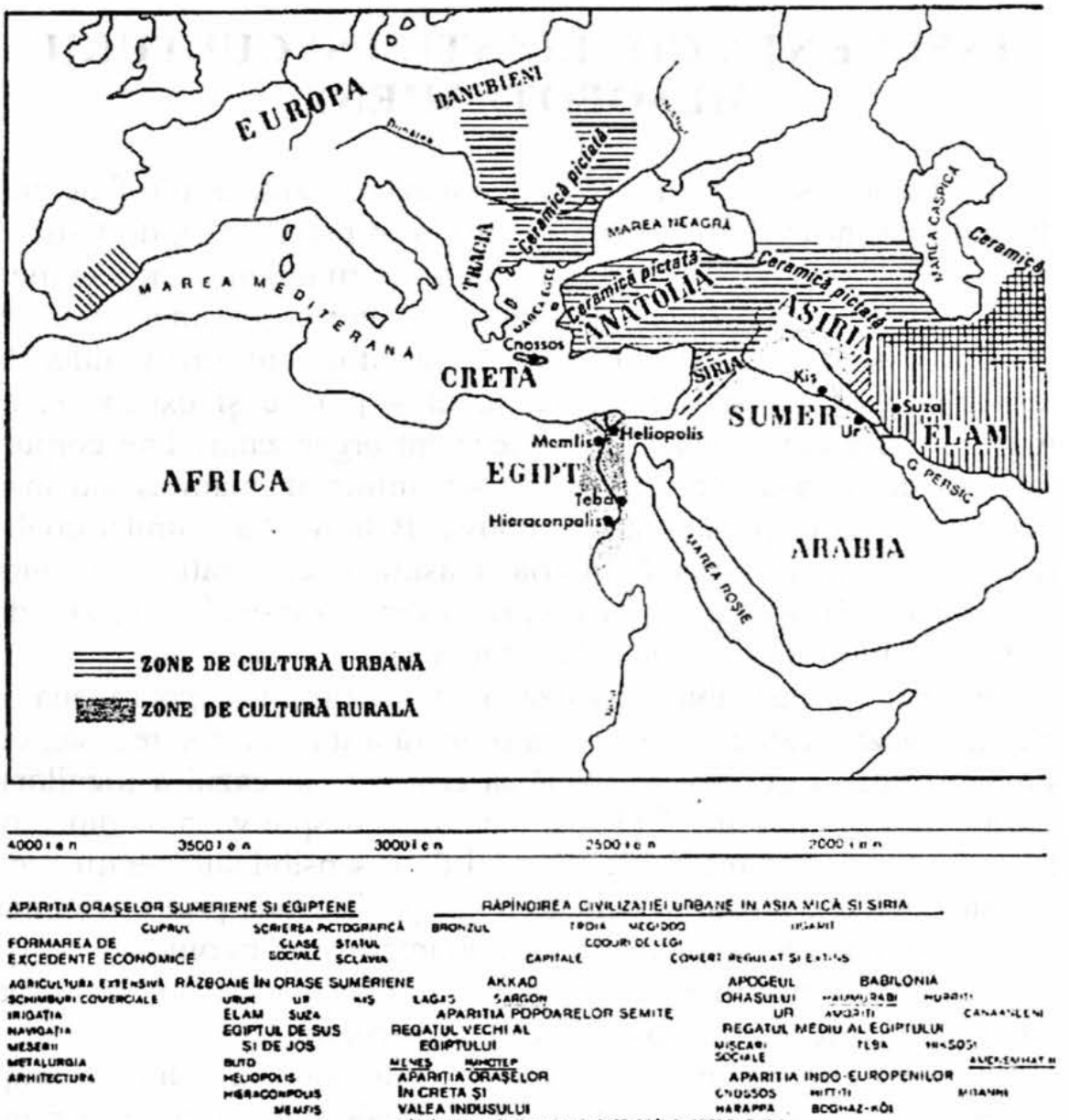

Zone de civilizație proto-istorică din Europa și Orientul Apropiat.

mului numeroase mituri și elemente de cult. *Codul lui Hammurabi* a însemnat pentru popoarele din Orientul Apropiat ceea ce a însemnat dreptul roman pentru popoarele Europei moderne; influențele lui au fost remarcate în *Corpus juris* al împăratului bizantin Iustinian – „și implicit asupra concepției noastre în materie de drept" (W. Schneider). În urma captivității evreilor în Babilonia, civilizația și cultura aceasta a lăsat urme apreciabile în viața, arhitectura, gândirea și literatura (însuși numele *Bibliei* este de origine babiloniană) evreilor, – în scrierile morale-sapiențiale, cosmogonice, poetice, etc. Metodele de divinație ale babilonienilor (astrologie, oniromancie,

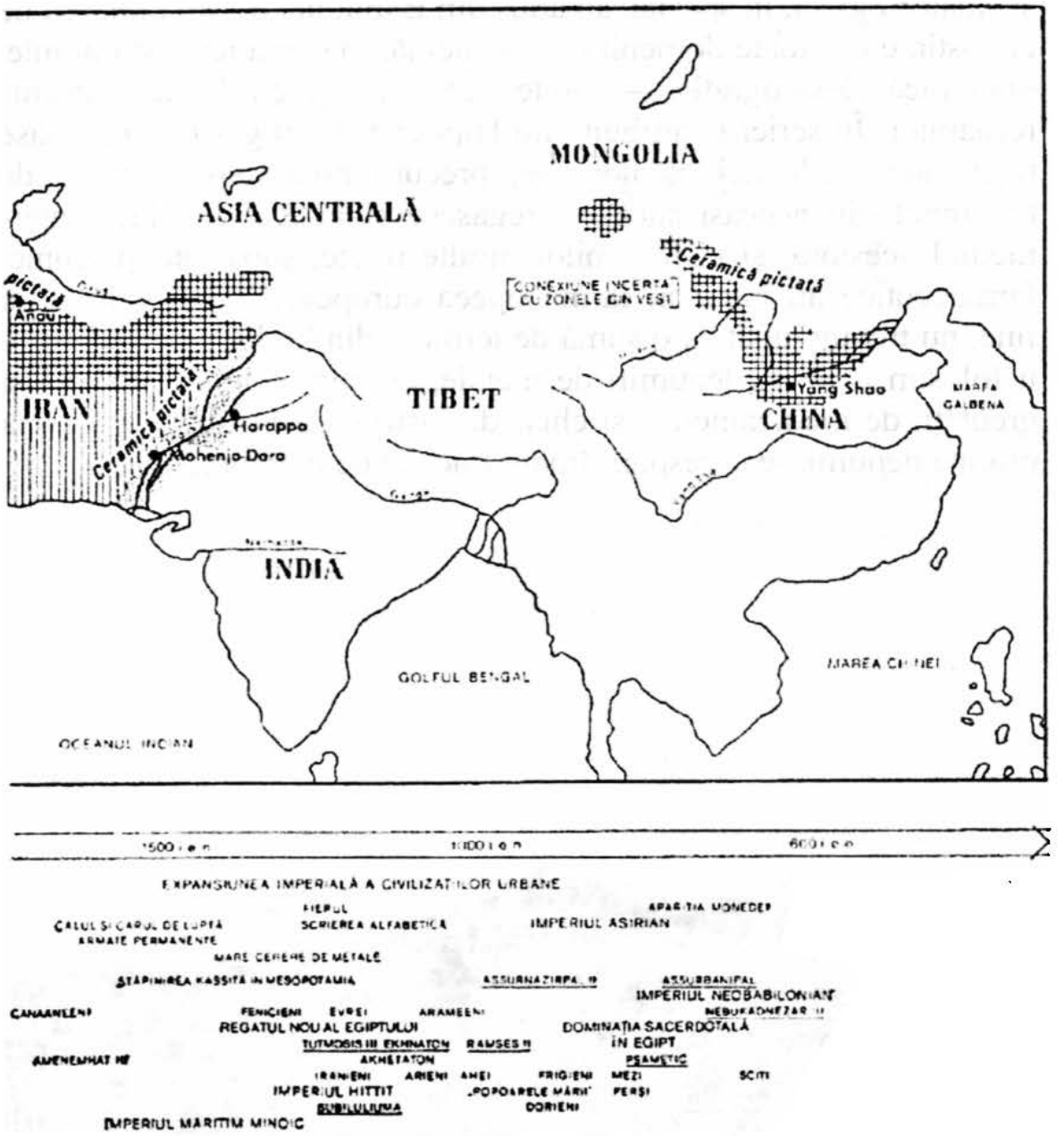

Zone de civilizaţie proto-istorică din Asia.

prin haruspicii, ş.a.m.d.) au trecut până la urmă şi la etrusci, la greci, şi de la aceştia din urmă, prin romani, Europei medievale; iar prin vechii slavi, şi la noi în atâtea cărţi populare de acest gen (*Trepetnicul, Gromovnicul, Cartea viselor*, ş.a.).

Altor culturi le-au fost transmise de către mesopotamieni multe cunoştinţe matematice: sistemul fracţiilor sexagesimale, diviziunea sexagesimală a orelor, gradelor şi minutelor; diviziunea unei zile în ore egale; ideea unui sistem complet de numere cu o infinitate de multipli şi submultipli; sistemul metric; concepţia de poziţie în scrierea numerelor; tabelele astronomice (cf. G. Sarton). Negustorii

și călătorii greci, în special, au adus din Babilonia o sumă imensă de cunoștințe din toate domeniile – medicină, matematică, astronomie, gramatică, lexicografie, – multe din care grecii le-au transmis romanilor. În scrierile atribuite lui Hipocrat pot fi găsite numeroase rețete ale medicinei babiloniene; precum numeroase metode de tratament din aceeași sursă se regăsesc și în *Kabala*. Prin intermediul acestora, și al romanilor, multe rețete, substanțe și tehnici farmaceutice au intrat în farmacopeea europeană medievală. – În fine, nu trebuie uitat că o sumă de termeni din limba greacă pe care îi folosim și azi – denumiri de metale, de constelații, de măsuri și greutăți, de medicamente, și chiar de instrumente muzicale – au la origine denumirile corespunzătoare folosite de babilonieni.

Stela preotului Dudu, Tello (sec. XXVIII î.e.n., Paris, Luvru).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EGIPTULUI ANTIC

Introducere. Sumerul și Egiptul. • Trei mii de ani de istorie. • Economia. Agricultura. Horticultura. • Flora și fauna. Creșterea animalelor. • Țăranii. • Sclavii. • Meșteșugurile. • Comerțul. • Organizarea administrativă și judecătorească. • Scribii. Militarii. Nobilii. • Clerul. •Faraonul. • Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea. • Familia. Situația femeii. • Științele și tehnica. Matematica. Astronomia. • Medicina. • Religia. • Cultul. Sărbătorile. • Gândirea pre-filosofică. • Arta egipteană. Arhitectura. • Piramidele, • Templele. • Sculptura. • Pictura. • Muzica. • Literatura în epoca Regatului Vechi. • Literatura în perioada Regatului Mediu și în cea a Regatului Nou. • Influența Egiptului antic asupra civilizației mediteraniene.

INTRODUCERE. SUMERUL ȘI EGIPTUL

Civilizația Egiptului antic lasă impresia unei lumi închise. Înconjurat din toate părțile de frontiere naturale – deșert, mare și, în îndepărtatul sud, munți, – Egiptul părea destinat să fie izolat de restul omenirii. Resursele sale naturale l-au încurajat să manifeste tendințe autarhice. În raport cu durata istoriei sale trimilenare, relațiile comerciale externe n-au fost deosebit de intense, iar campaniile militare pe care le-a întreprins în alte țări au fost relativ puține. Ca urmare, – contacte culturale mai rare, puține idei, forme sau influențe pe care Egiptul să le fi receptat de la alte popoare. Elementele de cultură străină pe care le-a primit de-a lungul secolelor – din Nubia, din Libia, din Orientul Apropiat, – Egiptul și le-a integrat, nu s-a lăsat dominat de ele. La această izolare a contribuit și psihologia egipteanului antic, așa cum aceasta poate fi dedusă din documentele istorice, literare și iconografice: foarte atașat de tradițiile sale locale, orgolios de civilizația pe care și-a creat-o, cultivând un sentiment de superioritate morală față de alte popoare, rezistând la orice forme de asimilare, și chiar disprețuind pe străini.

La aceste aspecte se mai adaugă și o altă impresie pe care o lasă civilizația și cultura egipteană, – aceea de omogenitate, de uniformitate și de un anumit fel de imuabilitate, în care schimbările petrecute au avut totuși loc în cadrul unor acelorași forme. Acest imobilism pare cu atât mai evident cu cât se manifestă într-un cadru cultural de o durată și o longevitate unică în istoria Antichității. Dar o analiză în perspectiva evoluției istorice a Egiptului antic arată că asemenea impresii, fără a fi false, corespund doar parțial realității.

Surprinde apoi la egiptenii antici rapiditatea cu care și-au structurat formele de civilizație și de cultură, ajunse parcă dintr-o dată la un grad de plenitudine excepțională. Asemenea sumerienilor, și egiptenii au realizat prin economia lor un excedent de produse; fapt care a permis și aici un proces de diferențiere marcată a claselor sociale, crearea unor așezări urbane, a unei arhitecturi monumentale, a unui sistem de scriere, a unei complexe și puternice organizări religioase, realizări culturale, literare, artistice. Dar tot acest drum, egiptenii nu l-au parcurs singuri; au avut exemplul unei societăți mai vechi de același tip – a societății sumeriene.

Influența sumeriană în perioada acestor începuturi este recunos-

cută azi de egiptologi. Construcţiile în cărămidă, forma corpului navelor, folosirea sigiliilor cilindrice, temele artistice, „formarea unei scrieri în care ideogramele erau integrate – dar nu substituite – cu foneme" (A. Toynbee), – sunt tot atâtea mărturii ale influenţei sumeriene. Nu e mai puţin adevărat însă că această influenţă a fost de scurtă durată şi că a avut doar un rol de stimulent, de catalizator. Influenţele suferite nu au devenit imitaţii. Temele artistice sumeriene – cum observa acelaşi istoric al civilizaţiei – au dispărut în curând. În construcţii, piatra – material abundent în Egipt – a înlocuit cărămida; edificiile monumentale egiptene sunt originale ca concepţie şi execuţie; scrierea a evoluat pe un drum propriu. În căile comerciale pe care le-au deschis şi au continuat să le parcurgă, ei şi urmaşii lor, sumerienii s-au arătat mult mai îndrăzneţi, în special ca navigatori. Dar dacă pe plan economic sumerienii s-au dovedit superiori, în schimb egiptenii i-au întrecut pe plan politic, realizând – aproape chiar de la începutul istoriei lor – unificarea economică şi administrativă, politică şi culturală a ţării lor.

TREI MII DE ANI DE ISTORIE

Civilizaţia egipteană s-a dezvoltat pe un teritoriu mic: suprafaţa cultivabilă a Egiptului faraonic nu o depăşea pe aceea a Belgiei de azi. Locuitorii, mai degrabă scunzi de statură (media 1,63 m bărbaţii, 1,51 m femeile), erau înrudiţi somatic şi lingvistic cu populaţiile Africii de nord şi central-orientale. În epoca neoliticului triburile nord-africane de vânători nomazi au migrat populând Delta şi, progresiv, valea Nilului, regiuni care le ofereau posibilităţi optime şi pentru o viaţă agricolă. Ca rasă, tipul egiptean era un amestec de hamiţi şi semiţi. Au devenit sedentari, agricultori (probabil în mileniul al V-lea î.e.n.), au domesticit boul, asinul şi porcul, şi au continuat să-şi confecţioneze până târziu în epoca istorică, unelte din piatră.

Începuturile civilizaţiei egiptene, documentate arheologic, se grupează în trei faze: badariană, amratiană şi nagadiană (sau gerzeană)[1]. Prima, care se situează la începutul mileniului al IV-lea î.e.n., s-a extins din Egiptul central în majoritatea zonei meridionale.

1. După numele localităţilor în care au fost descoperirile arheologice: El Badari (în Egiptul Central), El Amrah şi Nagada (în nordul Egiptului); sau El Gerzeh din oaza Fayum, unde aşezările celor dintâi cultivatori de cereale din Egipt datează din jurul anului 4400 î.e.n.

În această perioadă se fac primele schimburi comerciale, se lucrează arama și o frumoasă ceramică neagră, cu tranziții cromatice spre brun și roșu. În faza amratiană (databilă între 3800–3600 î.e.n.) schimburile comerciale s-au extins până în Etiopia și Siria, uneltele și armele de silex erau fin lucrate, iar ceramica roșie cu o mare varietate de forme era decorată cu incizii geometrice și scene. În fine, cultura nagadiană sau cea gerzeană s-au dezvoltat din cea amratiană începând de prin 3600 î.e.n. Ceramica tipică ornamentată cu desene lucrate în roșu imita forma vaselor de piatră. Apar acum – pentru prima dată în lume – vasele de faianță[1]. Influențele Asiei Mici sunt atestate de folosirea cărămizii de lut și a sigiliilor cilindrice mesopotamiene, de reprezentarea unor animale fantastice și de apariția unei scrieri pictografice. Cultura gerzeană a continuat până la începutul epocii istorice (sfârșitul mileniului al IV-lea î.e.n.).

În această lungă perioadă numită „pre-dinastică" s-au produs diferențierile sociale în clase, teritoriul Egiptului a fost împărțit în 42 de unități teritoriale, economice, administrative și politice (numite *nome*), iar comunitățile gentilice s-au organizat în două mari state separate – un fel de uniuni de ginți – în nordul țării (Egiptul de Jos) și în sud (Egiptul de Sus).

Odată cu unirea celor două state începe epoca istorică a Egiptului, care se va împărți în trei mari perioade: a Regatului Vechi, Mediu și Nou[2]. În ce privește datarea lor, cronologia istoriei egiptene nu poate indica date certe; căci reperele cronologice cunoscute sunt date de numărul anilor de domnie a regilor din cele 31 de dinastii câte s-au succedat. Se cunoaște numai durata unei domnii, nu însă și data când această domnie a început. De aceea, în privința unei datări calendaristice nu există un consens unanim[3].

1. Denumire dată în Evul Mediu ceramicei lucrate cu această tehnică în orașul italian Faenza. Obiectele de faianță erau obținute dintr-un amestec de argilă și nisip, și arse la o temperatură înaltă – ceea ce face ca suprafața obiectului să se topească și să dea o pastă albăstruie sau verzuie. Acest procedeu a fost inventat în Egipt, care în mileniul al II-lea î.e.n. ajunsese să exporte faianță în cantități mari (vase, sigilii, statuete, obiecte de podoabă).

2. Egiptologii însă stabilesc mai multe perioade; căci Regatul Vechi este precedat de perioada *thinită*, Regatului Nou îi urmează perioada *saită* (după numele capitalelor din respectivele perioade – Thinis și Sais); iar între principalele trei epoci se intercalează prima și a doua perioadă *intermediară*; în fine, epoca *tardivă* (dinastiile XXI–XXVI), prima și a doua epocă de *dominație persană* (dinastia XXVII–XXX), și epoca dinastiei *lagide* (a XXXI-a).

3. Astfel, pentru începutul Regatului Vechi se dă data de 3400 î.e.n. (Erman, Sarton), de 3300 (J. Boulos), de 3200 (C. Daniel), de 3100 (Delorme), de 2850 (Nolli),

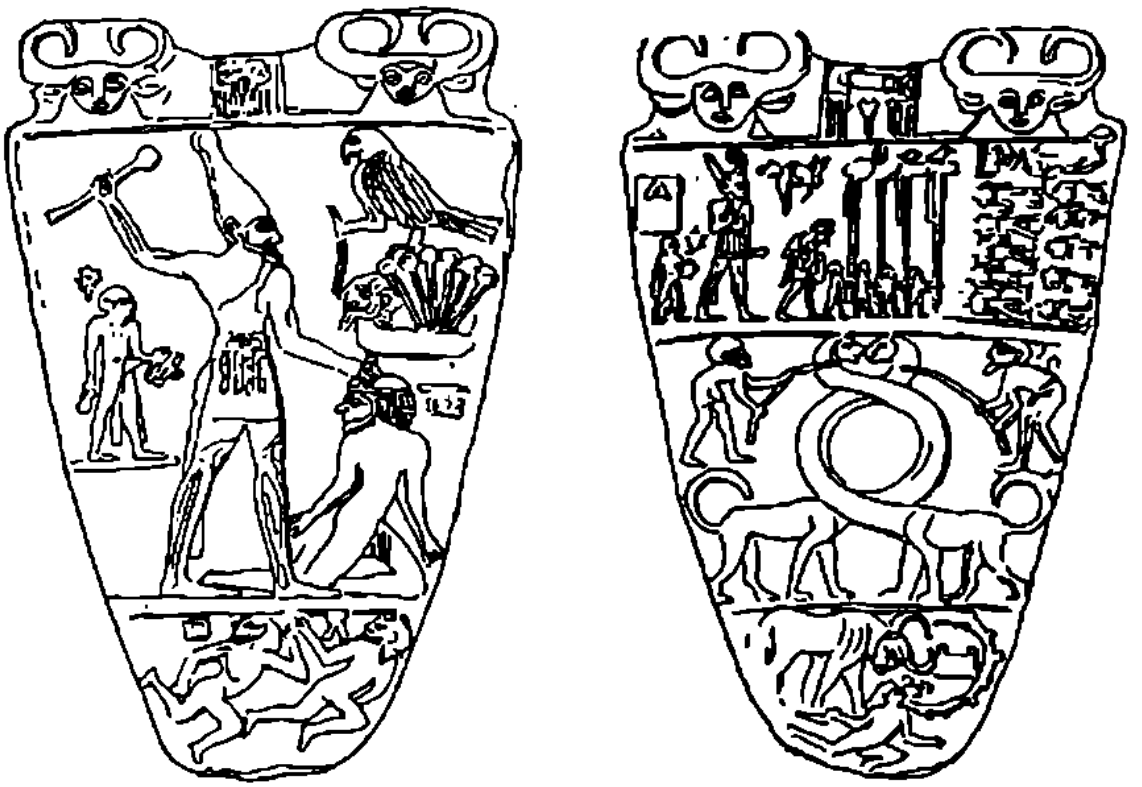

„Paleta lui Narmer" (avers şi revers). Şist din timpul dinastiei I-a. (Muzeul din Cairo).

Unificatorul celor două state (act politic care a avut loc în jurul anului 3100 î.e.n.) a fost regele din Egiptul de Jos, Menes[1], – fondatorul primei dinastii „thinite" (după numele capitalei sale Thinis, lângă Abydos.). În cursul unei lungi domnii – de 60 de ani, se pare, – Menes a pus să se sape primele mari canale de irigaţie şi a fondat la graniţa dintre cele două state oraşul Memfis (dându-i deci numele său). A condus cu succes o expediţie contra Libiei, a dat regatului său un corp de legi şi a construit mai multe temple. – În timpul celei de-a doua dinastii thinite (2890-2686 î.e.n.) Egiptul a invadat Peninsula Sinai, bogată în zăcăminte de cupru. În această perioadă construcţiile funerare subterane (de la Saqqara şi Abydos) destinate regilor, au atins deja dimensiuni impresionante, ajungând la o lungime de 83 m, cu 58 de încăperi.

ş.a.m.d. În cele ce urmează am optat pentru cronologia scurtă, propusă de J. Delorme (*Chronologie des civilisations*, Paris, 1969[3]). Tendinţa generală, azi, este de a se prefera cronologia scurtă.

1. Indentificat de unii egiptologi cu Narmer, de numele căruia este legată cunoscuta „paletă a lui Narmer", – pe care într-adevăr regele este reprezentat pe o faţă purtând coroana albă a Egiptului de Jos şi supunându-şi inamicii, iar pe cealaltă faţă a paletei, Narmer cu coroana roşie a Egiptului de Sus, reconstruindu-şi ţara. – Nu este exclus însă ca Menes să fi fost „o figură sintetică, reprezentând mai mulţi regi" (Ralph Turner)..

Ramses II (detaliu).
Muzeul egiptean, Torino.

Cu dinastia a III-a (2686–2613 î.e.n.) – numită „memfită", după numele noii capitale, – începe perioada Regatului Vechi (care, dacă includem și prima perioadă intermediară, se va încheia în 1991 î.e.n.). A fost în general o epocă de pace și de prosperitate. Statul centralizat a devenit puternic, rețeaua de canale s-a amplificat, au sporit legăturile comerciale cu Siria, Nubia și Libia; meșteșugurile s-au dezvoltat mult, în știință s-a ajuns la rezultate remarcabile, iar în artă și literatură s-au creat primele capodopere. În timpul domniei regelui Djeser (2667–2648 î.e.n.) a apărut genialul arhitect Imhotep, a cărui celebritate a făcut – fapt nemaiîntâlnit până atunci în Antichitate – să fie divinizat. Tot acum s-a construit și piramida în trepte de la Saqqara.

Epoca dinastiei a IV-a (2613–2589 î.e.n.) – epoca de culme a prestigiului monarhiei „de esență divină" – este legată îndeosebi de construcția Sfinxului din Giseh și a celor trei mari piramide ale faraonilor Kheops, Khefren și Mikerinos (după numele lor elenizate; în egipteană, Khufu, Khafra și Menkaura). – Sub dinastia a V-a (2494–2345 î.e.n.) caracterul teoretic al reglității se accentuează, templele capătă multe privilegii și libertăți; fapt care face să crească foarte mult prestigiul și influența preoților din orașul Heliopolis, devenit centrul religios al Egiptului. – În timpul dinastiei a VI-a (2345–2181 î.e.n.) faraonii, pentru a contracara efectele declinului autorității, întreprind câteva expediții militare în Palestina și Nubia, continuând să stăpânească bogata Peninsulă Sinai. În acest timp însă, în interior țara se dezmembrează în *nome* semi-independente.

Sub dinastiile VII–XI (2181–1991 î.e.n.) capitala se mută de la

Memfis la Heracleopolis. Dar autoritatea regalității absolute este acum într-o gravă decădere. În 2048 î.e.n. orașul Teba începe lupta pentru supremație contra noii capitale. În 2020 î.e.n. Egiptul supune Nubia de Jos. Dar haosul intern crește, – situație reflectată și în scrierile literar-morale ale timpului, *Profețiile lui Ipuwer* și *Învățături pentru regele Merikare*. Guvernatorii nomelor – *nomarhii* – tind tot mai mult să devină independenți și să-și transforme funcțiile atribuite personal în funcții ereditare, – fapt care duce la instaurarea unor numeroase și slabe microdinastii locale. În această perioadă de confuzie, de tulburări interne și de criză a autorității centralizate (numită „prima perioadă intermediară") s-au redactat *Textele Sarcofagelor* și prima formă a *Cărții Morților*. Printre capodoperele literare din acest timp se numără *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său*,precum și *Povestea țăranului bun de gură*.

Cu dinastia a XII-a (1991–1786 î.e.n.) începe perioada Regatului Mediu. Capitala se mută la Teba, unde Amon este acum slăvit ca zeu suprem al Egiptului. Unitatea statului se reface, administrația faraonică își recâștigă autoritatea, se construiesc numeroase monumente. Este perioada de aur a literaturii (*Aventurile lui Sinuhet*, *Povestirea naufragiatului*, ș.a.). Energicul faraon Amenemhat se impune guvernatorilor locali, acordă anumite libertăți agricultorilor și meseriașilor, și construiește un canal de navigație care lega Nilul cu Marea Roșie. Urmașii săi s-au dedicat politicii de reorganizare a puterii centrale, dar și celei de cuceriri. Sesostris III cucerește Nubia, pătrunde în Sudanul de azi, apoi în Canaan. Faraonii continuă opera de administrație internă, de recuperare a unor întinse terenuri pentru agricultură și de asanare a oazei din Fayum.

Declinul Regatului Mediu începe cu dinastiile a XIII-a și a XIV-a. Elemente numeroase din Asia Mică se infiltrează în Egipt, mișcările populare duc la dezagregarea puterii centrale a statului, în timp ce Nubia își recâștigă libertatea. În 1720 î.e.n. hiksoșii invadează Delta, introducând în Egipt calul, carul de luptă, arme noi și inaugurând o nouă și eficientă tactică de luptă.Hiksoșii își stabilesc capitala în Deltă, în orașul Avaris; jefuiesc țara, dar caută să-și însușească civilizația egipteană, preluându-i scrierea, tehnica administrativă și chiar credințele religioase. Egiptul va fi din nou împărțit în două regate: regatul memfit, din nord, din regiunea Deltei, sub autoritatea invadatorilor, și regatul teban, din sud, controlat de egipteni (dar vasali ai hiksoșilor). Dinastiile a XV-a și a

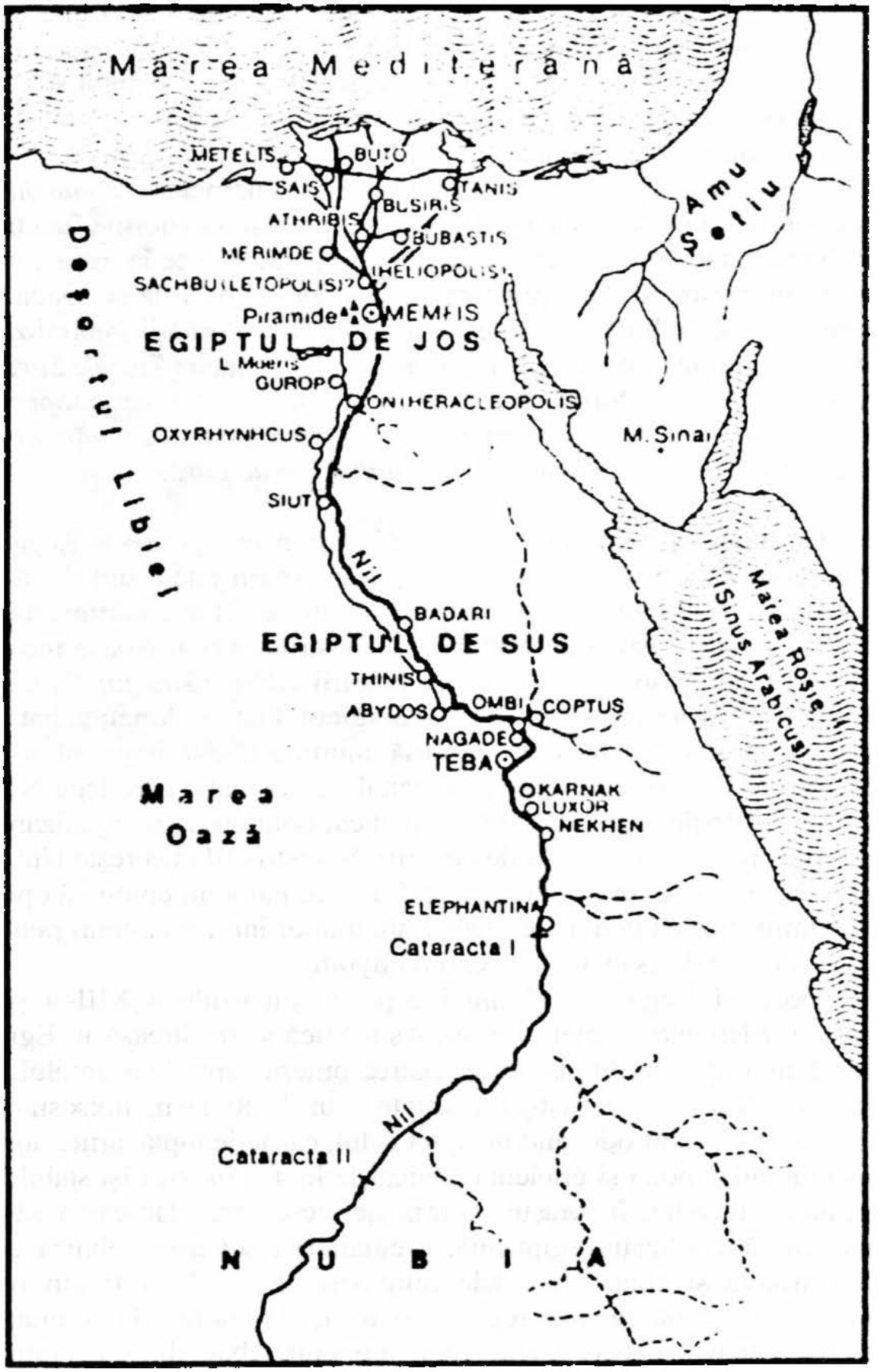

Centre ale civilizației și culturii egiptene.

XVI-a (1674-1567 î.e.n.), ale regilor hilsoşi vor stăpâni mai bine de un secol (aşa-numita „a doua perioadă intermediară").

Faraonii din Teba, ai dinastiei a XVII-a, vor întreprinde opera de eliberare a ţării şi, în anul 1567 î.e.n., hiksoşii vor fi alungaţi.

Dinastia a XVIII-a inaugurează perioada Regatului Nou (1650?-1085 î.e.n.), odată cu o hotărâtă politică de expansiune înspre regiunile Asiei Mici. Ceea ce caracterizează acestă perioadă este militarismul. Regii acestor dinastii par a-şi fi descoperit o adevărată vocaţie războinică, un orgoliu de cuceritori şi un gust de a acumula cât mai multe prăzi şi prizonieri. Tuthmosis III (1504-1450 î.e.n.) în lunga sa domnie poartă nu mai puţin de 17 războaie, în Siria, altele în Fenicia, Nubia şi Palestina, întinzându-şi autoritatea necontestată până la ţărmurile Eufratului şi impunând ţărilor supuse tributuri grele. Niciodată Egiptul nu ajunsese la o asemenea putere, opulenţă şi strălucire - despre care ne dă o imagine grandiosul templu al lui Amon din Karnak. Bogate prăzi aduce din ţara mitannienilor şi un alt mare cuceritor, Amenofis II (1450-1425 î.e.n.). Dar cu Amenofis III (1417-1379 î.e.n.) Egiptul revine la o politică de pace, care îi va permite faraonului să ridice numeroase şi grandioase construcţii, de felul magnificului templu din Luxor.

Între timp, puterea economică a templelor dedicate zeului Amon - rezultat al unor continui şi substanţiale privilegii şi donaţii, precum şi al unui eficient sistem administrativ - a făcut ca clerul teban să câştige o mare influenţă exercitată în dauna puterii regale, cu care intră acum în conflict. Contra acestei situaţii va încerca să reacţioneze, îndată ajuns pe tron, tânărul faraon Amenofis IV (1379-1362 î.e.n.) - soţul frumoasei Nefertiti, „regele eretic" care iniţiază o reformă religioasă îndreptată împotriva intereselor prea-privilegiatului şi insubordonatului cler al lui Amon, şi pentru a restabili autoritatea absolută a faraonului. Dar politica sa, lipsită de un sprijin din partea marii majorităţi a populaţiei ţării, a eşuat în faţa puterii clerului, care se coalizase şi cu nobilii deţinători de mari domenii. Reconcilierea tronului cu clerul va fi opera lui Tutankamon (1361-1352 î.e.n.).

După ce Ramses I fondează (în 1320 î.e.n.) dinastia a XIX-a, faraonul Ramses II (1304-1234 î.e.n.) - marele constructor al splendidelor temple din Teba, Karnak, Abydos şi Abu Simbel în Nubia, - în ambiţia sa de a recuceri Siria s-a ciocnit de puterea militară a hitiţilor. I-a învins în bătălia de la Kadeş, dar a preferat să încheie pace (1284 î.e.n.) când s-a ivit un alt duşman, mai periculos:

asirienii. Spre a asigura liniște țării el a căutat, printr-o perseverentă și abilă activitate diplomatică, să stabilească un eficace joc de alianțe. Dar echilibru astfel creat a început să se clatine când, din nord, și-au făcut apariția la frontiera maritimă a țării triburile nomade, de populații eterogene din bazinul Mediteranei, rămase în istorie sub numele de „Popoarele Mării". Urmașii lui Ramses II vor rezista un timp cu succes.[1] Dar în curând grave tulburări interne, mișcări populare și conspirații de palat, vor aduce țara - în timpul neînsemnaților regi ai dinastiei a XXI-a (1085-945 î.e.n.) - într-o jalnică stare de decadență. - Cu aceasta, epoca Regatului Nou a luat sfârșit.

Ocupând țara, comandanții trupelor de mercenari străini din armata egipteană vor reuși să pună mâna pe putere și să întemeieze o dinastie libiană - a XXII-a (945-924 î.e.n.) - care va stăpâni Egiptul mai bine de două secole. În această perioadă, meșteșugurile (în primul rând metalurgia) și comerțul cunosc o relativă dezvoltare; dar în sud începe o gravă acțiune de dezmembrare a statului. Vechiul regat al Nubiei se eliberează de sub dominația - între timp restabilită - egipteană; se consolidează, în timpul dinastiilor XXII-XXIV (759-716 î.e.n.). Unul din căpeteniile nubiene, etiopianul Șabaka, ocupă Teba și întemeiază o dinastie etiopiană (a

Care de luptă ușoare egiptene.

1. Mai ales Ramses III, care a edificat și frumoasele temple de la Medinet, Haba și complexul de temple de la Karnak. Ramses III a întreprins campanii victorioase în Libia, iar în 1190 î.e.n. a învins „Popoarele Mării", care încercaseră să invadeze Egiptul în 1200 î.e.n. - dată și a fondării dinastiei a XX-a.

XXV-a, 716-664 î.e.n), care va domni cam un secol peste întregul Egipt. În 666 î.e.n. Assurbanipal cucereşte Egiptul până la Teba. Asirienii îl sprijină pe Psametic I, un nobil libian din oraşul Sais, din zona Deltei, care întemeiase dinastia a XXVI-a (664-525 î.e.n.), numită *saită*. Sub această dinastie Egiptul îşi intensifică legăturile comerciale şi culturale cu numeroase ţări, mai ales cu grecii, pe care i-a protejat îndeosebi. După ce în 663 î.e.n. asirienii au pustiit Teba, Psametic I a eliberat Egiptul cu ajutorul mercenarilor greci.

În anul 525 î.e.n. perşii invadează şi cuceresc Egiptul. Regele Cambise întemeiază dinastia a XXVII-a, care va domni până în 404 î.e.n., când perşii vor fi alungaţi. Faronii dinastiilor XXVIII-a şi a XXX-a vor domni peste întregul Egipt; până în 342 î.e.n., când perşii ocupă din nou ţara, jufuind-o crunt şi instaurând satrapiile lor atât de odioase. Încât, după zece ani, când Alexandru Macedon va intra în Egipt, el va fi primit ca un adevărat eliberator; iar oracolul zeului Amon îl va declara „fiul zeului" şi îl va recunoaşte ca succesor legitim la tronul faraonilor. Mândru de această supremă distincţie pe care Egiptul i-o acorda, Alexandru Macedon a fondat, în semn de gratitudine, oraşul care îi va purta numele - Alexandria - şi care în acelaşi timp va constitui actul de naştere al unui Egipt nou: Egiptul elenistic.

ECONOMIA. AGRICULTURA. HORTICULTURA

De la prima sa cataractă (de la Assuan) până la vărsarea sa în Deltă, Nilul are o lungime de aproximativ 700 km. După inundaţia sa de la sfârşitul verii (inundaţie care dura o lună şi jumătate sau două luni) şi până la retragere, apele fluviului îşi lăsau nămolul pe o zonă a cărei lăţime varia între 10 şi 50 km[1]. Acest nămol vegetal şi mineral, îngrăşământ natural perfect, asigura o deosebită fertilitate a solului (încât se pare că încă prin 1600 î.e.n. s-au obţinut două recolte pe an).

Baza economiei Egiptului era agricultura. Principalele cereale cultivate erau orzul (în mai multe varietăţi) şi două varietăţi de grâu. Fertilitatea excepţională a pământurilor a făcut ca şi în timpul lui Ramses II productivitatea lor să fie - cu tot modul primitiv de exploatare - aproape egală randamentului său de azi. Pentru arat (un

1. Astfel că terenul cultivabil al Nilului de Sus se întindea pe aprox. 13.000 km^2, iar al Deltei, pe o suprafaţă de 18.000 km^2.

Vânătoare de păsări în deltă.
Pictură murală. (British Museum, Londra).

arat superficial, terenul fiind mâlos, umed) țăranii foloseau un fel de săpăligă sau de casma de lemn, eventual cu lamă de piatră; sau (începând din mileniul al III-lea î.e.n.) un plug de lemn, cu brăzdarul tot de lemn, sau de aramă[1]. (Săpăliga sau plugul erau trase de vaci, asini, catâri, sau chiar de oameni). După semănat, o turmă de oi sau de porci era pusă să străbată în lung și în lat arătura, astfel încât să îngroape semințele cu picioarele lor. Secerișul - care se făcea de grupuri de secerători și care era uneori însoțit și de muzică - avea loc în luna aprilie sau mai. Spicele erau tăiate (cam la

1. Sau de bronz; în nici un caz de fier, metal „blestemat", interzis de religie. Fierul va fi folosit în Egipt abia în epoca romană.

jumătatea paiului) cu seceri de lemn, în care erau înfipte bucăţele ascuţite de silex, colţi, dinţi, dând tăişului secerii aspectul de ferăstrău. La aria de treierat, stratul de spice era îmblătit de copitele vitelor – vaci, boi, asini. Paiele şi pleava erau folosite, amestecate cu lut, pentru cărămizi. Grăunţele erau apoi vânturate şi trecute prin ciur. Scribii, funcţionarii fiscului, măsurau cantitatea de grâne obţinută şi percepeau cota cuvenită; după care orzul şi grâul erau însilozate.

Herodot spunea că Egiptul este un dar al Nilului[1]. Pământurile atât de roditoare ale acestei ţări îl puteau impresiona uşor pe cel venit din stâncoasa şi arida Grecie, desigur. Dar totodată Nilul era şi un stăpân exigent, tiranic şi capricios. Revărsarea insuficientă sau, dimpotrivă, creşterea excesivă a apelor sale provoca uneori ani grei de secetă, ori de mari inundaţii în anumite regiuni întinse ale ţării. La aceste calamităţi naturale se mai adăugau şi altele: şoarecii de câmp şi vrăbiile, norii pustiitori de lăcuste, avida ierbivoră antilopa africană, sau turmele de hipopotami care în timpul nopţii invadau ogoarele şi distrugeau recolta. Apoi, lipsa de întreţinere a digurilor şi a canalelor de irigaţie – situaţie frecventă în epocile de tulburări politice – provoca de asemenea foamete[2]. În regiunile din deşert foametea era o realitate aproape permanentă. În orice caz, „darul Nilului" era obţinut de plugar plătindu-l greu, – cu condiţiile în care efectua muncile agricole, precum şi cu grelele lucrări pe care era obligat să le facă. Erau lucrări mari de asanare a zonelor mlăştinoase, de construcţie şi întreţinere a canalelor şi digurilor[3], de nivelare a movilelor de aluviuni vechi, de umplere a unor depresiuni sau a unor scobituri, de amenajare a ostroavelor fluviului, sau de săpare a unor mari bazine-rezervoare (cum era, de ex., imensul lac de acumulare de la Fayum). Toate aceste lucrări erau dirijate şi controlate de stat.

După cereale, al doilea loc ca importanţă în economia Egiptului îl ocupa inul (a cărui cultură s-a dezvoltat intens începând din mileniul al III-lea î.e.n.). Grăunţele de in erau folosite în alimentaţie,

1. „Egiptul... este pentru egipteni un pământ dobândit şi un dar al fluviului" (*Istorii*, II, 5).

2. În timpul dinastiei a XX-a – „în anul hienelor când ne-a fost foame" cum menţionează un text al timpului – mormintele au fost jefuite de obiectele de argint pentru ca, vânzându-le, să se cumpere grâu pentru populaţie (cf. J. Yoyotte).

3. În unele părţi ale Egiptului asemenea lucrări începuseră cu mult înainte de 3000 î.e.n. Dar în mod organizat şi generalizat, ele datează începând cu dinastia a III-a, când au fost posibile datorită apariţiei statului unic centralizat.

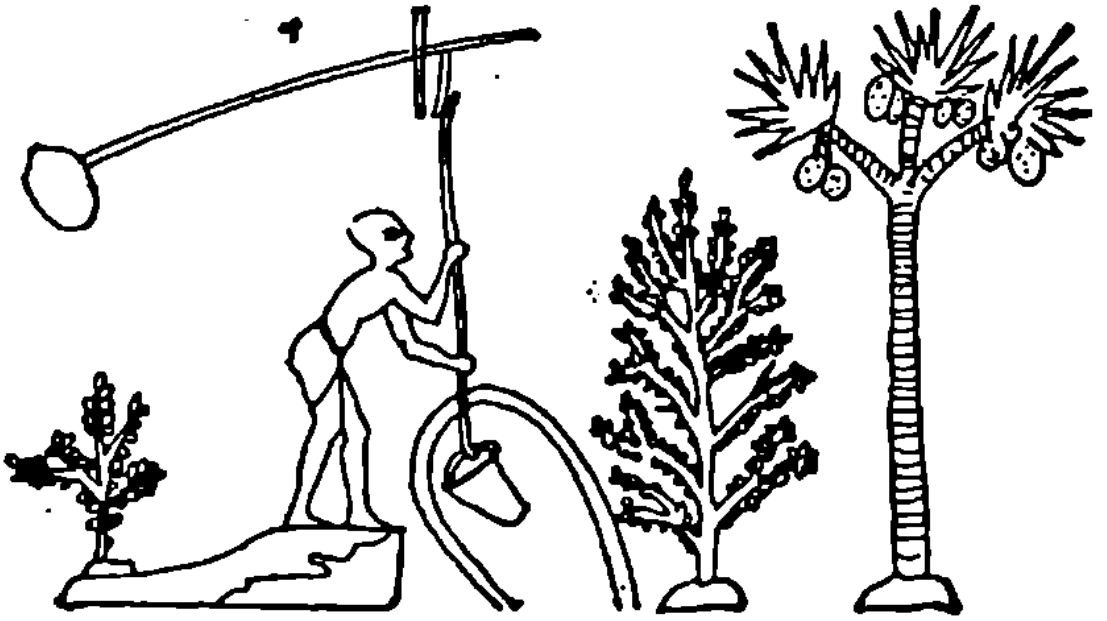

Țăran egiptean scoțând apa pentru irigație.

precum și în medicină. Originar din Asia Mică, inul era planta textilă aproape unică[1], întrebuințată de egipteni pentru confecționarea articolelor de îmbrăcăminte. (Pielea sau împletiturile vegetale erau folosite rar; iar lâna oii era interzisă de religie ca fiind „impură"). Procedeele de semănare și de recoltare a inului erau relativ avansate.

Începând din mileniul al III-lea s-au dezvoltat în Egipt grădinăritul, pomicultura și viticultura. În grădinile permanente se cultivau sistematic bobul și lintea, fasolea și mazărea, ceapa și usturoiul, pepenii și dovlecii, dar mai ales lăptuca. Dintre fructe – smochinele și curmalele, rodiile, nuca de cocos și fructele de sicomor. Vița de vie, adusă din Asia Mică, era răspândită în Egipt încă înainte de 3200 î.e.n. În timpul dinastiei a XVIII-a – deci începând cam de prin 1600 î.e.n. – fusese introdus în Egipt și măslinul, care a continuat însă să rămână o raritate. (Undelemnul de măsline se importa mai ales din Siria și din Palestina). – Pe lângă plantele cultivate, țăranul egiptean culegea de pe câmp și plante comestibile spontane: ierburi (de ex., țelina), papirus, rizomi comestibili (precum și plante ornamentale sau medicinale).

1. Bumbacul era importat. În Nubia, unde creștea în stare semisălbatică, bumbacul a început să fie folosit mai mult către începutul erei noastre. Din sec. III-V e.n., în Egipt cultura bumbacului a devenit și a rămas până azi cea mai importantă cultură..

FLORA ŞI FAUNA. CREŞTEREA ANIMALELOR

Vegetaţia Egiptului antic nu era prea bogată – cu excepţia regiunii Deltei şi a celor cinci mari oaze[1]. În Deltă, în marile mlaştini şi pe locurile canalelor părăsite, trestia, lotusul şi papirusul creşteau din abundenţă.

Rizomul făinos al lotusului (plantă azi extrem de rară în Egipt) – cu cele două varietăţi: lotusul alb, cu miros neplăcut, şi lotusul albastru, cu parfum suav – era folosit în alimentaţie[2]. Papirusul[3] – din sec. XI e.n. dispărut complet în Egipt – plantă înrudită cu trestia şi care atingea înălţimea obişnuită de 3–4 m, avea o mulţime de întrebuinţări. Din papirus se construiau bărci, se împleteau funii şi coşuri, se confecţionau sandale, se ţeseau rogojini, partea de jos a tulpinei era comestibilă, iar din măduva tăiată în fâşii se prepara faimoasa „hârtie" care îi poartă numele. – Păduri, în Egipt, existau numai de salcâmi, palmieri, tamarini şi sicomori, cu lemnul lor spongios, puţin rezistent. Lemnul pentru construcţii sau pentru mobile mai pretenţioase – pinul, cedrul – se aducea din Nubia, Siria şi Liban.

În epoca arhaică, fauna Egiptului şi a zonelor geografice învecinate era foarte bogată. În Deltă şi în regiunile apropiate erau elefanţi, rinoceri, mistreţi, cerbi, capre negre, mufloni, tauri şi măgari sălbatici, antilope, gazele. În zonele de deşert şi în oaze – lei, pantere, gheparzi, râşi, hiene, şacali, girafe, struţi; iar în apele Nilului – crocodili şi hipopotami. În epoca Regatului Nou, prin Deltă şi de-a lungul Nilului mai rătăceau încă turme de bouri – vânatul de prestigiu al faraonilor şi nobililor.

Încă de pe la începutul mileniului al V-lea locuitorii văii Nilului aveau pe lângă gospodăria lor câini, porci şi capre, oi, boi şi vaci. Nu

1. Unde viticultura şi creşterea unui soi de măgari mici deţineau un rol important. În antichitate, oazele erau cultivate mai intens şi erau mult mai populate decât azi; fapt dovedit de prezenţa a numeroase temple şi necropole în aceste oaze.

2. Lotusul era socotit de egipteni cea mai desăvârşită dintre flori. În timpurile Regatului Nou a fost botezat, poetic, „frumosul" – în egipteana veche *nanufar*; cuvânt care s-a transmis unora din limbile europene prin intermediul arabilor.

3. Cuvântul grecesc *papyros* derivă, se pare, din cuvântul egiptean *papiuro* (= „regalul"). – „Papirusul va deveni imaginea viguroasă a lumii în gestaţie; transformat în coloana galbată, suportă templul, cadru al renaşterii zilnice a Universului. Semn de bucurie şi de tinereţe..." (J. Yoyotte). – Azi, papirusul nu mai creşte decât în Sicilia şi în Uganda.

este vorba totuși, la această dată, decât de o „selecție empirică a speciilor". Abia de la începutul, sau numai de la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n. se poate vorbi de o adevărată domesticire a animalelor. Astfel, egiptenii au domesticit nu numai câinele, boul și oaia, asinul, porcul sau pisica[1], ci și antilopa, gazela, țapul sălbatic și hiena (care era îngrășată și consumată). Dar în timpul Regatului Mijlociu au renunțat la aceste animale din deșert, care după un început de domesticire, când scăpau din țarcuri reveneau repede la starea lor inițială de sălbăticie. Cămila și bivolul vor fi introduse în Egipt abia în epoca romană.

Creșterea vitelor era răspândită mai mult în Deltă. În restul țării, terenul de pășunat trebuia redus la minimum, pentru a se lăsa cât mai mult loc pentru agricultură. Expedițiile militare nu vor neglija niciodată să aducă, drept pradă de război, și turme mari de oi, de comute, de cai. Calul (adus de hiksoși) va fi folosit numai pentru tracțiune, în timp de pace sau în război (la carele de luptă), dar niciodată călărit. – Păsările de curte erau: porumbeii, cocorul, gâsca și rața. Găina și cocoșul, domesticite de mult în Palestina, nu-și vor face apariția în Egipt decât foarte târziu.

Mai multe specii de boi fuseseră domesticite în Egipt. Egiptenii erau mari consumatori de lapte; dar vacile îi erau de ajutor țăranului și la arat. Boii erau folosiți și la tracțiunea marilor blocuri de piatră pentru obeliscuri sau la construcția piramidelor și templelor. Vacile de lapte – care erau venerate în tot Egiptul – nu erau niciodată animale de sacrificii.

ȚĂRANII

În structura societății egiptene elementele de bază erau țăranii, meșteșugarii, negustorii (mai puțin) și sclavii. Categoriile suprapuse le constituiau scribii, preoții, nobilii, militarii; iar în vârful piramidei sociale – regele.

Țăranul ducea viața pe care am văzut-o. Cel din Deltă însă era mai puțin supus corvezilor, obligațiilor de tot felul și abuzurilor administrației decât cel din valea Nilului; avea și o gospodărie ceva mai înstărită, și o alimentație mai îndestulătoare. În mica lui grădină cultiva zarzavaturi și fructe – dar nu avea voie să taie nici un pom, chiar din livada sa, fără aprobarea vizirului.

1. Folosită și la vânatul păsărilor. La vânătoarea în deșert erau folosite și hienele; sau (ca în Europa Evului Mediu), ghepardul.

Tot pământul Egiptului aparținea de drept faraonului. Acesta dăruia suprafețe mari templelor, membrilor familiei sale, sau – în beneficiu – funcționarilor superiori ai statului (care le administrau și încasau venituri, ca salariu pentru funcțiile pe care le îndeplineau), precum și ostașilor mai meritorii. Aceste pământuri erau lucrate fie de sclavi, fie – mai cu seamă – de țărani liberi (ca salariați, sau în dijmă). Țăranii puteau deține și ei mici suprafețe de pământ propriu.

În practică, proprietatea privată era recunoscută. Dar respectarea principiului conform căruia tot teritoriul Egiptului aparținea faraonului, îi permitea oricând acestuia să confiște un teren. Norma fundamentală era: „Nici o posesiune, oricine ar fi fost posesorul, nu se justifica dacă nu era însoțită de îndeplinirea de către posesor a unei funcții în stat" (M. G. Pelayo).

Exista deci și un fel de proprietate privată. Căci, încă din timpul Regatului Vechi, nobilii – membrii casei regale, sau cei proveniți din rândurile înalților demnitari – dețineau domenii întinse, mari turme de vite, bunuri mobile și imobile, de care dispuneau în mod liber (le puteau vinde, dărui sau lăsa moștenire copiilor lor). În epocile tulburi, de declin a puterii regale, anumite grupuri, atât din înalta ier-

Șeicul el Beled. Statuie în lemn din epoca Regatului Vechi. (Muzeul din Cairo).

arhie clericală cât și din nobilime, au profitat și și-au însușit terenuri din domeniile regelui. Totuși, aceste cazuri și forme de proprietate privată erau cu totul neînsemnate în economia generală a statului. Egiptul a ținut întotdeauna să-și păstreze această formă, de *economie statală*. Ceea ce corespundea pe deplin realității; căci statul, pe lângă domeniile care îi aparțineau direct (cele ale Palatului), sau indirect (cele ale templelor), era el cel care administra, controla și repartiza atât mijloacele de producție, cât și bunurile de consum (cf. J. Yoyotte).

Teritoriile ocupate de egipteni în alte țări, precum și beneficiile militare rezultate în epoca Regatului Nou, constituiau o formă de proprietate a faraonului. De asemenea, toți sclavii aparțineau – la început – faraonului. Patrimoniul Palatului se compunea din pământuri, ateliere meșteșugărești și prăvălii; din produsele provenite din comerțul exterior, din intrările fiscale percepute ca tribut, precum și din corvezile de la care erau exceptați numai scribii, înalții demnitari și preoții. – Proprietățile templelor însumau cel puțin 20% din suprafața cultivată a țării, pe lângă numeroase și consistente alte bunuri[1].

Condiția țăranului egiptean și modul său de viață au rămas aproape neschimbate de-a lungul secolelor. Și uneltele, și mijloacele sale de producție au rămas – cu mici și neînsemnate modificări – aceleași. În timpul pe care i-l lăsau liber muncile câmpului și corvezile, țăranul împletea frânghii, își lucra rudimentara îmbrăcăminte și încălțăminte, sau își confecționa tot atât de rudimentarele unelte agricole. Pentru a-și lucra micul ogor trebuia adesea să închirieze vitele necesare de la vreun păstor, sau de la administrația domeniilor (Palatului, templelor sau nobililor). Periodic, scribii îi făceau recensământul animalelor pe care le avea și pentru care trebuia să plătească un anumit impozit.

Mărturiile literare ale timpului prezintă în culori negre viața mizerabilă a țăranului, mereu supus nu numai primejdiilor și ca-

1. Iată (după M.G. Pelayo) în ce consta patrimoniul unor temple în epoca lui Ramses al III-lea:

	Templul din Teba	*din Heliopolis*	*din Memfis*
Oameni	81.322	12.963	3.079
Animale	421.362	45.544	10.047
Grădini	433	64	5
Câmpuri	2.393 km^2	441 km^2	28 km^2
Bărci mari	23	3	2
Cariere de piatră	46	5	–
Sate	65	103	1

lamităţilor naturale, ci şi feluritelor abuzuri şi silnicii ale creditorilor, ale fiscului, ale celorlalţi slujbaşi ai stăpânirii, şi ale soldaţilor ei – situaţii pe care cu atâta amărăciune le relatează, de pildă, *Povestea ţăranului bun de gură* (tradusă de C. Daniel în volumul *Gândirea egipteană antică în texte*).

SCLAVII

Sclavia în Egipt se prezintă în forme particulare. Statutul social şi juridic al sclavilor era diferit aici de cel din alte ţări ale antichităţii. Nu erau total lipsiţi de drepturi legale, ca la romani; iar în economia Egiptului munca sclavilor nu avea o importanţă esenţială.

Proveneau din rândurile prizonierilor de război, sau erau cumpăraţi de la negustorii sirieni de sclavi; dar numeroşi erau şi ţăranii liberi care erau nevoiţi să se vândă singuri ca sclavi debitorilor lor când nu-şi puteau plăti datoriile contractate. În cazul din urmă, în contractul încheiat între cel înrobit şi noul său stăpân era prevăzut atât termenul de înrobire, cât şi posibilitatea ţăranului de a se răscumpăra. Felul acesta specific de înrobire, regimul diferenţiat de tratament al diferitelor categorii de sclavi, precum şi confuzia creată de faptul că în textele egiptene cuvântul „sclav" era folosit şi în sensul de „supus" sau de „slujitor", – au făcut ca însăşi existenţa sclaviei aici să fie pusă la îndoială de către unii egiptologi.

Dar sclavia, fără îndoială, exista – în forme locale specifice[1]. Sclavii puteau fi vânduţi, închiriaţi pe un timp limitat (de pildă, sclavele tinere pentru câteva zile), lăsaţi moştenire, – dar şi eliberaţi, după ce stăpânul lor semna în acest sens un act oficial. Documentele timpului arată că preţurile erau foarte ridicate, – ceea ce ar putea lăsa să se creadă că numărul sclavilor nu ar fi fost foarte mare[2]. Totuşi, în secolul al XII-lea î.e.n., numai templele din Teba aveau 86.000 de sclavi din prizonierii de război, dăruiţi templelor de faraoni. (Căci prizonierii de război aparţineau de drept faraonului). Dar sclavii din Egipt aveau şi o serie de drepturi. Cei străini puteau să-şi adauge un nume egiptean, sau să se căsătorească cu egiptence, respectiv cu egipteni liberi; aveau dreptul să deţină bunuri şi să dispună liber de

1. La început existau şi sclavi egipteni de origine (debitorii insolvabili); dar în epoca Regatului Nou se pare că toţi sclavii erau numai străini; unii erau veniţi în cadrul tributului vărsat Egiptului de ţările supuse.

2. Deşi putea fi vorba, în acest caz, de meşteşugari (inclusiv de artişti) foarte pricepuţi, vânduţi la preţuri foarte mari.

ele (căci unii earu foarte buni meșteșugari); să posede exploatări agricole și să le lase moștenire fiilor lor, și chiar să-și angajeze servitori; sclavii domestici erau admiși – ca la greci – să ia parte la actele de cult pentru cinstirea strămoșilor stăpânilor lor. În epoca elenistică existau chiar sclavi care dețineau funcții publice (dar în acest caz, desigur că stăpânul reținea o bună parte din retribuția primită de sclavul-funcționar).

Sclavii erau folosiți la treburile domestice, sau în ateliere meșteșugărești (ale Palatului și ale templelor); mai puțin în agricultură, unde era preferată munca salariată a zilerului țăran; și incomparabil mai mult în mine și în carierele de piatră, precum și – în mod preponderent – la executarea marilor construcții. Munca celor din mine și din cariere era infernală. „Osândiții care lucrează acolo au picioarele încătușate și trudesc fără încetare ziua și noaptea.N-au dreptul la odihnă și se iau măsuri strașnice ca să nu poată nici unul fugi, în nici un chip" (Diodor, III, 12). Cu toate acestea, cazurile de fugă nu erau rare; și de aceea, pentru a putea fi recunoscuți de stăpânii lor sclavii erau însemnați cu fierul roșu.

MEȘTEȘUGURILE

Marea bogăție naturală a Egiptului erau carierele de piatră. Piatră de construcție sau piatră pentru lucratul vaselor, statuilor și statuetelor, – granit (în regiunea Assuan, granit roz, cenușiu și negru), bazalt, calcar (care se găsea peste tot), gresie, cuarț roșu (care semăna cu lemnul de cedru); apoi diorit, porfir, alabastru, onix, serpentină, ș.a. Faraonul trimitea expediții alcătuite din mii de oameni ca să aducă piatra mai rară din regiuni îndepărtate.

Pregătirea blocurilor de piatră necesare construcției marilor piramide a atins un nivel tehnic excepțional, și încă cu mijloace atât de rudimentare de lucru, în acele timpuri îndepărtate când uneltele de bronz sau de fier lipseau cu desăvârșire[1]. După desprinderea lor din masiv, blocurile erau trase pe sănii sau pe rulouri de lemn (uneori transportul se făcea și cu ajutorul unor bărci mari, pe Nil) până la locul construcției, unde erau fasonate și șlefuite. Ridicarea

1. Desprinderea din masiv și tăierea blocurilor se făcea prin încălzirea la o temperatură înaltă a stâncii, peste care se turna apoi apă rece; în crăpăturile rezultate se introduceau pene sau dălți de piatră. O altă tehnică era următoarea: cu un sfredel de cuarț se făceau mai multe găuri, în linie pe direcția dorită; în ele se introduceau bucăți rotunde de lemn de salcâm, peste care se turna apă; apa umflând aceste pene de lemn, producea crăparea pietrei.

Scenă dintr-un atelier egiptean de pregătire şi turnare a bronzului.

lor la înălţime se făcea pe rampe de pământ bătut, amenajate în acest scop şi apoi înlăturate.

Munca în mine (exclusiv pe contul statului, singurul proprietar de mine) era şi mai dură. Cuarţuri aurifere se găseau în minele deşertului situat între Nil şi Marea Roşie. Aur se aducea şi din minele din Nubia[1], sau provenea din tributul impus sirienilor. Argintul - metal inexistent pe teritoriul Egiptului, totdeauna importat - era, în epoca Regatului Vechi, mult mai căutat şi mai scump decât aurul. Puţine au fost obiectele de argint depuse în mormintele de dinaintea epocii Regatului Nou; dar după 1950 î.e.n. folosirea argintului a devenit mult mai frecventă.

Din minele aflate în regiunea munţilor Sinai se aduceau şi pietre semipreţioase, - turcoaza, lapislazuli, ametistul, malahita, feldspatul verde, granatul, amazonita, ş.a. Judecând numai după cantitatea, dar şi după excepţionala calitate a execuţiei obiectelor lucrate din aceste metale şi pietre, numărul meşteşugarilor argintari, bijuteri, şlefuitori, trebuie să fi fost considerabil[2].

1. „Ţara aurului"(în egipteana veche cuvântul *nub* însemna „aur"). - Cu foi de aur - considerat metal sfânt, care dădea nemurirea divină - se placau uşile templelor, mobilierul de cult, tronul regal (de ex. al faraonului Tutankamon) vârfurile obeliscurilor, măştile şi imaginile zeilor sau ale faraonilor. Dar această „carne a zeilor", cum este numit aurul într-un text (iar argintul - „oasele zeilor") servea faraonilor din Regatul Nou să-şi şi decoreze demnitarii cu „coliere de aur", iar pe ofiţerii bravi, cu „muşte de aur".

2. „Statuile de lapislazuli veritabil şi turcoaze erau în număr de 13 568; cele din aur şi alte metale scumpe atingeau jumătate din această cifră" (P. Montet).

Dintre metalele curente, plumbul era folosit foarte rar de egipteni (spre deosebire de asiro-babilonieni). Cositorul era importat; obiectele de bronz găsite - în compoziția căruia intra cositorul - datează chiar de la începutul Regatului Nou. - Dar în Egipt metalurgia a fost mult mai înapoiată decât în Mesopotamia (cu excepția lucratului bijuteriilor). Bronzul apare aici cu o mie de ani mai târziu (cam prin 2000 î.e.n.); iar fierul, în prima jumătate a mileniului I î.e.n. Dealtminteri, lipsea și lemnul, combustibilul necesar cuptoarelor și forjelor. În turnătorii și la forje (care aparțineau statului sau templelor), turnătorii și făurarii lucrau folosind mijloace mult mai rudimentare decât cele din Orientul Apropiat.

Printre celelalte meșteșuguri, cel al ceramicei artistice, al vaselor decorate, a rămas la un nivel foarte modest în Egipt; în schimb, meșteșugarii egipteni lucrau admirabile vase de piatră, de forme variate, elegante și din diferite varietăți de piatră. Egiptenii erau renumiți în lumea antică prin țesăturile lor de in, cu care statul realiza un mare volum de export: pânzeturi pentru rochii și șorțuri, giulgiuri și bandaje pentru morți, pânze de bărci, țesături pentru așternuturi, pentru pansamente, ș.a.m.d. Încă din perioada Regatului Vechi realizaseră o mare varietate de tipuri de țesături - albe, colorate, cu desene, sau pictate cu scene figurate, în mai multe culori.

Cu toate acestea, meșteșugarii egipteni (cu excepția celor care executau obiecte artistice, întru glorificarea regelui, a familiei și a înalților săi demnitari, sau a zeilor, - și care erau răsplătiți generos) nu se bucurau, ca în societatea grecească de mai târziu, de considerație și prețuire. Asemenea țăranilor, erau adeseori victimele multor injustiții, exploatări și abuzuri din partea slujbașilor statului sau ai templelor. Cât despre condițiile inumane de viață ale muncitorilor și meșteșugarilor egipteni, nimic nu ne dă o imagine mai fidelă și mai limpede decât scrierile atât de patetice ale vremii; în special cea intitulată (și având peste 220 de rânduri) *Învățăturile lui Duauf către fiul său Kheti* (Regatul Mediu) și scrierea cunoscută sub titlul - cam impropriu - *Satira meșteșugurilor* (Regatul Nou).

COMERȚUL

În Egiptul antic, comerțul era aproape în întregime un comerț de stat. Comerțul exterior, cel puțin, era organizat și controlat exclusiv de stat. Chiar din epoca Regatului Vechi Palatul regal organiza

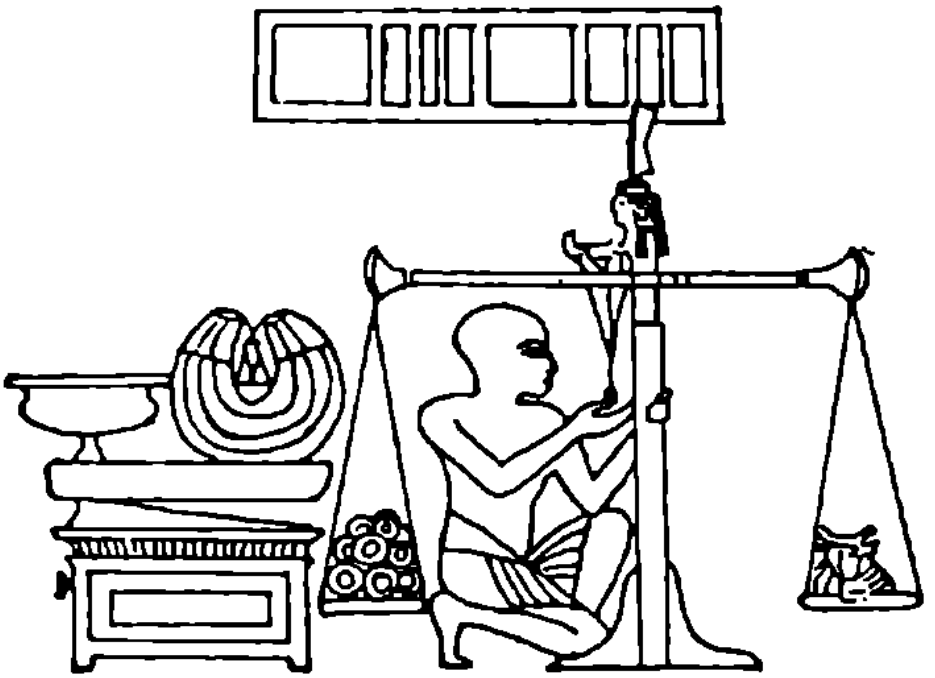

Negustor egiptean cântărindu-şi marfa.

adevărate expediţii comerciale, sub conducerea unui fiu al regelui sau a unui demnitar superior. Grupuri mici de trimişi, înarmaţi, călătoreau – fie pe uscat, fie pe mare – până în regiuni îndepărtate: la Byblos, pe ţărmul fenician, în Nubia, în Punt (Somalia de azi), în Siria şi în alte părţi ale Orientului Apropiat. De acolo aduceau, în troc, mărfurile căutate.

Principalele articole de care Egiptul ducea lipsă – arama, bronzul, argintul, şi în specil lemnul pentru construcţii – erau fie luate ca pradă în timpul campaniilor militare, fie primite ca tribut de la popoarele supuse, fie negociate de împuterniciţii regelui sau ai templelor. Aceştia tratau şi cu negustorii străini care navigau de-a lungul coastei Mării Roşii. Palatul şi marile temple îşi aveau propriile lor flote comerciale[1]. Negustorii străini – de obicei greci sau fenicieni) – nu erau acceptaţi în Egipt decât foarte rar şi cu mare greutate. Chiar la o dată târzie (în secolele VII–VI î.e.n.) li se fixau anumite puncte obligatorii pentru tranzacţiile pe care le operau şi erau supuşi unui control foarte sever.

Egiptul putea exporta grâne, ţesături de in, peşte uscat, pielărie, aur, vase artistice de piatră, precum şi foi de papirus care erau apoi

1. Spre sfârşitul perioadei Regatului Vechi corăbiile egiptene – cu pânze, cu punte de comandă, cu cabine şi cu numeroşi vâslaşi – ajunseseră să atingă o lungime chiar de 30 m..

difuzate în Orientul Mijlociu și în lumea grecească. Negustorii regelui și ai templelor aduceau în schimb – pe lângă lemnul și metalele amintite mai sus – untdelemn, vin, arme, aromate, purpură, ceramică de artă și obiecte de fildeș.

Negustorii întâmpinau imense greutăți în drumurile lor. Pe uscat, pe drumurile impracticabile, transportul mărfurilor se făcea numai cu măgari și catâri; pe Nil - lipsă de porturi, bancuri de nisip, stânci, vârtejuri, insule, curenți repezi, crocodili și pitoni. Deosebit de grea era pentru negustori navigația și pe Marea Roșie (abordată de pe la mijlocul mileniului al III-lea î.e.n.), pe ale cărei coaste nu existau puncte de aprovizionare, nici cu hrană, nici măcar cu apă.

Negustori propriu-ziși, care să practice liber și să trăiască din veniturile lor comerciale, nu existau nici pe piața internă, decât foarte puțini, desfăcând mărfuri de mică valoare și fiind totdeauna controlați de administrația statului. Și aceștia însă erau mai degrabă niște intermediari, și uneori – probabil – chiar niște slujbași ai Palatului sau ai templelor. În interiorul țării bunurile circulau aproape numai pe baza schimbului în natură, practicat atât în orașe cât și la târgurile rurale. Totuși, chiar înainte de mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. evaluarea mărfurilor schimbate în natură era făcută pe baza unei bucăți-etalon de metal (aramă, argint, aur), cu greutate fixă; piese care, probabil înainte de secolul al VIII-lea „erau ștampilate de trezoreria unui mare templu" (J. Yoyotte). În orice caz, nu se poate spune că în Egipt - unde moneda a apărut de fapt cu două sau trei secole mai târziu - s-ar fi stabilit o adevărată economie monetară[1]. Fapt este că, deși Egiptul a practicat un comerț exterior destul de activ, și cu toate că relativ frecvent era și micul comerț, și împrumutul cu dobândă, totuși nu s-a format aici o adevărată pătură negustorească.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI JUDECĂTOREASCĂ

Încă din perioda pre-dinastică, de la începutul mileniului al IV-lea î.e.n. societatea egipteană era organizată în mici comunități

1. Încă în perioada Regatului Vechi se întrebuințau, drept monede, inele de aramă de 15 gr, precum și unități de 3, 4, 6 și 50 de asemenea inele. Mai târziu a apărut *debenul* – bară de cupru de 51 gr. În sec. VIII î.e.n. (sau poate chiar înainte) se foloseau în operațiile comerciale lingouri de argint, ștampilate cu pecetea unui templu care le garanta astfel valoarea (M. G. Pelayo).

agrare, conduse de un sfat de bătrâni, având funcții administrative, fiscale și judecătorești; funcții care mai târziu vor fi preluate de organe de stat specializate, recrutate din rândurile scribilor. Aceste comunități rurale, care se vor perpetua încă mult timp, erau formate din oameni liberi, dar obligați la tot felul de corvezi, prestații și biruri în natură.

Funcționarul care ținea evidența și controla toate aceste obligații era scribul. El era reprezentantul, organul administrativ imediat al guvernatorilor provinciilor, al templelor și al faraonului. Organizați într-un sistem ierarhic bine precizat și cuprinzând secții distincte, scribii țineau și evidența cadastrului, a lucrărilor publice de efectuat, a nevoilor armatei, a distribuirii sclavilor, a tuturor obligațiilor față de temple, de cult, de rege, ș.a. Țara era împărțită în provincii (*nome*, al căror număr, inițial de 38, a ajuns la 42), guvernate în numele regelui de *nomarhi*; și care la rândul lor erau împărțite în subunități administrative, ultima fiind satul. Deasupra nomarhului era „locțiitorul regelui", care concentra în mâinile sale și atribuțiile militare din respectiva nomă, și pe cele judecătorești.

Odată cu dinastia a IV-a (cu faraonul Kheops, se pare), funcția de „locțiitor al regelui" a fost suprimată, instituindu-se acum aceea, centrală, de „vizir" unic. (În Regatul Nou vor fi doi viziri). Regele i-a transferat vizirului – de obicei numit dintre membrii familiei regale – atribuțiile efective de comandant militar suprem; de șef suprem (ajutat mai târziu de un consiliu consultativ de zece membri) al administarției – și prin urmare de șef al tuturor scribilor din țară; de judecător suprem, și chiar de controlor administrativ suprem al domeniilor templelor. Numai cultul religios și treburile Palatului nu țineau de competența sa. Vizirul raporta regulat regelui și primea ordinele lui.

Este evident că funcția de vizir cu toate prerogativele sale a fost creată de monarh pentru a contracara tendințele centrifuge, de autonomie și independență ale nomarhilor și ale nobililor mari proprietari funciari. Provinciilor, *nomelor*, nu li s-a mai lăsat nici un fel de autonomie. În acest sistem centralizat la extrem, vizirul controla tot – lucrările publice, fiscul, transporturile pe Nil, treburile armatei, întregul aparat birocratic, – fiind totodată și șeful suprem al justiției.

Justiția constituia o funcție distinctă, dar era încredințată unui corp aparte, separat de cel al administrației[1].

Puterea legislativă și judecătorească era, practic, în mâna vizirului, care o exercita prin intermediul tribunalului regal. Vizirul și primea, persoanl, în audiență pe orice reclamant.

Procedura juridică urma calea unor norme riguroase, precise și surprinzător de „moderne". Procedura civilă, cel puțin, era foarte civilizată. De pildă, în caz de diferend cu fiscul reclamantul din capitală putea face contestație în termen de trei zile, iar cel din restul țării, în termen de două luni. Orice reclamație era înaintată în scris și era înregistrată de grefier, în timp ce arhivarii țineau evidența actelor. Judecătorii luau o hotărâre pe baza actelor scrise, a dovezilor și a depoziției martorilor. Mersul instrucțiunii era de asemenea consemnat în scris. Tribunalul decidea dacă era cazul ca o cauză să mai fie încă cercetată, sau dacă martorii trebuiau să presteze un jurământ. Tribunalele erau în număr mare, iar judecătorii, foarte numeroși. Exista și un „procuror", un reprezentant al ministerului public. Cauzele de mai mică importanță se judecau și la fața locului, în afara sediului tribunalelor. Părțile, în persoană, erau ascultate îndelung de judecători, – care își consemnau în scris sentința.

Pedepsele par să fi fost foarte severe, mai ales în timpul Regatului Nou, când se crede că legile egiptene s-ar fi inspirat din *Codul lui Hammurabi*. În faza de instrucție a cauzelor penale se putea aplica și bătaia cu lovituri de baston. Aceeași pedeapsă era prevăzută și pentru calomnie, furturi mici, abuzuri în administrație, ș.a. Sperjurul era pedepsit cu tăierea nasului sau a urechilor, precum și cu deportarea. Existau și închisori, pentru detențiuni preventive sau pentru cei ce așteptau executarea pedepsei capitale. Aceasta se aplica mai rar, – în caz de rebeliune și conspirație contra statului, de omucidere, de viol și adulter feminin, sau de furt dintr-un mormânt regal. Corupția judecătorilor se pedepsea de asemenea cu moartea – prin sinucidere impusă. Formele obișnuite de pedeapsă capitală erau decapitarea sau arderea. Pentru alte delicte, egiptenii au fost cei care au inventat lagărele de muncă forțată.

1. În epoca Regatului Vechi erau șase centre de judecată, ai căror judecători erau înalți funcționari ai țării. În timpul Regatului Nou s-a creat un tribunal suprem; apoi – tribunale speciale pentru judecarea delictelor politice, care acționau după instrucțiunile faraonului. – Legi egiptene codificate nu cunoaștem; dar se pare că nu erau niște norme abstracte, ci aplicate la o anumită situație. „În Egiptul antic n-a apărut niciodată ideea de a reduce ordinea juridică la o codificare" (M. Garcia Pelayo).

O operă de gândire morală din secolul al XV-lea î.e.n. consemnează instrucţiunile pe care faraonul le dă vizirului său, – în termeni care vor să creeze o imagine ideală despre justiţia egipteană:

„Nu uita, aşadar, să judeci cu dreptate. Este o hulă împotriva zeului să te arăţi părtinitor. Aceasta este învăţătura. Priveşte la omul pe care îl cunoşti ca la omul care nu îţi este cunoscut; şi la cel ce se află pe lângă rege la fel ca acela ce se află departe de Palat. Nu trece cu vederea pe un om ce ţi se plânge ţie fără să iei aminte la cuvintele sale" (trad. C. Daniel).

Dar alte scrieri arată că asemenea instrucţiuni nu prea erau respectate. Într-un alt text, nu cu mult anterior celui de mai sus, constatările sunt grave: „Tâlhari, hoţi, furi, iată cine sunt marii dregători, care au fost totuşi numiţi ca să osândească răul; un loc de scăpare pentru cel silnic, iată cine sunt înalţii slujbaşi, care au fost totuşi numiţi ca să pedepsească înşelăciunea nelegiuită" (*Id.*).

SCRIBII. MILITARII. NOBILII

Scribul era elementul de bază al vieţii administrative, birocratice şi culturale a statului. Chiar din epoca pre-dinastică, el fusese cel care concepuse şi îndrumase lucrările de irigaţie, de asanare, de construcţie şi de întreţinere a canalurilor şi digurilor; de control al îndeplinirii lucrărilor, prestaţiilor, corvezilor şi de achitare la timp a dărilor şi impozitelor. De asemenea, scribul a fost acela care a conceput şi a executat monumentalele construcţii ale Egiptului antic.

Căci scribul era singurul care poseda o instrucţie sistematică, multilaterală sau specializată. Această instrucţie o căpăta în familie (căci profesiunea de scrib se transmitea din tată în fiu) sau pe lângă scribii-maeştri mai bătrâni. Începând din timpul Regatului Mediu însă funcţionau şcoli speciale de scribi. În aceste şcoli – cu o durată de cel puţin 12 ani – viitorul scrib învăţa perfect scrierea şi desenul, şi studia aritmetica şi geometria; îşi însuşea apoi cunoştinţe de istorie şi geografie; şi neapărat cunoştinţe tehnice de construcţie a mormintelor şi piramidelor, a templelor şi palatelor. De asemenea, studia legile statului şi dispoziţiile în vigoare ale vizirilor. Dar scribii au fost şi oameni de litere, autorii numeroaselor opere cu caracter literar, religios-mitologic, sau de morală.

Dintre toate profesiunile, aceea de scrib era cea mai respectată. Scribii erau bine retribuiţi, iar regii le dăruiau adeseori şi moşii şi sclavi. Provenind exclusiv din familii înstărite (de nobili, de viziri, de membri ai înaltului cler, şi chiar din familia regală), scribii puteau

Scrib șezând. Epoca Regatului Vechi. (Muzeul Louvre).

ajunge – în funcție de pregătirea, de capacitatea și de relațiile lor personale – la cele mai înalte demnități în stat (inclusiv aceea de vizir). Celebra statuie de la Louvre (la fel ca cea asemănătoare, din muzeul din Cairo) nu reprezintă un scrib oarecare, ci un înalt demnitar din timpul dinastiei a V-a.

Militarii au ajuns la o anumită poziție socială mai apreciată abia la o dată târzie.

În perioada Regatului Vechi serviciul militar – pe un timp determinat – era obligatoriu, la fel ca orice altă prestație, dar într-un fel special: în timp de pace soldații efectuau diferite munci în cariere de piatră sau în construcții. Alteori, făceau parte din „expediții comerciale" pe care statul le trimitea în țări îndepărtate. Cu timpul, din garda personală a regelui a luat ființă o armată permanentă,

formată însă din străini. După invazia hiksoşilor armata egipteană (al cărei şef suprem era faraonul) a fost reorganizată, adoptând un armament mai adecvat şi o tactică de luptă mai eficientă. Exista şi un corp de poliţie în oraşe şi un corp de miliţie în oaze. Garnizoanele erau stabilite în oraşe, precum şi pe traseele drumurilor comerciale mai importante, unde se construiau şi fortăreţe.

Începând din secolul al XIII-lea î.e.n. s-a constituit o armată profesionistă, cu militari de carieră (alături de care însă mai funcţiona - periodic - şi serviciul militar obligatoriu). Faraonul acorda militarilor proprietăţi funciare, precum şi o serie de privilegii: scutiri de impozite, beneficii în natură, ş.a. Din epoca Regatului Nou s-a extins tot mai mult sistemul trupelor de mercenari. Căci, cum egiptenii nu aveau o vocaţie militaristă, cariera armelor nu s-a bucurat în Egipt de o consideraţie deosebită.

Nobilii constituiau o categorie socială ale cărei origini îndepărtate se regăsesc în străvechea aristocraţie tribală, puternică până la formarea celor două state. Rolul lor important a continuat, ca administratori ai nomelor, sau ca persoane din familia şi din anturajul regelui. Faraonul le-a acordat moşii, tot felul de privilegii - temporar sau pe viaţă, - demnităţi şi titluri ereditare. În felul acesta ei şi-au consolidat, treptat, situaţia de mari proprietari funciari, deţinând cele mai importante funcţii în administraţie şi o mare influenţă la Palat.

Uneori nobilii - al căror număr la un moment dat ajunsese în jur de 500 - au manifestat atitudini de independenţă şi autonomie absolută, care au pus în dificultate autoritatea faraonului. De asemenea, prin abuzurile şi despotismul lor au creat ţăranilor condiţii de viaţă extrem de grele, ceea ce nu o dată a dus la mişcări populare împotriva acestor mici tirani locali. Numai începând din perioada Regatului Mediu (şi nu definitiv) faraonii au reuşit să-şi restabilească autoritatea asupra nobililor.

În schimb acum, regii s-au arătat tot mai generoşi faţă de temple şi de înaltul cler, dăruindu-le întinse domenii şi un mare număr de sclavi. În felul acesta templele au devenit o mare forţă economică, nu rareori sustrăgându-se de sub autoritatea faraonului. S-a format astfel şi o aristocraţie sacerdotală, beneficiind de privilegii mai numeroase, mai substanţiale, şi prin aceasta devenind o forţă net superioară aristocraţiei laice - dar la fel de opresivă şi de abuzivă.

CLERUL

La începuturile istoriei egiptene preoții dețineau o situație fără prea mare importanță. Regele – fiu al zeului și zeu el însuși – era cel care îi numea în funcție și care le acorda doar anumite prerogative, limitate la exercitarea unor acte de cult.

Dar din timpul marilor faraoni Kheops, Khefren și Mikerinos, preoții superiori fiind numiți dintre fiii regelui (sau preotesele templelor, dintre fiicele lui), prestigiul clerului a crescut, extinzându-și autoritatea spirituală progresiv chiar și asupra organelor justiției. Această autoritate a sporit și mai mult, pe măsură ce cultul zeului câștiga mai mult în importanță față de cultul faraonului. Iar când templele vor începe să fie dăruite cu proprietăți tot mai mari[1], cu privilegii mai multe și cu mai mulți sclavi; când marele preot al unui templu va cumula și funcția laică de guvernator al unei provincii; și când, pe de altă parte, funcția sacerdotală va deveni ereditară, – aristocrația clericală va deveni tot mai independentă și cu un rol tot mai important în viața statului. Din ultimii ani ai mileniului al II-lea î.e.n. începând, pe tronul Egiptului vor ajunge și câțiva dintre marii preoți ai templului lui Amon.

Treburile templului erau conduse de marele preot, secondat de „consiliul templului". Preoții Egiptului – care erau de fapt *îndrumători* spirituali, deși se considerau doar *servitori* ai zeului – își exercitau atribuțiile alternativ, de patru ori pe an pe câte o perioadă de o lună. În restul anului, duceau o viață de laic. Funcția de preot se moștenea în familie adeseori; dar se și „cumpăra", sau era conferită de rege. Corpul sacerdotal era organizat într-o riguroasă ierarhie, în care intrau nu mai puțin de 40 de categorii de preoți[2]. În afară de sacerdoți templul mai avea – pentru marile ceremonii religioase – un corp de cântăreți vocali și cântăreți instrumentiști.

Preotesele templelor, care încă din epoca Regatului Vechi erau recrutate din familiile regale și aristocratice, vor avea – mai ales în

1. Unele temple posedau mari latifundii chiar și în alte țări, – în Nubia, sau în Siria..

2. Administratori ai bunurilor templului, sacerdoți care oficiau actele cultului divin, alții ai cultului faraonilor, alții ai cultului animalelor; alții care îndeplineau practici magice, care oficiau slujbe funebre, care practicau medicina, care pictau sau sculptau mormintele, care pregăteau sarcofagele, care redactau textele religioase sau țineau analele și arhivele templului (aceștia erau sacerdoți-scribi); apoi astrologi, ghicitori, ș.a.m.d. Din categoriile inferioare făceau parte – ultimii – preoții care pregăteau mumiile și cei care îmbălsămau animalele sacre.

timpul Regatului Nou – un rol foarte important. Marea preoteasă a zeului Amon din Teba (funcţie deţinută totdeauna de o membră a familiei regale) avea o mare influenţă politică; ea era „soţia zeului", şi ca atare ţinea locul faraonului.

Preoţii – care erau neapărat circumcişi[1] – trebuiau să se supună cu strictețe unor obligaţii şi să observe anumite interdicţii. Umblau totdeauna tunşi, raşi, epilaţi şi nu aveau voie să poarte decât îmbrăcăminte din pânză de in; făceau abluţiuni rituale de două ori pe noapte; erau obligaţi la abstinenţă sexuală pe timpul când erau de serviciu la templu; trebuiau să se abţină să consume anumite alimente (îndeosebi peşte) sau să călătorească pe mare; să evite cifra 7 sau, în călătorii, să călărească un măgar, etc. Unii aveau atribuţii de ordin pur cultural; conduceau şcoli şi atelierele de artă, controlau grupurile de scribi tineri, ţineau în ordine bibliotecile templelor, sau redactau ei înşişi lucrări de morală.

FARAONUL

Denumirea de „faraon" dată regelui datează doar din mileniul I î.e.n.[2] Dar şi înainte şi după această dată protocolul oficial îl menţiona pe rege cu cinci nume, care îi indicau atribuţiile supranaturale şi originea sa divină, coborâtor din mai mulţi zei.

1. Ca un semn de purificare. Practica circumciziei era extinsă şi la oamenii din popor, fără a fi însă în nici o epocă generalizată. Adeseori, de pildă, nici faraonii nu erau circumcişi. Acest rit (practicat şi azi, nu numai la evrei, ci şi la musulmani şi la unele triburi africane) este legat şi de ideea mistică a asigurării fecundităţii. (Vezi scrierea biblică *Facerea* «Geneza», XVII, 6–11).

2. Cuvântul egiptean din care deriva însemna „casă mare, palat"; sens asimilat cu acela de stăpân al palatului. – „Faraonul este cel ce condiţionează nu numai menţinerea ordinei naturale, ci şi a celei sociale, care se menţine graţie acţiunilor sale. – Calităţile sau forţele prin intermediul cărora el poate să-şi îndeplinească funcţiile sunt *Ka* şi *Maat*. *Ka* este forţa vitală, funcţia creatoare şi conservatoare, forţa în sine cât şi rezultatele sale (bogăţie, succes, soarta în viitor, etc)... *Ka* nu este o forţă vitală aceeaşi pentru toţi oamenii, nici nu are aceeaşi vigoare în toate epocile şi împrejurările vieţii omului... *Ka*-ul faraonului este forţa vitală ce mişcă lumea naturală în favoarea umanităţii... *Maat* are o semnificaţie atât etică cât şi metafizică. Înseamnă ordine, adevăr, justiţie. Este relaţia armonioasă a tuturor elementelor cosmice şi ceea ce le menţine într-o coeziune. Faraonul este creat de *Maat* şi este totodată pe pământ domnul şi răspânditorul de *Maat*. Când, după o perioadă de anarhie se revine la ordine, se spune că a fost restaurat *Maat*. Ceea ce este în acord cu *Maat* este bun, drept şi adevărat; ceea ce nu e în acord, este rău, nedrept şi greşit. *Maat* aparţine originar faraonului. Vizirul şi scribii sunt, într-un rang distinct, sacerdoţii şi custozii *Maat*-ului" (M. G. Pelayo).

Într-adevăr, faraonul a fost considerat de la începutul istoriei Egiptului ca un zeu, atât în viață cât și după moarte. Viața eternă îi este asigurată de drept. Recoltele țării sunt abundente grație puterii sale divine. El este cel mai bun, cel mai drept, atotștiutor și întotdeauna desăvârșit în judecata și hotărârile pe care le ia. Faronul este o imagine a perfecțiunii întruchipate. Viața lui deci trebuie să fie asemenea celei a unui fiu de zeu și zeu el însuși; persoana lui este obiectul unui cult special, lui i se cuvine adorația din partea tuturor, puterea lui de monarh absolut derivă de drept din caracterul său divin. Zeul suprem i-a dat delegația să conducă țara, l-a proclamat stăpân pământesc atotputernic. Viața sa de fiecare zi se desfășoară după un ceremonial complex, asemănător celui rezervat în templu zeului – tămâieri, abluțiuni, fardare, îmbrăcare cu veșminte noi, ș.a. rituri care au un sens magic.

Cu ocazia ceremoniilor sau în reprezentările statuare sau picturale faraonul poartă aceleași însemne pe care le poartă și zeii: o coadă de taur atârnată de veșmânt (semn al forței fizice), o coroană dublă, combinând o bonetă albă cu o mitră roșie (coroanele Egiptului de Jos și de Sus), o barbă falsă, un sceptru cu capul zeului Seth și un bici (semnele puterii divine), iar din coroană atârnându-i în mijlocul frunții, un cap de cobră, un *uraeus*, simbolul soarelui. O centură cu cartușul său, un pectoral masiv de aur, o salbă de aur sau de perle la gât, brățări la mâini și la glezne, completează ținuta de ceremonie. – Faraonul era supus (?) unor interdicții alimentare: nici pește, nici carne de berbec sau de gâscă, iar legumele numai crude.

Spre deosebire însă de un alt monarh oriental absolut și divinizat, faronul nu era nici inactiv, nici crud în comportarea sa, nici invizibil altora, nici nu se izola de supușii săi. Dimpotrivă, se ocupa personal de țara și poporul său, primea în audiență și dădea ordine, lucra în fiecare dimineață în „biroul" său unde îl așteptau scribii-secretari, citea scrisori sau rapoarte și dicta dispozițiile sau răspunsurile (dispoziții care, în lipsa unui cod, deveneau legi). Conducea efectiv – direct sau delegându-și substitutul – administrația țării, justiția, cultul și armata. Își alegea înalții demnitari, își organiza armata, stabilea o rigidă etichetă, acorda recompense, și chiar se ocupa de știință, de litere, de medicină, de teologie.

Idealizarea oficială a faraonului nu i-a făcut totuși pe egipteni să îi uite caracterul de ființă omenească. Ca atare, analele egiptene consemnează și actele sale – private sau politice – uneori meschine,

nedemne; în timp ce unele scrieri intitulate „învățături" arată că el putea (și chiar trebuia) să se gândească și la răscoale populare.

Atribuțiile cele mai înalte ale faronului se referă la sfera vieții religioase. El este șeful suprem al cultului, în numele lui se aduc jertfe zeilor, în fiecare zi și în toate templele; el prezidează toate ceremoniile și ritualurile legate de viața agricolă a țării, el poruncește să se construiască și să se restaureze templele, pe care le subvenționează din tezaurul său personal; are prerogative de teolog suprem, are drepturi și puteri (cel puțin teoretic) să decreteze și să formuleze dogme religioase. În al doilea rând, faraonul avea datoria să-și apere țara contra dușmanilor. Funcția sa de comandant suprem al armatei s-a accentuat după alungarea hiksoșilor și după succesele militare obținute apoi de Egipt în Palestina, Siria și Mesopotamia. – În general însă faraonii nu s-au arătat pasionați de viața militară (cu excepția unor mari războinici, ca Tuthmosis III sau ca Ramses II). – În fine, a treia serie de atribuții ale faraonului era să asigure țării o bună administrație și o justiție dreaptă. (În Egipt, domeniile acestor două activități nu erau perfect separate și rigid distincte).

Amenofis II. Epoca Regatului Nou. (Muzeul egiptean, Torino).

Faraonul își primea în fiecare dimineață vizirul, inspectorii și pe membrii consiliului „celor zece", cu care lucra. Era prezent la toate marile sărbători religioase – la care uneori oficia el în persoană, – precum și la importantele ceremonii agrare. Apărea în procesiunile solemne înconjurat de curteni, cu un fast impunător. În principiu, cel mai umil cetățean avea dreptul să-i adreseze personal plângerile; în practică însă, autoritatea sa supremă în acest domeniu și-o transfera vizirului său, care reprezenta „voința stăpânului, ochii și urechile

regelui". Încât termenii în care faraonul era idealizat în textele oficiale, ca „părinte și ocrotitor bun și drept", rămân cele mai adeseori în registrul propagandei oficiale a regalității.

Ca viață privată, faraonul avea - singurul în Egipt, alături de câțiva nobili, favoriții săi - privilegiul poligamiei. Dintre soții, alegea (provizoriu) una pe care o declara regină oficială. Pentru a se păstra puritatea sângelui regal, adesea faraonul își lua ca soție pe una din surorile sale (iar în epoca Regatului Nou, chiar pe una din fiicele sale). În plus avea, bineînțeles, și un harem bine asortat.

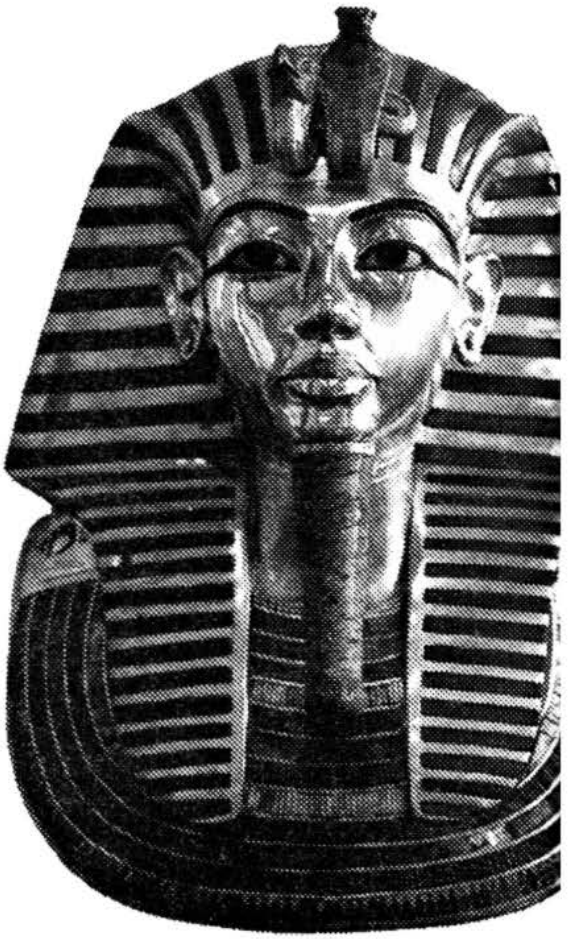

Masca faraonului Tutankamon. Aur și email. Sec. XIV î.e.n. (Muzeul din Cairo).

LOCUINȚA. ALIMENTAȚIA. ÎMBRĂCĂMINTEA

Textele literare și religioase egiptene, precum și Herodot[1] care cunoscuse Egiptul secolului al V-lea î.e.n. - și în mod substanțial documentele picturale și sculpturale - ne-au comunicat un bogat material informativ privind viața cotidiană a egiptenilor.

Întâi, asupra locuințelor. Clima caldă a țării și lipsa totală de ploi simplificau mult această problemă. Țăranii, păstorii și pescarii locuiau în colibe făcute din trestie sau în case simple din chirpici. Celelalte case - toate, inclusiv palatul regal - erau construite din cărămidă uscată la soare, foarte rar folosindu-se și câteva bârne de lemn. Casele celor mai avuți aveau două nivele și un subsol (drept

1. „Voi povesti mai pe larg despre țara Egiptului, pentru că are cele mai multe minunății de admirat decât orice altă țară, și ne înfățișează lucruri mai presus de puterea cuvântului față de orice parte a lumii" (Herodot, *Istorii*, II, 35).

magazie), cu o terasă la nivelul superior, – loc de retragere în răcoarea serii. Aerisirea se făcea prin ferestrele practicate în acoperiş. Casele celor mai bogaţi aveau şi un parc, cu flori şi arbori – eventual şi un bazin, – înconjurat cu un gard înalt de pământ bătut. În curte erau cămările, bucătăria, staulele, hambarele şi locuinţele sclavilor sau servitorilor.

În casele sau colibele ţăranilor se aflau doar câteva rogojini în loc de scaune şi paturi, şi câteva vase de lut. Dar şi în casele bogaţilor, mobilierul – uneori lucrat chiar artistic, din lemn şi alte materiale de preţ, cu incrustaţii, etc. – se reducea la paturi, mese, scăunele joase şi câteva lăzi pentru păstrarea veselei şi a îmbrăcămintei. – În gospodăria ţăranului se aflau vitele şi păsările de curte; lângă casă, grădina de zarzavaturi. Nu lipsea pisica, uneori dresată pentru a vâna păsări, dar totdeauna de folos şoarecilor, a şobolanilor şi a şerpilor veninoşi.

Alimentul principal era pâinea şi celelalte preparate din făină. Preoţii prescriau pregătirea pâinii fără sare – socotită element „impur"; dar această prescripţie nu era respectată decât cel mult de către preoţi. În timpul Regatului Nou egiptenii pregăteau mai bine de 40 de sorturi de pâine şi alte preparate cu diferite ingrediente. Din cauza lipsei combustibilului, o bună parte din alimentaţia egipteanului sărac o constituiau mâncările crude, nefierte sau fripte. Carnea de vită şi de oaie era un lux rezervat celor bogaţi[1]. Preoţii considerau că peştele era un aliment „impur"; dar ţăranii consumau mult peşte, proaspăt, uscat sau sărat. Porcul era socotit un animal necurat[2]; dar în afară de preoţi, ceilalţi aveau voie să mănânce carne de porc o dată pe lună. Preoţii nu consumau deloc sare, nici ceapă sau usturoi, şi nu mâncau niciodată peşte sau carne de porc[3].

Interesante sunt şi alte amănunte privind alimentaţia. De pildă, faptul că nu orice peşte se mânca oricând şi oriunde; anumite specii erau interzise în unele oraşe sau provincii ale ţării, şi în anumite zile

1. Deşi, după afirmaţia lui Herodot, animale comute nu erau tăiate decât la sacrificii (*Istorii*, II, 41).

2. De asemenea şi la alte popare orientale, la evrei sau la popoarele mahomedane, – pentru lăcomia şi necurăţenia lui; dar în aceste regiuni calde, carnea grasă de porc, uşor alterabilă, este contraindicată medical. – Singurii egipteni care n-aveau voie să intre într-un sanctuar erau porcarii; nu le era îngăduit nici să-şi căsătorească băieţii sau fetele decât numai în familii de porcari (Herodot, *Istorii*, II, 47).

3. Preoţii „capătă în schimb pâini sfinte coapte anume pentru ei, precum şi o mulţime de carne de vită şi de gâscă, care se împarte zilnic din belşug fiecăruia; ba li se mai dă chiar şi vin de struguri" (Herodot, *Istorii*, II, 37).

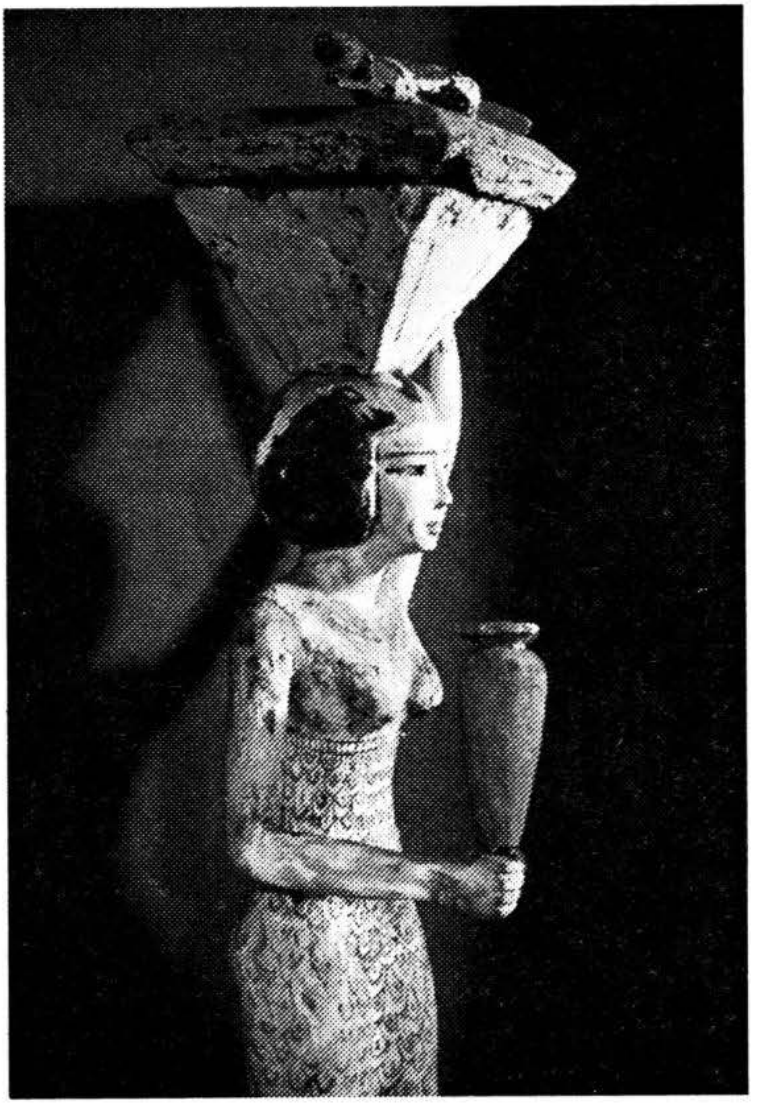

Statuie de lemn pictat. (Mărime naturală. – Muzeul Louvre, Paris).

ale anului. Animale sacre – deci interzise la tăiere – erau vaca și berbecul. Mai mult consumată era carnea de rață și de gâscă[1]; în popor se consuma însă – în timpurile vechi – și carnea de hienă pusă la îngrășat; iar în ultimele secole, prin părțile orașului Elephantina se mânca și carne de crocodil – dacă ar fi să dăm crezare lui Herodot (*Istorii*, II, 69). Drept alimente serveau și rădăcina de lotus și o parte din tulpina de bambus. Din florile de lotus uscate la soare și pisate egiptenii făceau „un fel de pâine pe care o coceau la foc"[2]. La toate acestea se adăugau laptele și produsele lactate; iar ca băuturi – pe lângă vinul de struguri, care era scump, – bere de orz și vin de curmale. Pentru gătit se folosea uleiul de ricin care era mai ieftin;

1. „Dintre păsări mănâncă crude, dar puse mai înainte la sare, prepelițe, rațe și păsări mici" (Herodot, *Istorii*, II, 77).

2. Herodot, *Istorii*, II, 92.

uleiul de susan era mai scump; iar cel de măsline, importat, era un articol de lux.

Îmbrăcămintea egiptenilor era cât se poate de sumară: aproape tot timpul cu bustul gol, iar în jurul şoldurilor şi coapselor, o *perizoma*, un fel de fustă scurtă. În timpul Regatului Nou se purta şi un fel de cămaşă scurtă[1].

Femeile purtau cămăşi de in lungi până la glezne, foarte aderente pe corp, prinse cu bretele pe umărul stâng, şi de culoare albă. (Veşmintele colorate erau considerate, încă din timpurile cele mai vechi, veşminte sacre şi rezervate zeilor, adică statuilor lor, care erau învesmântate). Din epoca Regatului Nou femeile mai purtau peste această cămaşă şi o rochie înnodată sub sâni. Dealtfel, a purta veşminte foarte aderente pe corp, sau cămăşi prea transparente, sau a lăsa un sân descoperit, nu era socotit o indecenţă. Slujnicele, cu bustul gol, purtau doar o fustă; iar începând din secolul al XVI-lea î.e.n. dansatoarele apăreau direct goale.

Încălţămintea (dar marea majoritate a egiptenilor umblau desculţi aproape tot timpul) putea să fie confecţionată dintr-o împletitură vegetală sau din piele. Preoţii încălţau sandale de papirus; n-aveau voie să poarte nici un articol vestimentar de piele.

La începutul Regatului Mediu au apărut, bine definite, veşmintele specifice funcţiilor şi profesiunilor: vizirul purta o cămaşă lungă până la glezne, fixată la subsuori; preoţii – o *perizoma* şi, când oficiau, o eşarfă peste piept; militarii adăugau la *perizoma*, în faţă, o bucată triunghiulară de pânză; iar regele, la anumite ceremonii purta o *perizoma* lucrată din fâşii de piele şi două panglici decorate, încrucişate peste pietpt. – Aproape toţi egiptenii, indiferent de sex, purtau brăţări (femeile le purtau şi la glezne); iar cei bogaţi – coliere, pectorale, inele; la care femeile mai adăugau şi diademe şi cercei. Adeseori bărbaţii – preoţii întotdeauna – îşi rădeau capul, purtând în schimb (chiar începând din epoca Regatului Vechi) peruci de toate formele; care, după secolul al XVI-lea î.e.n., erau şi artistic pieptănate[2]. Pieptănătura bărbaţilor era de obicei rotundă; femeile purtau

1. „... cu ciucuri la poale"; peste care egiptenii „se înfăşoară cu un fel de manta albă de lână aruncată pe umeri. În temple însă nu intră în veşminte de lână, nici nu sunt înmormântaţi cu ele, căci nu e îngăduit" (Herodot, *Istorii*, II, 81).

2. E vorba, bineînţeles, de bărbaţii din societatea înaltă. Perucile erau din păr natural, uneori împreună cu fibre vegetale. În afară de peruci propriu-zise se purtau şi meşe sau bucle false. Perucile erau înmormântate cu grijă alături de proprietarii lor. Nenumărate erau pomezile, loţiunile, fixativele şi parfumurile întrebuinţate atât de femei cât şi de bărbaţi.

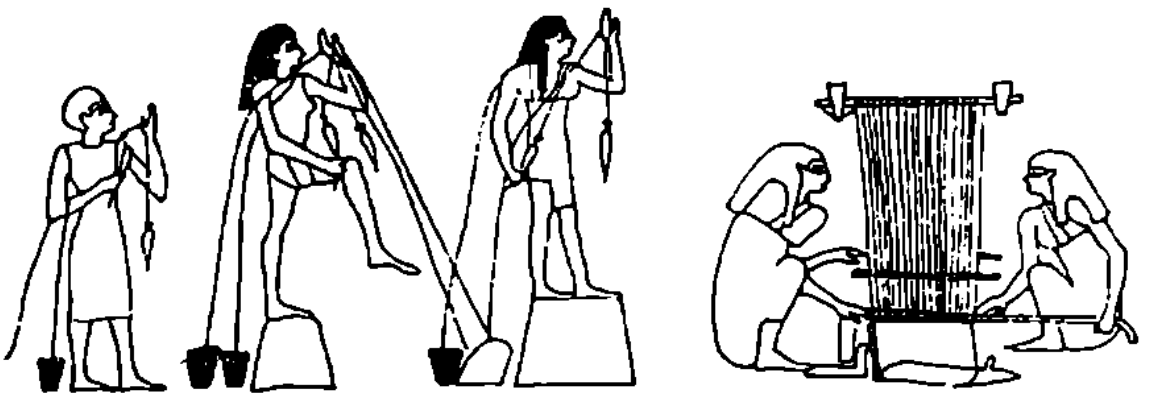

Femei egiptene torcând și țesând.

de regulă părul – piptănat sau împletit, după obiceiul african păstrat și azi, în nenumărate cosițe – tăiat până la înălțimea umerilor; adeseori pieptănătura aceasta era împodobită cu panglici colorate, cu bijuterii sau cu flori[1].

FAMILIA. SITUAȚIA FEMEII

„Poate că nici un alt popor din Orientul Antic n-a avut despre familie o concepție atât de sănătoasă și de modernă ca egiptenii" (G. Nolli). – Ceea ce este într-adevăr atestat în multe privințe.

Astfel, condițiile căsătoriei în Egipt[2] constituie aproape o excepție în întreaga lume a Orientului Antic. Numeroasele cântece de dragoste pe care le cunoaștem – și care cu siguranță că nu erau compoziții de studiat în școli, și nu inventează situații abstracte, ci sunt la origine producții elaborate în mediul popular, reflectând situații ce corespundeu realităților – vorbesc clar despre o liberă alegere din partea tinerilor. Chiar dacă puteau să intervină și interese economice sau combinații de familie, este cert totuși că tinerilor li se lăsa multă libertate de inițiativă.

Și sistemul dotei avea în Egipt un alt sens, o altă funcție și o formă diferită de administrare decât în alte țări ale Antichității[3]. În Egipt dota trebuia să formeze un patrimoniu familial, o garanție materială a viitorului cămin. De aceea, din suma convenită (cel

1. Ascuns sub coafură, un con de grăsime parfumată răspândea un miros plăcut.

2. Se pare că băieții se căsătoreau chiar de la vârsta de 15 ani, iar fetele, de la 12 sau 13 ani.

3. Unde zestrea vărsată de tânăr viitorului său socru reprezenta mai degrabă prețul de „cumpărare" a miresei.

Spătarul tronului lui Tutankamon, cu figura faraonului și a reginei.
(Lemn pictat. Muzeul din Cairo).

puţin, în clasele avute) soţul aducea două treimi, iar soţia o treime (în bani sau în natură). Cât trăiau, soţii nu se atingeau de acest depozit, nici unul din ei nu putea să-l înstrăineze în nici un fel, nici măcar partea adusă de unul din ei. În caz de deces al unuia din soţi, celălalt avea uzufructul întregii dote a amândurora; dar putea să dispună după bunul său plac numai de partea adusă de el la contractarea căsătoriei. „Se căuta prin aceasta să se evite condiţia penibilă şi umilitoare a femeii văduve, care ar fi putut rămâne fără nici un mijloc de întreţinere" (G. Nolli).

Momentul principal al ceremoniei nupţiale[1] era drumul miresei la casa mirelui. Nu ştim dacă era, şi în ce condiţii, indisolubilă o

1. Este de presupus că acest moment urma după o vizită a tinerilor şi familiilor lor la templu, după un oarecare act de cult şi după binecuvântarea preotului.

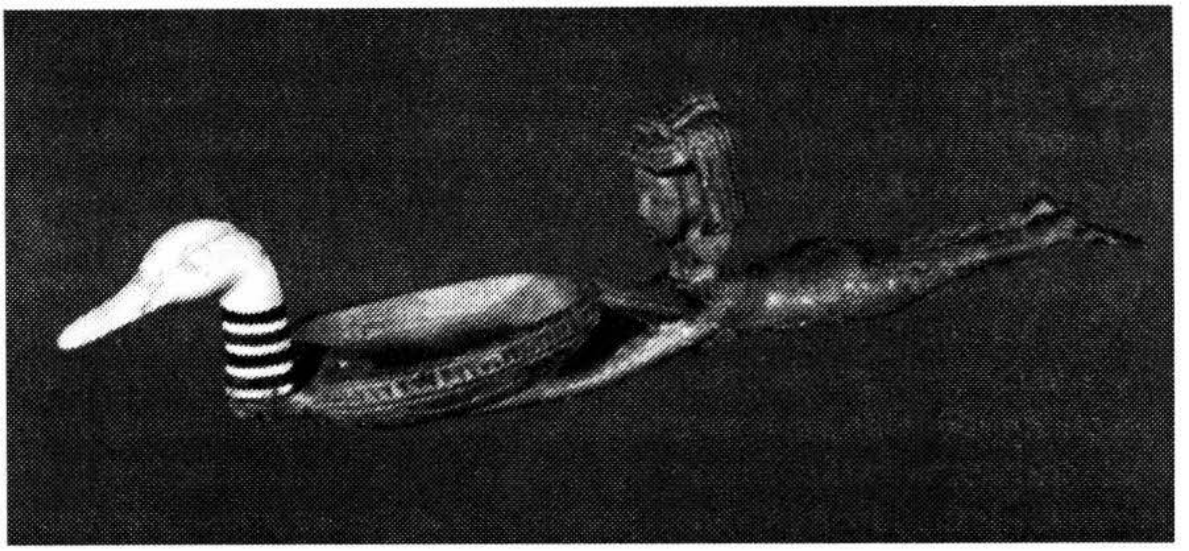

Lingură pentru farduri. (Muzeul Louvre).

căsătorie. Este probabil că divorțul se pronunța numai la cererea soțului (sau și a soției?), și în urma unei hotărâri judecătorești, care trebuia să reglementeze și problema dotei, a diviziunii bunurilor, a succesiunii, etc. Știm însă că în epoca tardivă (în perioada secolelor XI–VI î.e.n.) exista în Egipt și ciudatul obicei al „căsătoriei de probă": dacă după un an de convietuire căsătoria era desfăcută – din vina unuia din soți, sau pur și simplu din nepotrivire de caracter – soția se reîntorcea la părinții ei, luându-și întreaga dotă.

Grecii antici care vizitaseră Egiptul au fost foarte surprinși de numărul neobișnuit de mare de copii, precum și de faptul că aici nu exista – ca în Grecia – barbarul obicei de a abandona copiii nedoriți de părinți. Firește însă că și în Egipt copiii de sex masculin erau preferați celor de sex feminin. Nou-născuții erau înscriși în registrul ținut de scribul-funcționar al stării civile – cu numele personal al copilului, la care se adăuga: „fiul lui X" (numele tatălui, dar uneori și al mamei, sub forma: „născut din stăpâna casei Y").

Copilul era alăptat până la vârsta de 3 ani – întrucât se credea (cum se mai crede și azi în popor) că pe durata alăptării mama nu putea deveni gravidă. Până la o anumită vârstă (poate până la 7–8 ani?), până când nu se simțeau jenați de nuditatea lor, copiii umblau goi. Apoi copiii îi ajutau pe părinți, pregătindu-se pentru ocupația tatălui lor. Școli nu existau, decât școlile de scribi, rezervate însă exclusiv copiilor de nobili, de preoți sau de funcționari ai statului.

Documentele literare și iconografice egiptene prezintă viața de familie în cele mai frumoase culori.

În societatea egipteană femeia deţinea o poziţie de o demnitate puţin obişnuită în lumea antică. I se respecta dreptul de proprietate şi zestre; ea era numită „stăpâna casei"; iar când rămânea văduvă devenea de drept capul familiei.Egiptenii erau monogami; dar înalţii demnitari se considerau deosebit de onoraţi când regele le dăruia din haremul regal o femeie de rang superior soţiilor lor, pe care o luau ca a doua soţie. Conştiinţa egalităţii sexelor era profund înrădăcinată în tradiţia egipteană, iar prescripţiile religioase cereau ca femeia să fie tratată bine. În unele texte se specifică expres egalitatea absolută a femeii cu bărbatul în faţa legii (fapt plauzibil cel puţin în cercurile superioare ale societăţii). Un aspect interesant al dreptului penal egiptean este cel în care femeia apare solidară cu soţul ei când acesta comite o infracţiune.

Unele femei au îndeplinit nu numai funcţii de preotese ale templelor, ci şi înalte funcţii politice. Pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. tronul Egiptului era ocupat de o femeie - regina Hatşepsut; iar în secolul al VIII-lea î.e.n. mai multe femei au deţinut foarte importanta şi influenta funcţie de „mare preot". - În general, tradiţia şi obiceiurile acordau mult mai mari libertăţi femeii în Egipt decât în Grecia (fapt care pe Solon l-a revoltat!). Căci egiptenii au stimat femeia; poeţii i-au dedicat versuri de dragoste, iar artiştii au înfăţişat-o ca o fiinţă graţioasă şi plină de farmec.

ŞTIINŢELE ŞI TEHNICA. MATEMATICA. ASTRONOMIA

În raport cu ştiinţa greacă de mai târziu, ştiinţa egiptenilor avea mai mult un caracter empiric şi practic. Dar nu este mai puţin adevărat că înşişi grecii erau uimiţi de înaltul nivel al civilizaţiei şi culturii egiptene; că mulţi dintre marii oameni de ştiinţă ai Eladei au ţinut să studieze în centrele de cultură ale Egiptului; dintre numele cele mai ilustre ale filosofiei greceşti: Tales, Empedocle, Pitagora, Platon şi mulţi alţii. Aristotel şi Democrit se închinau în faţa ştiinţei egiptenilor; iar Herodot recunoştea că grecii au învăţat geometria de la egipteni.

Din documentele (prea puţine însă) care ne-au parvenit reiese clar caracterul preeminent utilitar al gândirii lor ştiinţifice. Egiptenii nu au conceput o ştiinţă pură, teoretică. Cazul concret îi interesa mai mult decât generalizările abstracte.

Astfel, în metrologie ei stabiliseră unităţi fixe de măsură (pentru

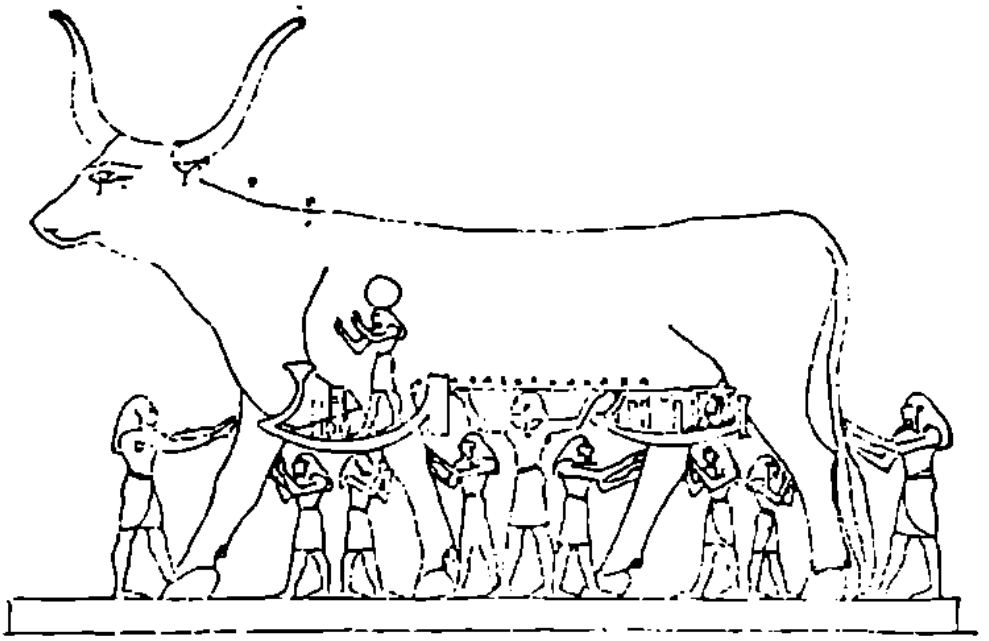

Cerul imaginat de egipteni sub chipul unei vaci, susținut de zei; dedesubt – stelele și bărcile soarelui. – Din mormântul faraonului Seth I.

volume, suprafețe, greutăți), cerute de nevoile practice din administrație, agricultură, construcții și comerț. Aceste unități de măsură aveau (ca de pildă la englezi în zilele noastre) valori specifice: unitatea de măsură a suprafeței (*setata*) avea 2735 m^2; cea a capacității (*hakata*) era de aproximativ 4,50 l; cea a greutății (*deben*), circa 91 gr, ș.a.m.d.

Aritmetica lor însă era rudimentară. Încă din mileniul al III-lea î.e.n. egiptenii foloseau – spre deosebire de mesopotamieni – sistemul de numerație zecimal. Dintre cele patru operații, înmulțirea și împărțirea o făceau numai cu 2, operând o serie de „dublări"[1]. Tabele de înmulțiri nu aveau, ca mesopotamienii. Nu cunoșteau alt tip de fracții decât cele cu numărătorul 1. În schimb, operau corect ridicarea unui număr la pătrat, precum și extragerea rădăcinii pătrate. Nu se poate afirma cu certitudine că ar fi cunoscut calculul algebric; se pare însă că nu (spre deosebire de babilonieni). Dar este posibil să fi avut o oarecre idee despre progresia aritmetică, precum și despre o progresie geometrică[2].

În domeniul științelor exacte, geometria și astronomia au fost

1. De ex., operația 4 x 5 o rezolvau astfel: (4 x 2) + (4 x 2) + 4 = 20.

2. Deși o problemă de progresie geometrică este enunțată într-o formă amuzantă „Erau 7 case, fiecare cu 7 pisici. Fiecare pisică a mâncat 7 șoareci, fiecare șoarece a mâncat 7 spice, fiecare spic avea 7 boabe. Căutați totalul". (7 case + 49 pisici + 343 șoareci + 2 401 spice + 16 807 boabe = 19607).

cele în care egiptenii au înregistrat rezultate mai apreciabile. Anticii greci – Herodot, Strabon, Diodor din Sicilia, – afirmau că geometria, născută (după cum arată însuşi numele) din necesităţile măsurătorii terenurilor agricole, era o creaţie a egiptenilor. Într-adevăr, ei ştiau să calculeze suprafaţa dreptunghiului, a triunghiului, a trapezului, chiar şi a cercului – în acest ultim caz operând cu o valoare a lui π foarte apropiată de cea exactă (3,16 în loc de 3,14). De asemenea, egiptenii calculau corect volumul cilindrului, al piramidei şi al trunchiului de piramidă. Dar niciodată autorii textelor care expun problemele, indicând soluţiile şi operaţiile, nu arată şi calea logică a rezolvării, raţionamentul şi demonstraţia.

Cosmologia şi astronomia egipteană au fost domeniile cel mai mult alterate – cum era şi de aşteptat – de gândirea mitică. Pământul era imaginat că pluteşte pe un haos de apă; deasupra lui se arcuieşte cerul, o masă lichidă pe care navighează soarele în barca dimineţii şi în barca serii, având ca vâslaşi stelele. Cerul nu cade pe pământ pentru că este susţinut de patru stâlpi; sau de munţii din răsărit şi cei din apus; sau de un taur cu patru coarne; sau de zeul aerului. Pură fantezie poetică, deci. Soarele, luna şi principalele stele erau divinizate. Constelaţiile, de asemenea, erau pentru egipteni nişte fiinţe cereşti.

Astronomia, în schimb a căpătat totuşi la egipteni caracter de ştiinţă. Nu s-a născut, ca la mesopotamieni, din astrologie; fenomenele cereşti nu erau interpretate ca manifestări ale voinţei zeilor, nici ca putând să dea indicaţii privind viitorul omului. Observând cele 36 de constelaţii – „decanii" – de-a lungul ecuatorialului ceresc egiptenii au stabilit, pe baza poziţiei şi apariţiei lor de câte 10 zile, un ciclu de 360 de zile. Din anul 2776 î.e.n. a fost întocmit un calendar, la început lunar, în funcţie de fazele Lunii; acesta a fost corectat apoi luându-se ca punct de reper apariţia la orizont a stelei Sirius alături de Soare, – ceea ce a dus la seria de 365 de zile. Anul era împărţit în trei anotimpuri agricole („revărsarea", „acoperirea", „anotimpul uscat"), şi în 12 luni de câte 30 de zile.

Acest calendar solar egiptean, modificat în epoca Ptolemeilor, a devenit calendarul iulian; apoi, cu mici retuşuri, calendarul gregorian de azi. Pentru măsurarea timpului egiptenii se serveau de calendare solare şi de clepsidre. În fine, egiptenii au determinat, cu o precizie uimitoare, Nordul (cu o deviaţie de cel mult un grad!), orientând feţele marilor piramide în direcţia celor patru puncte cardinale.

MEDICINA

În mod deosebit, de un foarte bun renume se bucura în Antichitate medicina egiptenilor[1]. Despre medicii lor vorbește îndelung și cu admirație Herodot. Hipocrat a studiat medicina la Memfis, unde se afla și marea bibliotecă a templului lui Imhotep. Iar Teofrast, Dioscoride și Galenos citează mereu rețete medicale pe care ei le primiseră de la medici din Egipt.

S-au găsit mai multe rețetare egiptene; dintre acestea, mai importante sunt: cel conținut în *Papirusul Ebers* (unde, pe 110 coloane sunt adunate tot felul de rețete grupate pe boli, apoi un mic tratat de fiziologie, indicații de higienă, precum și multe formule magice); de asemenea, cel din *Papirusul Smith* care, pe lângă 13 formule medicale-magice, mai conține și 48 de paragrafe în care sunt descrise diferite tipuri de răni și fracturi, cu respectivele indicații de tratament.

Egiptenii atribuiau cauzele bolilor (dar nu și ale fracturilor, sau ale rănilor) unor demoni, care trebuiau alungați cu ajutorul unor formule magice, dar concomitent și prin respectarea sfaturilor indicate în rețetele medicale. Medicina și magia erau două profesiuni cu totul distincte; probabil că medicii și vrăjitorii se respectau reciproc; în orice caz, nu erau în conflict unii cu alții.

Medicii erau formați în școli de medicină, care funcționau pe lângă temple; erau mândri de școlile în care învățaseră și pe care țineau să le menționeze ca pe un titlu de onoare. Erau împărțiți pe specialități: interniști, oftalmologi, chirurgi, stomatologi, etc. Rețetele lor erau foarte complexe, acumulând o mulțime de substanțe, – vegetale, minerale, sau preparate din părți ale unor animale, sau din insecte (de ex., scarabei uscați și pisați). Toate substanțele erau prescrise în doze foarte precise[2] și combinate după o tehnică

1. Asupra medicinei egiptene dispunem de o informație bogată, cuprinsă în cel puțin zece papirusuri: *Papirusul Ebers* (mijlocul mileniului al II-lea î.e.n.) este o compilație de 875 de rețete și vrăji; cele două papirusuri *Brugsch* (cca 1250 î.e.n.) conțin 170 de prescripții pentru diferite afecțiuni; *Papirusul Hearst* (din aceeași epocă) are 260 de formule contra mușcăturilor, durerilor de dinți și căderii părului; *Papirusul Chester Beatty* 6 tratează despre arsuri și afecțiuni oculare; iar *Papirusul Edwin Smith* – cel mai vechi, de la începutul mileniului al III-lea î.e.n. – cuprinde, în trei secțiuni, 48 de observații chirurgicale, etc (cf. M. Sendrail). – Prin intermediul limbii grecești s-au transmis limbilor moderne multe cuvinte de origine egipteană, ca: farmacie (*ph-ar-maki*=„ceea ce dă siguranță"), chimie (*chim* = „pământ negru"), amoniac (=„sarea lui Amon"), ș.a.

2. Măsurate însă în volum; în greutăți măsurate, le vor doza pentru prima dată grecii.

Statuile prinţului Rahotep şi a soţiei sale Nofret.
(Epoca dinastiei a III-a. Muzeul din Cairo).

farmaceutică bine stabilită. Ingredientele dezgustătoare (de ex., fecalele) aveau rolul magic de a speria demonii care cauzau maladia. – Multe din aceste reţete străvechi mai sunt încă şi azi în uz în Egipt; altele au trecut în farmacopeea greacă, prin intermediul căreia apoi s-a transmis farmacopeei europene din Evul Mediu. Reţetele sunt redactate într-adevăr ştiinţific, după o schemă fixă care cuprinde cinci puncte: denumirea bolii, descrierea simptomelor, diagnosticul, prognosticul şi posologia. – Interesant de observat faptul că, în cazuri disperate, medicul îşi recunoştea incapacitatea de a vindeca (ceea ce vrăjitorul nu recunoştea niciodată).

Medicii egipteni cunoşteau bine anatomia externă a omului. Ca anatomie internă, cunoşteau oasele şi organele interne – afară de

rinichi – fără să poată face o distincție clară între mușchi, nervi, vene și artere: pentru toate acestea aveau în limba egipteană un singur cuvânt. Dădeau explicații corecte funcțiilor mușchiului cardiac și vaselor, care pornesc toate de la centrul motor – inima. Vindecau laringitele și bronșitele[1], pe care le tratau și prin inhalații, cum sunt tratate azi. Combăteau cu succes constipația și viermii intestinali; tratau retenția și incontinența urinară; iar pentru tratamentul afecțiunilor rectului[2] exista un anume medic specialist, care purta onorabilul titlu de „paznic al anusului"! Ficatului îi dădeau mai puțină importanță.Aveau – tot după mărturia lui Herodot – specialiști „medici de dinți"; apoi, foarte pricepuți ginecologi, care ne-au lăsat descrieri corecte ale afecțiunilor uterului, metritelor, ș.a.. De asemenea, numeroși oftalmologi (în Egipt, bolile de ochi fiind și azi frecvente), a căror faimă ajunsese până în țări îndepărtate. Erau renumiți pentru tratamentul afecțiunilor pleoapei, a conjunctivitei granuloase, a leucomului și a cataractei. Numai *Papirusul Ebers* conține aproape o sută de rețete pentru bolile de ochi.

În fine, foarte pricepuți erau și chirurgii egipteni. Un tratat de chirurgie osoasă, datând din mileniul al III-lea î.e.n., expune 48 de cazuri de fracturi,luxații, contuzii, entorse. Chirurgii egipteni – care nu prescriau niciodată medicamente – au fost cei dintâi care au practicat punctele de sutură pentru închiderea marginilor unei răni, precum și primii care au folosit atelele în caz de fracturi.

RELIGIA

Herodot spunea că egiptenii sunt oamenii cei mai religioși. Afirmația, justă în generalitatea ei, trebuie luată totuși cu mici rezerve. Căci numărul imens de preoți, de temple, de zeități, de sărbători, de ceremonii, de acte de cult, de teme și motive religioase în reprezentările artistice și în operele literare, – nu constituie indiciul suficient al unei generale și profunde religiozități, ci mai sunt și tot atâtea forme de afirmare a autorității clasei sacerdotale sau a monarhiei „de drept divin". Pe lângă aceasta, la data când Herodot cunoscuse Egiptul religia degenerase în formele caricaturale ale zoolatriei; când erau divinizate sute de mii de pisici, de pești, de șerpi, de crocodili, ale căror mumii se odihneau în morminte adeseori foarte luxoase.

1. Un papirus conține rețetele a 21 de medicamente contra tusei; un altul, 18.
2. Ne-a parvenit un întreg tratat dedicat acestor afecțiuni.

Privită în ansamblu și în evoluția ei trimilenară, religia egipteană oferă un spectacol relativ calm; un spectacol de oarecare umanitate și de o liniște a resemnării. Există în această religie, firește, și multe forțe ostile omului; dar egipteanul antic nu le vedea sub aspectul lor cel mai înspăimântător. Sentimentul de teroare este mult mai puțin prezent în religia egipteană decât în alte civilizații. Existau, desigur, și la egipteni o mulțime de spirite malefice, de demoni; dar niciodată aceștia nu puteau decide și impune triumful definitiv al răului. La nici un alt popor ca la egipteni moartea nu a fost concepută cu atâta calm și încredere: ca un moment firesc de trecere spre un alt fel de viață, spre viața eternă. Religia egipteană îi oferea omului iluzoriul balsam al liniștii, al împăcării și al speranței.

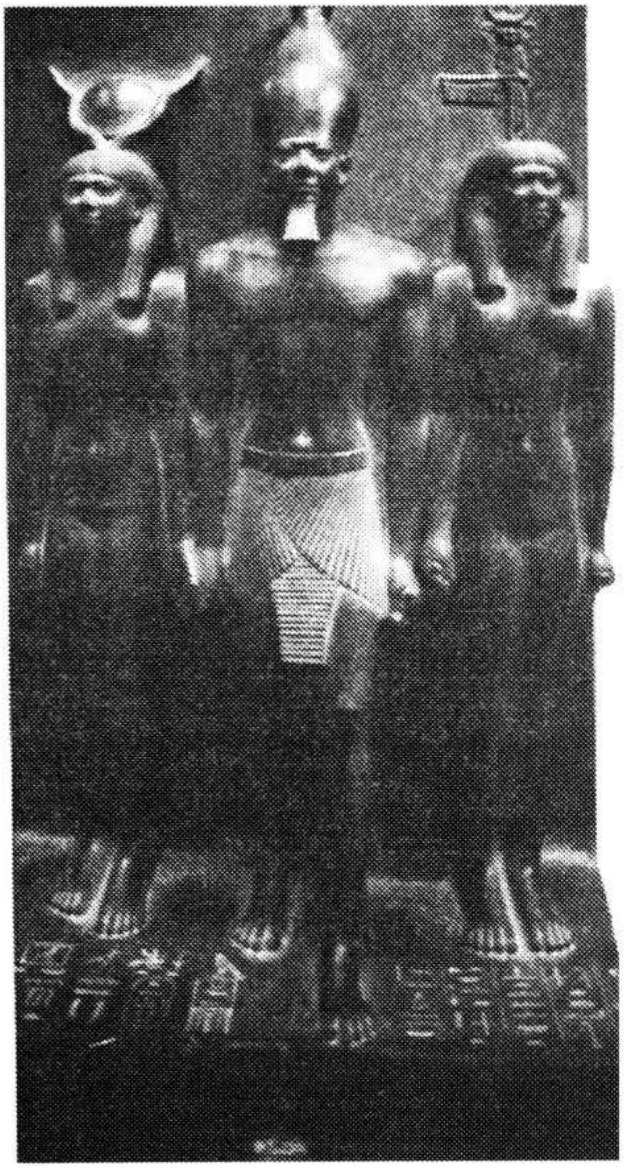

Una din triadele faraonului Mikerinos. (Muzeul din Cairo).

Formele de religiozitate primitivă (animism, totemism, fetișism, tabuism, magie) n-au dispărut niciodată complet în istoria Egiptului. Caracteristică, încă din timpuri imemoriale, era strania formă religioasă a zoolatriei. Omul se simțea înconjurat de forțe divine, bune sau rele, care acționau prin intermediul unor animale. Aceste forțe întrupate într-o ființă reală și concretă, legată de o anumită ambianță – șarpele pe câmp, leul în deșert, crocodilul în fluviu ș.a.m.d. – aveau pentru egiptean o importanță mai mare (tocmai pentru că erau prezențe nemijlocite, imediate) decât invizibilele „forțe divine". De aceea, cu mult înainte de 3000 î. e.n. trebuiau venerate, întrucât erau considerate totemuri, protectori ai triburilor. Acestor animale trebuia să li se câștige bunăvoința și protecția: prin rugăciuni, prin sacrificii sau

ofrande, și prin divinizarea lor. Taurul, vaca, berbecul, câinele, pisica, leul, hipopotamul, șoimul, ibisul, etc., vor fi astfel divinizate. Șacalul, care în miez de noapte devorează cadavrele celor îngropați la marginea deșertului - deci, care le ușurează morților, le „ajută" trecerea în lumea de dincolo - va deveni zeul morții și va fi adorat ca atare. Crocodilul - care va deveni divinitatea cu numele Sobek - era patronul mai multor orașe (centrul cultului său va fi Crocodilopolis - „Orașul Crocodililor"); i se înălțaseră mai multe temple, slujite de preoții săi; unele temple amenajaseră bazine în care erau întreținuți „crocodili sacri". Cultul taurului sacru Apis a rămas permanent timp de trei mii de ani; la Memfis își avea grajdul său sacru, preoții săi care îl slujeau, ceremoniile care îi erau rezervate. În alte temple, obiectul adorației și al unor procesiuni solemne era vaca, - ș.a.m.d.

De la reprezentările religioase zoomorfe[1] s-a trecut apoi la imagini compozite, semi-umane, fantastice (paralel, însă, formele zoomorfe au continuat). Astfel: zeița Hathor - femeie cu cap de vacă; zeul Anubis - bărbat cu cap de șacal; zeul apelor Sobek - om cu cap de crocodil; zeul Horus - cu cap de erete, ș.a.m.d. O asemenea reprezentare - care privitorului de azi îi apare de neînțeles, de-a dreptul monstruoasă și ridicolă - își avea explicația sa în cadrul procesului gândirii religioase a egipteanului antic, și anume: se spunea despre zeu că el iubește, dar și urăște; că ajută, dar și pedepsește; că dăruiește, dar și ia înapoi cu sila. Or, acest dublu aspect al zeului nu putea fi sugerat printr-o reprezentare pur zoomorfă, exclusiv a șacalului, a eretelui, a crocodilului, etc. Și atunci, s-a recurs la o reprezentare de compromis, la o reprezentare dublă: nu se putea renunța la tradiționala reprezentare animală, dar acum *corpul omenesc* este cel căruia i se va rezerva funcția de a sugera aspectele pozitive, binefăcătoare, „umane", ale divinității (cf. Ad. Erman).

Imaginea despre zei ca ființe întrucâtva umane (prin aspect, prin comportament, prin viața lor familială, ș.a.) a apărut încă din epoca predinastică. Dar niciodată antropomorfismul nu a reușit să se impună total în Egipt; zeul va mai păstra măcar un detaliu, măcar simbolul unui atribut care să amintească reprezentările zoomorfe. Și cum fiecare oraș, sau chiar fiecare templu își alegea zeul său proclamându-l divinitate supremă, numărul zeilor a crescut imens,

1. Care prin rolul lor de totemuri evocau timpurile primelor diviziuni politice și administrative ale nomelor.

Zeul Khnum imaginat în chip de șoim.

iar prezentarea atributelor și a funcțiilor lor a devenit haotică. Centrele religioase mai importante (Heliopolis, Memfis, Teba, Abydos) au procedat la o organizare și ierarhizare a lor; și cum divinitățile mai prestigioase și socotite mai influente le-au asimilat pe celelalte, însușindu-și rolul și atributele lor, multiplicitatea lor a devenit, în fond, doar aparentă. Ceea ce a rămas din tot acest proces, a fost un amestec de credințe și de culte, disparate, adeseori opuse și contradictorii. Căci ceea ce mai caracterizează religia egipteană este și lipsa unui corp de doctrine, un corp unic, de autoritate, care să-i stabilească acestei religii dogme, să-i dea unitate, ordine și stabilitate.

Se poate, totuși, reconstitui panteonul egiptean cu principalele sale divinități, care însă aveau o autoritate mai mult sau mai puțin locală. Foarte puține dintre acestea au fost venerate în întreaga țară.

Divinitatea cea mai importantă încă din epoca Regatului Vechi era zeul soarelui Ra, care străbate cerul – ziua în „barca dimineții", noaptea în „barca serii". Ra era reprezentat cu cap de erete (Horus), purtând discul solar și capul șarpelui Uraeus (în egipteană Uraios), străveche divinitate zoomorfă solară. – Thot (reprezentat cu cap de pasăre Ibis), zeul Lunii și locțiitorul lui Ra, inventatorul „cuvintelor divine", al hieroglifelor, – deci părintele înțelepciunii, al științelor și al artelor. – Nut, doamna cerului și mama stelelor. – Hathor, stăpâna păcii și a tuturor zeilor. – Apoi marele Osiris, zeul pământurilor rodnice și stăpânul recoltelor, domnul și judecătorul morților. – Ptah, „zeul cu chip frumos", adorat la Memfis și al cărui cult era asociat cu acela al boului Apis. – Amon, venerat la Teba ca zeul suprem. – Sobek, domnul apelor, înfățișat cu cap de crocodil. – Seth, zeul rău, războinic, dușmanul lumii, ucigașul fratelui său Osiris.

Acestor divinități li s-au adăugat, în epoca Regatului Nou, altele, aduse din țările Orientului Apropiat (ca Baal, Anat, Astarté, ș.a.) care însă nu s-au bucurat niciodată de simpatia egiptenilor. În

Sufletul celui dispărut.

aceeași epocă, o importanță tot mai mare a căpătat la Teba cultul lui Amon, ai cărui preoți căutau să submineze autoritatea regală. Amenofis IV, pentru a restabili prestigiul și puterea monarhică (dar fără intenția de a stabili un cult monoteist, cum se afirmă uneori) a impus ca divinitate supremă pe zeul discului solar Aton[1], dar fără a reuși până la urmă să slăbească poziția puternicului cler teban.

Faraonul era considerat fiul zeului, locțiitorul său în Egipt și zeu el însuși, purtând chiar embleme divine, – fără însă ca „divinitatea" sa să aibă un rol important în religia egipteană. Nu era numit „mare zeu", ci i se dădea doar titlul onorific de „zeu bun "; iar după moarte i se consacra un templu, un sacerdoțiu și onorurile cultului.

Nu ne-a parvenit de la egipteni nici un text care să ne prezinte în mod organic și în amănunte un sistem cosmogonic. Dar dispunem de elemente care să ne permită reconstituirea (cam vagă, ce e drept) a unei cosmogonii; mai puțin elementele provenind din școlile teologice de la Memfis și Teba, cât cele mai detaliate care ne comunică concepția cosmogonică a școlii teologice heliopolitane.

După învățătura teologilor din Memfis, la început a fost oceanul întunecat, haosul, numit Nun; în care sălășluiau doar Atum, primul zeu, cel care va crea lumea, ieșind din adâncuri în chip de soare și

1 Faraonul însuși și-a schimbat numele în Ekhnaton – „cel iubit de Aton".

devenind astfel Ra, zeul suprem[1]. Atum–Ra a creat patru zei şi patru zeiţe. Între aceştia este şi zeiţa Nut (cerul), reprezentată cu trupul arcuit deasupra lui Keb (pământul). De asemenea, şi zeul fertilităţii Osiris, apoi soţia sa Isis, şi zeul răutăţii şi al deşertului Seth. În legătură cu aceşti zei s–au format o mulţime de mituri şi de legende; dintre toate, de cea mai mare popularitate s–a bucurat legenda lui Osiris şi Isis, devenită poate poemul de cea mai vibrantă umanitate din întreaga literatură egipteană.

În afară de aceste divinităţi – şi adeseori situându–i mult deasupra lor – poporul simplu adora şi alţi zei; în primul rând, pe cei legaţi de viaţa agricolă. Astfel, erau divinizaţi ca zei Nilul şi Grâul; apoi o serie de spirite, de protectori: al graviditătii, al naşterii, al vindecării de o anumită boală, al casei, ş.a.m.d. Uneori (dar mai rar) au ajuns să fie divinizaţi oameni de seamă; astfel unii regi (Amenofis I, Snefru, Sesostris III, ş.a.) şi chiar câţiva viziri; de pildă, Imhotep, vizir, arhitect şi medic al regelui Djeser din dinastia a III–a; sau Amenhotep, arhitectul faraonului Amenofis III.

CULTUL. SĂRBĂTORILE

Cultul divin se desfăşura zilnic şi în toate templele ţării la fel, după un ritual stabilit precis în toate amănuntele.

În fiecare dimineaţă marele preot intra singur în sanctuarul templului. Aprindea focul sacru, punând pe foc tămâie, şi deschidea mica încăpere în care se afla statuia zeului. Se posterna cu fruntea la pământ rostind imnul de adoraţie. Apoi scotea din nişă statuia (de obicei de lemn, spre a putea fi uşor purtată la procesiuni), o stropea cu apă sfinţită, o tămâia, o îmbrăca cu cele patru veşminte rituale de in în culori diferite, apoi termina toaleta zeului parfumându–l cu uleiuri aromatice şi fardându–l. În fine, îi prezenta ofrandele: mâncare variată, băutură şi flori. Ceremonia se repeta la prânz. Seara, zeului i se servea o nouă masă, i se făcea toaleta de noapte, statuia zeului era dezbrăcată de veşminte, zeul „adormea", sanctuarul era din nou purificat cu fum de tămâie, – după care uşa era închisă şi ştampilată.

Numai la marile sărbători – când aveau loc şi spectacole dramatice religioase, adevărate „misterii" – statuia era scoasă în curtea templului, unde aştepta mulţimea credincioşilor; sau era dusă în procesiune solemnă pe străzile oraşului şi chiar în alte localităţi.

1. Într–o altă versiune, el a apărut în chip de copil dintr–o floare de lotus; într–o alta – dintr–un ou aflat pe o stâncă ieşită din ape.

Cultul morților – aspectul cel mai original al religiei egiptene, poate cel mai important, în orice caz cel mai spectaculos – era legat de concepția egiptenilor despre natura omului și nemurirea sufletului.

Potrivit acestei concepții omul era compus din trei părți: corpul material, sufletul imaterial și invizibil, – și al treilea element *Ka*, „dublul" sau principiul vital din om; un fel de fantomă vizibilă dar impalpabilă, având forma exactă a corpului. *Ka* îl însoțește pe om toată viața, iar după moartea omului îi supraviețuiește ca un geniu protector, continuând să se intereseze de trupul și de sufletul lui. Dar pentru ca să poată face aceasta, *Ka* are nevoie de două lucruri: de o locuință materială, reală[1], precum și de un suport material. Acest suport este corpul, corpul destructibil, dar care poate fi conservat prin îmbălsămare. Îmbălsămarea este absolut necesară, indispensabilă pentru ca defunctul să-și poată continua viața și după moarte[2]. Totuși, dacă și mumia s-ar distruge, atunci pentru a se asigura viața „dublului", și a lui *Ka*, și rolul său protector, se mai anexează în mormânt și o statuie a defunctului (de piatră, de teracotă sau de lemn; în mărime naturală sau în miniatură), care va servi drept suport „dublului", lui *Ka*, – și care va fi deci o garanție a supraviețuirii omului.

Prima grijă, prin urmare, trebuia să fie conservarea corpului defunctului, pentru ca sufletul să poată reintra în el; de aici, practica îmbălsămării.

Pregătirea mumiei începea cu extragerea creierului și a viscerelor care, impregnate cu parfumuri, se păstrau în patru urne (*canope* – pentru ficat, intestine, plămâni și inimă). În locul inimii se punea un scarabeu[3], din argilă sau dintr-o piatră dură, având gravată o formulă magică ce pleda în favoarea defunctului când va ajunge în fața tribunalului lui Osiris. Apoi corpul era umplut cu produse rășinoase și aromatice (smirnă, scorțișoară, tămâie, ș.a.); i se reconstituia forma cu ajutorul unor ghemotoace de paie sau cu tampoane de stofă; după care era ținut 70 de zile într-o soluție de carbonat de

1. De aceea mormintele nu aveau aspect de simple cavouri, ci de adevărate „locuințe", amenajate – real sau figurat – cu toate cele necesare vieții.

2. „Defunctul" – căci conceptul de „mort" nu cadrează cu o asemenea concepție despre om, viață și moarte.

3. Simbol al reînnoirii, al generației spontanee, scarabeul servea ca amuletă, sau pentru a ștampila, figurând sigiliile de argilă. „Scarabeul inimii" era uneori plasat pe mumie, sau incastrat într-un obiect.

Interiorul unui sarcofag (stânga) cu imaginea zeiţei cerului Nut. Capacul unui sarcofag (dreapta) cu portretul defunctului. (British Museum, Londra).

sodiu (natron), şi în fine înfăşurat – după spălare – în foarte multe fâşii de pânză de in îmbibate într-un clei aromat. Mumia era în cele din urmă închisă într-un sicriu de lemn de forma trupului, – în interior pictat cu figuri şi scene simbolice în culori, precum şi cu un text religios-funerar în hieroglife; iar în exterior sicriul antropomorf era pictat cu portretul defunctului[1].

În acest fel, îmbălsămătorii profesionişti (preoţi de rang inferior) au pregătit sute de mii sau poate milioane de mumii, începând din

1. Herodot descrie şi alte două feluri de îmbălsămare, mai simple, pentru cei mai săraci (*Istorii*, II, 86–90).

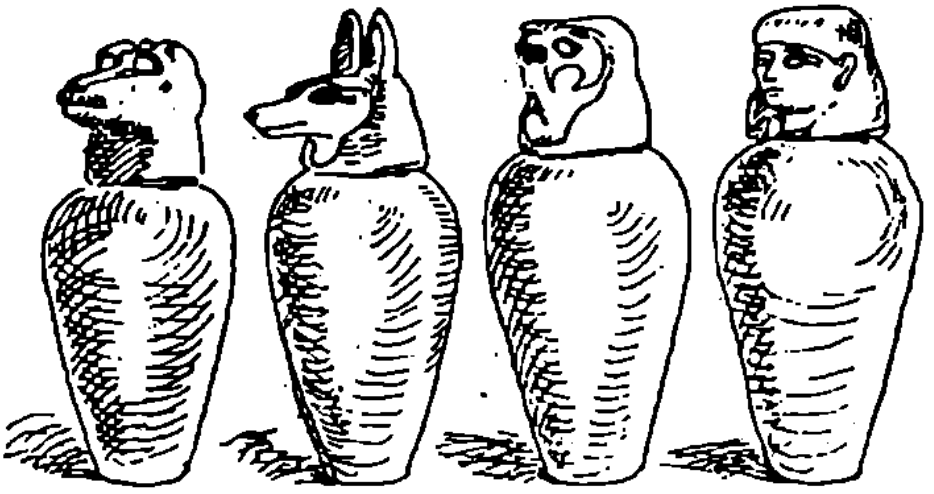

„Canope" – vase în care se păstrau viscerele defunctului mumificat (Muzeul din Berlin).

epoca Regatului Vechi[1]. În epoca predinastică, simpla înmormântare în nisipul deșertului asigurase o mumificare naturală). Alături de sarcofag se puneau diferite obiecte de uz curent, mâncare (adevărată sau modelată), precum și o serie de figurine de argilă sau de lemn care reproduceau chipurile celor din casa defunctului – rude, concubine, servitori, sclavi, etc. – de compania cărora defunctul avea nevoie în viața sa viitoare. În același scop se puneau uneori figurine angajate într-o scenă de viață cotidiană și plasate – asemenea unor jucării – în cadrul corespunzător (o casă, un atelier meșteșugăresc oarecare, o corabie, ș.a.m.d.); „jucării" care astfel păstrează o prețioasă valoare documentară.

Cultul morților (un cult al strămoșilor nu exista la egipteni) includea și ofrande regulate, ceremonii, acte de cult diverse; servicii care au fost asigurate secole de-a rândul (în cazul faraonilor) de donații generoase făcute templului, – deci și de preoți acreditați templului care ținea de mormântul faraonului respectiv[2].

GÂNDIREA PRE-FILOSOFICĂ

Elemente de gândire pre-filosofică pot fi găsite în cultura egipteană într-o măsură mai consistentă decât în cea mesopotamiană.

1. În perioada tardivă o altă categorie de îmbălsămători pregăteau mumiile sutelor de mii de animale îmbălsămate.

2. De ex., 7 preoți pentru cultul funerar al lui Khefren, 15 pentru al lui Kheops.

Încă din epoca Regatului Vechi, natura le apărea egiptenilor ca un corp unitar și ordonat. Dar ordonat nu de un zeu, ci de *Maat*[1], care este nu numai principiul raţiunii și al justiţiei (*Maat* s-ar putea traduce prin „adevăr" și „dreptate"), ci și al ordinei și organizării lumii. – În aceeași epocă au apărut și atitudini de scepticism religios. În *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său* – unul din textele cele mai interesante ale literaturii egiptene – gândirea laică, eliberată de rigorile teologice, pune la îndoială dogma nemuririi sufletului și, denunţând starea generală de decadenţă a vremii, proclamă ca singure valori onestitatea și generozitatea – și conclude cu recomandarea: „Petrece-ţi ziua în veselie și dă uitării grijile". – În fine, tot în această perioadă a trăit și Ptah-hotep, primul moralist din istorie cunoscut, autorul unor ample *Învăţături*, conţinând norme de conduită etică și politică.

În perioada Regatului Mediu, odată cu apariţia scrierilor de matematică (*Papirusul Rhind*) se afirmă tot mai mult gândirea abstractă, ideea cognoscibilităţii lumii independent de normele și prescripţiile preoţilor, deci o încredere în gândirea individuală, liberă, raţională. S-a remarcat (cf. I. Banu) că tot acum egipteanul a început să întrevadă relaţiile matematice între lucruri ca o permanenţă universală; în timp ce ideile de repetabilitate, de necesitate și de universalitatea relaţiei constituie tot atâtea premise care vor duce mai târziu la formularea principiului de „lege" și de „legitate".

Cu epoca Regatului Nou a apărut un filon idealist în speculaţiile asupra temei „începuturilor": elementul primordial nu mai este acum apa, deci un element material (ca în cosmogonia heliopolitană), ci zeul Ptah, principiu abstract și unic al tuturor formelor și lucrurilor. Dar atitudinea filosofică a egiptenilor este mai variată și mai independentă de teologie decât s-ar putea crede. Un exemplu în acest sens este acel *Cântec al harpistului* care, rămânând indiferent la normele de viaţă pioasă și la dogmele teologiei cu privire la viaţa de dincolo, recomandă o comportare hedonistă: „Sporește încă și mai mult plăcerile pe care le ai!". Un *carpe diem – avant la lettre:* din secolul al XXI-lea î.e.n.

În ultimele epoci ale istoriei Egiptului antic, spiritul religios a slăbit (deși superstiţiile au sporit). Gândirea laică a făcut progrese, ajungând la concluzii de nuanţă materialistă chiar și în cosmogonie. Diodor din Sicilia (și alţi scriitori antici care au cunoscut Egiptul) ne informează despre credinţele egiptenilor care susţineau că „un sol

1. Gândirea egipteană se folosește și ea de reprezentări mitice.

atât de propice ca al Egiptului a trebuit să genereze primii oameni. Ploile mari, temperate datorită climei calde au făcut aerul foarte potrivit pentru nașterea inițială a animalelor" (ap. C. Daniel), - Dealtminteri, dacă filosofi greci dintre cei mai mari au ținut să cunoască știința și gândirea egipteană (care vor lăsa urme în opera lor), este pentru că la acea dată egiptenii - cum scria Herodot - erau „cei mai înțelepți" și „cei mai învățați" oameni, „mult mai isteți la minte decât elenii"[1].

ARTA EGIPTEANĂ. ARHITECTURA

Arta egipteană impresionează în primul rând prin surprinzătoarea sa modernitate. Îl impresionează mai puțin pe contemplatorul cu preferințe pentru estetica barocă, romantică sau realistă; în schimb îl va entuziasma pe devotatul artei clasice - sau al celei moderne.

Căci arta egipteană este o artă de mare demnitate și distincție. Este ermetică, închisă oricăror sugestii venite din partea artei altor țări, păstrând un aer de profundă solitudine. Nu ține deloc să emoționeze, este cea mai impersonală din întreaga arie culturală antică orientală (cf. É. Faure). Afișând o vizibilă mândrie - dar lipsită de aroganță sau de duritate - este profund umană tocmai prin marea ei simplitate. Viața ei se comunică privitorului în mod direct și net, din gestul natural și din atitudinea exactă a personajului uman reprezentat. Un personaj a cărui rigiditate creată de poza sa solemnă, convențională, nu deranjează.

Arta egipteană este dominată de ideologia religioasă și de cea monarhică. Această situație îi impune artistului stilul solemn și respectarea tradiției. Solemnitatea și conservatorismul acestei arte aveau rolul de a reclama privitorului un sentiment de respect față de autoritatea constituită. Nu se putea deci vorbi de o autonomie a artei, de o artă dezinteresată, generată de intenții pur estetice, care să propună opera creată unei contemplații directe estetice. Artistul trebuia să ilustreze o idee religioasă sau politică; să comunice privitorilor un sens care i-a fost dinainte stabilit, comandat, impus. Arta lui nu ține atât să „reprezinte", cât să „simbolizeze". Arta devine astfel o hieroglifă, al cărei sens ascuns este stabilit dinainte.

Totul în arta egipteană este dictat de ideea continuării existenței și după moarte. Ideea „lumii de dincolo" va fi aceea în funcție de

1. *Istorii*, II, 4.

care şi în jurul căreia se va organiza aproape întreaga artă egipteană. – Fără însă ca imaginea acelei lumi „de dincolo" să aibă nimic întunecat, dezolant, macabru. Arta egipteană nu stă – cum greşit se susţine uneori – sub egida morţii. Egipteanul nu este obsedat de ideea deprimantă a morţii, ci arta sa este o senină înţelegere a morţii concepută ca o continuare firească a vieţii. Este, în ultima analiză, un triumf şi un elogiu al vieţii. În Egiptul antic moartea nu este definitivă. De aceea, monumentele funerare egiptene sugerează şi glorifică eternitatea.

Cea mai veche formă de arhitectură funerară este *mastaba*[1], – o construcţie masivă de cărămidă sau de piatră ridicată deasupra unui mormânt, săpat adânc în pământ (un puţ vertical în care este depus sarcofagul şi obiectele funerare indispensabile, puţ care apoi este zidit şi umplut cu pietre şi pământ). În *mastaba* se află – exact deasupra mormântului – o capelă în care se celebrau riturile funerare, mobilată cu o masă pentru ofrande; alături era o stelă (pictată sau gravată), în dosul căreia se afla „coridorul" (în arabă: *serdab*), zidit, conţinând statuile defunctului. Acesta comunica – prin statuile care îl reprezentau – cu familia sa care, prin nişte ferestruici mici, îi aducea ofrandele şi fumul de tămâie. Capela era decorată cu scene (pictate sau sculptate în basorelief) reprezentând diferite activităţi din viaţă, şi care – pe cale magică – menţineau defunctul „în viaţă". Mastabele – morminte ale unor particulari de rang înalt – erau grupate, regulat, în jurul piramidei faraonului. O *mastaba* a unui personaj foarte bogat putea avea şi alte încăperi, comunicând între ele prin coridoare.

PIRAMIDELE

Un tip mai evoluat de monument funerar, apărut în timpul dinastiei a III-a, este piramida în trepte[2]. Primul monument de acest fel a fost construit de vizirul şi arhitectul Imhotep pentru regele Djeser, fondatorul dinastiei a III-a, la Saqqara. Piramida – o suprapunere în diferite etape peste o *mastaba* pătrată – are dimensiuni

1. În arabă „banchetă" – zidurile construcţiei fiind uşor înclinate. La început capela era în afara mastabei.

2. Până la această dată regii erau înmormântaţi în mastabe. Piramida de la Saqqara are 6 trepte uriaşe, fiecare de 10 m înălţime. Ca aspect, aminteşte ziguratul babilonian, sau piramidele în trepte ale aztecilor şi mayaşilor – cu care însă, în afară de formă, nu are nimic altceva comun.

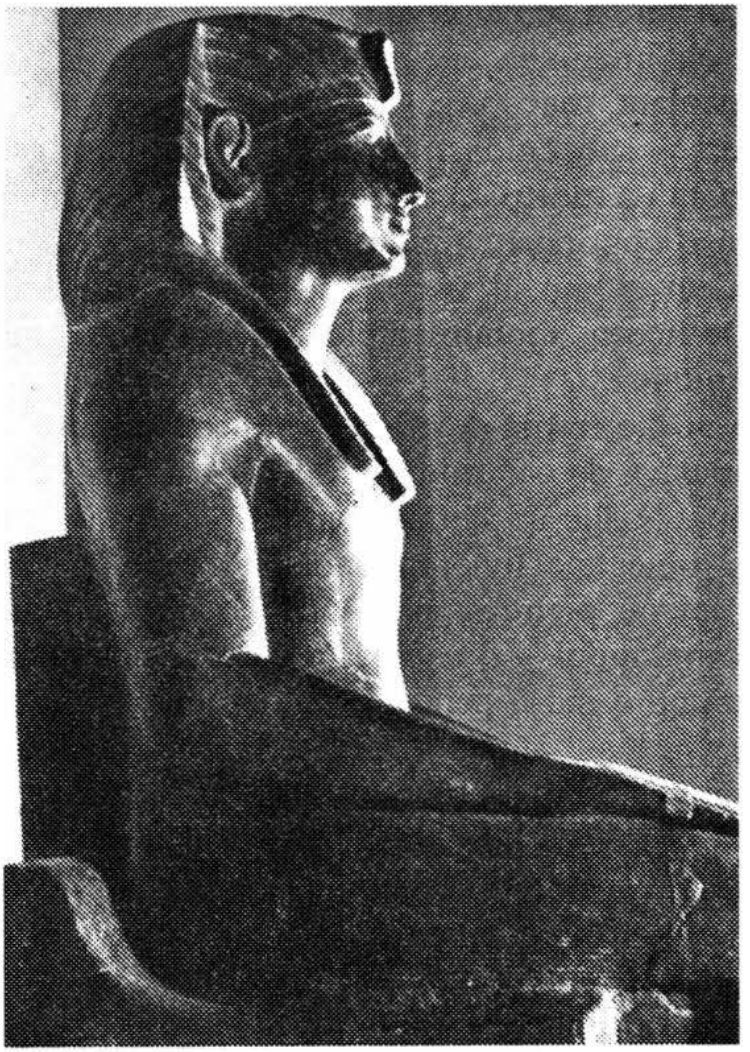

Tutmosis III. (Muzeul egiptean, Torino).

impresionante: laturile bazei dreptunghiulare de 109 m și 121 m, iar înălțimea de 61 m. (Nu s-a păstrat zidul de incintă – în interiorul căruia erau curți, altare și alte construcții ceremoniale, – lung de 1600 m, înalt de 10 m și cuprinzând o suprafață de 15 ha). Camerele funerare ale regelui și a 11 membri ai familiei sale erau săpate în stâncă. Sarcofagul regal era depus în fundul unui puț, adânc[1] de 28 m.

În timpul dinastiei următoare au fost construite marile piramide[2] de la Giseh, – care se numeau: „Orizontul lui Kheops", „Mare este

1. Etapa următoare a acestui tip de mormânt regal este reprezentată de piramida în trepte de la Meidum (la 20 km de Saqqara), construită de fondatorul dinastiei a IV-a – cca. 2670 î.e.n. – Snefru, tatăl lui Kheops.

2. *Pyramis* este un cuvânt grecesc (numele unei turte din făină de grâu care avea o formă tuguiată). Piramidele erau morminte ale regilor din dinastiile III–XVII, apoi ale suveranilor etiopieni din dinastia a XXV-a și a urmașilor lor.

Khefren" și „Divin este Mikerinos". Asemenea piramide, geometric perfecte, se cunosc azi în Egipt aproximativ 80.

Baza pătrată a celei dintâi – care ocupa o suprafață de mai bine de 5 ha – avea latura de 237,50 m și înălțimea de 147 m (azi – 138 m), terminată cu o platformă de 6 m^2 [1]. 2.300.000 de blocuri de calcar gălbui, dispuse în 220 de rânduri, erau acoperite cu lespezi de calcar fin alb (din care azi au mai rămas puține, la baza piramidei). Singura intrare în piramidă se află pe latura nordică, la o înălțime de 16,50 m. În interior a fost construit un adevărat sistem de coridoare, galerii, canale de ventilație, etc., totalizând câteva sute de metri în lungime. (Galeria cea mai lungă este de 47 m cu o înălțime de 8,50 m). Un coridor în pantă duce la camera funerară, în care se află și azi sarcofagul lui Kheops. Situată în centrul piramidei, camera funerară a faraonului – lungă de 10,50 m, lată de 5 m, și înaltă de aproape 6 m – este în întregime din granit, plafonul constând din 9 blocuri, care cântăresc aproximativ 400 de tone. Din galeria de intrare se ramifică un coridor care coboară în pantă până la o adâncime de 31 m sub nivelul bazei piramidei, la un puț destinat – inițial – să adăpostească sarcofagul regal. Camera funerară a reginei, canalele de aerisire, cinci spații libere etajate, menite să reducă din presiunea masei uriașe de piatră asupra boltei cavoului, completează această uimitoare operă de știință și de tehnică.

Ansamblul arhitectural al piramidei lui Kheops mai cuprindea un templu funerar, de la care o șosea ducea la un al doilea templu funerar, situat la marginea deșertului. Apoi, trei piramide mai mici, morminte ale unor regine; cinci bărci mari de lemn plasate în gropile săpate în stâncă chiar lângă piramidă; în fine, faimosul Sfinx din Giseh. Pe o ridicătură de calcar lungă de 200 m faraonul Khefren a pus să se sculpteze un uriaș idol în formă de leu (lung de 57 m și înalt de 20 m), care să-i protejeze mormântul. Maiestuosul cap al idolului, cu senina sa frumusețe divină, este imaginea regelui adorând răsăritul soarelui[2].

Gigantica operă de construcție a Marei Piramide a lui Kheops a durat 30 de ani, în care timp „au muncit fără întrerupere câte o sută de mii de oameni"[3]. Blocurile de piatră – unele de 20 de tone – au

1. Piramida lui Khefren are laturile bazei de 145 m și 215 m, iar înălțimea, de 113 m; piramida lui Mikerinos, cea mai mică, este înaltă de 62 m.

2. Figura Sfinxului a fost mutilată de un emir arab în timpul Evului Mediu.

3. Herodot, *Istorii*, II, 114–115. Aceeași cifră o dă și Diodor din Sicilia (*Biblioteca*, I, 63); dar Plinius – 300.000 (*Hist.Nat.*, XXXVI, 17).

fost aduse de la mari distanțe, pe tăvălugi, pe sănii trase pe nisip sau pe Nil, între două bărci; ridicate cu ajutorul pârghiilor și al unor puternice balansoare de lemn, pe rampe și planuri înclinate, înălțate pe terase succesive de pământ și cărămidă, terase înlăturate apoi după terminarea construcției[1].

Cele trei piramide nu sunt numai opere de o tehnică uimitoare; și nici doar operele cele mai monumentale (alături de Marele Zid chinezesc) din întreaga istorie a arhitecturii[2]. Concepute pentru a adăposti morminte regale, ele nu sunt rezultatul unor intenții *artistice*. Dar efectul extraordinar estetic, obținut prin integrarea lor în peisajul ambiant, proporțiile lor perfecte date de raportul dintre bază și înălțime, impresia puternică și diferențiată pe care o lasă fiecare piramidă în parte, fiecare cu personalitatea ei distinctă, precum și efectul pe care îl creează întregul ansamblu, – le conferă și un caracter deosebit artistic.

Tipul de piramidă perfectă a continuat (în dimensiuni mult mai reduse) până în epoca Regatului Nou. Dar începând din timpul dinastiei a XVIII-a – când jefuitorii de morminte începuseră să opereze într-un mod din ce în ce mai îngrijorător – faraonii au adoptat tipul de mormânt complet subteran (*hipogeu*), cu mai multe încăperi, săpate în pereții de stâncă, cu intrarea ornamentată cu basoreliefuri și statui, – cum sunt mormintele mai noi din Valea Regilor (61 de morminte cunoscute) și cele din Valea Reginelor, pe care anticii o numeau „Valea Frumuseții".

S-a remarcat (cf. Ét. Drioton) că niciodată până la egipteni și în nici o altă parte a lumii la acea dată, piatra n-a fost atât de mult întrebuințată. Utilizarea acestui material durabil era asociată cu ideea religioasă de „veșnicie" pe care piatra o conferă operei. Piramida era „sălașul etern" al faraonului. (În schimb locuința sa temporară, palatul, era construit, cum s-a spus, din cărămidă uscată la soare; fapt pentru care nu s-a păstrat nici măcar planul unui palat regal).

De asemenea, nici templele nu puteau fi concepute altfel decât în piatră; căci templul era numit de egipteni „Casa veșniciei".

---

1. Pentru detalii, v. D. Catană, *Tehnica construcțiilor la vechii egipteni*; în „Știință și tehnică", 1956, nr. 11.

2. Cunoștințele matematice ale constructorilor piramidei lui Kheops s-au revelat în precizia orientării astronomice, în raporturi numerice, în date de geometrie aplicată în construcție, etc., care – interpretate în sens esoteric – au dus la constituirea fantezistei „științe piramidologice". Vezi însă, C. Daniel, *op. cit.* în bibliografie.

TEMPLELE

Până în perioada Regatului Nou arhitectura templelor egiptene nu poate fi reconstituită decât cu aproximaţie.

În timpul Regatului Vechi, odată cu afirmarea cultului soarelui s-au construit „templele solare". Cum ceremonia cultului zeului Ra - zeul soarelui - se desfăşura sub cerul liber, aceste „temple" constau dintr-un zid de incintă dreptunghiular; curtea era dominată de un obelisc înalt de 36 m, plasat pe un soclu de 20 m, şi având alături un mic sanctuar cu statuia zeului; iar în faţă, un altar din alabastru, alcătuit din patru mese, pentru ofrande (templul din Abu-Gurob). - Abia în perioada următoare, a Regatului Mediu, se va constitui o adevărată arhitectură a templului. Astfel, cele mai importante temple care dau măsura artei arhitecturale egiptene - în

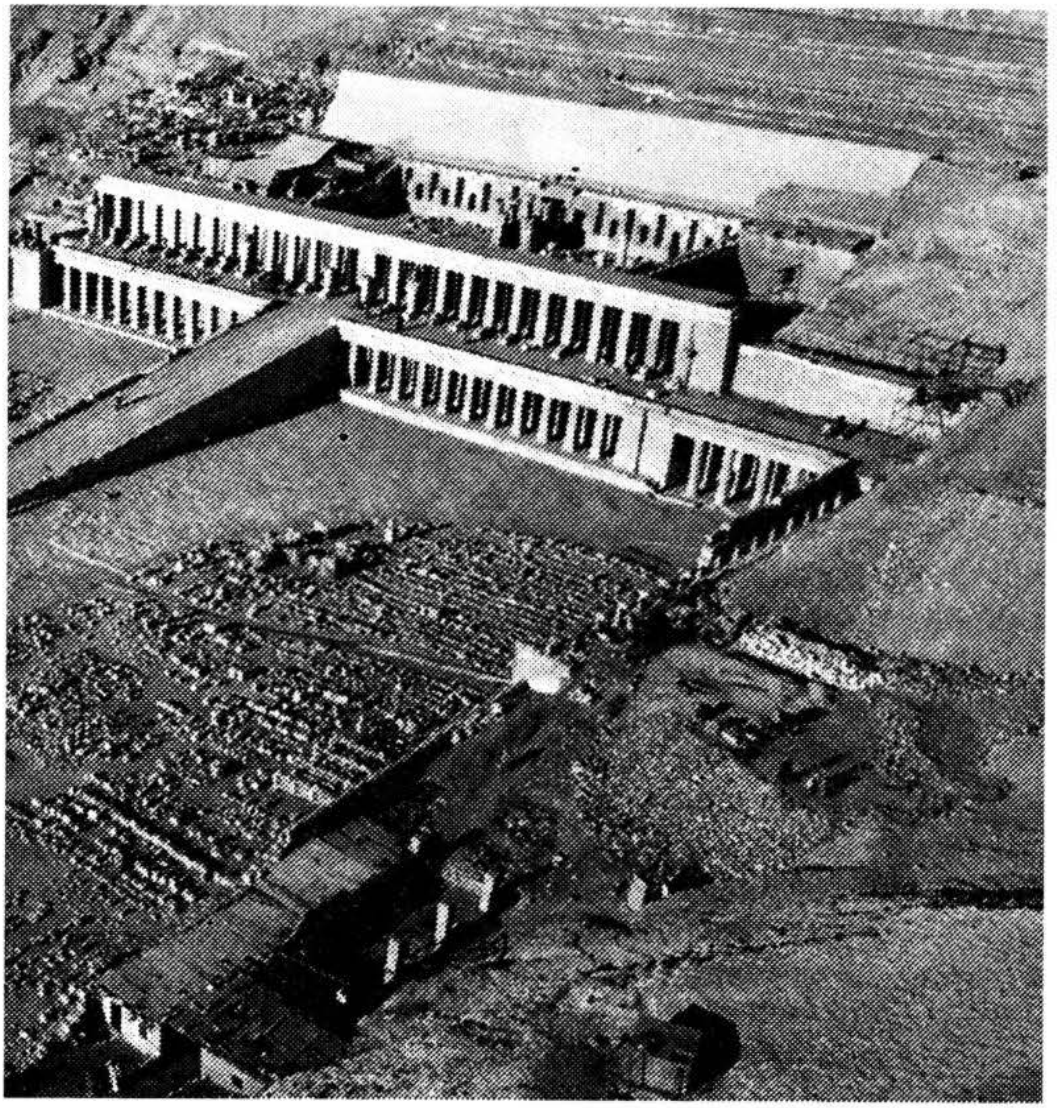

Marele templu funerar al reginei Hatşepsut din Deir el-Bahri.
Epoca dinastiei XVIII.

modalităţi diferite – sunt: templul reginei Hatşepsut din Deir el-Bahari, cele două temple ale lui Ramses II săpate în stâncă de la Abu-Simbel; apoi faimoasele temple din Abydos, Karnak şi Luxor.

Ca model, poate fi luat templul lui Amon din marele ansamblu de temple de la Karnak. Templul a fost început şi într-un fel terminat pe la jumătatea mileniului al III-lea î.e.n., dar forma definitivă a căpătat-o între anii 1580–1200 î.e.n. În interiorul unui zid de incintă cu perimetrul de 3800 m intrând printr-o poartă flancată de o pereche de enorme turnuri prismatice[1] şi străbătând curţi imense, se ajungea la curtea centrală hipostilă (adică acoperită şi susţinută de coloane), care ducea la sanctuarul cu statuia zeului. În faţa sanctuarului era altarul pentru ofrande.

În Egipt apare – pentru prima dată în Orientul Apropiat – o impunătoare arhitectură a coloanelor. Mult prea numeroase pentru a-şi justifica doar un rol pur şi simplu funcţional (templul din Luxor, de pildă, avea 134 de coloane, dispuse pe 16 rânduri), coloanele erau acumulate, distribuite şi modelate astfel încât să creeze un efect estetic, să confere construcţiei o armonioasă rezolvare a raporturilor dintre elementele arhitectonice. Coloanele au capitelurile de forma florii de lotus sau de papirus; iar modulaţiile coloanei sugerează un mănunchi de tulpini ale acestor plante. Spre sfârşitul Regatului Nou a apărut şi coloana cu trunchiul cilindric neted şi cu capitelul care stiliza forma frunzelor de palmier. Aceste forme au sugerat (v. Alpatov) ipoteza originii lor: fie o imitaţie a copacilor plantaţi pe două rânduri printre care treceau procesiunile solemne, fie pentru a sugera imaginea simbolică pietrificată a unei dumbrăvi sacre. – Coloanele celor mai mari temple erau ornamentate cu inscripţii în hieroglife. Pentru a completa imaginea naturii simbolizată de ansamblul templului, tavanele erau pictate cu stele şi felurite păsări; iar pardoseala era decorată – spre a imita suprafaţa unui râu – cu plante avcatice şi cu peşti.

Un element arhitectural, original egiptean, era obelliscul.

În îndepărtata epocă pre-dinastică un bloc subţire şi înalt de piatră era plantat vertical; pe vârful său apărea soarele, la răsărit. Din Heliopolis – unde se pare că apăruse pentru întâia oară – această piatră „miraculoasă" s-a răspândit şi în restul ţării. În timpul Regatu-

1. Numite *piloni*. Cele mai mari asemenea turnuri aveau mai multe etaje (cu încăperi cu destinaţie necunoscută, de locuinţe sau depozite). De regulă un templu avea un singur pilon; dar construcţiilor noi ale templului lui Amon din Karnak li s-au adăugat altele (în total 10 perechi de turnuri).

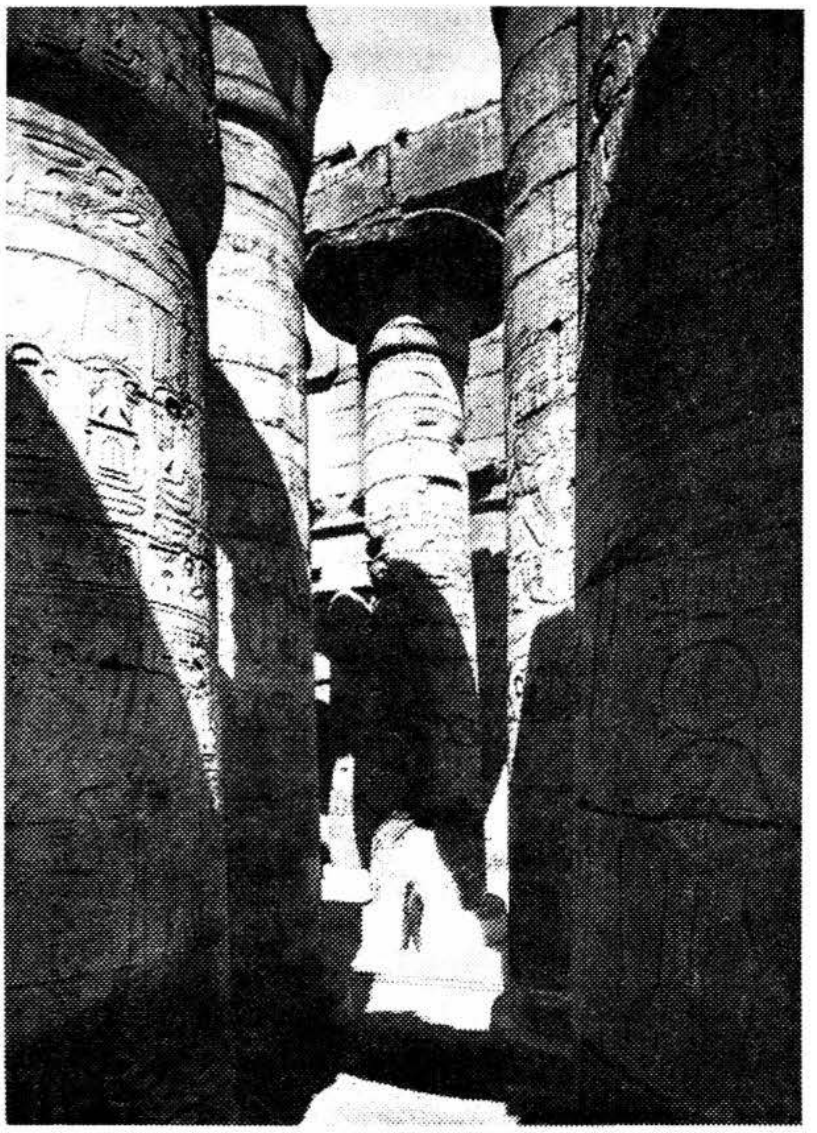

Templul lui Amon din Karnak.

lui Nou, obeliscurile – acum fasonate prismatic, mai precis: ca o piramidă foarte prelungită, și având vârful poleit sau placat cu aur – erau plasate, câte două, în fața turnurilor, a *pilonilor* de la intrarea templelor. Apoi, când cultul soarelui a devenit mai popular, obeliscurile – având sculptate imagini simbolice și texte hieroglifice – au apărut, câte unul, în fața templelor.

Obeliscurile erau din granit de culoare roz și erau aduse, toate, din carierele de la Assuan. Un obelisc cântărea câteva sute de tone. Giganticul obelisc început și lăsat neterminat, în cariera de lângă Assuan, are o lungime de 51 m, și cântărește 1168 de tone. Transportul și înălțarea unui obelisc punea probleme deosebit de complicate, care erau de resortul unei anumite categorii de tehnicieni specializați. (Se cunosc numele a 6 dintre aceștia).

Obeliscurile egiptene i-au impresionat extraordinar pe străinii veniți în Egipt. Assurbanipal a pus să se transporte două obeliscuri la Ninive, iar împărații romani au dus mai multe obeliscuri la Roma și la Bizanț. Azi, în tot Egiptul n-au mai rămas decât patru sau cinci obeliscuri (cf. S. Sauneron). În schimb, de-a lungul secolelor au fost transportate la Paris, la Londra, la Constantinopol, la New York. Cele mai multe se află la Roma – în număr de 12 [1].

SCULPTURA

Nici sculptura egipteană nu s-a născut dintr-o intenție de ordin estetic, nu a fost destinată în primul rând contemplației estetice.

O statuie egipteană nu era expusă spre a fi admirată pentru frumusețea ei, ci era ascunsă (cu câteva excepții) în penumbra templului, sau în întunericul camerei funerare. Statuile zeilor și ale regilor din temple erau obiecte de cult,de adorație, iar cele păstrate în morminte erau concepute ca suport al „dublului" celui decedat. Și sculptura egipteană era dominată de ideea eternizării omului. De aceea sculptorul era numit „cel care menține în viață".

Ca atare, el trebuia să urmărească redarea cât mai exactă a figurii subiectului său. Partea cea mai importantă a statuii rămânea capul. Spre a fi cât mai „fotografice", statuile – din lemn sau din piatră de calcar – erau policromate. Impresia de viață era obținută și prin artificiul tehnic al realizării ochilor: globul ocular era incrustat în lemnul sau piatra statuii, cu conjunctiva lucrată din piatră albă, iar pupila din metal, sub o cornee de cuarț transparent, într-o montură fină de bronz.

Dar principiul reproducerii exacte, cât mai realiste a modelului nu era un principiu absolut și exclusiv. Sculptorul trebuia să reprezinte și ceea ce se ascundea sub această aparență realistă, foto-

1. Cel mai mare este obeliscul plasat în fața catedralei Romei, biserica S. Giovanni în Laterano; datează din perioada 1420–1411 î.e.n. și a fost comandat de Tuthmosis IV pentru templul din Karnak. A fost adus la Roma de împăratul Constantin II în 357 e.n. și montat în Circus Maximus (unde a fost descoperit, rupt în trei bucăți, în 1587). Cântărește 455 de tone. – Obeliscul din fața bisericii S. Petru, în greutate de 331 de tone, a fost adus de Caligula de la Heliopolis. Obeliscul din Luxor, comandat de Ramses II, se află azi la Paris, în Place de la Concorde (cântărește 227 de tone). – Obeliscul din piața S. Giovanni in Laterano are 32 m, cel din piața S. Pietro – 26 m, cel din piața Navona – 25 m, etc. (cf. G. Sarton). În timpul domniei reginei Hatșepsut au fost transportate pe o singură corabie două obeliscuri, dintre care unul, azi în fața templului lui Amon-Ra din Karnak, are 30 m și cântărește 350 tone. Corabia, care trebuie să fi avut o lărgime de 25 m și o lungime de cel puțin 60 m, avea nevoie să fie remorcată de 27 de ambarcațiuni, fiecare cu câte 30 de vâslași (cf. A. Mondini).

grafică; cu alte cuvinte, esenţa vieţii – care, în concepţia sa, era imortalitatea; sau demnitatea funcţiei regale divine (ori semidivine), dacă era vorba de statuia unui faraon. Regele trebuia să dea impresia că este o divinitate; ca atare, nu putea schiţa un gest, orice mişcare îi era interzisă. Era reprezentat în picioare sau pe tron, într-o atitudine relaxată, firească, – dar totdeauna într-o poză hieratică, de fiinţă senină, calmă, conştientă de omnipotenţa sa. Profilul statuii unui bărbat are siguranţa şi precizia unei ecuaţii de piatră – spunea É. Faure; în timp ce în cazul statuilor feminine, formele trupului strânse în rochia perfect aderentă au ceva din lirismul plantelor tinere care se înalţă ca să sorbă lumina zilei...

Fiind un „concentrat" de viaţă, statuia trebuia să reproducă subiectul în plenitudinea forţelor vitale şi demnităţii lui. Expresia de linişte o păstrează nu numai figurile regale, ci ea se regăseşte în toate statuile egiptene. Chiar când sunt reprezentate în mişcare, personajele au un mers rar şi maiestuos, călcând cu toată talpa; iar expresia feţei este invariabil senină, detaşată de viaţa cotidiană. Totul – cu o linişte solemnă asupra căreia pare a se proiecta conştiinţa eternităţii.

Bineînţeles că în interiorul acestor norme generale, modalităţile artistice concrete au fost – de-a lungul nu numai a unor perioade mari, ci variind chiar de la o dinastie la alta – infinite. Realismul ca notă dominantă alterna cu hieratismul, cu stilizarea, cu idealizarea convenţională, într-o serie continuă de reacţii şi contrareacţii. Nimic mai fals decât să se vorbească de o pretinsă „uniformitate" a artei egiptene. Stăruia, da, un puternic sentiment al tradiţiei, – liber sau impus; erau cu stricteţe respectate anumite canoane; norma supremă rămânea perfecţiunea execuţiei tehnice, a meşteşugului artistic; dar dedesubtul acestor rigori pulsa şi individualitatea artistului, se afirma, se simţea personalitatea sculptorului anonim. – Există apoi, bineînţeles, şi o permanentă deosebire de stil între statuile personajelor solemne (zei, faraoni, regine, prinţi) şi statuile sau statuetele reprezentând demnitari de rang superior, persoane particulare sau simpli slujitori.

Printre capodoperele sculpturii Regatului Vechi se numără: marele Sfinx din Giseh (capul faraonului Khefren), statuia lui Khefren (muzeul din Cairo), grupul Mikerinos şi regina Khamerer Nebti (muzeul din Boston), cel al prinţului Rahotep şi prinţesei Nofret (Cairo), cel de un realism dus la grotesc al piticului Seneb şi familiei sale (Cairo); precum şi celebrele statui – a „primarului" (în lemn, Cairo) şi a scribului de la Louvre (calcar policromat) sau a celui de la muzeul din Cairo.

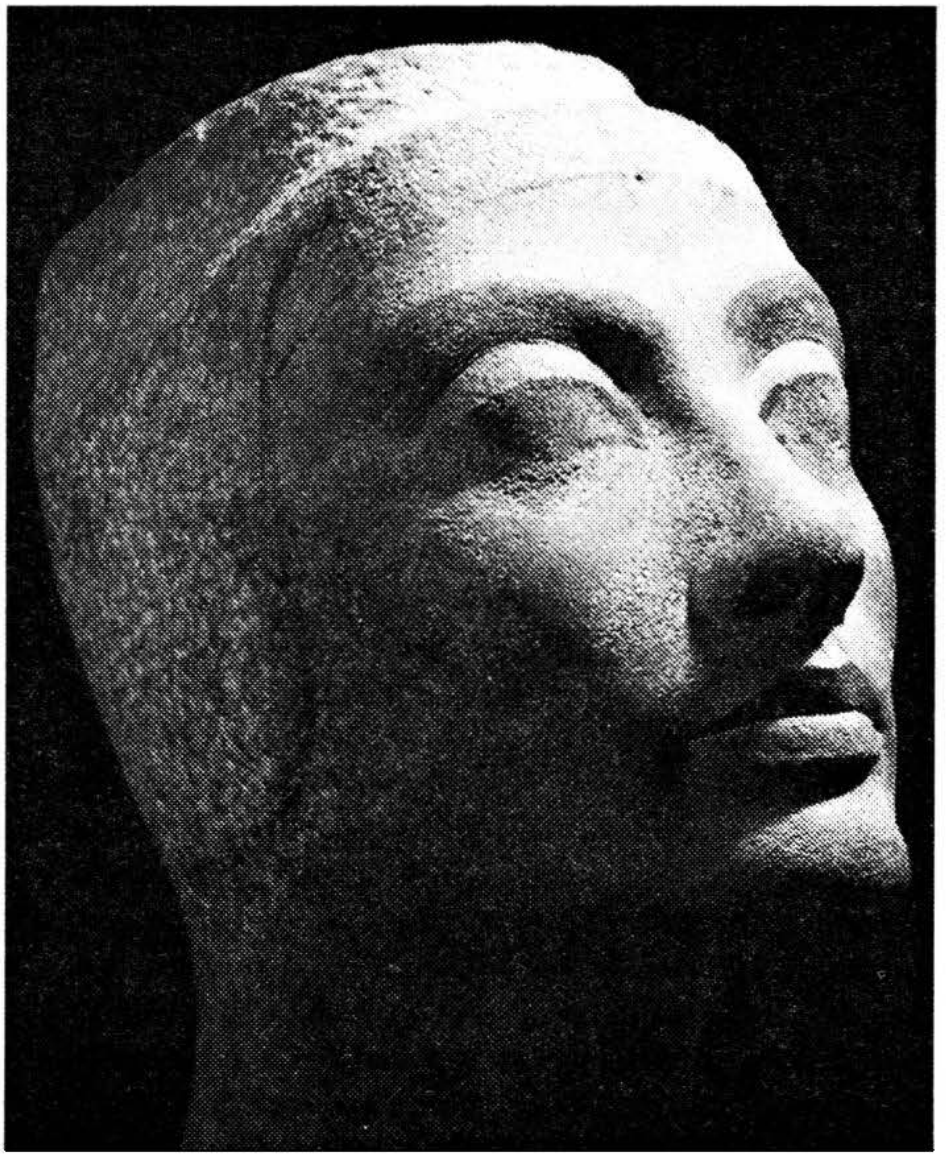

Portret neterminat al reginei Nefertiti. Dinastia XVIII. Muzeul din Cairo.

Din timpul Regatului Mediu: statuile faraonilor Mentuhotep I și Sesostris I (gresie și calcar, Cairo), sau a grațioasei purtătoare de ofrande (lemn stucat și pictat, Louvre). Iar din epoca Regatului Nou – busturile reginei Nefertiti (calcar pictat, cel din Berlin; cuarț, cel din Cairo); ale faraonilor Tuthmosis I, Tuthmosis III, Amenhotep II, Tutankamon și zeului Amon-Ra, și – în primul rând – Ramses II (în granit negru sau roz; toate în muzeul egiptean din Torino); în fine, statuile „coloșilor" din Teba (27 m, reprezentându-l pe Amenofis III, precum și cele patru statui gigantice (20 m) reprezentându-l pe Ramses II, în fața templului său din Abu-Simbel.

Sculpturile de mici dimensiuni (de obicei obiecte funerare, reprezentând grupuri și scene, de soldați, vâslași, brutari, măcelari, etc.) amplifică considerabil registrul imaginilor vieții egiptene.

Dar cea mai bogată imagine a vieţii egiptene în toată diversitatea ei apare în basoreliefuri şi în pictură.

De fapt, basorelieful egiptean nu este altceva decât o continuare a picturii. Tehnicile lor sunt apropiate. Desenatorul folosea materialul mai durabil al pietrei; şi pentru a da corporalitate obiectului desenat se folosea de iregularităţile naturale ale suprafeţei pietrei, delimitându-le şi accentuându-le prin intervenţia liniei de incizie şi a culorii: este începutul basoreliefului.

Lucrând în basorelief, sculptorul nu căuta să redea o exagerată impresie de adâncime, ci să lase privitorului senzaţia de suprafaţă plană; şi de aceea nici nu reprezenta figurile (sau obiectele) decât într-un singur plan, în planul întâi. Dar, spre deosebire de arta preistorică, acum figurile (şi obiectele) nu vor mai fi prezentate dezordonat, alăturate sau suprapuse la întâmplare (decât la începutul Regatului Vechi); ci întregul ansamblu va fi încadrat într-un spaţiu în mod clar delimitat; iar obiectele şi figurile vor fi ordonate în acest spaţiu în funcţie de anumite axe de simetrie, fie în coloane verticale, fie în registre orizontale.

Figurarea corpului omenesc (de reţinut că, pentru egiptean, frumuseţea omului rezidă în frumuseţea corpului, iar nu a figurii) va urma anumite canoane, de la care artistul nu se va abate. Cum conceptul de „frumos uman" se referea la corp, atenţia artistului se va concentra asupra redării corpului. Legea frontalităţii - lege absolut obligatorie în cazul statuilor - va fi aplicată în pictură şi în basorelief, dar într-un sens foarte caracteristic pentru arta egipteană. Capul este totdeauna văzut din profil, dar ochiul este văzut din faţă. Toracele este văzut din faţă (deşi capul este reprezentat din profil), în timp ce partea inferioară a corpului, precum şi picioarele, sunt figurate din profil; iar braţele figurează în atitudini contrastante unul cu celălalt[1].

Este voba aici de o convenţie artistică, de un mod arbitrar de a reprezenta lucrurile; un mod care urmează calea logicii (artistice), iar nu a aparenţei. Aşa după cum, o altă convenţie este cea care se referă la felul de reprezentare a zeilor şi a regilor la dimensiuni fizice mult superioare (chiar duble) faţă de ceillaţi muritori simpli din jurul lor; aceasta, tocmai pentru a sugera astfel puterea lor supranaturală. - Din când în când, canonul proporţiilor anatomice reale era aban-

1. Dar când reprezenta într-o scenă oarecare anumite persoane de rând, a căror „supravieţuire" nu prezenta o importanţă - să zicem: publică, - artistul era liber să le observe şi să le execute şi în afara acestor canoane.

Basorelief cu 2 personaje dintr-un templu din Teba. Epoca Regatului Nou.

donat; și atunci apar imaginile unor trupuri de femei excesiv de subțiri, dar de un deosebit farmec.

Subiectele, personajele, obiectele incluse și scenele vor deveni din ce în ce mai variate, începând chiar din epoca Regatului Vechi[1]. Mai târziu, vor continua să se îmbogățească cu scene de război, de vânătoare, de munci agricole sau meșteșugărești, de dans, de viață familială. (Acestea din urmă vor fi tot mai numeroase, mai ales în basoreliefurile care ornamentau mormintele unor persoane particulare; în mormintele regale nu se admiteau – cel puțin la început – decât subiecte demne, solemne, „oficiale".)

Dar și în arta basoreliefului – practicată de-a lungul a trei milenii – se va recunoaște, evident, o fluctuație chiar de la o dinastie la alta, o varietate de modalități, de teme, de tehnică (relief plat, sau ușor proeminent, sau bombat, sau altorelief); precum și o varietate în modurile de execuție (în stil tradițional, relativ limitată, liberă, stângace, corect realistă, de virtuozitate, sau stilizată).

1. Exemplare sunt, datând chiar din epoca pre-dinastică, „paletele", tăblițele de ardezie sau calcar, servind pentru pregătirea cosmeticelor sau la amestecul culorilor: ornamentate cu figuri umane și animale în relief, într-o excepțională execuție artistică, aceste palete vor deveni imediat – pierzându-și funcționalitatea lor practică – opere de artă celebrând regalitatea și exaltându-i victoriile. Cea mai cunoscută este „paleta lui Narmer" (și altele: paleta „taurilor", a „leului", a „câinilor", ș.a.)

PICTURA

Aşadar, tehnica, concepţia, subiectele basoreliefului egiptean nu pot fi separate într-un mod absolut net de cele ale picturii.

Ambelor li se atribuia o funcţionalitate magică. Pentru a-şi continua viaţa şi după moarte defunctul trebuia să fie însoţit de ceea ce îl înconjurase şi în viaţa terestră. Pictura egipteană „a fost esenţialmente o pictură de morminte"; o pictură executată „numai pentru satisfacţia morţilor", întrucât „pentru egipteni, nici o diferenţă substanţială nu trebuie să deosebească viaţa de dincolo de mormânt de cea actuală" (P. Francastel).

Imaginea – a unei persoane, a unui obiect, a peisajului, faunei şi florei, precum şi a scenelor de variate ocupaţii şi de viaţă cotidiană, – reproduce integral şi în esenţă *realitatea* modelului său, prelungind-o, dându-i o durată indefinită, eternizând această realitate (cel puţin, atâta timp cât va dura şi imaginea creată de pictor sau de sculptor). Potrivit acestei mentalităţi magice, imaginea este tot atât de *reală* ca modelul ei; fiinţele, obiectele, activităţile figurate în sculptură şi pictură sunt tot atât de reale ca în viaţă.

Canoanele basoreliefului se regăsesc şi în pictură; îmbinarea viziunii frontale a corpului omenesc cu viziunea din profil; calmul şi seninătatea expresiilor; siguranţa, puritatea şi perfecţiunea liniei; distribuţia imaginilor în registre orizontale sau verticale; interesul pentru scenele de viaţă zilnică; la care se adaugă în plus faţă de basorelief o redare mai adecvată a mediului, precum şi – uneori – gustul pentru anecdotic, pentru o naraţie făcută cu un umor discret. În scenele de viaţă cotidiană se afirmă un excepţional spirit de observaţie, precum şi un foarte marcat interes pentru animale. Adeseori pictorul caută pe suprafaţa plană a peretelui de stâncă[1] cele mai mici reliefuri naturale, pentru ca servindu-se de aceste denivelări aproape imperceptibile să dea un volum mai accentuat imaginii pe care o reprezintă: punct care este chiar momentul ideal de tranziţie spre condiţia basoreliefului.

S-ar putea spune că egiptenii aveau o excepţională vocaţie a culorii; a culorilor vii, vesele, delicate. Templele, mormintele, obiectele de cult, sarcofagele de lemn, mobilierul, (desigur că şi interioarele caselor celor bogaţi), statuetele şi statuile în lemn şi teracotă, textele de pe papirusuri cu adevărate miniaturi, erau acoperite cu

[1] Când roca de calcar era prea friabilă, pictorul aplica întâi un strat de tencuială, apoi unul de ipsos, pictând în tempera.

desene colorate cu o paletă discretă. O paletă care folosea negrul de cărbune, albul de var, ocrurile galbene și roșii, fritele albastre și verzi, amestecate cu uleiuri; cu o tehnică rămasă necunoscută, dar care după patru sau cinci milenii își mai păstrează încă nealterată prospețimea. Cu „pensule" din trestie zdrobită la un capăt, sau din fibre de palmier, pictorul egiptean picta în tempera, obținând chiar și foarte interesante efecte de transparență a culorii: peștii în apă, un corp de femeie într-o transparentă rochie de in...

Mijloacele cromatice ale pictorilor egipteni erau sărace, limitate fiind la șase culori fundamentale - negru, alb, roșu, galben, albastru și verde. În schimb, ei „au cunoscut arta de a pune în valoare, unul prin celălalt, două tonuri vecine", și „au folosit magistral amestecurile, încât tonurile de bază sunt de cele mai multe ori asociate"; iar „grație lacurilor, ei s-au folosit de strălucirii pentru a-și înnobila paleta". - Esențial e faptul că pictura egipteană „se baza pe noțiunea de reprezentare, și nu pe cea de contemplare"; că ea „creează obiecte a căror utilitate materială este incontestabilă". Ca atare, „ea nu-și pune probleme figurative în sens modern, întrucât ea nu se realizează în vederea unei contemplații, *ci pentru ca lucrurile reprezentate să existe*". Din acest motiv - și dat fiind caracterul fragil al picturii în raport cu materialele celorlalte arte plastice - „niciodată pictura n-a ocupat în arta egipteană un loc de primă importanță. Niciodată nu se poate compara cu sculptura și cu arhitectura (P. Francastel).

Pictorul egiptean nu cunoștea perspectiva. Evita și suprapunerile. Lucra în suprafețe de culoare uniformă: bustul bărbaților în brun-gălbui, al femeilor în galben deschis. Fără nuanțe și fără degradeuri. - Ceea ce însă nu l-a împiedicat să ajungă (în perioada Regatului Nou) la un stil liber; un stil în care apare chiar și umbra; un stil în care domină grația liniei pure, varietatea tentelor, finețea excepțională în redarea transparenței apei și a rochiilor; în minuțiozitatea de miniaturist a bijuteriilor, a faldurilor sau a frunzișului - cu o strălucitoare luxurianță a coloritului.

La fel ca arhitectura sau sculptura, și pictura egipteană era subordonată unei ideologii religioase sau politice. Ca atare, trebuia să respecte tradiția și canoanele respective. Uneori, pictorul și-a permis unele derogări de la tradiționalele canoane. Dar o perpetuă evadare, artistul a căutat-o și a găsit-o în perfecțiunea execuției. Și aceasta este ceea ce constituie farmecul artei egiptene. Deși integrat în categoria meșteșugarilor, artistul se bucura totuși de o oarecare considerație - mai ales că făcea parte din rândurile scribilor. Ade-

seori pictorul era o persoană foarte cultă; unii pictori au cultivat cu succes și poezia. Dar cu toată preocuparea propriu-zisă estetică în practica artei sale, pictorul nu uita scopul utilitar-religios al artei sale. – În această ordine de idei, s-a remarcat (v. Alpatov) că limba egipteană nici nu avea un cuvânt anume pentru a indica conceptul de „fumos". Căci cuvântul egiptean *nofir* sau *nefer* însemna – în același timp – și binele, și perfecțiunea, și frumosul, și utilul.

MUZICA

Muzica era socotită de egipteni o artă sacră. De origine divină, nelipsită în numeroase acte de cult și în marile ceremonii religioase, muzica îi înveselea pe zei și îndepărta supărările oamenilor; de aceea era numită, generic, „bucurie".

Lipsea și în Egiptul antic o scriere muzicală. Bănuim însă că egiptenii cunoșteau scara cromatică. Știm că ei puneau în legătură teoria muzicii cu observațiile astrologice și cu doctrinele cosmice. Știm de asemenea că asociau cele șapte note cu zilele săptămânii și cu cele șapte planete. Desigur că, asemenea altor popoare ale Orientului Antic sau grecilor, și la egipteni muzica era în strânsă legătură cu poezia și uneori cu dansul. În temple, o categorie specializată de sacerdoți alcătuiau adevărate orchestre. În epoca Regatului Nou era în mod deosebit apreciată muzica militară, pentru care erau aduși ca prizonieri și muzicanți străini. Astfel, din cele două orchestre ale curții regale, una era formată din muzicanți sirieni.

Dar cu ocazia marilor sărbători se organizau și festivități muzicale populare, în care se produceau adeseori muzicanți orbi. Instrumentul egiptean cel mai obișnuit și cel mai vechi era harpa – nelipsită în muzica de curte și în cea de cult. Foarte răspândită era harpa verticală, cu cutia de rezonanță jos; dar mai existau și alte tipuri. De asemenea, lira – adusă în Egipt din Orientul Mijlociu în timpul Reagtului Nou – și chitara, un fel de lăută cu gâtul lung, de origine tot orientală. Numeroase erau instrumentele de suflat: flautul de trestie sau de lemn, clarinetul dublu, cimpoiul; sau – ca instrument de muzică militară, dar folosit și la ceremoniile religioase – trompeta. Instrumentele de percuție (cimbale metalice – strămoșul talgerelor; crotali – un fel de castagnete; tobe, tamburine), ritmau în special muzica de cult. Tipic egipteană, instrument muzical ritual prin excelență, era sistra: un cadru de lemn sau de teracotă, în care

erau prinse de un capăt vergi elastice de metal și uneori cu rondele, – și care prin agitare produceau sunete asemenea unor zurgălăi sau clopoței.

LITERATURA ÎN EPOCA REGATULUI VECHI

Prin amploarea, prin varietatea genurilor și prin înaltul său nivel artistic, literatura egipteană completează ideal tabloul acestei culturi.

Capitolul literaturii începe cu textele funerare (scrise pe pereții mormintelor, pe sarcofage, pe mobilierul funerar, sau pe papirusuri[1], puse alături de decedat). Conțineau prescripții rituale, formule magice[2], sfaturi pentru viața de dincolo, ș.a. Cele mai vechi sunt *Textele Piramidelor*, inscripții funerare gravate pe pereții interiori ai mormintelor unor regi din dinastiile a V-a și a VI-a, deci din jurul anului 2500 î.e.n. (dar a căror compunere originară este mult anterioară). Aceste texte – din care se cunosc peste 1200, unele chiar de 30–40 de rânduri – conțin formule rituale, incantații, exorcisme contra șerpilor, imnuri, rugăciuni, menite să-l apere, să-l ajute, să-l favorizeze în diferite feluri pe defunct la judecarea morților și în viața sa de apoi. Unele texte conțin și nuclee de mituri și legende. Caracterul arhaic al formulei magice – ca cea pentru a se apăra de șerpi – dă expresiei literare o vibrație stranie, tenebroasă:

„Încolăcește-te, șarpe- strigă șarpele.
Încolăcește-te în jurul puiului de hipopotam care a ieșit din mlaștini.
Pământule, înghite-l pe cel care a ieșit din tine!
Prăbușește-te, rămâi culcat, și amorțește!"

(trad. de I. Larian Postolache)

Menținând într-o voită obscuritate fondul mitologic și caracterul ritual al unor asemenea compoziții, autorii lor preferă aluziile vagi,

1. Întrebuințată ca material de scris (și de ambalaj), hârtia de papirus era cunoscută încă din timpul primei dinastii (sfârșitul mileniului IV î.e.n.). Un număr de foi – de obicei 20 – lipite margine la margine formau un sul de (în medie) 10 m. În sec. VI î.e.n. hârtia de papirus era larg folosită la Atena; iar la Roma, se pare că începând din sec. III î.e.n. Din sec. XI fabricarea ei încetează, înlocuită fiind de pergament și de hârtia „de cârpe", inventată în China (în 105 e.n.). În Europa, hârtia de papirus nu se mai folosea din sec. VIII (cf. A. Dâmboiu).

2. În epoci diferite și având un conținut diferit, textele funerare erau destinate ceremoniilor religioase, ritualurilor liturgice sau descrierilor cosmografice, – *Cartea Morților, Cartea Deschiderii Gurii, Cartea Îmbălsămării, Cartea Respirației, Cartea Porților, Cartea Grotelor*,etc.

cultivând un stil poetic (frază eliptică, repetiţii, paralelismul membrelor[1], aliteraţii) în care procedeele au un sens magic adânc, mai mult decât un rost pur oratoric. Un stil în care ideea mitică (de pildă, a sufletului defunctului pornit spre cer spre a-şi lua locul într-o constelaţie) se desfăşoară în viziuni fantastice de autentic lirism:

„Îndreaptă-se spre cer asemenea şoimului, şi veşmintele sale sunt ca penele gâştelor sălbatice.
Îşi ia zborul spre înălţimi asemenea cocorului, sărută văzduhul ca şoimul, se avântă spre cer ca lăcusta.
Astfel zboară el, departe de voi, oamenilor, el nu mai este pe pământ, el se află acum în cer.
Acolo, zeiţa Nut îl statorniceşte ca stea nepieritoare, alături de ea".

(trad. de O.D.)

O altă operă literar-sapienţială, de conduită morală, a Regatului Vechi – o operă cu totul remarcabilă de 646 de rânduri – aparţine literaturii sapienţiale: *Învăţăturile lui Ptah-hotep*, vizir în timpul dinastiei a V-a (aproximativ 2450 î.e.n.). Este de fapt un ghid de viaţă practică, mai mult decât un adevărat tratat de morală, cuprinzând sfaturi de comportare în cele mai variate ocazii, garantate să asigure succesul. Ideea centrală este că ordinea stabilită – în Univers şi în stat – trebuie respectată: „Pleacă-ţi spinarea în faţa mai-marelui tău". „Numai rău îşi face cel care se împotriveşte mai-marelui său". Dar omul nu trebuie să uite anumite comandamente morale fundamentale:

„Nu fi îngâmfat de ştiinţa ta,
ci sfătuieşte-te cu cel neştiutor la fel ca şi cu cel învăţat, căci hotarele ştiinţei nu pot fi atinse
şi nu se află un învăţat care s-o stăpânească cu desăvârşire.
O vorbă înţeleaptă este mai ascunsă ca piatra verde de smarald
dar o poţi afla şi la sclava care macină învârtind piatra de moară(...)

1. Procedeu constând în reluarea într-un vers – cu o uşoară modificare – a unei idei, unui sentiment, unui mod de exprimare, din versul anterior.

Dacă ești o căpetenie care dă porunci unui număr mare de oameni
caută să săvârșești toate binefacerile,
astfel ca poruncile tale să nu aducă rău nimănui.
Măreață e dreptatea, statornică e și minunată,
și n-a fost stricată din vremea lui Osiris".

(trad. de C. Daniel)

Învățăturile continuă pe acest ton elevat, relevând ceea ce s-a considerat (cf. E. Bresciani) a fi fost o concepție caracteristică celor mai vechi epoci ale Egiptului antic: încadrarea în capacitatea omului de a-și făuri singur succesul în viață; instrucțiunea ca instrument eficace pentru atingerea acestui scop; toți oamenii au din naștere posibilitățile de realizare morală și intelectuală. În mod particular, în scrierea lui Ptah-hotep este evidentă lipsa oricărei aluzii la „viața de dincolo"; singura – sau, în orice caz, cea mai înaltă îndatorire a omului – este să lase în urma sa amintirea unei conduite oneste și generoase.

În „Prima perioadă intermediară" creația literară este mai bogată și mai variată, cu o netă predominanță a celei de inspirație laică. Opere cu caracter magico-religios sunt doar *Textele Sarcofagelor;* în care (spre deosebire de *Textele Piramidelor*) dorințele și preocupările exprimate sunt mult mai umane, atașamentul defunctului de viața terestră este ferm și insistent afirmat, iar simțul naturii își găsește o surprinzătoare formă de exprimare. *Cântarea celor patru vânturi* este un poem dintre cele mai tulburătoare. În această epocă de mari frământări sociale se afirmă aici chiar egalitatea originară a tuturor oamenilor. Vorbește zeul creator al lumii:

Înțeleptul Imhotep citindu-și cartea. (Muzeul din Berlin).

„Am săvârșit patru fapte bune: am creat cele patru vânturi pentru ca orice om să-și poată umple plămânii cu ele: aceasta este prima mea faptă bună.

Am făcut ca apele Nilului să se reverse, pentru ca săracul să aibă aceleaşi drepturi la binefacerile lui ca omul bogat: aceasta este a doua faptă a mea.

L-am făcut pe fiecare om aidoma semenului său; niciodată n-am poruncit oamenilor să facă răul, dar inimile lor au nesocotit învăţătura mea: aceasta este a treia mea faptă.

Am făcut ca inimile lor să nu dea uitării Apusul, ci să aducă ofrandă zeilor nomelor"

(trad. de O. D.)

Două opere literare în versuri - *Profeţiile lui Ipuwer* şi *Învăţături pentru Merikare* - au în primul rând o valoare documentară deosebită. Ele reflectă stările de lucruri şi de spirit din aceste vremi, în care mişcările populare au dus la grave dezordini interne, la o serioasă criză a statului şi la scăderea prestigiului monarhiei. În prima, prinţul Ipuwer trasează un cadru dezolant al epocii, exprimându-şi neîncrederea în oameni, o nostalgie a puterii de stat autoritare, un dispreţ pentru masele populare, în acelaşi timp învinuindu-l pe rege de lipsă de energie. În a doua - un fel de testament politic, de 350 de rânduri - regele îi dă fiului său Merikare sfaturi de conduită înţeleaptă, demnă, dreaptă, umană, recomandându-i să-şi ocrotească supuşii[1]. Forţa vehementă a stilului oratoric, în prima, şi tonul auster, ferm, dar înţelept şi cordial în a doua, sunt principalele calităţi literare ale acestor scrieri.

Povestea ţăranului iscusit la vorbă (sau: „bun de gură") este numai în prima sa parte o operă narativă. Şi această parte este doar un pretext epic pentru ample desfăşurări oratorice: ţăranul din oază, victimă a unei silnicii, relatează cum a fost deposedat de asinii şi de tot avutul său, cerând să i se facă dreptate.În cadrul epic sunt inserate - sub forma plângerii adresate judecătorului - texte morale, maxime, pledoarii - toate sprijinite pe conceptul de adevăr şi dreptate (*Maat*). Ţăranul solicită să i se facă dreptatea la care are dreptul şi omul cel mai umil. De relevat este abilitatea compoziţiei: în timp ce partea narativă este de o atrăgătoare simplitate şi vivacitate în ritm, restul trădează un gust nou pentru argumentarea oratorică, pentru stilul retoric, încărcat de alegorii, comparaţii şi antiteze:

„Marii dregători săvârşesc răul, dreptatea se apleacă într-o parte, judecătorii fură... Cel ce trebuie să facă să răsuflăm, ne face să gâfâim. Cel

1. Operă tradusă de C. Daniel în *Gândirea egipteană*... (vezi bibliografia).

ce trebuie să facă împărțire dreaptă este un hoț... Cel ce trebuie să osândească răul săvârșește el însuși nedreptăți".

(trad. C. Daniel)

În sfârșit, aceleiași perioade îi aparțin cele două capodopere ale liricii egiptene: *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său* și *Cântecul harpistului.*

În prima, poetul anonim (care a trăit în jurul anului 2200 î.e.n.) dă o expresie patetică disperării care îl îndeamnă stăruitor la sinucidere, ca fiind singurul remediu. Durerosul destin al poetului are ca fond conștiința profundei decăderi morale în care se zbate epoca lui. Scepticismului profund și pesimismului său amar, formulat în accente dramatice, îi răspunde sufletul său; care, într-un dialog echilibrat, caută să-i abată gândul de la moarte, îndemnându-l să îndure stoic dezamăgirile, și să caute să se atașeze de bunurile vieții pământești. Căci viața de dincolo nu îți poate aduce nici o mulțumire; făgăduințele preoților în privința aceasta nu au nici un temei; cultul funerar cu toate ceremoniile lui este destinat doar bogaților – deși moartea îi face pe toți egali:

„Înmormântarea este doar lacrimi și întristare.
Este durerea celui scos din casă și aruncat pe o movilă,
Din mormânt nu vei ieși niciodată să mai vezi soarele.
Cei ce și-au înălțat palate de granit (...) și-au văzut altarele pustii.
Aceeași soartă i-a ajuns ca și pe cei sărmani, morți pe un țărm, fără urmași.
Doar arșița soarelui și peștii apelor mai stau cu ei de vorbă..."

(trad. O.D.)

Singura salvare este resemnarea și senina așteptare a morții firești; concluzie exprimată într-o formă lirică în care tensiunea dramatică este temperată de coloritul delicat al comparațiilor poetice:

„Azi moartea însăși mi se-nfățișează
Ca vindecarea pentru cel bolnav,
Ca preumblarea pentru cel firav.
Azi moartea însăși mi se-nfățișează
Ca-mbietorul nor de smirnă,
Ca pânza ce te apără de vânturi.
Azi moartea însăși mi se-nfățișează

Ca boarea unui lotus înflorit,
Ca desfătarea-n insula beţiei
Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca drumul netezit de multe tălpi,
Ca-ntoarcerea oşteanului din luptă.
Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca-nseninarea cerului noros,
Ca tâlcul unui lucru ne-nţeles.
Azi moartea însăşi mi se-nfăţişează
Ca dorul de acasă al acelui
Scăpat pe veci din lungi ani de robie".

(trad. Ion Acsan)

Pentru prima dată în literatura mondială apare aici o artă a versificaţiei (repetiţii, joc de cuvinte, aliteraţii, ritm liber, „paralelismul membrelor"), prin care este realizat un efect de orchestraţie unic.

În cealaltă capodoperă lirică a epocii, *Cântecul harpistului*, revine acelaşi scepticism. Două motive care dau o rezonanţă filosofică poemului apar aici pentru întâia oară în istoria universală a literaturii: motivul *vanitas vanitatum* şi motivul *carpe diem*, îmbinându-se în melancolica concluzie a poetului:

„Sporeşte-ţi cât poţi plăcerile vieţii
şi, cât trăieşti, orânduieşte-ţi viaţa după poftele inimii.
Căci te va ajunge ziua plângerii,
dar plângerile tale, zeul morţii nu le va auzi;
iar bocetele celor rămaşi în viaţă
nu pot dărui viaţă celui din mormânt.
Bucură-te de ziua de azi şi petrece!
Nu-ţi întuneca viaţa cu gânduri!
Căci nimeni nu-şi poate lua cu sine avutul din lumea aceasta,
şi, din câţi au plecat dincolo, nimeni nu s-a mai întors!"

(trad. O.D.)

LITERATURA ÎN PERIOADA REGATULUI MEDIU ŞI ÎN CEA A REGATULUI NOU

Din perioada Regatului Mediu ne-a rămas – în aproape o sută de versiuni – *Învăţătura lui Khety*, una din operele cele mai mult studiate în şcoli. Scrierea aceasta elogiază profesiunea de scrib care procură avantaje infinit superioare altor îndeletniciri, – înşirate de autor cu toate incovenientele şi mizeriile lor.

Capodopera lirică a epocii este *Imnul Nilului*, divinizat și exaltat aici pentru binefacerile pe care le aduce - acest „părinte al tuturor viețuitoarelor", „prieten al pâinii și al băuturii", „el care dă putere grânelor", „el, domnul și ocrotitorul săracilor".

Dar această perioadă este importantă în literatură în primul rând pentru povestirile *Aventurile lui Sinuhet* (cunoscută în peste 25 de versiuni) și *Povestea naufragiatului*.

Cea dintâi, este prima încercare cunoscută din istoria literaturii de a relata un fapt istoric sub forma unei opere de artă, de imaginație; totodată, este și primul exemplu cunoscut de povestire care are unele caractere de nuvelă psihologică. Autorul - un demnitar de la curte care trebuie să părăsească țara și după multe peregrinări ajunge în Siria, de unde la bătrânețe se va reîntoarce în Egipt - își povestește peripețiile prin care a trecut, într-un stil rafinat, de adevărat om de litere, versat în construcții sintactice îndrăznețe și în expresii căutate. - *Povestea naufragiatului*, și aceasta narată la persoana întâi (și care este prima povestire cunoscută cu corăbieri din literatura mondială) aduce un element nou: gustul pentru fantastic. Totodată, și interesul pentru cadrul vieții de familie, prezentat într-un stil simplu, sobru, precis, și într-o narațiune ritmată rapid: căci autorul se arată a fi preocupat de a-și distra publicul, povestindu-i un episod exotic și o întâmplare extraordinară.

În timpul Regatului Nou tradiția poeziei magico-religioase se continuă cu *Cartea Morților*[1]. Interesul pe care îl prezintă aceste texte este, indubitabil, și de ordin literar. De pildă, prin această notă de neliniște și de umilință în fața judecății lui Osiris, căruia omul i se adresează cu o emoționantă sinceritate a tonului:

„Tu, care faci ca aripa vremii să bată mai repede,
Tu, care cunoști toate tainele vieții,
Tu, care îmi păzești fiecare vorbă pe care o rostesc,
Tu, care te rușinezi de mine, fiul tău,-
Plină de rușinare și de mâhnire este inima ta,
Căci grele fost-au greșelile pe care le-am săvârșit pe pământ,
Trufașă fost-a răutatea mea și păcatele mele.

1. Titlu dat convențional unui ansamblu de aproximativ 200 de sentențe, formule magice, precepte morale, prescripții funerare, fragmente de mituri - totul scris pe suluri de papirus, multe din ele splendid decorate cu vignete și miniaturi în culori; suluri care se depuneau alături de corpul defunctului, spre a-l sfătui și ajuta în viața de dincolo.

Sarcofagul de aur (cântărind 3 chintale) al lui Tutankamon. Muzeul din Cairo.

Fă pace cu mine, fă pace,
Și înlătură stavila ridicată între noi!"

(trad. O.D.)

În ce privește proza narativă cultă a epocii Regatului Nou, aceasta renunță acum la elementele rafinate, aulice, legându-se mai mult de inspirația populară, căutând să redea cât mai precis cadrul de viață cotidiană, prezentând persoana faraonului la dimensiuni pur umane, - fără a evita nici postura lui meschină, ridicolă, grotescă; totul, într-un stil simplu, direct, lipsit de figuri retorice.

Antrenant este ritmul narațiunii din povestirea *Prințul predestinat*, cu delicatele sale episoade fantastice. Dar capodopera prozei egiptene din toate epocile - și totodată una din marile opere narative ale Antichității orientale - este *Povestea celor doi frați.*

Tabloul vieții de fiecare zi și a ocupațiilor obișnuite ale țăranilor, povestite în prima parte a operei (în partea a doua intervin și elemente mitologice sau miraculoase) se desfășoară larg, colorat, într-un stil de o cuceritoare simplitate, dezvăluind un instinct sigur de povestitor, care narează pentru simpla plăcere de a povesti. Prin

organizarea materiei epice și prin folosirea procedeelor narative variate în funcție de ideea dominantă a operei – viclenia și infidelitatea femeii; precum și prin elementele realiste ale narațiunii, o narațiune care urmărește să definească personalitatea și destinul eroului principal, – prima parte a *Poveștei celor doi frați* poate fi considerată cea dintâi nuvelă cunoscută (chiar dacă rudimentară ca structură) din literatura universală.

Marile opere lirice ale Regatului Nou sunt *Imnul lui Amon–Ra* și *Imnul lui Ekhnaton*[1]. Primul este deosebit de sugestiv prin simplitatea limbajului în exprimarea unei gândiri pre–filosofice și religioase, prin căldura sentimentului de sinceră gratitudine pentru binefacerile soarelui – principiu al vieții, – precum și prin interesul și afecțiunea poetului pentru natură:

„El face să înverzească pășunile pe care pasc turmele și
cirezile ce dau hrană
oamenilor,
El dă viață peștilor din fluviu și tuturor păsărilor văzduhului,
El dă suflare făpturii din ou și hrană dă gâștelor din cotețe,
El dă viață păsărilor din stufăriș, târâtoarelor și tuturor insectelor zburătoare,
El dă hrană șoarecilor de câmp și păsărilor care zboară
din ram în ram..."

(trad. O.D.)

Imnul lui Ekhnaton – atribuit faraonului „eretic" Amenofis IV – impresionează prin caracterul său optimist și pre–panteist, – divinitatea supremă lipsită de atributele ei tradiționale fiind percepută în natură, în momentele vieții de toate zilele, în bucuria de a trăi:

„Turmele pasc mulțumite pe pășunile lor,
Pomii și ierburile înverzesc,
Păsările își iau zborul din cuiburile lor
Și bătaia aripilor lor te preamărește!
Dobitoacle toate saltă de bucurie
Și totul prinde viață când tu te arăți (...)
Tu ești măsura vieții, și lumea numai prin tine trăiește".

(trad. O.D.)

Lirica erotică egipteană – apărută mai întâi în epoca Regatului Nou, născută și cultivată fiind într–un mediu social foarte rafinat – ne este cunoscută din opt culegeri mici.

1. Care amintește îndeaproape psalmul 104 din *Biblie*, și în care influența *Imnului lui Ekhnaton* este indubitabilă.

Compuse pentru a fi cântate sau recitate cu acompaniament instrumental, poeziile de dragoste egiptene (în care îndrăgostiţii îşi spun unul altuia „frate" şi „soră") nu cântă o pasiune adâncă şi sinceră. Sunt mai degrabă nişte graţioase discursuri directe, sau dialoguri purtate de îndrăgostit cu inima sa; compoziţii în care senzualitatea se exprimă cu o perfectă decenţă, în care natura este cordial asociată cu jocul îndrăgostiţilor, şi în care stilul căutat este de o mare eleganţă şi de o rară fineţe:

„Gâsca sălbatică se vaită
Căzută în capcana mea;
Încătuşată de iubirea ta
Mă zbat ca pasărea robită
Şi nu mă-ntorc s-o scot din laţ,
Strângându-mi plasele din câmp.
Dar ce-i voi spune mamei
La care zilnic mă-ntorceam
Ducându-i păsările prinse?
– „N-am aşezat nici o capcană. –
Sunt prinsă-n mrejele iubirii tale!"

(trad.Ion Acsan)

Astfel, poezia egipteană – răsărită în umbra *Textelor Piramidelor* – se ridică în cele din urmă în spaţiile luminoase şi pure ale unui tonifiant sentiment naturist, exprimând dragostea de viaţă, utilizând episodul graţios şi chiar aluzia decent-echivocă.

INFLUENŢA EGIPTULUI ANTIC ASUPRA CIVILIZAŢIILOR MEDITERANIENE

Când, în anul 30 î.e.n. Egiptul a devenit o simplă provincie a Imperiului roman, ciclul civilizaţiei şi culturii sale s-a încheiat. Mai târziu, după ocupaţia arabă (642), structura sa culturală se va modifica radical.

Egiptul antic va rămâne însă în istorie nu numai prin ceea ce arheologii vor scoate la lumină după multe secole, ci şi prin difuziunea, aportul şi influenţa sa culturală asupra popoarelor din jur şi chiar mai îndepărtate. În agricultură şi în tehnica construcţiilor, experienţa egiptenilor antici a fost folosită până târziu. Teologia, ştiinţa şi gândirea lor pre-filosofică au exercitat o influenţă considerabilă asupra lumii greceşti. Legile lui Solon (care s-au inspirat substanţial din cele egiptene), sau gândirea politică a lui Platon şi

Statuia unei femei din epoca Regatului Nou. Muzeul egiptean, Torino.

Aristotel datorează mult modelului concret al statuiei egiptean. O bună parte din cuceririle medicinei egiptene – la a cărei școală s-au format mari medici greci – au rămas în uz până azi. Modul de organizare a administrației, a justiției, a învățământului a fost urmat și în alte țări ale Orientului Apropiat. Meritele deosebite ale egiptenilor în domeniul geometriei și al astronomiei au fost recunoscute categoric de antici. Arta egipteană – pe care Platon o recomanda ca model – a dat multe sugestii celei grecești. Mobilierul a căpătat pentru prima dată forme elegante în Egipt. Egiptenii au scris cele dintâi adevărate mici compendii de gândire morală. Scrierea lor hieroglifică este prima, sau în orice caz cea mai frumoasă scriere pictografică. Fără invenția papirusului – material de scris pe care nici un alt popor antic nu l-a mai fabricat – cultura europeană ar fi pierdut o moștenire (de opere literare, etice, științifice) considerabilă lăsată de antici. Numeroase divinități, mituri și legende egiptene au fost preluate de fenicieni, evrei, sirieni, greci și romani. Iar scrierile lor literare din diverse genuri vor lăsa urme în literaturile antice, și în primul rând în cea ebraică.

Astfel, modelul Sfinxului egiptean va apărea în sigiliile și în picturile murale cretane; iar motivul decorativ al iederei și al papirusului, în frescele palatelor din Creta. Relațiile culturale ale Egiptului cu Fenicia au fost mai intense. În orașele feniciene (în Biblos, de pildă) egiptenii construiseră temple. Influențele egiptene

asupra miturilor şi credinţelor religioase ale fenicienilor sunt bine cunoscute; dar influenţa egipteană este uneori vizibilă şi în figurinele sau măştile de teracotă, – în timp ce sigiliile feniciene au adoptat şi motive egiptene. Paralelisme semnificative pot fi identificate şi la etrusci[1]. Asemenea egiptenilor, şi etruscii – care credeau şi ei într–o viaţă de dincolo asemănătoare celei de pe pământ – se pare că aveau texte funerare în genul *Cărţii Morţilor*. Şi la etrusci, ca la egipteni, poziţia femeii era aproape egală cu cea a bărbatului. Se pare că uneori etruscii practicau şi ei îmbălsămarea cadavrului, folosind mijloace asemănătoare celor ale egiptenilor; şi nu este exclus ca figurarea sculpturală a defunctului pe capacul sarcofagului să derive – ca o sugestie – din figurarea defunctului de pe sarcofagele de lemn ale mumiilor egiptene.

Evreii, care au trăit câteva secole în Egipt (ţară al cărei nume este menţionat de 680 de ori în *Biblie*), au în cultura lor multe elemente de provenienţă egipteană. Însuşi numele lui Moise – care a primit o educaţie la şcoala scribilor – este de origine egipteană[2], iar după moartea lui Solomon, unii regi iudei poartă nume egiptene. – Numeroşi scarabei şi sigilii egiptene au fost găsite în Palestina. În sudul Palestinei există tradiţii care vorbesc de şederea lui Sinuhet printre beduini. Iar „viţelul de aur" făcut din cerceii evreilor era o divinitate egipteană care îi ajutase să părăsească Egiptul[3], – divinitate care ar putea să fie chiar zeiţa reprezentată cu cap de vacă, Hathor[4]. Influenţa literaturii egiptene, poetice şi sapienţiale, asupra celei ebraice este evidentă nu numai în Psalmul 104, cum s–a văzut, ci şi în alţi psalmi sapienţiali. Evidente sunt urmele *Cântecului harpistului* în *Eclesiastul*, a *Papirusului Insinger* în *Cartea lui Iov*, a *Învăţăturilor lui Amen–em–ope* în *Cartea proverbelor*; în timp ce în *Cântarea Cântărilor* pot fi uşor detectate puncte de contact cu poezia egipteană de dragoste[5].

„Toate numele de zei au venit în Ellada din Egipt ... Cât despre serbările populare, alaiuri şi procesiuni religioase, egiptenii sunt cei

1. Care, după toate probabilităţile, s–au stabilit în Peninsula Italică venind din părţile Orientului Apropiat, locul lor de origine.

2. Găsindu–se, de exemplu, în compoziţia numelor unor faraoni – *Ahmosis*, *Tuthmosis*, etc.(Moise = Mosis) (cf. Freud).

3. *Ieşirea*, XXXII, 4; *Întâia Carte a Regilor*, XII, 28.

4. Cf. Rev. W.O.E. Oesterley, – în S.R.K. Glanville, *L'eredità dell'Egitto* – vezi bibliografia.

5. Pentru aceste influenţe (şi cele privind Grecia şi Roma), cf. C. Daniel, – vezi bibliografia.

dintâi oameni care le-au creat datina – și de la ei le-au învățat și elenii"[1] – recunoaște „părintele istoriei".

Credințele egiptenilor cu privire la suflet și la viața de dincolo au fost difuzate în lumea grecească prin intermediul misteriilor eleusine, – care erau, foarte probabil, de origine egipteană. Maximele celor „șapte înțelepți" ai Greciei amintesc textele sapiențiale egiptene. Filosofia greacă este și ea îndatorată într-o anumită măsură înțelepciunii egiptenilor. Tales din Milet – care a avut contacte cu preoții egipteni – a calculat înălțimea Marei Piramide măsurându-i umbra. Urme ale gândirii egiptene se pot găsi la Anaximandru, la Anaximene, la Empedocle din Agrigento; dar Pitagora a fost cel mai mult influențat de doctrinele cosmologice și etice ale egiptenilor. La Platon, asemenea influențe pot fi găsite atât în miturile povestite de el, cât și în doctrina lui cu privire la statul ideal. Aristotel – un admirator al civilizației egiptenilor, de la care a împrumutat date din domeniul matematicii, geometriei, astronomiei și zoologiei, – afirma că organizarea statului și legile scrise, precum și matematica, au fost create de egipteni. În medicină, tradiția hipocratică a respectat teoriile fiziologice, prescripțiile medicale și principiile etiologiei medicilor egipteni.

Nici arta grecească n-a rămas cu totul în afara influenței Egiptului antic. Coloana dorică amintește coloanele templelor egiptene – temple al căror plafon pictat cu stele pe un fond albastru a fost imitat și de greci. Capitelul coloanei corintice se consideră că este inspirat de modelul egiptean. Influențe egiptene pot fi ușor găsite în domeniul sculpturii. Clasica lege a frontalității din epoca Regatului Vechi domină și statuile de efebi (*kouroi*) din epoca arhaică; statui care, asemenea celor egiptene din aceeași perioadă, sunt reprezentate în mers cu piciorul stâng înainte. Obiceiul sculptorilor egipteni de a întrebuința materiale variate în una și aceeași operă se regăsește și în tehnica statuilor hriselefantine, ilustrată în primul rând de Fidias. Statuile erau colorate atât în Egipt cât și în Grecia – unde una din temele frecvente ale sculpturii este sfinxul egiptean (mai ales sfinxul-femelă).

Pentru romani, însemnătatea Egiptului era de ordin pur material: Roma primea din Egipt grâu și papirus. Pentru romani, egiptenii se situau pe o treaptă atât de inferioară încât egiptenilor le era interzis chiar și să se înroleze în armata romană. Erau excluși nu numai din ordinele ecvestre sau senatoriale, ci și de la cetățenia romană.

1. Herodot, *Istorii*, II, 50, 58.

Interesant este că, totuşi, concepţia monarhică egipteană despre divinitatea faronului a dat primul impuls teoriei divinităţii suveranului, teorie adoptată mai întâi de monarhiile elenistice, apoi de Imperiul roman. Împăratul Constantin şi succesorii săi considerau sacre legile lor, palatul lor, tezaurul lor; iar cei ce se opuneau voinţei lor comiteau un sacrilegiu. „Şi astfel, sub forma modificată a dreptului divin al regilor, teoria aceasta a trecut în Evul Mediu, şi de asemenea în timpurile moderne"[1].

Domeniul în care Egipul a marcat o prezenţă deloc neglijabilă în viaţa romanilor a fost domeniul religios. Cultul zeiţei Isis şi al zeului Serapis – identificat de romani cu Aesculap, zeul medicinei – s-a răspândit tot mai mult la Roma şi în unele părţi ale Imperiului. Deşi cultul isiac a fost persecutat un timp de împăraţi, totuşi zeiţei Isis i s-a ridicat un templu la Roma, un altul la Pompei, ataşându-li-se respectivul corp sacerdotal dedicat cultului acestei zeiţe – căreia se pare că în secolul al V-lea e.n. îi erau consacrate la Roma nu mai puţin de şapte temple!

În ce priveşte creştinismul – „nici o ţară n-a participat mai profund ca Egiptul la dezvoltarea şi propagarea religiei creştine" (J.M. Creed). Egiptenii trecuţi la creştinism – copţii[2] – au fost cei dintâi care în cadrul acestei religii şi începând din sec. III au practicat o viaţă ascetică, – organizată în secolul următor în comunităţi de călugări, riguros disciplinate. Influenţa ascetismului copt s-a făcut simţită în lumea creştină după ce a fost instituit monahismul. Chiar şi după ocupaţia arabă, Egiptul a continuat să fie considerat o ţară creştină[3]. Acestor egipteni creştini li se datorează – în planul creaţiei artistice – şi genul icoanei[4]. Cât timp a rămas sub

1. A. H. M. Jones, – în Glanville, *op. cit.* – *Ibidem*, J.M. Creed, C. H. Roberts, De Lacy O'Leary, A. J. Arberry şi H.I. Bell.

2. Din grecescul *Aigyptios*, devenit în arabă *chibt*. – Copţii, indigenii, au folosit un timp dialectele populare din Egiptul antic, transcriindu-le cu alfabetul grec (căci scrierea egipteană nu folosea decât consonante). În felul acesta, în sec. III e.n. au apărut primele scrieri copte, – traduceri din *Vechiul Testament*, etc. Azi, copţii reprezintă aproximativ 10 % din populaţia Egiptului.

3. Iar ca „ţară sfântă", ca loc de pelerinaj, trecea înaintea Palestinei. Biserica creştină celtică din Irlanda, de pildă, a păstrat un contact direct cu mănăstirile egiptene, cu toată distanţa mare care le separa: călugării franciscani din Dublin vin în pelerinaj în Egipt şi în anul 1320 (cf. De Lacy O'Leary).

4. Se consideră (cf. C. Daniel) că icoanele îşi trag originea din pictura egipteană, din cunoscutele portrete din Fayum, datând din epoca dominaţiei romane a Egiptului; portrete ale defunctului, care se puneau la capătul sarcofagului. (Aureola icoanei, însă, se pare că derivă din arta persană).

guvernarea Bizanțului (deci până în anul 642) Egiptul era o țară prevalent creștină; cu toate acestea, vechea religie egipteană a continuat – până spre sfârșitul secolului al V-lea să exercite o atracție reală asupra unor grupuri de învățați și filosofi egipteni „păgâni".

Ocupanților arabi, Egiptul le-a transmis îndelungata sa experiență în domeniul artizanatului, – precum și în cel mistic[1]. Numeroși oameni de știință arabi, filologi, istorici, medici, ș.a.m.d., au fost egipteni de origine, sau instruiți la vechile și prestigioasele școli ale Egiptului – în primul rând, la cea din Alexandria. Capodopera narativei arabe, *O mie și una de nopți*, însumează în cea mai mare parte un material epic luat din lumea, din tradițiile și din viața cotidiană egipteană. Folosirea și difuzarea în alte țări a papirusului egiptean a continuat mult timp după apariția pergamentului[2]. Manuscrisele ornamentate la Alexandria au influențat manuscrisul miniat al Evului Mediu european. Meșterii-artiști egipteni au continuat mult timp să lucreze la construcția și decorarea moscheilor din Damasc și Ierusalim. Și cum islamismul interzicea în sanctuarele sale reprezentarea figurii umane, locul ei a fost ocupat de ornamentația geometrică. Arabescul a cunoscut o dezvoltare excepțională în Egipt. Încât, „este cu neputință să admitem că marile tradiții ale artizanatului egiptean nu și-ar fi adus contribuția lor la formarea artei islamice" (H. I. Bell).

Pe teritoriul țării noastre, numele zeilor egipteni Isis și Serapis se întâlnesc în inscripții pe monede sau în sculpturi datând din sec. I î.e.n. din Histria, Tomis și Callatis. Acești zei erau veneraţi îndeosebi la Tomis. „În sec. I î.e.n. divinitățile egiptene se bucurau la Tomis de o popularitate ce avea să crească în veacurile următoare, mulțumită numărului tot mai mare de negustători și marinari din Alexandria" care veneau pe aceste meleaguri (D.M. Pippidi).

1. Unul din primii și cei mai mari mistici arabi, Dhu'-Num al-Misri, era egiptean de origine. Cel mai mare poet mistic al literaturii arabe (1181-1250), Ibn al-Farid, s-a născut și a murit la Cairo (cf. A.J.Arberry).

2. Ni s-au transmis papirusuri din secolul al IV-lea î.e.n. până în secolul al VIII-lea e.n. Papirusul a fost folosit pentru ultima dată în 1057, în cancelaria papei Vittorio II (cf. C.H. Roberts).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EBRAICĂ

Spațiul geografic. • Ambianța culturală semită. • Evreii în Palestina. • Saul. David. Solomon. Următoarele secole. • Organizarea socială și politică. Profeții. • Familia. Educația copiilor. • Alimentația. • Îmbrăcămintea. Locuința. Orașele. •Păstoritul și agricultura. Meșteșugurile și comerțul. • Organizarea militară. • Dreptul. Justiția. • Religia. Practici cultice. Templele. • Cunoștințe științifice. Medicina. • *Talmudul*. Manuscrisele din Qumran. • Muzica. • Literatura. •Originalitatea și influența culturii ebraice.

SPAȚIUL GEOGRAFIC

Civilizația ebraică s-a constituit și a durat timp de 14 secole pe un teritoriu restrâns; suprafața Israelului era la început de aproximativ 15.000 km^2 [1]. Țara avea – coborând de la înălțimea de 3.000 m a Munților Hermon până la Marea Moartă, ale cărei țărmuri sunt cu 394 m sub nivelul Mediteranei – o mare varietate de relief și condiții climatice.

Numeroaselor cutremure, vânturilor deșertului, perioadelor lungi de secetă, norilor pustiitori de lăcuste, țânțarilor care răspândeau malaria, li se mai adăugau invaziile continui ale triburilor nomade. La toate acestea se mai adăugau și primejdiile permanente ale unei faune feroce, de lei, urși, lupi, leoparzi și șerpi veninoși. Cursurile de apă erau foarte puține și foarte sărace. Zăcămintele de minereuri erau de asemenea sărace.

Cu toate acestea, textele biblice numesc Palestina „țara în care curge laptele și mierea"[2]. Căci dacă vegetația săracă din nordul țării limita posibilitățile economice ale evreilor doar la păstorit, în schimb în valea Iordanului creșteau curmalul și trestia de papirus; iar pe coline – vița de vie și smochinul, rodiul și măslinul, arbori rășinoși și arbori folosiți la construcții – stejarul, cedrul, chiparosul și (cel mai răspândit) sicomorul. În câmpiile văilor se cultivau orzul (care constituia elementul principal în alimentație) și grâul, iar păstorii creșteau turme mari de oi și capre. Vite mai rare erau vaca și bivolul.

Din imensul rezervor de populații semite[3] au coborât – probabil chiar prin secolul al XX-lea î.e.n., venind din părțile nord-occidentale ale Mesopotamiei sau, după alți autori, din regiunea Ur – un grup numeros de semiți nomazi conduși de legendarul șef de trib Abraham. Penetrația lor lentă și pașnică în regiunile Siriei de azi este

1. Deci cât jumătate din teritoriul Belgiei, sau o treime din suprafața Elveției. Denumirea de *Palestina* a fost dată de romani după anul 70 e.n.

2. O definiție care nu voia să fie o metaforă a unei bune-stări excepționale, ci prin care se subînțelegea doar fertilitatea pășunilor și mult răspândita viță de vie – deci „mierea" strugurelui, vinul.

3. Din regiunea Arabiei – pe care majoritatea autorilor de azi o consideră leagănul seminților semite – au pornit către 2400 î.e.n. valuri de nomazi. În jurul anului 2000 î.e.n. au apărut la granițele Mesopotamiei, Siriei și Palestinei, sub nume de triburi diferite: *oklilamu* (arameenii de mai târziu), *khabiru* (viitorii evrei), *khabatu* (în regiunea Libanului), etc. Din aceste populații rătăcitoare se va detașa tribul condus de Abraham, care – către 1900 î.e.n. – va ajunge în Egipt (cf. J. Boulos).

atestată încă din prima jumătate a mileniului al II-lea î.e.n. În Egipt – unde unele triburi nomade au migrat în căutare de pășuni pentru turme, majoritatea lor rămânând în Palestina – prezența lor poate fi pusă în legătură cu apariția în valea Nilului a acelor populații semite de nomazi imigrați și trăind aproape în condiții de sclavie, pe care textele akkadice și egiptene îi numesc *habiru*[1], iar cele ebraice *ivri* („de dincolo", veniți din Răsărit; de unde cuvântul *evrei*). În secolul al XIII-lea î.e.n., în timpul domniei lui Ramses al II-lea – marele faraon constructor, dar și bine cunoscut opresor – evreii erau puși la

Canaaneeni aducând daruri faraonului.

1. *Habiru* sau *khabiru* înseamnă „mercenar, confederat, asociat". Într-adevăr, către 2000 î.e.n. *khabiru* erau înrolați ca mercenari în armatele regilor din Larsa și Assur. Se pare că un prim val de imigranți evrei au pătruns și s-au stabilit în nordul Palestinei spre sfârșitul sec. XVIII î.e.n.

munci grele în construcții. Această situație grea a determinat „fuga din Egipt"[1]. Aceste triburi semite sub conducerea lui Moise (în egipteană Mașu, în ebraică: Moșé), au migrat din regiunea Deltei spre răsărit, străbătând nordul Peninsulei Sinai, ocolind Marea Moartă prin sud și, trecând Iordanul dinspre partea estică , au ajuns în Canaan.

În timpul acestei migrații lente, care a durat aproximativ 40 de ani, evreii s-au organizat într-o confederație de triburi, au trecut la o viață sedentară și au început acțiunea de ocupare a Canaanului. În această perioadă și în asemenea condiții a început procesul de constituire a „poporului lui Israel"[2].

AMBIANȚA CULTURALĂ SEMITĂ

Teritoriul Palestinei, aflat sub suzeranitatea mai mult nominală a Egiptului, era ocupat la est și sud de Marea Moartă – de orașe-state, de micile regate Amon, Moab, Edom, ș.a.; iar la apus, de-a lungul coastei mediteraniene, de canaaneeni. Înaintea acestora însă Canaanul[3] fusese ocupat – probabil încă din jurul anului 2800 î.e.n. – de amoreeni, o altă populație semită. Civilizația amoreană se formase sub influența celei babiloniene și a celei egiptene. Orașele erau foarte mici ca întindere, dar erau bine organizate și puternic fortificate[4]. Locuitorii foloseau unelte și arme din bronz, precum și obiecte de podoabă lucrate în aur, argint, fildeș și pietre semiprețioase. În morminte se puneau și unelte, podoabe sau alimente, necesare „vieții de dincolo" a defunctului. Religia lor, politeistă,

1. Care a avut loc sub Amenofis III, către 1415 î.e.n.; sau, după alți autori, sub Meneptah, succesorul lui Ramses III, către 1240 î.e.n.

2. Numele schimbat dat lui Iacob, succesorul lui Isac, după ce luptase o noapte întreagă cu un înger: „Numele tău nu va mai fi Iacob, ci va fi Israel, pentru că te-ai luptat cu Dumnezeu și cu oamenii, și ai biruit" (*Facerea* XXXII, 29). Numele *Israel* se întâlnește și în contractele babilioniene din timpul lui Hammurabi, dar și în lista orașelor lui Tuthmosis III. Iacob-Israel a fost chemat în Egipt cu familia sa de fiul său Iosif, ajuns mare vizir. Amănuntele sunt pe larg povestite în *Facerea*, XLV, 4-10. – Studiile de istorie antică a țărilor din Orientul Apropiat, precum și rezultatele cercetătărilor arheologice (vd. W Keller), au confirmat validitatea *Vechiului Testament* ca principala sursă de informație privind civilizația și cultura ebraică.

3. Regiune foarte fertilă, numită în *Biblie* „Țara Făgăduinței", fiindcă fusese „promisă" de Yahwe (Iehova) evreilor.

4. Zidurile de apărare, în cărămidă, din Megiddo aveau o grosime de 6 m până la 8 m și o înălțime de 10 m. Orașele aveau puțuri și mari rezervoare de apă. Un asemenea puț cobora până la o adâncime de 28 m.

avea evidente influenţe babiloniene. Mai persistau şi forme primitive de venerare a naturii, precum şi ritualuri sângeroase, inclusiv sacrificii umane.

Anumite elemente de civilizaţie şi de cultură amoreană au fost preluate şi păstrate de noii veniţi, de canaaneeni, - care i-au împins pe amoreeni spre nord, ocupând ei Canaanul. Aceasta s-a petrecut pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., când teritoriul Palestinei - până atunci sub suveranitate babiloniană - a trecut sub stăpânirea Egiptului[1]. Poziţia geografică a Palestinei îi asigura o importanţă particulară pentru comerţul de tranzit cu regiunile răsăritene. S-au construit aici fortificaţii[2], palate regale şi temple egiptene. Ceramica pictată - de influenţă egipteană - şi vasele având forme de animale denotă un nivel artistic superior.

Către sfârşitul secolului al XIII-lea î.e.n. canaaneenii erau cunoscuţi că întrebuinţau fierul în construcţia carelor lor de luptă. Războinicii, dezvoltând o viaţă urbană, puţin dotaţi însă pentru artă, manifestau în schimb o înclinaţie deosebită pentru comerţ. Drumurile comerciale care legau Egiptul cu Mesopotamia treceau prin Canaan, - fapt ce explică şi existenţa unui corp de scribi care au creat o scriere canaaneană, un alfabet canaanean[3]. Caracterul complex al culturii canaaneene este demonstrat şi de religia lor: cu zeităţi egiptene, babiloniene şi locale; cu elemente de cult al naturii şi cu sanctuare în care aveau loc şi sacrificii umane; cu rituri sângeroase, prostituţie sacră, festinuri orgiastice, în decursul cărora formele stranii de exaltare mistică atingeau paroxismul. Divinitatea lor supremă Baal - la origine zeul naturii, al fertilităţii, devenit mai târziu zeul cerului, al furtunii şi al ploii, protectorul prin definiţie al vieţii agricole - era înconjurat de numeroase zeităţi feminine. Cultul lui Baal, extatic şi orgiastic, va continua să fie practicat până într-o epocă târzie. În vremurile mai vechi, canaaneenii practicau şi forme mai primitive de cult (cultul strămoşilor, al eroilor, adorarea taurului, a şarpelui), precum şi oracolele; apoi ritul de iniţiere al circumciziei şi al purificării.

1. Era perioada când, după alungarea invadatorilor hiksoşi, Egiptul inaugurase o intensă politică de cuceriri.

2. Zidurile cetăţii Geser, din blocuri masive de piatră, aveau şi înălţimea şi grosimea de 4 m.

3. Originea scrierii alfabetice este încă obiect de discuţii: dacă a fost inventată de fenicieni în sec. XV î.e.n., sau egeeni, sau de hiksoşi, sau de canaaneeni - care s-ar fi inspirat din scrierea egipteană.

Acesta este deci ambianța culturală și de civilizație materială în care vor pătrunde, încă din secolul al XIII-lea î.e.n., evreii.

EVREII ÎN PALESTINA

Momentul politic era favorabil. Egiptul era amenințat de hitiți, de babilonieni și de asirieni, în timp ce intrigile, discordiile și rivalitățile interne slăbeau forța de rezistență a canaaneenilor.

De fapt, „cucerirea" Canaanului n-a fost de la început și până la sfârșit rezultatul unei acțiuni militare, agresive, distructive. La început triburile nomade ale israelienilor, ale evreilor deci, au întreținut relații pașnice cu canaaneenii; și nu rareori se întâmpla ca un clan israelit mai slab să solicite – în schimbul unor anumite prestații – protecția unui trib canaanean mai puternic. Au fost și conflicte armate numeroase[1]; dar, fiind depășiți de superioritatea militară a canaaneenilor și lipsiți fiind de o experiență a războiului, israelienii au trebuit să se mulțumească să rămână în regiunile de deal, neputând să ocupe zonele de câmpie care erau protejate de orașele fortificate și de numeroasele care de luptă ale canaaneenilor.

Triburile israeliene au început să pătrundă în Canaan – după aproape patruzeci de ani grei de viață nomadă prin stepele Peninsulei Sinai – sub conducerea lui Iosua, urmașul lui Moise care între timp murise. Moise fusese o personalitate excepțională, de organizator, legislator, unificator al diferitelor triburi, precum și un venerat conducător spiritual; Iosua însă era un adevărat șef militar. Sub conducerea lui triburile israeliene au înaintat spre nord, ajungând până sub zidurile Ierusalimului – „orașul palmierilor". Cetatea Ierusalimului –cel mai avansat post de apărare spre răsărit al Canaanului – putea rezista, cu cele două rânduri de ziduri groase de 3,50 m și 10 m înălțime. Dar grație superiorității numerice a israelienilor, entuziasmului, fanatismului și disperării lor, sistemul de apărare al cetății – slăbit și de un recent cutremur – a cedat.

După această primă victorie au urmat altele – contra orașelor–cetăți Dabir, Lachiș, etc. Cu timpul, și după lupte continui și cu alte triburi învecinate – ale moabiților, amoniților, apoi ale altora din deșertul Siriei – forța și experiența războinică a israelienilor sporesc. Înaintează spre nord și îi învinge – pentru prima dată în câmp deschis – pe canaaneeni (1125 î.e.n.). Este perioada în

1. Textele biblice prezintă unele triburi ca fiind războinici foarte înverșunați. Vezi de ex., *Facerea*, XLIX, 6–9, 17–19, 27.

care, după moartea lui Iosua, apare un tip nou de războinic, tipul conducătorului militar specializat – „judecătorul", cum este numit în *Biblie*.

Obiectivul principal al triburilor israeliene, în număr de 12, erau văile fertile ale Canaanului, fâşia de circa 30 km lăţime de-a lungul coastei Mediteranei.

Monede ebraice din 134 e.n., reprezentând faţada templului din Ierusalim cu Arca Alianţei. Avers şi revers. (Israel Museum, Ierusalim).

Apăruse însă pe la începutul secolului al XII-lea î.e.n. un nou pericol: migraţia în masă a „Popoarelor Mării", care atacă şi distrug vechile cetăţi maritime feniciene (Ugarit, Biblos, Sidon, Tir) şi invadează nordul Egiptului. Învinşi de Ramses al III-lea (în 1188 sau 1194 î.e.n.) – după ce un grup important atacase şi cucerise cetăţile din sudul Canaanului – invadatorii se retrag, instalându-se (între 1170–1150 î.e.n.) în bogata câmpie din zona mediteraniană a Palestinei. Acest grup de războinici, al *filistenilor*, cum erau numiţi[1], era foarte puternic. Era unit şi era dotat cu arme noi, superioare, de fier – metal (foarte puţin folosit în Palestina) pe care ei îl posedau în mare cantitate şi al cărui monopol în Palestina vor continua să-l deţină; fapt care le va aduce şi mari profituri comerciale.

Cum ei urmăreau să ocupe întregul Canaan, filistenii intrară în curând în conflict cu israelienii. După primele bătălii victorioase (în a doua bătălie au răpit evreilor şi „Arca Alianţei") filistenii ocupară zona colinară, Palestina centrală, şi îşi dezarmară adversarii. Confederaţia lor de cinci oraşe-cetăţi va controla şi marele drum comercial care lega Egiptul de Orientul Apropiat.

Aşadar, în jumătatea a doua a secolului al XI-lea existenţa poporului israelian era ameninţată. În această situaţie disperată s-a dovedit insuficientă instituţia spontană a „judecătorilor", a unor şefi

1. De la numele lor în ebraica veche *Pelištim* derivă denumirea Palestina.

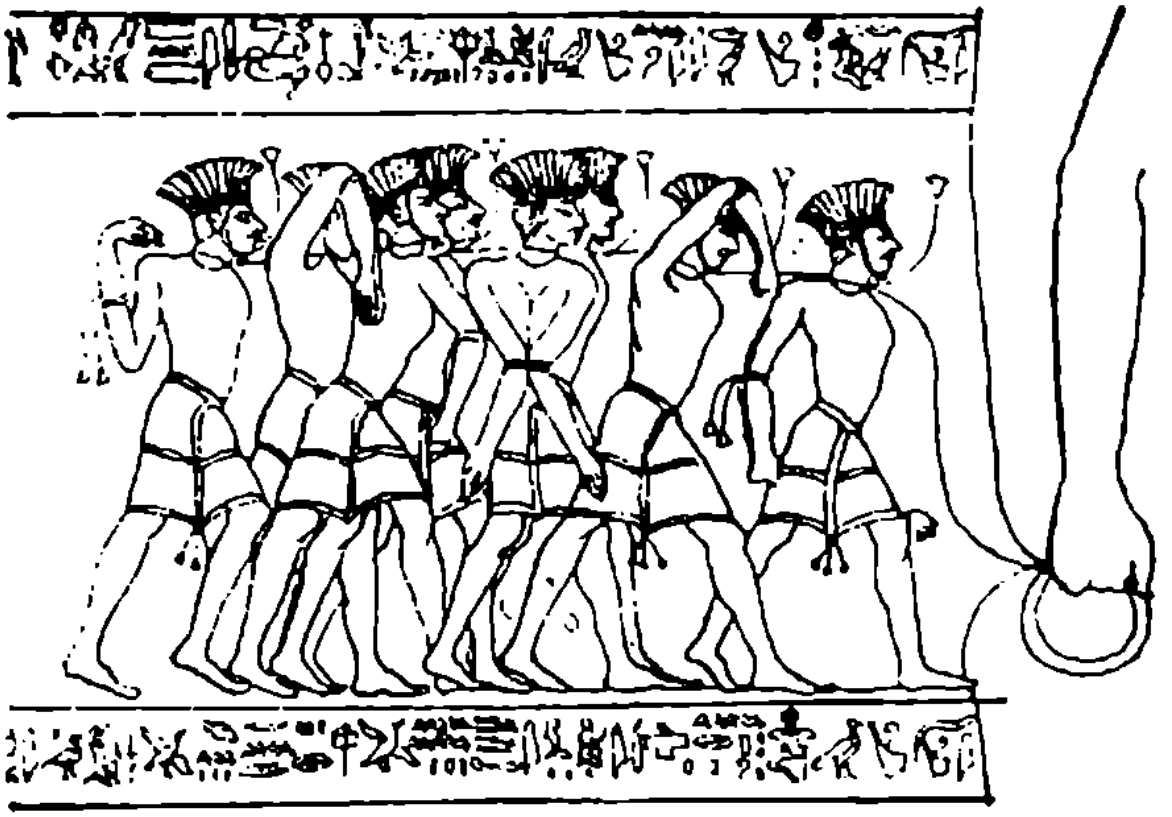

Prizonieri filisteni.
De pe un basorelief din timpul faraonului Ramses al III-lea (1188 î.e.n.).

militari temporari, și tot mai necesară a devenit instituția monarhiei, după exemplul celorlalte popoare din jur[1].

SAUL. DAVID. SOLOMON. URMĂTOARELE SECOLE

O căpetenie spirituală, un preot care se bucura de multă autoritate, Samuel, convins de această necesitate imperioasă, l-a proclamat rege (prin anul 1020 î.e.n.) pe Saul, – un țăran viteaz care, ca șef militar ales temporar, îi învinsese pe amoniți. Începând un război de guerilă contra filistenilor, Saul s-a dovedit a fi un bun tactician; după mai multe atacuri prin surpriză filistenii au fost învinși și alungați din teritoriile israeliene. Victoriile lui Saul au dat curaj triburilor ebraice. Dar în cursul unei mari contraofensive a filistenilor, israelienii au fost învinși, iar Saul s-a sinucis (1005 î.e.n.). Domnise 24 de ani.

1. Deși ideea de monarhie contravenea tradițiilor unor vechi triburi de nomazi, cum fuseseră israelienii.

Saul fusese un bun şef militar, dar mai puţin ca organizator şi ca om politic. Când a văzut că ginerele său David – un excelent luptător, fiul unui ţăran din tribul meridional al lui Iehuda – se bucură de o popularitate din ce în ce mai mare, Saul, gelos, l-a persecutat. Ca să scape cu viaţa David a fugit în Iudeea sa natală. Aici, organizându-şi un grup de răzvrătiţi, a trecut în serviciul filistenilor. După moartea lui Saul s-a întors în Iudeea, a fost ales rege de tribul său, apoi şi de celelalte triburi (1004 î.e.n.). Victorios în două lupte contra filistenilor, îşi eliberă poporul. Cuceri regatul Edom, câştigând astfel un teritoriu foarte important din punct de vedere economic; îi învinse pe arameenii din nord, pe amoniţii şi pe moabiţii din sud, supunându-i; după care, îşi întinse mult şi spre răsărit frontierele, spre Eufrat.

David a organizat o bună administraţie civilă, a dat ţării o capitală stabilă – Ierusalimul –, a stabilit relaţii de cooperare cu Hiram, regele Tirului, de la care a obţinut meşteri constructori, precum şi lemnul necesar pentru marile edificii regale din capitală. Şi-a creat o armată al cărei nucleu era un puternic corp permanent de mercenari, a organizat o viaţă de curte şi un corp de scribi – care consemnau cu regularitate şi exactitate evenimentele petrecute – şi în acelaşi timp s-a ocupat şi de reorganizarea clerului.

În lunga sa domnie de 33 de ani[1] David a creat, dintr-o slabă confederaţie de clanuri şi triburi, un regat centralizat puternic. Înzestrat şi cu remarcabile daruri artistice[2], David avea însă un caracter nu lipsit de flagrante contradicţii, fapt care a făcut ca ultimii ani ai domniei să-i fie tulburaţi de nemulţumiri interne, de gelozii şi de discordii familiale. Cu toate acestea, David[3] rămâne marele rege din istoria evreilor şi – în epoca sa – unul din marii suverani din întreg Orientul Apropiat.

Fiul său Solomon (circa 961–922 î.e.n.), care n-a fost un militar, un cuceritor[4], ci un mare organizator, diplomat şi constructor, a dus

1. 7 ani în Iudeea şi 33 de ani în Ierusalim. – „David era în vârstă de 30 de ani când a fost ales rege şi a domnit 40 de ani. În Hebron a domnit peste Iehuda 7 ani şi 6 luni, iar în Ierusalim a domnit peste tot Israelul şi Iehuda 33 de ani". (*Cartea a doua a lui Samuel*, V, 4–5).

2. Cânta la harpă, iar ca poet i se atribuie – exagerat, evident, – paternitatea tuturor celor 150 de psalmi cuprinşi în *Biblie*.

3. Care probabil că nici nu este un nume propriu, ci un atribut: *davidum* în ebraică înseamnă „comandant general".

4. Numele său înseamnă, în ebraică, „Pacificul".

שיר השירים אשר
לשלמה

Prima pagină din „Cântarea Cântărilor", cu comentariul lui Raşi. Napoli, 1487. (J. N. U. L.; Ierusalim).

regatul Israelului la un înalt nivel de prosperitate economică. Atributul de onoare pe care i l-a conferit tradiţia este înţelepciunea; motiv pentru care a fost considerat[1] ca autor al unor importante opere literare, În primul rând sapienţiale: *Proverbele, Înţelepciunea lui Solomon, Eclesiastul, Cântarea Cântărilor* ş.a.

1. În mod abuziv – după opinia multor autori de azi; în afară de unele eventuale părţi mai mult sau mai puţin întinse – şi, de altminteri, imprecizabile.

Figură tipică de monarh oriental absolut, Solomon a stabilit mai întâi importante relații diplomatice (cu Egiptul, cu Tirul, cu regatul Saba, ș.a.). Și-a asigurat ieșirea la mare anexând și ultima fortăreață Geser din Canaan, unul din marile antrepozite pentru comerțul cu Orientul Apropiat. A construit la Marea Roșie portul Etziongaber, totodată mare șantier naval și cel mai important centru pentru prelucrarea aramei din Orientul Antic. A creat o importantă întreprindere de stat pentru comerțul maritim; a fortificat punctele ce comandau marile drumuri comerciale care traversau Palestina – din Egipt până în Babilon și de la Marea Mediterană spre ținuturile Indiei; a garantat siguranța caravanelor negustorilor, percepând în schimb taxe speciale de tranzit. A încurajat dezvoltarea prelucrării metalelor (în special al fierului) aducând meșteri din Fenicia; iar din Tir, marinari și meșteri constructori de corăbii. Minele din Edom și comerțul de cai au devenit monopolul regal. Dispunând în felul acesta de imense resurse economice, Solomon a importat (iar o parte din cantitățile importate le exporta în alte țări) lemn de cedru, de brad, de abanos și santal, fildeș și piei de panteră, pietre prețioase și semiprețioase, aur și argint, cai și care de luptă (de unde și faima uriașelor „grajduri ale lui Solomon").

Aceste bogății fabuloase i-au permis să construiască grandiosul templu din Ierusalim – oraș devenit acum centru religios și politic al țării – și să-și organizeze o curte fastuoasă, asemenea celor ale marilor monarhi ai timpului, cu care putea rivaliza în strălucire; cu un corp de demnitari ai palatului, cu un personal foarte numeros, cu un harem regal impresionant, cu clădiri de un lux uimitor în care se desfășurau somptuoasele festivități de primire a prinților străini... Un fast care strivea poporul evreu – prin taxele și impozitele excesive, prin regimul de corvezi obligatorii timp de patru luni pe an, prin obligația fiecăruia din cele 12 triburi să asigure, fiecare câte o lună pe an, toate cheltuielile casei regale.

În timpul domniei lui Solomn, Ierusalimul a devenit un oraș cosmopolit. Negustorii străini aveau și drepturi să construiască temple dedicate divinităților lor naționale; după cum și regele însuși construise – pentru soțiile sale de neam străin pe care le avea – temple în cinstea zeilor venerați în țările lor. Și acesta a fost un fapt care a sporit nemulțumirea poporului.

La nemulțumirea generală, succesorul lui Solomon – fiul său Roboam – răspunse cu duritate, refuzând să revizuiască impozitele stabilite de părintele său. În urma unei răscoale regele a fost

detronat, iar regatul s-a împărțit în două. În nord, regatul Israel cu capitala Samaria, a trăit o istorie agitată și fără glorie. Dintre foarte numeroșii regi care au urmat – și dintre care mai mult de jumătate au murit asasinați – doar unul sau doi au o oarecare însemnătate. Decadența economică, politică și morală a grăbit sfârșitul. În anul 721 î.e.n. regele asirian Sargon al II-lea distruge complet Samaria, transformă regatul în provincie asiriană și deportează peste 27.000 de evrei, aleși îndeosebi din familiile căpeteniilor și ale bogaților.

În sud, regatul Iudeei – ca suprafață de cinci ori mai mic; iar cu populația sa de o jumătate de milion de locuitori, probabil de trei ori mai redus decât regatul Samariei – a fost tulburat mai mult doar de disensiuni interne. Spre sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n. Iudeea cere și primește ajutorul asirienilor, în schimbul unui tribut. După care însă începe un secol de politică antiasiriană, țara este invadată și pustiită (597 î.e.n.), iar regele însuși și câteva mii de nobili, preoți și negustori bogați sunt duși în captivitate în Babilon împreună cu toate comorile Templului și ale palatului regal.

Peste câțiva ani, în 586 î.e.n., Iudeea se aliază cu Egiptul contra babilonienilor. Nabucodonosor invadează Iudeea, distruge Ierusalimul, incendiază marele templu, demolează fortificațiile, masacrează familia regală și duce în captivitate o mare parte din populație. Dar în 539 î.e.n. regele persan Cirus cucerește Babilonul, iar în anul următor îi eliberează pe evreii captivi. Mulți însă au preferat să rămână în Babilonia – unde existau acum instituții iudaice de învățământ și unde evreii desfășurau și activități economice importante.

Apoi, Israelul a intrat în orbita politică a elenismului, iar, mai târziu, a Imperiului roman. Ptolemeu invadează Israelul (320 î.e.n.), distruge cetățile și deportează o mare parte din populație în Egipt (312 î.e.n.). O altă invazie, urmată de persecuții religioase, de jaf și de distrugeri, a fost cea a regelui elenist din Siria, Antiochus (171 î.e.n).

Rezistența evreilor este organizată (începând din 167 î.e.n.) de șeful familiei Macabeilor[1], Matitiahu și cei trei fii ai săi: Iehuda, care învinge armatele lui Antiochus și eliberează Ierusalimul (164 î.e.n); marele preot Ionatan, care este recunoscut de seleucizi ca șef al statului (după întoarcerea evreilor din exil autoritatea supremă în stat o deținea marele preot); Simeon (în ebr. Șimon), mare preot și el.

1. Evenimentele petrecute în această perioadă sunt narate în primele două *Cărți ale Macabeilor*, incluse în *Biblie*; ultimele două sunt lipsite de o valoare documentară.

Trimişii regelui israelian Yehu
aducând tributul regelui asirian Salmanasar al III-lea.

care reînnoieşte alianţa cu Roma, alungă armatele siriene şi organizează ţara asigurându-i prosperitatea. Fiul său Hircan I continuă politica de apropiere de Roma, anexează Israelului noi teritorii, în politica internă sprijinindu-se pe partidul saduceilor[1].

Sub Hircan II romanii intervin direct în treburile ţării – şi în 63 î.e.n., în urma acţiunilor brutale ale lui Pompeius, Iudeea îşi pierde independenţa: devine provincie romană, guvernată de un procurator roman, iar capitala va fi mutată la Cesarea. Irod I, sprijinit de Antonius şi Octavianus, este numit de Senatul roman rege al Iudeei. Caracterul său crud, prosternarea sa în faţa culturii şi a modei elenistice şi servilitatea sa faţă de romani l-au făcut foarte impopular. Pe de altă parte, duritatea şi rapacitatea stăpânitorilor romani fac ca revoltele să se ţină lanţ; încât Iudeea îşi câştigă reputaţia de cea mai inflamabilă şi mai greu de guvernat dintre provinciile romane. Este trimis legatul imperial Gallus, care suferă o înfrângere răsunătoare (66 e.n.), pierzând 6000 de oameni. Împăratul

1. În tot acest timp viaţa politică a statului ebraic s-a desfăşurat pe fundalul neînţelegerilor şi conflictelor dintre partidele religioase şi politice, unele filoelenistice şi filoromane: asideii (în ebr. *hasidim* – „cucernicii"), păstrători ai tradiţiilor, opunând o rezistenţă pasivă mişcării elenistice; urmaşii lor, asmodeii, care şi-au asumat – prin Simeon Macabeul – conducerea statului până la pierderea independenţei (63 î.e.n.); fariseii, al căror pietism intens şi foarte conservator i-a adus în conflict cu saduceii şi cu asmodeii; şi saduceii reprezentanţi ai aristocraţiei sacerdotale „luminate", deschise influenţelor elenistice şi romane. Din rândurile saduceilor – în special – s-a constituit grupuri de oameni politici şi de diplomaţi care l-au sprijinit pe Hircan I.

Vespasian trimite pe fiul său, viitorul împărat Titus, care după lupte grele cucerește Ierusalimul, deportează populația și incendiază marele Templu (70 e.n.). Totuși, Iudeea continuă să rămână un focar de revolte – până când Hadrian o supune definitiv (135 e.n.).

Ajunși o minoritate în propria lor țară, evreii se răspândesc în diferitele regiuni ale Imperiului roman, în timp ce cultura lor va supraviețui aproape numai în aceste comunități dispersate (diaspora)[1].

ORGANIZAREA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ. PROFEȚII

Încă înainte de a pătrunde pe teritoriul Israelului, nomazii evrei crescători de vite erau organizați – pe baza comunității de familie și a unei economii în comun – în familii și clanuri.

Fiecare clan își avea obiceiurile și tradițiile lui, membrii săi numindu-se între ei „frați", și punând mare preț pe „puritatea sângelui", pe neamestecul prin căsătorie cu alte triburi. Clanul a fost adevărata celulă socială a evreilor din primele lor timpuri de nomadism. Datorită, se pare, lui Moise, evreii s-au unit formând o confederație de 12 triburi. În timpul conflictelor care au urmat pentru ocuparea Canaanului confederația era sub conducerea unui singur șef militar temporar, dar fiecare trib continuând să fie condus de propriul său sfat de bătrâni. Liga tribală nu era o instituție cu caracter net politic sau militar. Procesul de agregare a triburilor s-a efectuat pe baza comunității de limbă, de interese comune și religie. Mai mare importanță au avut triburile purtând numele fiilor lui Iosif – Efraim și Menașe –, triburi din zona centrală a țării și care ocupau teritoriul cel mai întins. În sud, rolul principal i-a revenit tribului lui Iehuda[2]. Organizația lor de tip patriarhal, sfatul bătrânilor, capii

1. Cea mai importantă colonie ebraică era – încă din timpul Ptolemeilor – cea din Alexandria. Aici a fost făcută (încă din sec. III î.e.n.) traducerea în limba greacă a *Vechiului Testament*, versiunea cunoscută sub titlul de *Septuaginta*, întrucât este opera a 72 de erudiți ebraiști și eleniști. În Egipt, evreii au pătruns în multe domenii de activitate; mulți au adoptat limba greacă, și-au părăsit tradițiile proprii și au fost asimilați sub toate raporturile – în afară de religie. În felul acesta s-a născut la Alexandria o literatură originală, al cărei apogeu a fost marcat de marea figură a lui Filon din Alexandria (cca. 25 î.e.n. – cca. 40 e.n.).

2. Numele triburilor nu proveneau totdeauna de la un strămoș comun, ci uneori de la totemurile respectivei comunități; animale-totem care au devenit apoi și nume (de botez) de persoane.

familiilor mai mari, administrau justiția și decideau asupra problemelor – de ordin economic sau militar – ale tribului. Triburile ebraice nu aveau războinici de profesie, cum aveau canaaneenii; dar în momentele critice au apărut capi locali, „judecătorii", cu funcție ocazională și limitată ca durată, de conducători militari. Acești șefi temporari nu erau autocrați; autoritatea le era conferită de prestigiul lor personal.

Epoca „judecătorilor" a durat aproximativ două secole, până la sfârșitul secolului al XI-lea, când a apărut instituția regalității. Dar regalitatea la evrei n-a apărut ca o instituție autocrată; căci individualismul și egalitarismul – caractere tipice ale nomadului – erau categoric împotriva nu numai a extinderii proprietăților mari, fie și regale, ci și împotiva unei accentuări prea mari a diferențierii sociale, sau a puterii regale autoritare. Fiind considerată de origine divină, regalitatea era – teoretic – absolută; în realitate însă monarhia n-a fost la evrei o monarhie absolută decât sub unii regi, ca de pildă Solomon.

Primul rege, Saul, a căpătat investitura, cum am spus, de la profetul Samuel, – deci de la autoritatea religioasă. A obținut succese militare strălucite, a avut merite incontestabile în ce privește organizarea și întărirea statului; dar când a intrat în conflict cu clerul – masacrând chiar 85 de preoți care îl susțineau pe David – Saul a fost părăsit. Ideea de regalitate contravenea tradițiilor și mentalității triburilor nomade – cum s-a spus. Dar David va fi *uns* ca rege de sfatul bătrânilor tuturor triburilor și va face *înaintea lui Yahwe* un *pact* – în același timp cu divinitatea și cu poporul său. Monarhia ebraică era deci „de drept divin", ca toate monarhiile antice orientale. Dar spre deosebire de Egipt sau de Mesopotamia, de pildă, regele Israelului nu va fi divinizat.

Sub domnia lui David încep să apară clare tendințe absolutiste. Regele creează o capitală a țării, un numeros corp de funcționari (un comandant al armatei, un „ministru de externe", un alt ministru pentru controlarea prelevării impozitelor, un „mareșal al curții", etc.): de asemenea, un domeniu personal considerabil, o curte, un harem, – pentru că regele dispunea liber de proprietatea supușilor săi, acordând privilegii, confiscând sau dăruind bunuri și terenuri. – Odată cu succesorul său Solomon, proprietățile și beneficiile monarhului au crescut imens. Regele a devenit acum monarhul absolut, a cărui sete nemărginită de fast și bogăție a împins populația, cum s-a văzut, la revolte, la mizerie materială și la ruină morală.

Următorii monarhi[1] au continuat, într-o măsură și în forme diferite, aceeași linie politică.

Împotriva stării de decadență a statului vor acționa „profeții". Fenomenul acesta este propriu exclusiv civilizației ebraice.

În ebraică termenul de profet înseamnă „cel ce vorbește" (subînțelegându-se: în numele lui Yahwe). Sensul de „clarvăzător", care „previne asupra unui posibil viitor" (sens pe care cuvântul îl are în limba greacă; mai mult sau mai puțin echivalent – ca în cultul roman sau cel egiptean al zeilor Isis și Serapis – cu „sacerdot"), este doar un aspect. În principal, profetul evreu examinează prezentul, pe care îl judecă sau îl condamnă acționând în stare de „inspirație divină". Instituția profetismului era autonomă, clar distinctă și efectiv separată de cea a clerului. În principiu, nu contrazicea activitatea sacerdoților; existau corporații de profeți chiar pe lângă unele temple.

Profeții (existau și profetese, ca Debora) proveneau din toate categoriile sociale. Amos era un simplu păstor din Iudeea: în schimb Isaia era un aristocrat și un om de stat, un personaj foarte influent la curtea regelui. La început (deci în secolul al IX-lea î.e.n., probabil chiar înainte), unii profeți erau niște extatici, exaltați, exhibiționiști excentrici care – spre a atrage atenția asupra calității lor de „purtători ai unui mesaj divin" – își subliniau efectele retorice cu ajutorul cântului, al muzicii instrumentelor și al dansului. Dar în faza și în forma serioasă cea mai veche – dar și mai târziu – a profetismului, profeții au urmărit ca prin predicile lor să influențeze în mod determinant asupra situației – morale sau sociale, politice sau religioase – a timpului lor. Din secolul al VIII-lea î.e.n., a început o altă fază a profetismului: o fază literară, în care profeții țineau acum să prevină, să admonesteze, să amenințe, să „prezică" în scop intimidator, consemnându-și discursurile în scrieri redactate de obicei sub formă de sentențe.

Scopul mesajelor lor era îndreptarea stării reale de lucruri – dar rămânându-se în cadrele sociale existente. Nu erau adevărați reformatori sociali, ci niște contestatari și protestatari împotriva unor situații noi create de regimul monarhic, de nedreptățile timpului.

Într-adevăr, începând chiar din timpul lui David (dar mai ales în timpul domniei lui Solomon) se constituiseră proprietăți funciare

1. Regalitatea ebraică a durat, în regatul Israel, două secole și jumătate; iar în Iudeea – care fusese supusă de babilonieni – încă un secol și jumătate.

întinse, pe care se lucra în condiții foarte grele. Aparatul justiției devenise tot mai dur și mai corupt; egoismul și arbitrarul, setea de acaparare și avariția bogaților sporeau continuu, – în timp ce religia oficială pretindea tot mai insistent să se respecte formele exterioare, ceremoniile fastuoase, neglijând în schimb, din ce în ce mai mult, morala practică și viața spirituală simplă, sinceră, autentică. Profeții erau reprezentanții cauzei celor oprimați; pledau cauza săracului și a nedreptățitului împotriva opresorului său. Dar ei nu urmăreau o schimbare de fond a raporturilor sociale, – ci pretindeau doar respectarea moralei, a dreptului, a justiției sociale; respectarea drepturilor și demnității umane a săracului, a văduvei, a orfanului. Pledând pentru dreptate, profeții reeditau morala severă a nomadului, exprimau nostalgia relațiilor de viață de odinioară. Căutau să reîntroneze etica de viață practică și concepțiile tribale care considerau monarhia ca o nefastă instituție de import, străină adevăratului spirit ebraic, cel al strămoșilor. Nu predicau o doctrină nouă, ci o reîntoarcere la cea veche. Amos, de pildă (dar și alți profeți), nu atribuia aproape nici o valoare practicilor cultului, afirmând în schimb că divinitatea îi cere omului doar o conduită morală perfectă.

Pe de altă parte, formulând în discursurile lor o viziune generală asupra istoriei – a istoriei universale și, în particular, a istoriei evreilor – profeții au interpretat faptele epocii, din Israel și din întreaga lume a Orientului Apropiat, ca integrându-se într-un plan general și sistematic al divinității supreme. (O concepție nouă, cu totul necunoscută la alte popoare ale Antichității). Yahwe însuși a ales regatul lui Israel ca centru al istoriei lumii, – deci al desfășurării gândului, judecății și hotărârii sale divine. – Bineînțeles că nu acest „iudeocentrism" teologic și istoric – care însă a acționat puternic asupra maselor și a exercitat o influență de lungă durată în istoria poporului evreu – este ceea ce conferă o anumită grandoare instituției profetismului; ci patetica sa pledoarie pentru justiție și moralitate, cu nota sa implicită de umanitate.

FAMILIA. EDUCAȚIA COPIILOR

Familia ebraică din perioada vieții de nomadism avea toate caracterele proprii regimului matriarhal.

În acest regim, rolul principal în familie îl deținea mama; ei îi aparținea cortul, gradul de rudenie era stabilit pe linie maternă, soțul era cel care trebuia să își urmeze soția iar nu invers. Ofensa cea mai

mare care i se putea aduce cuiva era să îi fie jignită mama. Tot femeia era cea care alegea numele copiilor săi[1]. Urme ale matriarhatului persistă chiar și în timpul lui David. De exemplu, fiul se putea căsători cu mama sa vitregă rămasă văduvă; sau cu propria sa soră de tată (nu însă cu sora sa de mamă); iar când ocupa tronul, avea dreptul să preia femeile tatălui său, ș.a.m.d. – Dar în general vorbind, odată cu trecerea la o viață sedentară locul matriarhatului a fost luat de regimul patriarhal.

În acest nou regim autoritatea tatălui asupra membrilor familiei sale era absolută. Putea să se despartă de soție fără a fi ținut să dea cuiva vreo explicație, și fără nici un fel de obligație ulterioară față de soția repudiată. Putea să aibă două sau chiar mai multe soții, dacă situația sa economică îi permitea[2]. Putea să-și vândă fiicele ca sclave, sau chiar să-și ucidă – cu încuviințarea comunității din care făcea parte – fiii neascultători, răzvrătiți, bețivi sau desfrânați. Nu putea să își vândă copiii de sex masculin; în schimb, tatăl era cel care combina după bunul său plac căsătoriile copiilor săi (căsătorii care erau contractate fără nici un fel de act scris).

Judecând după vechile texte ebraice, situația femeii nu pare să fi fost mult mai grea decât în Egipt sau în Mesopotamia. Femeia putea fi trecută foarte simplu într-o poziție subalternă când soțul își lua o a doua soție, putea moșteni bunuri materiale, putea fi ușor repudiată de soț, – dar ea nu-și putea părăsi soțul. Soțul nu putea fi învinuit de adulter – în timp ce soția adulterină era expusă goală în public, sau condamnată la moarte prin uciderea cu pietre, prin lapidare. Asemenea obiceiuri ar putea părea plauzibile într-o țară în care severa concepție a lui Yahwe nu lăsa nici un loc în panteon vreunei zeițe – și cu atât mai puțin unei zeițe a dragostei sau a căsătoriei, – și unde în corpul sacerdotal nu existau preotese.

În realitate, poziția femeii în societatea ebraică era mai bună decât o prezintă textele legilor[3]. Astfel, dacă femeia rămânea văduvă

1. Nume care, ca o reminiscență totemică, erau de obicei nume de vietăți: Debora („albină"), Iona („porumbel"), Arie („leu"), etc.

2. Căci a-și lua o soție – care de obicei primea drept zestre o sclavă în serviciul ei – însemna să plătească părintelui sau tutorelui ei prețul convenit, în bani, în natură, sau în prestații de muncă. Nu trebuia însă să plătească nimic dacă viitoarea sa soție provenea din rândurile prizonierilor de război. În schimb, David avea 6 soții și 10 concubine; Roboam, 18 soții și 60 de concubine; iar Solomon – „șapte sute de domnițe și trei sute de țiitoare" (*Întâia Carte a Regilor*, XI, 3). Cifrele – cel puțin în cazul ultim – pot fi exagerate; dar și Ramses II avea 162 de copii...

3. În orice caz, mai bună decât era, de pildă, în Asiria; sau chiar decât a femeii din unele țări orientale sau africane.

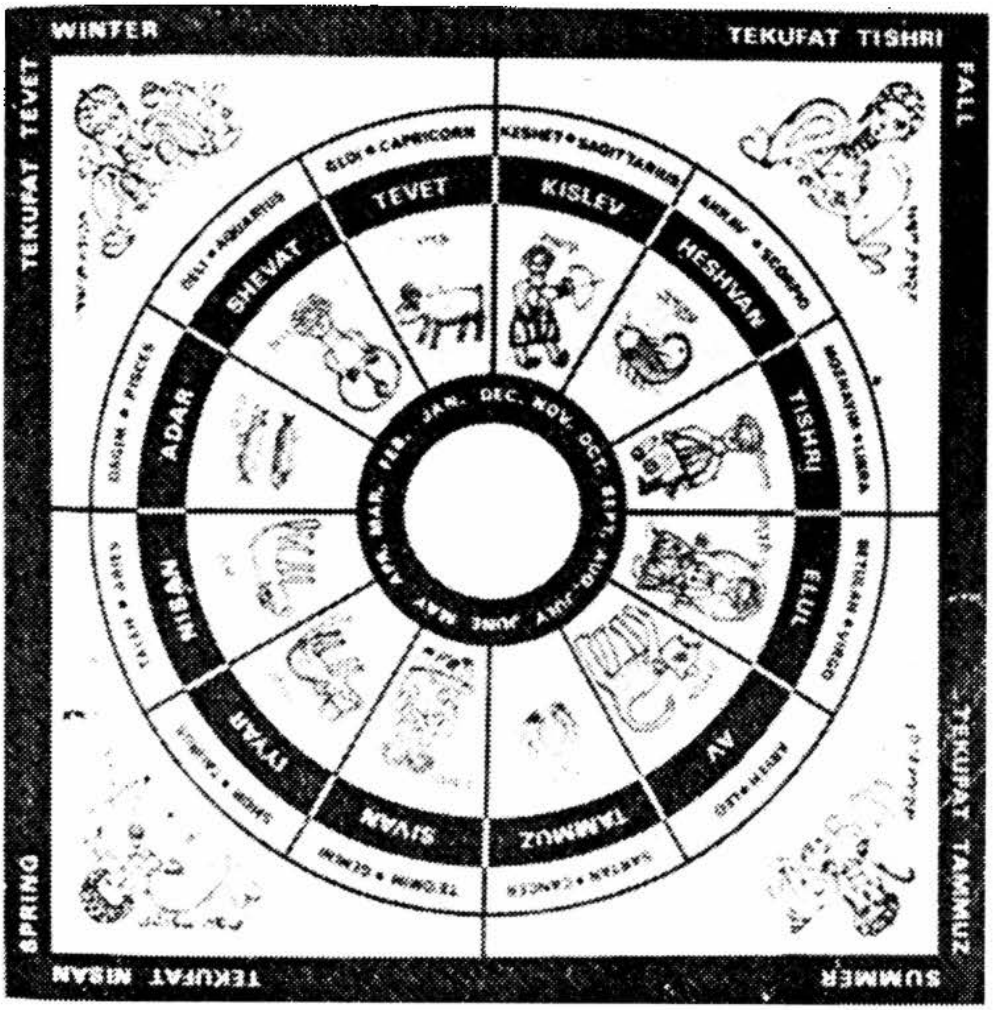

Zodiac pentru luna Tammuz. Sec. VI e.n.
(Sinagoga din Bet Alfa, Israel).

fără copii nu era lăsată în voia soartei; fratele fostului ei soţ era obligat să o ia de soţie, spre a asigura descendenţa familiei[1]. Au fost cazuri şi la evrei – foarte rare, e adevărat, – când femeia s-a bucurat de cea mai înaltă consideraţie publică. Eroina Debora şi-a condus poporul în luptă, profeta Hulda era consultată de regele Iudeei, Atalia a ocupat chiar tronul Iudeei; iar Iudita şi Estera şi-au salvat poporul în momente foarte grele[2]. Pe de altă parte, femeile tuturor evreilor puteau ieşi în public, participau la serbări, se bucurau de stimă în calitatea lor de mame. Încât, înţelegem de ce textele

1. Obligaţie numită *levirat*, prevăzută şi de legile asiriene. Fratele decedatului putea refuza să se supună acestei obligaţii, dar rămânea definitv şi grav dezonorat în ochii comunităţii.

2. Iudita, după ce l-a sedus pe Holofern, generalul lui Nabucodonosor, pentru a răzbuna cruzimile lui în timpul asediului Bethulei, l-a ucis, tăindu-i capul. – Estera i-a smuls soţului ei Ahaşveroş, regele persan, permisiunea de a-i pedepsi pe duşmanii evreilor.

sapienţiale ebraice ţin să laude fidelitatea soţiilor. În acelaşi timp, este cu neputinţă să ne îndoim de existenţa – pe scară largă – a unei dragoste conjugale sincere, atât de frumos elogiată în *Cântarea Cântărilor*.

Copiii, consideraţi o binecuvântare pentru familia ebraică, erau înconjuraţi de multă atenţie şi grijă. Numele, în epoca patriarhatului, li-l dădea talăl[1]. A opta zi de la naştere copilul era circumcis, aplicându-i-se, se pare, şi un tatuaj care avea rolul magic de a-l proteja contra spiritelor rele. Străvechiul rit al circumciziei – anterior, se pare, epocii bronzului – a fost introdus şi s-a generalizat la evrei relativ târziu. Alăptarea dura, se pare, de obiciei trei ani.

Educaţia copilului o făcea în primii ani mama; după care, tatăl îl învăţa tradiţiile naţionale, religioase, morale şi literare. (Se pare că orice cap de familie ştia scrie şi citi). El îi da, firește, şi instrucţia profesională. Acest învăţământ rudimentar era exclusiv oral. În timp ce la egipteni, la mesopotamieni sau la hitiţi existau şi şcoli de scribi, la evrei instituţia învăţământului public a apărut abia către sfârşitul secolului al II-lea î.e.n. În familie, copilul era învăţat în primul rând să respecte pietatea filială; datoria de supunere faţă de părinţi era socotită prima obligaţie a omului, după cea faţă de religie. În cel mai vechi cod ebraic, *Cartea Alianţei*[2], se prevede pedeapsa cu moartea pentru fiul care loveşte, ori măcar îşi blestemă tatăl sau mama[3].

Familia ebraică ţinea foarte mult şi la buna reputaţie a fetelor. Dar în privinţa dreptului de moştenire (în cadrul căruia fiul cel mai mare avea privilegiul de a moşteni dublu decât ceilalţi) , acest drept a rămas mult timp rezervat copiilor de sex masculin.

În cadrul familiei ebraice intrau şi sclavii casei. Aceştia proveneau din rândurile celor vânduţi de părinţi creditorilor pentru neplata datoriilor. Sclavii proveniţi din rândurile prizonierilor de război erau proprietatea statului şi lucrau pe domeniile statului.

Situaţia sclavilor evrei nu era dintre cele mai grele din lumea Orientului Antic; în definitiv, stăpânul casei era „proprietarul" lor în aceeaşi măsură în care era şi „proprietarul" soţiei şi copiilor săi. În

1. Nu exista nume de familie; iar numelui de botez i se adăuga doar numele tatălui, pentru a-l distinge pe copil de omonimii săi.

2. Cod inclus în cartea *Ieşirea*, XX, XXII-XXIII şi XXXIII. Redactat probabil în sec. IX î.e.n., acest corp de norme juridice şi de precepte morale şi de cult prezintă multe analogii (de ex. în privinţa dreptului de proprietate, a practicilor mercantile, ş.a.) cu *Codul lui Hammurabi*.

3. *Ieşirea*, XXI, 15 şi 17; *Leviticul*, XX, 9.

orice caz, din textele cu caracter juridic ale *Vechiului Testament* aflăm că abuzurile stăpânilor erau într–o oarecare măsură îngrădite. Astfel, dacă îi provoca unui sclav pierderea unui ochi sau a unui dinte stăpânul trebuia, drept compensaţie, să–l elibereze. Sclavul avea chiar dreptul de a moşteni bunuri, iar sclava putea să devină şi soţia stăpânului său, având toate drepturile unei soţii. Sclavul fugar, în loc să fie hăituit, era protejat. O zi pe săptămână – în ziua sabatului – sclavul avea liber. Sclavii luau parte la toate actele de cult ale familiei. Iar sclavii evrei – deci nu şi cei de origine străină – după şase ani de sclavie[1] trebuiau eliberaţi. E foarte probabil însă că această prevedere, în practică nu era respectată. După cum este sigur că situaţia sclavilor proprietatea statului era incomparabil mai grea.

Instituţia sclaviei a avut o importanţă cu totul neînsemnată în viaţa economică a evreilor. În general, tratamentul sclavilor pare să fi fost aici mai uman ca în alte ţări. În *Cartea lui Iov* oamenii liberi cât şi sclavii sunt proclamaţi ca fiind egali în faţa lui Yahwe. Nu însă şi în faţa statului ebraic, firește, şi nici a particularilor stăpâni de sclavi. Dar, oricum, trebuie reţinut faptul că o asemenea atitudine umanitară ca cea exprimată de *Cartea lui Iov* este foarte rară în întreaga lume a Antichităţii.

ALIMENTAŢIA

În epoca nomadismului baza alimentaţiei evreilor o formau pâinea de de orz nedospită, brânza şi laptele acidulat – care potolea setea; mai puţin carnea de capră şi de oaie.

Când evreii au devenit sedentari, alimentaţia lor a fost mai variată, mai consistentă şi mai bine preparată. Pâinile mici de orz (grâul era mai rar, deci şi mai scump) erau făcute din aluat dospit şi cu sare, coapte în fiecare zi pe un cuptor primitiv – o simplă lespede de argilă pusă deasupra flacării, – acoperite cu cenuşă fierbinte. Făina era măcinată cu pisălogul într–o piuă. (Moara de piatră, de forma cea mai simplă, datează la evrei abia din secolul al IV–lea î.e.n.). O altă muncă istovitoare pe care o făcea zilnic tot femeia era căratul apei de băut – marea problemă a palestinienilor; drept care, se bea în schimb zer, din lapte de oaie sau de capră. Adusă de la mari distanţe, rea la gust, apa era scoasă din puţ cu o vadră

1. Sau chiar mai puţin – în funcţie de data, unică pentru întreaga ţară, a „anului sabatic", care se repeta tot la şapte ani („Era o sacralizare postumă a străvechiului obicei de a lăsa ogoarele, din şapte în şapte ani, să se odihnească" – A. Bertholet).

confecționată din piele de capră și cărată acasă în burdufuri. Evreii consumau multe fructe – principala lor masă de seară. Beau și vin de rodii sau de curmale (iar filistenii – și bere de orz); iar vinul de struguri îl beau curat, sau, ca asirienii, adăugându-i mirodenii.

În privința consumului de carne, legea evreilor prevedea clar anumite interdicții. Puteau mânca „orice dobitoc dintre cele cu patru picioare, care are copita despicată... și care și rumegă". De unde rezultă că era permis consumul cărnii de oaie, capră, bou, cerb, căprioară, bivol, zimbru, capră neagră și girafă; precum și carnea acelor vietăți „care sunt în ape, câte au aripioare de înotat și solzi", precum și „orice pasăre curată". De asemenea, „lăcusta și soiurile ei". Interzisă de lege era carnea de porc[1], de cămilă sau de iepure; precum și carnea oricărui animal, chiar „curat", dacă a fost omorât de o fiară. Oprită, în sfârșit, era și carnea păsărilor „spurcate", – vultur, corb, gaie, bufniță, cocostârc, pupăză, lebădă, struț, și altele asemănătoare, enumerate de prescripții[2].

ÎMBRĂCĂMINTEA. LOCUINȚA. ORAȘELE.

Piesa principală a îmbrăcămintei evreilor semăna puțin cu toga romanilor: un fel de mantie, dar necroită, din stofă groasă de lână (cea a păstorilor era din păr de capră), cu care evreii se și acopereau în timpul nopții. Mantia femeilor era mai lungă și ornamentată cu câteva elemente decorative, în culori. Sub mantie, singurul veșmânt era o cămașă de lână sau de pânză, cu mâneci, aderentă pe corp, lungă până chiar mai jos de genunchi și strânsă la mijloc cu un brâu de piele. În picioare, sandale. (A umbla desculț era semn de mare sărăcie). Pe cap, un triunghi de pânză fixat cu un cerc.

Barba era semnul virilității și al demnității. Rasul bărbii era un semn de doliu – când bărbații își și tăiau părul, se zgâriau până la sânge și își puneau pe cap și pe obraz cenușă și praf. Asemenea manifestări rituale străvechi – și care s-au menținut de-a lungul secolelor – aveau rostul de a speria și alunga spiritele morților, care ar fi putut tulbura viața celor vii. Morții erau înmormântați îm-

1. E. Renan considera că interzicerea consumului cărnii de porc era o măsură preventivă contra paraziților intestinali, a trichinei și cisticercului. Iar faptul că interdicția se extindea și asupra cărnii altor vietăți arată (fapt dealtminteri discutabil) că aceasta era o rămășiță a credințelor în metempsihoză, sau în originea totemică a clanurilor ebraice.

2. *Levitic*, XI, 3–22; *Deuteronom*, XIV, 3–21.

brăcați, dar fără sicriu, punându-li-se alături arme, opaițe, vase de bucătărie sau obiecte de podoabă. Cei săraci erau înmormântați în gropi comune (cf. A. Bertholet).

În forma sa cea mai veche, locuința evreilor nomazi era cortul, despărțit în două încăperi: una, rezervată bărbatului, era „camera de primire"; cealaltă, în care stăteau femeia și copiii, servea și ca bucătărie. Mobile - ca masă, scaune, paturi, - nu existau.În perioada de viață sedentară condițiile de locuit nu s-au schimbat prea mult; marea majoritate a evreilor locuiau - întreaga familie - într-o singură încăpere. (Încăpere în care uneori mai erau ținute peste noapte și una-două oi sau capre). Casa - sau mai bine zis coliba - era din lut, cu acoperiș de lemn învelit cu pământ, cu fațada orientată spre miazănoapte, din cauza soarelui prea puternic. Casa nu avea ferestre; doar câteva găuri în perete, pentru a lăsa să iasă fumul. Pe vatra săpată în pământ ardeau crengi, mărăcini și bălegar uscat amestecat cu paie. Un fel de cămine existau doar în casele celor bogați.

Majoritatea evreilor dormeau pe jos, pe paie sau pe rogojini, acoperindu-se cu mantia; dar în casele celor bogați se găseau și mobile - mese, scaune, paturi, cufere pentru păstrat vesela sau hainele. Casele acestea - uneori cu un etaj - aveau acoperișul terasat. Pe acest acoperiș-terasă se desfășura o parte din activitatea zilnică; aici erau găzduiți oaspeții, și tot aici se dormea în timpul prea călduroaselor nopți de vară. (De aceea acoperișul-terasă era denumit „odaia de vară"). Unele case aveau și cisterne proprii, în care era adunată apa de ploaie - care servea și ca apă de băut.

Orașele erau foarte mici. Ierusalimul se întindea pe o suprafață de abia 50.000 m^2; altele (ca Megiddo, Dabir, etc.), chiar pe jumătate. Populația unui oraș era de aproximativ o mie de locuitori, înghesuiți în 150-200 de case. Extrem de rare erau casele de piatră. Cele mai multe orașe aveau aspect de așezări părăsite, de sate fortificate. Cămilele împovărate de mărfuri rămâneau în afara zidurilor; dar ulițele orașului erau înțesate de oi, de capre, de asini. Poarta orașului - poarta cetății - era o construcție sacră, la temelia căreia era îngropată (după străvechiul obicei canaaneean al sacrificiului uman de construcție) o ființă omenească sacrificată (cf. Ad. Lods, E. W. Heaton, etc.). În fața porții orașului se afla unicul loc deschis; piețe nu existau, iar străzile erau foarte înguste și sordide.

Pe locul deschis din fața porții orașului negustorii străini își vindeau mărfurile, populația era chemată aici la adunări; tot aici sfatul bătrânilor cetății – tribunalul laic – judeca diferitele cauze. Aici era și locul de aplicare a pedepselor, inclusiv execuția capitală prin lapidare.

PĂSTORITUL ȘI AGRICULTURA. MEȘTEȘUGURILE ȘI COMERȚUL

Viața păstorului care păzea turmele altora era – cum o prezintă totdeauna în culori dramatice textele – deosebit de grea. La mediul și la clima foarte ingrate se mai adăuga și continua amenințare a leilor și ursilor, împotriva cărora alte arme păstorul nu avea decât țepușa de lemn, ciomagul și praștia. Apoi, pericolul hoardelor de prădători[1].

Într-o epocă târzie turmele ajunseseră foarte bogate; textele biblice citează cazul unui bogătaș care avea 1.000 de capre și 7.000 de oi; iar Iov avea 14.000 de oi, 500 de asini, 500 de boi și 3.000 de cămile. Oaia și capra erau prețuite și pentru lapte, dar îndeosebi pentru lână (și mai puțin pentru carne – aliment greu accesibil mulțimii). Foarte prețuit animal de povară și de tracțiune era asinul. Catârul va fi cu timpul înlăturat, căci legea oprea încrucișarea a două specii diferite de animale; iar calul, apărut în Palestina abia în timpul lui Solomon, era folosit aproape exclusiv la carele de luptă. – Dintre păsările de curte se creșteau numai rațe și porumbei. Găina era încă necunoscută în Israel.

Mai liniștită era viața țăranului. Agricultura dispunea de mijloace încă primitive. Plugul însă avea deja brăzdarul de fier. Parcelele de pământ se transmiteau prin moștenire în familie. Semănatul și seceratul se făceau după anumite norme – prevăzute încă din secolul al VI-lea – care constituiau un fel de calendar agricol; iar îmblătitul se făcea – cu boi, vaci, poate și asini, și chiar cai – pe aria comună a întregului sat. Paile amestecate cu bălegar uscat serveau drept principalul combustibil. Țăranul cultiva apoi vița de vie, măslinul și smochinul, – inclusiv specia de măslin numit sicomor.

Meșteșugurile n-au atins în Palestina – cu unele excepții – un nivel ridicat. Olăritul era, firește, răspândit; dar ceramica – modestă

1. Ceea ce nu înseamnă că unii păstori nu puteau ajunge mai înstăriți; păstorul-profet Amos, de exemplu, pe lângă turmă mai poseda și o livadă de sicomori.

ca decoraţie şi ca varietate de forme – era destinată aproape numai uzului domestic. Meşterii olari evrei nu se puteau compara cu maeştrii lor canaaneeni.

În ţesătorie – meşteşug în care evreii foloseau amândouă tipurile de războaie, orizontal şi vertical – predomina producţia stofelor de lână. Se folosea şi părul de capră sau de cămilă pentru confecţionarea corturilor, a sacilor şi a mantalelor păstorilor. Vopsitorii foloseau mult roşul aprins (culoare obţinută prin pisarea, după uscare, a unei insecte locale); şi mai ales preţioasa purpură provenită dintr-o specie de scoică adusă de pe coastele Feniciei. Constructorii evrei au învăţat mult de la meşterii aduşi din Tir. Tot de acolo adusese regele Solomon şi meşteri topitori, care au instalat în Palestina topitorii complicate, folosind forţa vânturilor dinspre nord pentru a mări tirajul cuptoarelor. În felul acesta au putut fi turnate impresionantele coloane, – două, de la intrarea marelui Templu, înalte de 9 m şi cu o circumferinţă de 6 m; precum şi imensul altar pentru sacrificii, lung de 10 m, la fel de lat, şi înalt de 5 m; sau colosalul bazin înalt de 2,50 m şi cu circumferinţa de 15 m, aşezat pe patru grupuri de câte trei tauri de bronz. Toate aceste lucrări uriaşe, însă, au fost opera unor meşteri din Tir.

Cât priveşte comerţul, faima evreilor ca pricepuţi oameni de afaceri a apărut relativ târziu, către sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n., după întoarcerea din captivitate. Totuşi, încă Solomon fondase mari întreprinderi pentru comerţul maritim, atrăgând în ţară şi mulţi negustori străini. Ca urmare, în secolul al V-lea î.e.n., în Ierusalim negustorii străini erau atât de numeroşi încât s-au organizat într-o breaslă proprie.

Chiar şi templele au ajuns să-şi asume funcţii bancare; dar numai pentru a primi sume în depozit, fără a da sau a percepe dobânzi. În Israel, împrumutul cu dobândă era oprit prin lege.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Textele biblice cu caracter istoric vorbesc mereu de războaie, de acţiuni militare întreprinse în diferite forme şi proporţii; ceea ce presupune şi o organizare militară corespunzătoare.

În realitate, până în epoca monarhică evreii nu aveau o armată regulată. Datoria de a participa la război era o datorie pur morală şi religioasă; căci considerându-se că un război dus de „poporul ales" era decis de însuşi Yahwe şi era un război al lui Yahwe însuşi,

obligațiile militare deveneau implicit obligații religioase. Toți bărbații apți erau obligați să ia parte la război, îngrijindu-se singuri să-și procure armamentul: spada și prașția. Funcția de comandant îi revenea celui mai curajos și cu mai mult spirit de inițiativă; dar odată cu instituirea regalității atribuția de comandant a devenit o funcție permanentă.

S-a creat în acest moment un nucleu de armată regulată. Efectivul maxim la care s-a ajuns era de 40.000 de oameni, - o cifră considerabilă dacă este raportată la o populație care totaliza mai puțin de două milioane de locuitori.Saul și-a constituit o gardă personală. David avea mai multă încredere în mica sa armată permanentă de 600 de mercenari filisteni. Regele Solomon a fost cel care a instituit o adevărată armată regulată, introducând, după modelul filistenilor, un corp de 1400 de care de război și - ceea ce egiptenii de pildă nu aveau - un corp de cavalerie, cu 12.000 de călăreți. Mai târziu, începând din secolul al VII-lea î.e.n. armata formată din cetățeni, chemați regulat sub arme pentru o anumită perioadă de timp, a înlocuit luptătorii de profesie.

Armamentul și echipamentul soldaților evrei nu era deloc dintre cele mai modeste: coif și cuirasă de piele, jambiere de bronz, sandale de piele, spade cu unul sau două tăișuri, suliță, lance, scut de lemn, arc și săgeți cu vârful de fier. La acestea se mai adăuga și prașția - o armă destul de eficientă, din moment ce pietrele folosite aveau un diametru cam de 7 cm. Pentru asalt evreii foloseau - ca romanii - berbeci. Fortificațiile lor au devenit cu timpul într-adevăr redutabile. Zidurile atingeau o înălțime de până la 10 m și o grosime de 5-6 m, - cu turnuri de apărare, cu galerii subterane și chiar cu un sistem de cazemate de-a lungul zidurilor.

Războaiele aveau loc - din motive de aprovizionare a trupei - primăvara. Se practica tactica distrugerii complete a teritoriului cucerit, localitățile erau rase la pământ, prizonierii trași în țeapă erau expuși în fața zidurilor orașelor lor, alții erau masacrați oribil. Odată cu perioada monarhică, cruzimile s-au mai atenuat, cei învinși nu mai erau exterminați, preferându-se să fie duși în sclavie. Sub regele David, o treime din numărul prizonierilor erau grațiați. - Ceea ce nu înseamnă că ororile nu au continuat și mai târziu[1]. Oricum, cru-

1. Vd. *Iosua*, VI, 24; VIII, 8-26; *Deuteronomul*, XIV, 16-17; *Judecătorii*, XX, 48; XXI, 10. - „Sacrificiul victoriei" - *Kerem*, vd. *Iosua*, XI, 10-14; 20-21 - ritul sacrificării unor prizonieri de război (obicei frecvent la egipteni, cartaginezi, arabi, galli, romani și germani) - n-a mai fost practicat după întoarcerea din captivitate.

zimile evreilor în război nu le întreceau pe cele ale multor altor popoare din jur.

DREPTUL. JUSTIŢIA

Justiţia în perioada vieţii de nomadism era administrată de sfatul bătrânilor clanului; iar după trecerea la viaţa sedentară, de bătrânii satului. Alături de acest tribunal laic mai funcţiona şi un tribunal religios format din preoţi care pronunţau sentinţele în numele lui Yahwe. După instituirea monarhiei s-a creat şi un tribunal regal, ca un fel de instanţă supremă. În toate aceste trei jurisdicţii – comunală, sacerdotală şi regală – legea civilă nu se deosebea de cea religioasă.

Judecata se ţinea – după cum se obişnuia şi în alte ţări ale Orientului Antic – în faţa porţii oraşului. Nu se judeca niciodată fără prezenţa a cel puţin doi martori, – care erau obligaţi să asiste şi la executarea pedepsei, inclusiv în caz de execuţie capitală. Dacă martorii depuneau mărturie falsă erau pedepsiţi ei înşişi cu aceeaşi pedeapsă pe care urma să o primească şi acuzatul. Când nu puteau fi aduşi martori (de pildă, în unele cazuri de furt) se recurgea la jurământ – care se presta în templu, în faţa preoţilor. Un alt mijloc uzitat în asemenea cazuri (şi pe care îl vom regăsi şi în Europa Evului Mediu) era „judecata lui Dumnezeu" – în esenţă, un fel de tragere la sorţi. Dacă cel condamnat nu putea fi găsit sau prins, era blestemat; iar cel care îl cunoştea şi, luând cunoştinţă de faptul că fusese blestemat, nu-l denunţa, suferea el pedeapsa pronunţată împotriva condamnatului.

După pronunţarea sentinţei urma imediat executarea pedepsei. Pedeapsa corporală obişnuită consta în lovituri de baston (nu mai mult de 40, suficiente însă de multe ori ca să provoace moartea). Altă pedeapsă era privaţiunea de libertate; de exemplu, hoţii care nu puteau restitui furtul erau vânduţi ca sclavi. Pedeapsa cu închisoarea – o pedeapsă introdusă după modelul altor popoare din jur – a fost aplicată după întoarcerea evreilor din captivitatea babiloniană. Nu lipseau nici anumite instrumente de tortură.

Pedeapsa cu moartea era prevăzută de legi pentru omicid voluntar, pentru răpirea unei persoane în scopul de a o aduce în stare de sclavie, pentru idolatrie, vrăjitorie şi nerespectarea zilei sabatului, precum şi pentru cazul când o fiică de preot se prostitua. De asemenea, pentru o vină gravă de comportare a copiilor faţă de părinţi, pentru adulter, sodomie, homosexualitate, incest şi bestiali-

tate[1]. Arderea de viu era prevăzută – la fel ca în *Codul lui Hammurabi* – pentru cazurile de incest sau pentru fiica de preot care se prostitua; dar în vechime, aceeași pedeapsă era aplicată și femeii adultere. Nu era cunoscută la evreii din Antichitate pedeapsa crucificării – pe care o aplicau persanii, grecii și romanii –, nici mutilarea corporală, prevăzută în schimb de babilonieni și de asirieni.

Executarea pedepsei capitale – carea avea loc în public și consta de regulă în uciderea cu lovituri de pietre – era încredințată fie familiei celui care suferise ofensa, fie colectivității. În cazul din urmă, prima piatră trebuiau să o arunce martorii acuzării; după care, urmau la rând toți membrii colectivității, până ce cadavrul era acoperit complet de pietre. În cazul unei crime deosebit de grave pedeapsa capitală era agravată prin spânzurătoare, tragerea în țeapă, sau arderea cadavrului[2].

În faza sa de nomadism, poporul evreu avea, drept lege supremă, „răzbunarea sângelui" – principiu care n-a putut fi suprimat nici mai târziu[3]. Moartea se cerea pedepsită cu moartea; familia celui ucis trebuia să-l ucidă pe ucigaș – sau pe un membru al familiei acestuia. Legea „răzbunării sângelui" s-a păstrat și în perioada următoare, de viață sedentară, fiind completată cu principiul juridic – comun multor popoare semite – al „talionului"[4]. Cu toate acestea, același vechi cod ebraic, *Cartea Alianței*[5], prevede și unele alternative care atenuează foarte mult această barbară lege.

Cu trecerea la viața sedentară comunitatea teritorială a luat locul

1. *Leviticul*, XX, 9–16.

2. Se presupune că multe dintre prevederile de sancționare cu pedeapsa capitală, precum și alte pedepse atroce, de fapt nu erau aplicate – decât, cel mult, în situații cu totul rare. Dar – ca și în cazul altor legislații din Orientul Antic – ele erau formulate în scop preventiv, intimidatoriu, pentru a-i înspăimânta pe posibilii delincvenți.

3. Cf. *Facerea*, IV, 15; *Ieșirea*, XXI, 12; *Cartea a doua a lui Samuel*, III, 27, XIV, 7.

4. „Ochi pentru ochi, dintre pentru dinte, mână pentru mână, picior pentru picior, arsură pentru arsură, vânătaie pentru vânătaie" (*Ieșirea*, XXI, 23–25). Vezi și *Leviticul*, XXIV, 19–21; *Deuteronomul*, XIX, 21; XXV, 12. – Cuvântul este de origine latină (talio, de la talis – „asemenea"); căci și romanii au adoptat – până în sec. II î.e.n. – acest crud principiu juridic; principiu care însă nici de evrei nu era aplicat practic *ad litteram*. „Chiar și pedeapsa cu moartea putea fi răscumpărată cu bani – v. *Ieșirea*, XXI, 29 și urm. – cel puțin în cazul când nu era vorba de un ucigaș" (A.Bertholet). – În acest sens, vezi și *Cartea a doua a Regilor*, XIV, 6; *Cartea a doua a lui Samuel*, XIV, 6 și urm.

5. Ciudată colecție de cutume arhaice – cum era, de ex., modul straniu de a pedepsi animalele (*Ieșirea*, XXI, 28–36).

comunităţii de familie dé sânge, care stătuse înainte la baza vieţii de clan. Ca urmare, şi delictul va fi considerat într-un mod obiectiv. Se va lua în considerare numai faptul în sine, căci conceptele juridice de „tentativă" sau de „complicitate" lipseau. Intervin însă acum la evrei alte noţiuni juridice - de premeditare sau non-premeditare, de circumstanţă atenuantă, de legitimă apărare, - fapt care reprezintă un progres evident faţă de *Codul lui Hammurabi*. Mai multe articole din *Vechiul Testament* (*Ieşirea*, XXII, 1-14) privesc dreptul de proprietate; dar în nici unul din cazurile enumerate acolo nu este prevăzută pedeapsa cu moartea - pe care renumitul cod babilonian o prevedea în atâtea cazuri.

Dacă articolele privind situaţia femeii, a sclavului, sau „vătămarea trupului" se apropie uneori de conceptul modern de umanitate şi de justiţie, în schimb extrem de sever se arată a fi dreptul ebraic când este în joc soliditatea familiei fundamentată pe autoritatea tatălui (precum şi a mamei); în care caz, cum s-a văzut mai sus, copiii puteau fi pedepsiţi cu moartea. - Dar titlul de onoare al legislaţiei ebraice îl constituie recomandările pe care le face relativ la protecţia străinului, a văduvei, a orfanilor şi a săracilor: „Pe străin să nu-l obijduieşti şi să nu-l asupreşti... Pe văduvă şi pe orfan să nu-i obijduiţi"... „De vei da bani cu împrumut săracului ... să nu-i pui nici o dobândă" (*Ieşirea*, XXII, 20-21, 24).

Desigur că în dreptul ebraic se întâlnesc şi influenţe ale Codului babilonian; dar în ansamblu, originalitatea dreptului ebraic este evidentă. Spre a-şi impune în mod absolut poporului normelor de drept pe care legislatorul Moise le-a formulat, el a pretins că acestea - gravate în piatra „ Tablelor Legii" conţinând „cele zece porunci", Table păstrate în „Arca Alianţei" - i-au fost predate pe muntele Sinai de către Yahwe însuşi. Hammurabi este înfăţişat primind şi el normele juridice din celebrul său Cod din chiar mâinile zeului Şamaş. Dar - cum observa A. Bertholet - spre deosebire de zeul babilonian, Yahwe-Iehova era esenţialmente zeul dreptăţii, al moralităţii şi al justiţiei. Ca în atâtea alte forme ale vieţii ebraice, şi în domeniul juridic trebuia să fie invocată autoritatea religiei.

RELIGIA. PRACTICI CULTICE. TEMPLELE

În toate statele antice religia a fost factorul care, pentru a susţine autoritatea şi interesele claselor dominante, a impregnat viaţa politică şi socială, culturală şi artistică. La nici un alt popor însă ca la evrei religia nu apare cu o funcţie atât de determinantă, invocată

fiind mereu în viaţa, obiceiurile şi normele de comportament, în politica lor, în dreptul şi morala, în literatura şi arta lor. Cultura ebraică îi apare cercetătorului de azi, în acelaşi timp, *configurată, transfigurată şi desfigurată* de factorul religios.

Înainte de reformele introduse de Moise, religia ebraică se prezenta în formele primitive ale religiei: magie, oracole, cultul strămoşilor, al demonilor şi elementelor naturii (arbori, izvoare, munţi, grote, stânci), în venerarea morţilor şi a anumitor animale[1].

Când au părăsit Egiptul şi s-au îndreptat spre Canaan, evreii conduşi de Moise au început să venereze o divinitate – până atunci venerată de un trib arab nomad, al keniţilor – cu numele Yahwe[2]. Probabil că această divinitate fusese şi înainte venerată de triburile ebraice; probabil că Moise a fost acela care a impus-o definitiv ca zeu unic al evreilor. Oricum, se pare că această monolatrie a luat forma unui adevărat monoteism numai în perioada monarhică, târziu, în secolul al VIII-lea, impunându-se pe deplin în secolul al VII-lea sau al VI-lea î.e.n. Se presupune că la început triburile ebraice ar fi trecut prin faza totemismului[3]; apoi prin cea a cultului strămoşilor, ale căror spirite păzeau intrarea casei şi a căror imagine păstra o formă umană. Împotriva acestor imagini antropomorfe, a acestor divinităţi domestice şi chiar a reprezentării în formă umană a lui Yahwe a reacţionat Moise pentru a impune adorarea unui singur zeu, fără ca prin această să fie negată existenţa altor zei („monolatrie"), care va duce apoi la credinţa în existenţa unui singur zeu, la monoteism[4].

1. Urme de totemism? Probabil că era vorba de acele animale care, mai târziu, vor fi interzise de a fi consumate (deşi chestiunea este controversată).

2. În ebraică *Yhwh* se citeşte „Yahwé".

3. În timpul lui Moise se formaseră două grupuri de sacerdoţi: leviţii, care în timpurile mai vechi practicaseră cultul şarpelui, şi aaroniţii, adoratorii de odinioară ai unui animal totemic diferit, taurul.

4. „Să nu ai alţi dumnezei afară de mine. Să nu-ţi faci ţie chip cioplit şi nici un fel de asemănare cu cele ce sunt în cer, pe pământ sau în apele de sub pământ. Să nu te închini lor, nici să slujeşti lor" (*Ieşirea*, XX, 3-5). – „Elementul cel mai important al cultului lui Yahwe n-a fost monoteismul /.../, ci sensul de finalitate divină pe care l-a dat evreilor experienţa lor socială de grup. În felul acesta evreii au făcut un pas pe care nu l-a făcut nici un alt popor: au găsit manifestarea voinţei divine nu în experienţa naturii fizice, ci în experienţa procesului social. Efectul unei asemenea interpretări a fost de a da *istoriei* o semnificaţie religioasă, nu numai ca tradiţie, ci în prezentul viu. Tot ceea ce se întâmpla avea pentru poporul evreu o semnificaţie în funcţie de planurile lui Yahwe. Desigur că şi alte popoare au crezut că erau guvernate de un zeu sau de reprezentantul unui zeu; dar nu au găsit în propria lor istorie nici un ghid moral" (R. Turner).

Pictură ebraică pe sticlă. (Italia, sec. XVII), reprezentând o *menorah* şi diferite simboluri magice. (Col. M. Kaufman, Ierusalim).

În contact cu canaaneenii tendinţa monolatrică a evreilor s-a fortificat. Religia agricultorilor canaaneeni era politeistă, mitologia lor era bogată, ritualurile religioase erau complicate cu muzică şi dansuri sacre, cu statui ale divinităţilor, cu un cler numeros şi bine organizat. În schimb cultul lui Yahwe, auster şi simplu, consta în sacrificii, ofrande şi venerarea acelui altar portativ, din lemn de salcâm placat cu aur, „Arca Alianţei", care semnifica – probabil – tronul divinităţii invizibile. „Alianţa" încheiată între Yahwe şi poporul evreu nu însemna însă atât un pact bilateral, cât o totală supunere a evreilor zeului lor unic, care – în schimbul promisiunii de a-i proteja – le pretindea un cult în exclusivitate. Ca să-l impună poporului, Moise i-a atribuit lui Yahwe-Iehova mari binefaceri: el i-a eliberat pe evrei din Egipt, el i-a dus în Canaan, el le-a dat legi,

sfaturi, ajutor în împrejurări grele, – şi tot el i-a şi pedepsit pentru greşelile lor; căci Yahwe este bun şi drept, dar şi aspru. – În felul acesta, pentru individ şi poporul evreu religia devenea un factor de moralitate.

Contribuţia originală principală a evreilor în cultura Orientului Apropiat este în domeniul religiei. Religia iudaică este înainte de toate o formă de religie a vieţii interioare, individuale şi subiective; fiecare individ este făcut responsabil pentru acţiunile sale. Spre deosebire de popoarele din jur, evreii au adorat un singur zeu. Acesta nu era conceput ca având forme umane, ci ca o prezenţă inefabilă, căruia nici nu trebuie să i se pronunţe numele. De fapt nici nu are propriu-zis un nume: *Yahwe* înseamnă în ebraică „cel ce este", „cel care face să existe", „cel care creează". (La origine, divinitate atotputernică a naturii, zeul furtunii, al trăsnetelor şi al vulcanilor). Caracterul său fundamental era moralitatea, spiritul de justiţie, severitatea cu care pedepseşte pe vinovat fără cruţare; căci – convertit, în perioada de lupte pentru ocuparea Canaanului, în zeu al războiului – atributul său esenţial nu este bunătatea, blândeţea, generozitatea, iubirea. Dimpotrivă; stăpân al cerului şi al pământului, Yahwe este omnipotent. Guvernează întreaga lume, conduce totul singur. În jurul său nu există decât îngerii – un fel de simpli mesageri ai săi[1].

Originală este – în cadrul acestei gândiri religioase – şi concepţia despre om, privit într-o perspectivă morală. Spre deosebire, de pildă, de concepţia sumero-babilonienilor, în concepţia iudaică omul se naşte nemuritor, dar devine muritor numai prin decăderea sa morală, prin greşelile sale, printr-un „păcat originar". – În corelaţie strânsă cu aceste idei se proiectează şi viziunea optimistă asupra viitorului rezervat poporului evreu: răspunzător de greşelile, de păcatele lui, el va avea mult de suferit; dar ispăşindu-şi greşelile, el se va situa pe o cale care îl va duce spre o eră de salvare. (Mesianismul vechilor evrei nu avea în vedere o altă fiinţă salvatoare în afară de Yahwe). În schimb, gândirea religioasă a evreilor se apropie de cea a popoarelor din jur (îndeosebi de frica de moarte a

1. În lb. greacă *angheloi* – „mesageri, trimişi, soli". În concepţia evreilor îngerii aveau adesea şi rolul de mediatori, sau de protectori. Uneori îngerii pot fi zei ai altor neamuri – de ex. protectorii Persiei, sau ai Greciei (*Profetul Daniil*, X, 20); pot fi demoni ai bolilor (*Cartea a doua a Regilor*, XIX, 35); sau spirite elementare (al focului, al vântului, al norilor, al zăpezilor). Din iudaism conceptul de îngeri a trecut în creştinism (fără a face parte din dogmele esenţiale şi obligatorii) şi în islamism (cf. A. Bertholet).

sumero-babilonienilor) când ei îşi ancorează idealul în viaţa terestră. Lumea de dincolo - împărăţia morţilor, *Şeolul* - este pentru ei o lume a întunericului, o lume fără linişte şi fără speranţe.

Evreii n-au cunoscut un cult al morţilor - pentru că nici n-au crezut în nemurirea sufletului, într-o viaţă după moarte. La funeralii, cei prezenţi făceau o rugăciune de laudă lui Yahwe - dar nu se rugau pentru odihna sufletului celui răposat, ci pentru a consola pe cei rămaşi în viaţă. Ideea reînvierii morţilor s-a introdus în credinţele religioase ale evreilor - fără însă ca această idee să fie acceptată de sacerdoţi - cu mult mai târziu, abia în Evul Mediu, când se întâlneşte şi la filosoful evreu Maimonide (Moşe ben Maimon, 1135-1204)[1].

Una din formele cele mai caracteristice şi mai spectaculare ale vieţii religioase iudaice era celebrarea sacrificiilor. Obiceiul barbar al sacrificiilor umane, practicat în timpurile cele mai vechi, era admis în principiu; a dispărut (probabil către sfârşitul mileniului al II-lea î.e.n.), dar nu total, - căci şi mai târziu era sacrificat uneori copilul prim-născut[2]. În schimb s-a păstrat şi în perioada regalităţii obiceiul jertfirii unora dintre prizonierii de război.

Sacrificiul de animale - descris pe larg în prima parte a *Leviticului* (în special în cap. II) - era considerat ca un „prânz" care realiza, magic, o anumită formă de legătură mistică între divinitate şi credincioşi. Odată cu dezvoltarea vieţii agricole, se aduceau ca ofrandă divinităţii şi cele dintâi fructe sau grîne din prima recoltă; iar mai târziu, tămâie şi mirodenii aduse din ţări străine. Sacrificiile şi ofrandele se aduceau la sărbători. Întreaga familie pornea cu animalul de sacrificat şi cu ofrandele spre locul sanctuarului (fiecare sat sau oraş îşi avea sanctuarul său), unde aştepta preotul. Capul familiei sugruma animalul, preotul îl ajuta să-l jupoaie, apoi ardea pe altar grăsimea, rinichii şi intestinele, iar restul era tăiat în bucăţi şi prăjit.

1. În sec. II î.e.n. rabinii (în ebr. *rabbanim* - „maeştri"), învăţaţii studioşi ai *Legii* - *Tora*, care cuprinde cele cinci cărţi ale lui Moise, - iniţiind un învăţământ teologic mai modern, mai suplu, mai viu decât cel predat de sacerdoţi, au început să interpreteze *Biblia* în sensul adaptării la noi relalităţi, iar prescripţiile şi dispoziţiile cu caracter juridic, cu mai multă blândeţe. Totodată, spre a oferi credincioşilor un sentiment consolator, susţineau ideea nemuririi sufletului şi a reînvierii morţilor - doctrină pe care preoţii evrei o negau energic (cf. Cecil Roth).

2. Cazuri reprobate în legislaţia ulterioară (vd. de ex. *Cartea a doua a Regilor*, XXI, 1-6). Pentru sacrificii umane votive şi expiatorii. vd. *Leviticul*, XXVII, 28; *Numerii*, XVIII, 15; *Ieşirea*, XXII, 28; *Cartea Judecătorilor*, XI, 30; *Iezechil*, XLIV, 29; *Cartea întâia a Regilor*, XIV, 34; *Cartea a doua a Regilor*, III, 27.

Preotul vărsa apoi pe altar câteva picături din vinul și din untdelemnul adus de credincioși; după care se așezau cu toții și consumau jertfa adusă lui Yahwe, inclusiv vinul care îi îndemna la cântări și dansuri. – Mai puțin interesantă pentru participanți va fi, la o dată mai târzie, practica „holocaustului"; cu alte cuvinte, arderea în întregime a animalului sacrificat.

Dar evreul mergea la sanctuar nu numai pentru a aduce sacrificii sau ofrande, ci și când era bolnav; cu care ocazie preotul îi punea diagnosticul și îi stabilea tratamentul. Se ducea pentru a îndeplini ritualul de purificare, – după ce se întorcea din război, sau după multe alte împrejurări care impuneau acest rit. Se ducea pentru a-și plânge o nenorocire, pentru a face un legământ, a mulțumi pentru o binefacere primită, sau pentru a-și blestema dușmanii. Toate aceste superstițioase practici populare, profeții le vor condamna.

Încă din timpul nomadismului sărbătorile cele mai importante erau, în primul rând, sărbătoarea tunsului oilor, când se aduceau sacrificii și totul se termina cu un ospăț. Apoi sărbătoarea lunii noi; o sărbătoare comună tuturor popoarelor antice, dar care la evrei era dublată și de o sărbătoare a Lunii pline. În sfârșit, sărbătoarea Paștilor (care avea un caracter strict familial), când se sacrificau primii miei și iezi ai turmei; cu sângele lor se stropea casa, pentru a o apăra contra molimelor și a altor nenorociri.

Cum în primele timpuri ale vieții ebraice practicile cultice erau efectuate de capul familiei, tatăl era cel care îndeplinea și funcțiile (în formele lor primare) de preot[1]. Poziția preotului în societatea ebraică și funcțiile sale au variat de-a lungul timpului. De la început, sarcina sa a fost să îngrijească de sanctuare, să oficieze ceremonia sacrificiului și să interpreteze oracolele. Inițial, funcția de preot nu era ereditară, era independentă, necondiționată de apartenența la un anumit clan sau familie. Dar mai târziu, cum unul din triburi – cel al lui Levi, căruia îi aparținuse și Moise – s-a dedicat cu preferință sacerdoțiului, membrii săi au ajuns să controleze tot mai mult sanctuarele din Israel, iar cuvântul „levit" a devenit sinonim cu preot[2]. Foarte curând însă, chiar odată cu centralizarea cultului –

1. De unde, obiceiul păstrat până în zilele noastre și la creștini de a-l numi pe preot „tată" sau „părinte".

2. Marele preot al leviților, Samuel, voia să instaureze – pentru a-l domina pe regele Saul – o teocrație absolută, un guvern sacerdotal. Dar când David a ajuns rege în Iudeea, leviții au devenit partizanii monarhiei. Drept recompensă, au obținut sacerdoțiul cultului oficial. Aaroniții, precum și o parte din leviți, au continuat să rămână sacerdoți ai sanctuarelor locale (cf. R. Turner).

opera regelui Iudeei, Iosua (639–609 î.e.n.) – leviţii şi-au pierdut poziţia independentă, rămânând slujitori ai marelui preot al Templului din Ierusalim.

După stabilirea triburilor ebraice în Israel şi după ce ele s-au confederat, marele preot şi-a asumat autoritatea centrală; clerul a rămas independent de autoritatea laică şi i s-a impus acesteia prin prestigiul funcţiei sale. Dar odată cu constituirea regatului clasa sacerdotală a intrat în orbita puterii politice, subordonându-i-se. Faptul acesta i-a scăzut autoritatea – în timp ce în schimb creştea tot mai mult prestigiul profeţilor. Totuşi, în epoca elenistică şi în cea romană marele preot va fi investit – în anumite perioade – chiar cu funcţia supremă de şef al statului când acesta traversa o perioadă de criză.

Templele erau deservite de preoţi, de ajutoarele lor şi de sclavi. Pe lângă temple erau şi *hierodulele*[1]. După unii autori, prostituţia sacră – împrumutată de evrei de la canaaneeni, la care era practicată intens – va fi combătută începând din secolul al IX-lea î.e.n. şi continuând în cel următor, şi cu mai multă vehemenţă de Amos. Cu toate acestea, n-a dispărut decât prin jurul anului 600 î.e.n., şi nici atunci cu totul.

Sanctuarul cel mai important era Templul din Ierusalim, construit de regele Solomon. Nu era o construcţie de mari dimensiuni (30 m lungime) dar era impunător, cu cele două enorme coloane de bronz din faţa intrării, înalte de 12 m şi împodobite cu capiteluri bogate în motive florale. Sala principală – de 9 m pe 18 m şi înaltă de 13 m – era decorată cu panouri de lemn de cedru, sfincşi şi pilaştri în chip de palmieri şi cu zece candelabre de aur masiv, fiecare având şapte lumânări. În fund, o uşă păzită de două făpturi mitologice (*heruvimi*, asemenea sfincşilor), înalte de 5 m, ducea spre *Sfânta Sfintelor* – o încăpere fără lumină, conţinând un singur obiect: „Arca Alianţei" îmbrăcată în aur, în care erau păstrate „Tablele Legii".

1. În lb. greacă – „sclavă sacră". Prostituţia sacră – practicată îndeosebi în ambianţa civilizaţiilor semite din Orientul Apropiat – nu trebuie judecată cu criteriile moralei moderne, ci înţeleasă în lumina intenţiilor sale originare. „Era expresia unei devotări sacrificiale divinităţii, prin care – graţie puterii analogiei magice – se căuta să se obţină binecuvântarea fecundităţii şi fertilităţii. Divinitatea putea fi reprezentată de un sacerdot, sau şi de un străin. Femeile care se prostituau astfel se numeau, în ebraică, *kedeşen* – „consacrate", „sfinte" (A. Bertholet). – De fapt, *Kedeşu* – „desfrânată" (vd. *Facerea*, XXXVIII, 15, 21–22 etc.)

CUNOȘTINȚE ȘTIINȚIFICE. MEDICINA

Autoritarismul excesiv exercitat de religie a limitat totdeauna dezvoltarea gândirii științifice. În cazul culturii ebraice antice însă situația a fost mai gravă; căci sacerdoții decretau că încercarea de a pătrunde cauza unor fenomene, de a înțelege efectele și relațiile dintre ele, îi este interzisă omului, este rezervată exclusiv lui Yahwe.

În felul acesta, explicațiile date fenomenelor naturale rămâneau în limitele unei gândiri mitologice: roua cade din cer, zorile se ridică pentru că au aripi; ploaia și vântul – la fel ca ninsoarea și grindina – rămân închise în cămările cerești până când Yahwe le deschide zăvoarele; luna din lăcașul ei trimite boli vitelor, bolta cerului se sprijină pe crestele munților, pământul plutește pe un imens ocean veșnic amenințător... Cunoștințele geografice se rezumau în principal la cele relatate în cartea *Ieșirea*, cap. II; și se limitau doar la zona orientală a Mediteranei, la cea cuprinsă între Sidon și Asiria, sau între Armenia și Arabia meridională[1]. În domeniul istoriei dependența de religie era totală: datele se consemnau cu o relativă exactitate, dar relațiile cauzale dintre fapte erau atribuite exclusiv voinței divine. Cu aceste două idei enunțate de cronicarii evrei – ideea unității neamului omenesc și ideea evoluției omenirii spre un țel determinat – ei au prefigurat acea ramură a istoriografiei care are ca obiect istoria universală.

În corelație cu această concepție teleologică despre istorie (experiențele trecutului s-au desfășurat în vederea unui anumit scop – care va determina în continuare și evoluția evenimentelor viitoare), evreii antici au formulat și o teorie politică, potrivit căreia guvernarea statului trebuie să rămână supusă unei legi superioare: responsabilitatea morală a individului; responsabilitate care urmărește și garantează lealitatea și devotamentul individului față de colectivitate, față de întreg poporul evreu și de destinul său. Practic, consecința logică a acestei teorii era că autoritatea politică, oricare ar fi ea , nu poate acționa, nu are dreptul să acționeze în mod arbitrar. – Este o teorie care constituie o replică (rarisimă, dacă nu chiar unică la acea dată) la adresa regalității absolute abuzive, a monarhiilor despotice ale Orientului Apropiat.

1. „Ideea geografică cea mai importantă a evreilor era credința că Palestina era centrul pământului; se credea de asemenea că aerul din Palestina avea un efect stimulant pentru intelect. Se spunea că Arabia și Etiopia comunică între ele, și că Nilul, Tigrul și Eufratul izvorăsc din același punct" (R. Turner).

În cadrul culturii ebraice, în care rolul ştiinţei teoretice a fost aproape nul, n-au lipsit totuşi anumite cunoştinţe de ordin practic. Unele supravieţuiau din epoca tribală; majoritatea însă erau de origine babiloniană şi, în special, provenind din surse greceşti şi elenistice. Cunoştinţele relative la calendar, stabilit în funcţie de ritmul anotimpurilor, presupuneau cunoaşterea unor date fixe, legate de muncile agricole şi de practicile cultului. Zi de sărbătoare era a şaptea zi a săptămânii, sâmbăta, - singura zi la evrei care avea un nume: *sabat*[1]. Cronologia era stabilită în funcţie de anumite evenimente rămase în memoria poporului; sau, în mod regulat, de anul morţii unui rege. Foloseau sistemul de notare zecimal, rămas din epoca tribală (sugerat de numărul degetelor de la ambele mâini), dar şi sistemul babilonian sexagesimal. Dată fiind lipsa de interes a evreilor pentru matematică (nu cunoşteau matematicile abstracte, n-au creat şi nici nu posedau opere sistematice de ştiinţe sau de filosofie), nici sistemul lor metrologic nu era avansat[2].

Matematicile evreilor n-au depăşit un stadiu elementar - din cauza fie a dezinteresului lor pentru raţionamentul matematic abstract, fie a lipsei unui sistem zecimal (sistemul rabinic era alfabetic: un număr era notat cu o literă, iar numerele mari erau formate printr-o combinaţie de litere). Cunoştinţele lor derivau din tradiţiile ştiinţifice mesopotamiene şi greceşti - dar mai ales din aproximaţii practice. Erau în posesia unor anumite instrumente şi tehnici de măsurare (de pildă,a înălţimii unui obiect după umbra lui).

În textele biblice nu se face nici o menţiune privind cunoştinţele de astronomie. Vechii evrei n-au studiat stelele şi planetele (ca babilonienii, egiptenii sau grecii), de teama de a nu cădea în idolatrie: „Ca nu cumva să ridici ochii spre cer şi să vezi soarele, luna, stelele (...), să te laşi ispitit şi să te închini şi să slujeşti acestor

1. Ebr. *şabat* = „odihnă"; din babilonianul *sapattu* (numele celei de-a 15-a zi a lunii). Odihna în a 7-a zi a săptămânii este prescrisă de Decalog (*Ieşirea*, XX, 9-10; *Deuteronomul*, V, 12-15) - prescripţie a cărei violare era pedepsită (?) cu moartea, întrucât odihna în ziua a 7-a fusese sanctificată de Yahwe (*Facerea*, II, 2-3). După abolirea (din perioada exilului) a cultului sacrificial, „repaosul sabatic" a rămas unicul rit care s-a păstrat, alături de ritul circumciziei (cf. A. Bertholet). Se pare că „repaosul duminical" - derivat din cel sabatic, începând din anul 321 î.e.n. - a fost legiferat pentru prima dată în istorie de evrei.

2. Pentru greutăţi: siclul - 11,4 gr., mina - 571 gr., talantul - 34 kg; pentru lichide: hinul - 3,8 l, bato - 22,8 l, kor - 224 l; măsuri liniare: degetul - 2 cm, palma - 8 cm, cotul - 48 cm.

făpturi" (*Deuter.*, IV, 19). Aveau totuși cunoștințele astronomice de bază, necesare fixării datelor diverselor sărbători și festivități.

În *Biblie* nu se găsește o mențiune explicită nici despre astrologie – deși sunt amintiți prezicătorii și „tâlcuitorii de semne" (vd. *Leviticul*, XIX, 26; *Deuter.*, XVIII, 10). Dar profeții erau la curent cu practicile astrologice din Babilon (vd. *Isaia*, XLVII, 13; *Ieremia*, X, 2); iar Iosephus Flavius confirmă că astrologia – în care vor crede și înțelepții *Talmudului*, în sec. V e.n. – era răspândită la evrei. – Răspândită pare să fi fost – din moment ce *Talmudul* o condamnă – și practica alchimiei; în manuscrisele grecești antice conținând liste de opere de alchimie, un număr de asemenea scrieri sunt atribuite lui Moise. – Dar suma cunoștințelor științifice ale vechilor evrei o vom găsi-o – cum se va vedea mai jos – în *Talmud*.

Mai dezvoltate erau cunoștințele și practicile medicale, deși mult alterate de inexactități elementare și de superstiții ciudate.

Astfel, evreii distingeau relativ clar organele corpului omenesc, nu însă și funcțiile lor corespunzătoare. Credeau că oasele erau în număr de 101; că stomacul producea somnul, nasul hotăra deșteptarea, iar ficatul genera starea de furie. Lacrimile erau de două feluri, dăunătoare și folositoare. Porcul era cel care răspândea toate epidemiile, care în mod obișnuit erau „tratate" prin rugăciuni și farmece. „Yahwe însuși lua parte și la actul concepției, alături de părinții copilului: el era cel care îi dăruia viața, sufletul, expresia feței, graiul, văzul și auzul, capacitatea de a se mișca și inteligența. Contribuția tatălui era: oasele, tendoanele, unghiile și creierul. Iar de la mamă, copilul căpăta pielea, carnea, sângele, părul, irisul și pupila ochiului" (R.Turner).

În concepția evreilor antici, principiul vital – care se confunda cu suflul respirator (vezi *Facerea*, 2, 17; *Cartea lui Iov*, 23, 4) – era vehiculat de sânge și distribuit de inimă în organe și membre. Organelor (care aveau nume egiptene de origine, multe din ele) li se atribuiau și funcții psihice: inima „gândește", memorizează și adăpostește conștiința morală a omului; ficatul este sediul pasiunilor violente, – în timp ce rinichii determină stările de bucurie[1].

Credeau că maladiile erau sancțiuni date omului de divinitatea supremă pentru păcatele săvârșite. Alteori – că boala este o încer-

1. Vezi *Proverbele lui Solomon*, 6, 18 și 7, 3; *Eclesiastul*, 7, 22; *Proverbele*, 7, 23. – „Fierea mea se varsă pe pământ din pricina fiicei poporului meu" (*Plângerile lui Ieremia*, 2, 11). – „Și rărunchii mei tresaltă de bucurie când buzele tale grăiesc lucruri frumoase" (*Proverbele*, 23, 16).

care, suferința o răscumpărare a păcatelor, iertarea exprimându-se prin vindecarea bolnavului. Dar credeau de asemenea că bolile erau cauzate și de nerespectarea unor legi de dietă – fapt socotit a fi un păcat, iar nu o simplă neglijare a cerințelor de alimentare adecvată, corectă. Considerau însă că bolile se datorau și unor agenți supranaturali ostili. Aceștia trebuiau combătuți prin farmece și exorcisme, practici pe care însă religia oficială le interzicea, recurgând numai la rugăciuni (deși exorcismele au rămas mult timp un element primordial în terapeutică). Pentru că, în principal și în ultimă instanță, cauzele bolilor se datorau voinței lui Yahwe[1], iar vindecarea depindea de puterea și de hotărârea lui. De aceea, rolul medicului (care aplica o terapeutică pozitivă, nu magică) în viața evreilor era cu totul neînsemnată; iar recursul exclusiv la știința omului, a medicului, echivala cu o jignire adusă lui Yahwe. – „Nici o civilizație n-a umilit într-o asemenea măsură știința omenească în fața înțelepciunii divine până într-atât încât să socotească medicina aproape un sacrilegiu" (M. Sendrail).

Pentru a preveni însă unele boli se respectau cu strictețe anumite reguli de igienă. Camerele erau aerisite și dezinfectate prin fumigație; era interzis să se spele rufe în apropierea unui puț; plăgile sau rănile deschise nu trebuiau atinse cu mâna; pentru igiena gurii se indica clătirea cu oțet amestecat cu sare; iar dintele căzut era de obicei înlocuit cu un dinte artificial (extracția fiind considerată o operație condamnabilă...).

Medicii-sacerdoți știau trata rănile, abcesele și fracturile. Cunoșteau – distingându-le destul de clar – bolile de piele (de ex. lepra), malaria, bolile de ochi, maladiile intestinale, poate și guta. Plantele medicinale erau socotite a fi remediile cele mai eficace. În ce privește modul concret de tratament, nu știm cum se făcea, nici cu ce rezultate. Probabil că se obțineau oarecari rezultate în tratamentul bolilor celor mai comune în acea zonă geografică, și anume în bolile de piele și de ochi. – Unele boli nervoase (desigur, mai ușoare) erau tratate cu ajutorul muzicii; așa l-a vindecat de pildă David pe Saul, cântându-i din harfă[2]. Dealtfel, în Antichitate era generală convingerea că muzica putea avea și un excelent efect curativ.

1. Voință exercitată de Yahwe fie direct, fie prin intermediul servitorilor săi, îngerii (de exemplu, de „îngerul ciumei"). Tratamentul bolilor urma să fie încredințat preoților-medici; dar vindecarea nu era opera lor, ci a lui Yahwe.

2. *Cartea întâia a lui Samuel*, XVI, 23.

TALMUDUL. MANUSCRISELE DIN QUMRAN

Tradițiile și normele de conduită etică și socială, cunoștințele, credințele și comentariile religioase au fost adunate (începând din sec. II e.n.) în mai multe opere de compilație. *Mișna* – cea mai importantă – cuprinde, în șase secțiuni, tradiții referitoare la agricultură, sărbători, femei, drept civil și penal, sacrificii și consacrări, puritate și impuritate (în sens moral și religios). Comentariile la textele *Mișnei* alcătuiesc *Ghemara* – „Completare". *Halaka* cuprinde tradiții privind cultul, riturile, dreptul civil și dreptul penal. *Hagada* însumează o materie narativă derivată din tradiții biblice, povestiri, legende, fabule, alegorii.

Opera care sintetizează într-un fel aceste scrieri și care a devenit textul fundamental (după *Vechiul Testament*) al ebraismului este *Talmudul* („Învățătura") – adevărată enciclopedie a cunoștințelor evreilor timpului.

De fapt, sunt două *Talmuduri* – cel babilonian și cel din Ierusalim (ediția din Vilna la un loc – 20 de volume *in-folio*). Primul, cel mai important și mai voluminos, scris și terminat pe teritoriul babilonian spre sfârșitul secolului al V-lea e.n., a devenit *Talmudul* propriu-zis, codul de viață al poporului evreu. La baza ambelor *Talmuduri* sunt textele *Mișnei*; materia principală a ambelor este *Halaka* – legea obligatorie pentru evrei, – alături de care, povestirile luate din *Halaka* (texte etice și teologice sub formă de istorii, amintiri, legende, anecdote, fabule, parabole, sentențe, proverbe) constituie un bogat material folcloristic. – „Jurisprudență, teologie, dogmatică, morală, mistică, științele naturii, medicină, matematică, astronomie, astrologie, istorie, folclor, superstiții. magie... Totul se găsește aici, dezbătut cu o dialectică implacabilă și supusă focului unei insațiabile contradicții" (A. Chouraqui).

Sub raportul ideologiei etico-religioase se remarcă aici, printre altele, rolul important atribuit ideii de pedeapsă cu chinurile iadului și de răsplată din rai; doctrina căderii omului în păcat – dar nu și a păcatului originar; mântuirea oamenilor concepută mai degrabă în funcție de națiune decât de individ, etc. – „În Evul Mediu (476–1492) evreii din Franța și din Germania au studiat mai mult *Talmudul* decât *Vechiul Testament*. Unii rabini socoteau autoritatea lui superioară preceptelor *Vechiului Testament*" (W. Durant).

Un moment semnificativ în viaţa şi cultura vechilor evrei l-a reprezentat mişcarea esenienilor, de numele cărora este legată şi descoperirea (relativ recentă: 1947) a „manuscriselor de la Marea Moartă".

În afara partidelor religioase care au avut un rol în viaţa politică (asmonei, farisei, macabei, saducei), printre numeroasele secte se numără şi comunitatea esenianâ stabilită în zona Qumran, din nordul Mării Moarte. Existenţa ei se înscrie în perioada secolelor II î.e.n. – I e.n.; dar manuscrisele (pe piele, pergament, papirus, tablete de aramă) descoperite în grotele regiunii, texte scrise în opt limbi şi dialectice, se referă şi la următoarele şapte secole. Fragmentele găsite (numărul lor trecea – în 1961 – de 40.000) şi care făceau parte din circa 600 de „cărţi" (suluri) dau informaţii concludente asupra organizării, regulilor şi ideologiei comunităţii.

Aceasta, numărând aproximativ 4000 de membri, ducea o viaţă bazată pe principii colectiviste. Producţia şi consumul aveau un caracter colectiv. Membrii obştei, laici şi preoţi, luau masa în comun, nu se căsătoreau, făceau legământ să ducă o viaţă de sărăcie, trăiau izolaţi de lumea exterioară, se ocupau cu muncile agricole, cu studiul, cu copierea şi difuzarea cărţilor (cf. Constantin Daniel), condamnau sclavia, războiul şi luxul, dedicându-se exclusiv muncii şi filantropiei. Avutul noilor veniţi în comunitate intra – după perioade de doi de noviciat – în patrimoniul colectivităţii, administrat în comun. Erau organizaţi într-o riguroasă ierarhie (după vârstă, rang, funcţii şi vechime în comunitate), cu norme precise privind atribuţiile şi activităţile. Asupra problemelor importante (şi a primirii noilor prozeliţi) decidea adunarea generală a membrilor comunităţii, în care hotărârile se luau cu majoritate de voturi, deşi „în ultima instanţă autoritatea supremă era exercitată de preoţi" (I.D. Amusin).

Esenienii erau rău văzuţi de rabini, care nu îi menţionează niciodată în *Talmud*, considerându-i eretici. (*Talmudul* nu-l menţionează măcar o singură dată nici pe filosoful neoplatonician Filon din Alexandria, care era şi el esenian). Într-adevăr, practicile şi ideile lor – răspândite prin scrieri interzise de rabini credincioşilor – erau „eretice". Refuzau să frecventeze Templul, nu aduceau jertfe, nu aduceau daruri Templului, aveau un calendar diferit de cel iudaic, se închinau răsăritului soarelui, nu ţineau sărbătorile iudeilor şi nu se căsătoreau. Erau pricepuţi vindecători, întocmeau horoscoape – mulţi se ocupau cu astrologia şi prezicerile – şi profesau credinţe vădit influenţate de învăţăturile magilor babilonieni: despre sfârşitul lumii, venirea unui Mesia mântuitor şi eliberator, despre nemurirea

sufletului, viața de apoi, ș.a. Coincidențe dintre aceste idei și ritualuri fundamentale ale lor (botezul, mesele în comun, interdicția jurământului, legământul de sărăcie, etc.) și cele ale creștinismului primitiv este evidentă. Privită și sub multe alte aspecte de viață (comunitatea lor de producție și de consum, protestul vehement contra bogăției private, condamnarea sclaviei și a războiului, faptul de a se dedica numai muncii, studiului, copierii și difuzării manuscriselor), gruparea politico-religioasă a esenienilor a fost, în Palestina, „cea mai progresistă obște din epoca sa" (Const. Daniel).

MUZICA

Evreii antici n-au adus o contribuție originală în artele plastice.

În domeniul arhitecturii, construcțiile cele mai remarcabile ale evreilor au fost opera unor meșteri străini. Pictura și sculptura figurativă erau din capul locului anulate, imposibil de practicat din cauza comandamentului care interzicea orice „chip cioplit" și orice „înfățișare" picturală. Încât, la acest capitol se poate vorbi cel mult de gustul și de abilitatea vechilor meșteri evrei care s-au servit de modele străine (îndeosebi de cele egiptene) în lucrările lor de gravură, de orfevrerie sau de decorație a interioarelor.

Arta care se bucura la evrei de cea mai mare prețuire și popularitate era muzica, nelipsită în cele mai felurite ocazii.

În temple, practicile liturgice se desfășurau însoțite de cânt vocal, muzică instrumentală și dans ritual. Psalmii erau citiți într-o formă de recitare cântată[1] cu ajutorul unor neumi marcați deasupra textului, - fie de o singură persoană, fie de o persoană căreia îi da răspunsurile comunitatea, fie coral. Numărul muzicanților de profesie era enorm: din cei 38.000 de leviți, 4000 erau muzicanți, împărțiți în 24 de de grupări, cu 12 conducători. Muzicanții formau o castă închisă și erau educați în școala de muzică a templului din Ierusalim. Existau mari ansambluri vocal-instrumentale, atât pe lângă marele Templu, cât și la curte. În sinagogi[2], partea muzicală era încredințată exclusiv vocii umane.

1. Acest mod de intonare, în care o notă centrală se repetă des, s-a numit mai târziu „psalmodiere, psalmodie". Asemenea altor elemente ale muzicii ebraice, a trecut în vechea liturgie creștină, continuându-se în muzica liturgică bizantină și în cântul gregorian.

2. Locurile de adunare ale evreilor, în care slujba religioasă consta în rugăciuni, lecturi ale textelor sacre și predica unor învățături morale. Se pare că primele sinagogi datează din timpul exilului, marcând „începuturile unui cult mai simplu, mai rațional și mai spiritual" (cf. A. Bertholet).

Instrumentele muzicale ale evreilor se clasificau în trei familii, fiecare fiind legată de o anumită clasă sau categorie socială. Instrumentele de suflat – cornul (de berbec, lucrat rudimentar, fără muştiuc) şi trâmbiţele – erau folosite de ajutoarele sacerdoţilor, de leviţi; iar poporul folosea cimpoaie şi flaute cu ancie. Acestora li se mai adăugau gongurile şi clopotele (cărora li se atribuia o semnificaţie supranaturală), precum şi timpanele, întrebuinţate mai ales pentru a ritma dansurile rituale. Instrumente importante la o dată ulterioară erau lira feniciană (*cetra*) şi sistra, de origine egipteană.

La curtea regală din Ierusalim existau muzicanţi de profesie încă din jurul anului 700 î.e.n. Faima evreilor în domeniul muzicii trecuse graniţa Israelului. Când ţara a căzut sub jugul asirian, regele Senaherib a pretins, în cadrul tributului, şi „muzicanţi, bărbaţi şi femei".

LITERATURA

Aportul cel mai preţios şi mai durabil al evreilor antici în cultura universală rămâne literatura lor[1].

Cuprinsă aproape în întregime în prima parte a *Bibliei*, în *Vechiul Testament*[2], literatura ebraică antică prezintă – după conţinutul şi caracterul scrierilor – cinci categorii de producţii: scrieri cu caracter istoric şi legendar, literatură sapienţială, poezie lirică, proză narativă de imaginaţie şi scrierile profeţilor.

În primul grup intră aşa-numitele „cele cinci cărţi ale lui Moise", sau *Pentateucul*[3]. Acestea sunt: *Geneza* (sau *Facerea*) –

1. Evreii au adoptat (probabil în sec. XI î.e.n., preluându-l de la canaaneeni) alfabetul compus din 22 de consoane. Primele compuneri literare – cântece celebrând victorii militare, ca de ex. *Cântarea lui Moise*, sau *Cântarea Deborei* – datând din perioada nomadismului, s-au transmis pe cale orală. În epoca lui David au apărut scribii oficiali. Producţiile literare orale au fost transcrise, se pare, pentru prima oară în timpul domniei lui Solomon (părţi din *Cartea I a lui Samuel* şi *Cartea I a Regilor*). Prin 850 î.e.n. un autor anonim a compilat din tradiţiile relative la *Facerea lumii*, tradiţii relatate din nou (cu unele variaţiuni) de un alt autor în jurul anului 760 î.e.n. – În Palestina, scrierea n-a fost niciodată un monopol al clasei sacerdotale; fapt care a contribuit la formarea unui grup tot mai mare de intelectuali.

2. Scrierile pur teologice formând *Noul Testament* nu prezintă un deosebit interes literar: finalitatea lor este exclusiv de ordin religios, n-au fost scrise în limba ebraică, nu păstrează un caracter ebraic substanţial şi autentic şi nici nu reflectă (ca *V.T.*) viaţa, concepţiile, istoria, tradiţiile poporului evreu.

3. Cuvânt de origine greacă; în ebraică „cele cinci cărţi ale lui Moise" sunt numite *Tora* – „Legea". Autorul lor nu este Moise; unele părţi se repetă.

cuprinzând mituri și legende cosmogonice sau de altă natură, adoptate în mare parte din sursă babiloniană; *Leviticul* – legi relative la cult, precepte privind sacrificiile și purificările; *Exodul* (sau *Ieșirea*) și *Numerii* – care narează întâmplări din viața poporului evreu din epoca migrației din Egipt și până la stabilirea în Palestina; în fine, *Deuteronomul* – legi și dispoziții organizatorice, datând de după moartea lui Moise. Celelalte cărți (*Judecătorii*, *Cărțile lui Samuel*, a *Regilor*, a *Cronicilor*) au un caracter eminamente istoric (dar și etic) și, asemenea celor dinainte, o valoare documentară incontestabilă.

O pagină din *Cartea Regilor*. (Roma, 1284).

Scrierile morale, sapienţiale (*Proverbele*, *Cartea lui Iov*, *Eclesiastul*), datând de după întoarcerea din captivitate – deşi materia este mult anterioară datei redactării – constituie o dovadă irefutabilă a originalităţii gândirii ebraice. *Proverbele* (atribuite de tradiţie lui Solomon, atribuţie neacceptată însă de critica modernă) nu sunt – cum s-ar putea crede după titlu – simple aforisme de origine populară, ci adevărate opere literare culte asemănătoare poeziilor gnomice greceşti. Genul acesta a fost cultivat mult, după cum s-a văzut, în Mesopotamia şi Egipt, iar influenţa acestor modele se resimte. – *Cartea lui Iov* este un poem filosofico-moral compus, se pare, în sec. IV î.e.n. (începutul şi sfârşitul sunt în proză) folosind schema dezbaterii etice asupra cauzei suferinţei omului drept şi a existenţei răului în lume. Răul şi nenorocirile sunt rodul nedreptăţii, al egoismului, al răutăţii omeneşti; suferinţa este o pedeapsă pentru un păcat săvârşit; dar Iov nu se ştie vinovat cu ceva – şi nici Yahwe nu îi poate aduce vreo învinuire, – şi aceasta este ceea ce provoacă tensiunea tragică. Sinceritatea emoţionantă, profunzimea meditaţiei, tonul patetic al disperării, bogăţia şi frumuseţea imaginilor sunt calităţi care situează această scriere printre capodoperele literaturii antice[1].

Eclesiastul (în ebraică *Kohelet*) este cartea cea mai recentă din cele incluse în *Vechiul Testament*, fiind compusă în secolul al III-lea î.e.n. sub influenţa filosofiei sceptice şi epicureice a epocii elenistice. Continuând atitudinea sceptică a lui Iov şi pornind tot de la experienţa vieţii, autorul anonim ajunge la o formă de îndoială mai radicală, exprimată în termeni mai eterodocşi şi într-un limbaj mai filosofic. După laitmotivul de cel mai profund scepticism – „deşertăciune a deşertăciunilor, toate sunt deşertăciuni" – o undă reconfortantă de filosofie populară înviorează expunerea, prin invitaţia făcută omului de a se bucura de plăcerile vieţii. Contradicţiile (datorite interpolărilor teologice ulterioare), îndoielile, negaţiile surprinzător de îndrăzneţe abundă. Dar, deasupra acestei relative incoerenţe, se exprimă într-un stil retoric de înaltă calitate literară spiritul original, pesimist şi fatalist, sceptic şi hedonist, lucid şi polemic, care fac din *Eclesiast* cea mai „voltairiană" dintre operele vechii literaturi ebraice.

1. O adevărată bucată de antologie este de pildă întreg capitolul al XXVIII-lea, – care trebuie citit în frumoasa traducere a lui V. Radu şi Gala Galaction (vezi bibliografia).

Cele mai vechi producții lirice ebraice, datând din secolul al XII-lea î.e.n., sunt *Cântarea lui Moise*, *Cântarea izvorului* și *Cântarea Deborei*[1]. În genere poezia ebraică cunoaște teme și forme variate – poezie magică, religioasă, erotică, politică, elegie funebră, cântec nupțial; adeseori aceste producții includ scurte tablouri din natură, sau momente din viața cotidiană, – a țăranului la arat, la secerat sau la culesul viilor, a zidarului, a paznicului de noapte, etc. Primul loc în poezia ebraică îl dețin *Psalmii* și *Cântarea Cântărilor*.

Cartea celor 150 de psalmi[2] s-a constituit din mai multe colecții de poeme ale unor autori anonimi din epoci diferite, începând probabil din secolul al VI-lea și până într-al II-lea î.e.n. Caracterul lor este variat: imnuri de laudă și imnuri de mulțumire lui Yahwe, rugăciuni, lamentații, cânturi de pelerinaj, de căință, ș.a. Influențele psalmilor penitențiali babilonieni sau ai celor de laudă egipteni sunt evidente. (Coincidențele dintre celebrul imn al lui Amenofis IV și psalmul 104 pot duce chiar la concluzia unei adevărate imitații literare). Specia lirică a psalmilor exista deci cu mult înainte (foarte probabil că și la cannaneeni). Destinația lor era de a fi cântați în cadrul ceremoniilor de cult; dar se pare că psalmii ebraici (cel puțin majoritatea lor) nu aveau această destinație. Expresie a unor stări de spirit individuale, psalmii au devenit adevărate culmi de lirism, de o rară intensitate sentimentală, cu o mare bogăție de metafore deosebit de plastice, de vii, de sugestive, de suave, de pitorești[3].

Cântarea Cântărilor (în înțelesul de : „Cea mai frumoasă dintre cântări") aparține „esențialmente și indubitabil domeniului poeziei profane" (A. Bertholet). Opera aceasta, care a constituit mult timp una din problemele cele mai discutate ale *Bibliei*, i-a fost atribuită – fără nici un temei, însă – lui Solomon. În realitate poemul a fost compus (după cum confirmă și datele lingvistice) mult mai târziu, probabil în secolul al IV-lea î.e.n. Dar materia este mult mai veche și provenind din tradițiile populare. Interpretarea teologică cea simbolică sau cea alegorică au rămas azi cu foarte puțini susținători. Mulți au susținut – și printre aceștia, Goethe, care la îndemnul lui Herder tradusese *Cântarea*, și E. Renan – că ar fi o compoziție

1. *Ieșirea*, XV; *Numerii*, XXI, 17–19; respectiv *Cartea Judecătorilor*, V.

2. Din care un număr de 73 poartă numele lui David ca autor; căruia însă nu i se poate atribui cu certitudine paternitatea nici măcar a unuia. – La acest număr de 150 se mai pot adăuga alții, peste 30, incluși în alte opere ale *Vechiului Testament*.

3. Cei mai realizați artistic sunt psalmii care poartă numerele: 8, 23, 51, 137, și în special psalmul 104.

dramatică[1]. Dar după concluzia acceptată în general azi, opera este un ansamblu de cântece de dragoste, de cântece nupțiale asemănătoare celor care și azi se mai cântă în Siria (și se numesc *wasfs*). Cele șapte capitole ale *Cântării* corespund celor șapte zile din săptămâna nunții, numită și azi în ținutul Hauran „săptămâna regelui" – pentru că mirele și mireasa sunt sărbătoriți în acest timp cu numele de „rege" și „regină". Compoziția păstrează o formă asemănătoare ditirambului dionisiac, – care dealtminteri era originar din acest spațiu cultural al Orientului Apropiat. Și o influență egipteană se poate percepe în denumirile pe care și le dau mirii, de „frate" și „soră"[2]. Pe de altă parte, exaltarea sentimentului erotic și scena de idilă câmpenească în care sunt plasați îndrăgostiții apropie *Cântarea Cântărilor* de idilele lui Theocrit.

Poemul este de o senzualitate luxuriantă, uneori lascivă – cel puțin pentru felul nostru modern, puritan, de a ne exprima; dar de un lirism debordant, sentimentul iubirii atingând intensități de-a dreptul delirante (I, 9; III, 1–5; VII, 1–13, etc.). Tensiunea înaltă a sentimentului găsește expresii metaforice de un puternic colorit local. În portretul metaforic pe care mireasa îl face mirelui, avalanșa de imagini este tot atât de impetuoasă, imaginile – uneori discrete și delicate, alteori frapante și strălucitoare – aducând un puternic parfum de exotism:

„Fruntea lui este scut de aur, iar pletele-i stufoase ca finicul, negre sunt cum este corbul.
Ochii lui sunt ca acele porumbițe albe ca scăldate în lapte, poposind lângă limpede izvor.
Obrajii lui sunt ca răzoare de trandafiri balsamici, stoguri miresmate, iar buzele lui roșii au respirarea dulce a mirului de smirnă.
Ca pârghii de aur îi sunt brațele, cu pietre nestemate împodobite; pieptul lui e ca sculptat în fildeș, cu ușoare vine albastre de safir.

1. „Este o dramă liturgică ale cărei trei personaje sunt regele Solomon, păstorul și Sulamita. Interesul dramei stă în faptul că Sulamita rămâne fidelă iubitului ei, cu toate avansurile regelui" (G. Pougett și J. Guitton). Deși autorii recunosc că la vechii evrei n-au existat niciodată reprezentații teatrale.

2. „Incestul regal" se întâlnește – cum s-a văzut – în mod curent în familia faraonilor.

Stâlpi de alabastru îi sunt picioarele, odihnind pe temelii de aur, și el la înfățișare este întreg Libanul – la fel ca cedrii de măreț!"

(V, 11–15)

În ce privește prozodia *Cântării Cântărilor*, ceea ce este caracteristic poeziei ebraice (și celei medio-orientale antice în general) este în primul rând procedeul „paralelismului membrelor", constând în reluarea într-un vers a conținutului din versul precedent (fie repetând ideea cu ușoare modificări, fie opunându-i o idee antagonică, fie sintetizându-le spre a se completa reciproc).

Fără îndoială că și evreii au avut, din timpurile cele mai vechi, povestiri populare – literatură orală de imaginație, fără o finalitate teologală. Dar asemenea povestiri au devenit un gen literar distinct numai după întoarcerea din exil. În Egipt, o asemenea literatură, intens cultivată de-a lungul tuturor perioadelor dinastice, exista cum s-a văzut încă din secolul al XIX-lea î.e.n.; și desigur că povestirile egiptene au stimulat – dacă nu chiar au influențat – și creația respectivă ebraică. Dar, independent de eventuale (sau certe) influențe, povestirile ebraice se remarcă prin varietatea de teme, de ton și de atmosferă. Narațiunea realistă din povestirea vieții lui Iosif o găsim alături de aventura fantastică a lui Iona; fanatismul și setea de răzbunare a Esterei și a Iuditei, alături de tonalitatea elegiacă a cărții lui Tobit; poezia discretă din paginile cărții despre Ruth, alături de umorul ușor picant din istoria Suzanei. Caracterul poetic sau realist, spectaculos sau fantastic al subiectelor; complexitatea caracterelor, succesiunea ritmică a incidentelor, înclinația povestitorului anonim spre notația psihologică, – toate acestea conferă povestirilor ebraice o importanță cu totul deosebită în cadrul literaturilor Antichității.

Poate că sectorul cel mai original, mai bogat în sensuri sociale evidente și vibrând mai intens de revoltă este cel al literaturii profeților.

Cel dintâi dintre profeți ale cărui diatribe au fost nu numai rostite ci și scrise a fost Amos (sec. VIII î.e.n.). Dând expresie revoltei lor contra egoismului și abuzurilor de tot felul, a imoralității și cămătăriei, a luxului și actelor de violență ale celor bogați și puternici, profeții erau conștienți de ecoul larg al predicilor lor, fapt care conferea mai mult patos retoricii folosite. Ca mijloace de stil ei

preferau imaginea, comparația și metafora, enumerația și perifraza, – mijloace care dădeau o particulară vivacitate, forță, plasticitate, expresivitate, acestui stil.

Totuși, individualitatea fiecăruia reiese foarte distinct din aceste scrieri. Isaia este pasional, impetuos, debordant; Osea – sensibil, nervos, nuanțat; Amos – aspru, obiectiv, rece: Ieremia – cordial, intim, liric, cel mai liric dintre toți. În general, textele profeților au forma ritmată a poeziei; dar sunt permanent dinamizate de patosul indignării și al sentimentului de revoltă, care le dă o certă grandoare; sau de viziunea profetică uzând accente teribile de amenințare – ca în acest fragment (Amos, VI, 8):

„Vai vouă, celor fără de grijă de Sion, vai vouă boierilor!
Voi credeți că e departe ziua nenorocirii, și totuși aduceți înspre voi stăpânirea silniciei.
Iată că ei stau tolăniți pe divanuri de fildeș, și se răsfață pe sofalele lor, și mănâncă miei din turmă și viței pușI la îngrășat.
Și se va întâmpla că, dacă vor rămâne zece oameni într-o singură casă, cinci vor muri.
Și vor rămâne numai câțiva din cei din neamul lui, ca să scoată oasele din casă...
Și în ziua aceea cântecele din palate se vor preface în urlete...
Hoiturile vor fi fără număr; oriunde se vor arunca fi-va tăcere.
Ascultați aceasta, voi care călcați în picioare pe cei săraci și asupriți pe cei obijduiți!"

(Traduceri de V. Radu și Gala Galaction)

ORIGINALITATEA ȘI INFLUENȚA CULTURII EBRAICE

Întreaga, sau aproape întreaga civilizație și cultură ebraică antică a fost influențată de religie: principiile organizării sociale și normele juridice, practica politică și fundamentele moralei, sensul atribuit războaielor și concepția despre istorie, configurația literaturii și slaba dezvoltare a artelor plastice. În nici o altă țară a Orientului Antic ca aici nu a existat această fuziune între morală, legislație și religie. La vechii evrei, teologul, legislatorul și moralistul se confundă într-o singură persoană.

Tocmai în acest fapt – legat și cu trecerea de timpuriu a evreilor de la monolatrie la monoteism – rezidă și originalitatea, și durabilitatea, și influența exercitată ulterior de cultura ebraică. În opoziție cu politica altor state din jur de la acea dată, profeții evrei au configurat un ideal superior de monarhie conceput în cadrul și în forma enunțării unor drepturi și a unei responsabilități a poporului. Toți profeții au fost cei care au dat o formă superioară unei etici individuale și sociale. Sistemul teocratic enunțat și ilustrat în *Vechiul Testament* a exercitat o influență asupra gândirii politice a epocii creștine, de la Fericitul Augustin până în secolul al XVIII-lea. Și în timp ce tradițiile altor mari culturi – mesopotamiană, egipteană, chiar hitită – au rămas ineficiente (cu puținele excepții de fapt transmise prin intermediul elenismului), tradițiile ebraice au fost singurele din Orientul Apropiat care au rezistat predominanței culturale a Greciei și Romei, influențate fiind de cultura elenistică.

Cărțile *Vechiului Testament* vor fi difuzate de-a lungul secolelor prin traducerile de prestigiu în limba greacă (*Septuaginta*, în sec. IV î.e.n.) și în limba latină (*Vulgata*, în sec. IV e.n.). În colonia ebraică din Alexandria a apărut Filon (cca 25 î.e.n. – cca 40 e.n.), unul din marile nume ale filosofiei epocii elenistice, gânditorul influențat de Platon și de stoici. Teologia creștină datorează mult – și în modul cel mai evident – iudaismului. Iudaismul a exercitat o influență și asupra Islamului. Mahomed frecventa des comunitatea ebraică din Medina; cartea profetului Isaia și *Psalmii* ebraici i-au lăsat o impresie puternică. Monoteismul islamic este de inspirație iudaică; numeroase legende din *Vechiul Testament* au intrat și în *Coran* – a cărui doctrină prezintă și unele puncte comune cu religia ebraică.

În Evul Mediu, atât învățații arabi din Spania, cât și cei evrei răspândiți în Europa occidentală (în Spania mai ales, apoi în Italia, în Franța etc.) și-au concentrat preocupările asupra filosofiei, a științelor și a traducerilor din limba greacă. Traducătorii evrei eu servit ca intermediatori, ca element transmițător al culturii arabe. Dar și aportul original, personal, al gânditorilor și oamenilor de știință evrei în cultura Evului Mediu este demn de relevat – în filosofie (în primul rând cu Maimonide), apoi în medicină, în astronomie, sau în alchimie.

Această prezență activă a spiritului și vechilor tradiții culturale ebraice a continuat apoi în *diaspora*, până la reînființarea de dată recentă a statului național israelian.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA PERSANĂ

Cadrul geografic și istoric. • Elamul. • Începuturile civilizației persane. Perioada ahemenidă. • Perioadele seleucidă, arsacidă și sassanidă. • Organizarea militară și administrativă. • Societatea persană. Regalitatea. • Agricultura. Meșteșugurile. • Comerțul. Transporturile. • Dreptul. Justiția. • Familia. • Viața cotidiană. • Religia. Mazdeismul. • Zarathustra. • Mithraismul. • Maniheismul. Mazdakismul. • Rudimentare cunoștințe științifice. • Arta persană. Arhitectura. • Sculptura. • Artele decorative. Miniatura persană. • Literatura. • Răspândirea și influența civilizației și culturii persane.

CADRUL GEOGRAFIC ȘI ISTORIC

Cuprins între fluviile Tigru și Indus, Marea Caspică, Golful Persic și Oceanul Indian, podișul iranian se întinde pe o suprafață de trei milioane de kilometri pătrați. Pe acest teritoriu s-au încrucișat – încă acum patru mii de ani – numeroase drumuri comerciale care legau Orientul Apropiat, pe de o parte cu India și China, pe de altă parte cu țările din bazinul răsăritean al Mediteranei. În acest spațiu s-au născut, s-au dezvoltat, s-au înfruntat regate, imperii și civilizații diverse. Istoria Persiei a fost strâns legată – în Antichitate și în perioada de început a Evului Mediu – cu istoria Asiriei și Babilonului, a Egiptului, Greciei și Romei, a Bizanțului și Islamului. Zonă prin excelență de contacte între Orient și Occident, Persia a receptat și a asimilat, a transmis sau a intermediat experiența istorică a multor popoare din jur, creând ea însăși și difuzând forme culturale și de civilizație originale.

Clima podișului iranian era marcată de contraste mari de temperatură. În linii mari, jumătatea de sud a podișului era favorabilă agriculturii și pomiculturii (peri, meri, caiși, gutui, dar și smochini, migdali, curmali sau rodii), în timp ce partea nordică – o imensă stepă, cu prea puține oaze – avea un teren bun doar pentru pășuni. Pe lângă fauna actuală[1], în Antichitate mai trăiau aici și tigri, urși și o specie de lei, mai mici însă și mai puțin periculoși decât speciile de azi. Munții care înconjoară podișul din aproape toate părțile[2] erau bogați în minereuri de fier și plumb, în diorit și alabastru; deșertul central – în zăcăminte de sulf; iar văile râurilor – în pietre semiprețioase: cornalină, turcoază și lapislazuli.

Primele așezări omenești sunt atestate arheologic pe podișul iranian chiar din mileniul al V-lea î.e.n. Spre sfârșitul mileniului al IV-lea î.e.n. s-au înregistrat aici mișcări masive de populații nomade (bine cunoscute în istoria antică a Orientului Apropiat: elamiți, gutti, kasiți etc.) care, coborând din regiunile muntoase, își îndreptau turmele spre bogatele câmpii mesopotamiene. Aceste triburi indo-europene au dat vastei regiuni în care începeau să migreze numele de Aryanam, „țara arienilor" – ceea ce înseamnă „a nobililor"; de unde, denumirea țării

1. Leoparzi, hiene, lupi, șacali, lincși, mistreți, gazele, cerbi și capre negre; apoi – în stare de sălbăticie – măgari, oi și pisici. În fine, numeroase specii de păsări de pradă.

2. Masivul Demavend, în vest, și munții Hindukush, în nord-est, ating înălțimi de peste 5600 m și respectiv 7600 m.

de Eran sau Iran, denumire care (sub dominaţiile succesive: arabă, mongolă şi turcă) a fost schimbată în *Persia*[1].

Limba iraniană veche, avestica, face parte din grupul mare de limbi indo-europene. Era împărţită în două mari dialecte: cel vorbit în regiunea Fars (care este vechea limbă persană folosită în inscripţiile epocii ahemenide), şi dialectul *zend*, vorbit în Media, limbă în care este redactată *Avesta*. Limba *pahlavi* - derivată din vechea persană a epocii ahemenide - a fost limba întrebuinţată de parţii din epoca dinastiei Arsacizilor, precum şi în epoca următoare, sassanidă, până la cucerirea musulmană.

ELAMUL

Primul dintre popoarele iraniene, elamiţii, şi-au făcut apariţia pe scena istoriei în jurul anului 3000 î.e.n. Creându-şi un regat cu capitala Suza, elamiţii au intrat în conflict cu regatul mesopotamian al Akkadului, fiind învinşi (în jurul anului 2600 î.e.n.) şi supuşi de regele Sargon I. Istoria şi civilizaţia Elamului vor continua să se desfăşoare în strânsă dependenţă de Mesopotamia şi în orbita ei culturală, atât în ce priveşte organizarea politică şi administrativă, cât şi în domeniul limbii, al dreptului şi al religiei. Regatul Elamului va cădea (în secolul al XIV-lea î.e.n.) sub stăpânirea kasiţilor; dar se va elibera în secolul al XII-lea, - secolul de apogeu al Elamului şi epoca de aur a culturii sale, când Elamul va ocupa Babilonul şi va domina toată valea Tigrului[2].

Sub raport cultural, arta elamită s-a impus (între 1500-1000 î.e.n.) în primul rând prin arhitectura sa de o monumentalitate impresionantă[3]. În sculptură, mai admirată este statuia de bronz a

1. „Ţara celor originari din regiunea Fars". Vechea denumire *Iran* a fost reintrodusă oficial la 12 martie 1935.

2. Pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. populaţia semiţilor kasiţi vor învinge pe hitiţii care dominaseră trei secole Mesopotamia şi vor ocupa Babilonul timp de aproape şase secole (până în 1171 î.e.n.). Kasiţii au adoptat limba akkadiană, vorbită la acea dată în întreg Orientul Apropiat. Se închinau unor divinităţi de îndepărtată origine caucaziană.Se crede că ei au fost cei care au introdus folosirea calului şi a carelor de luptă, precum şi a unui sistem de scriere în care semnele erau dispuse în şiruri orizontale.

3. Ca acel complex (din Choga Zembil) de palate şi 11 temple, dominate de un zigurat cu latura bazei de 105 m. Diametrele zidului elipsoidal de incintă erau de 1.200 m şi respectiv 800 m, dublat în interior de un zid rectangular cu laturile de 300 şi 400 m. Ziguratul - cu camere boltite în zid - avea 5 etaje, din care s-au păstrat 3. - În Mesopotamia se cunosc aprox. 20 de zigurate; dar nici unul nu şi-a păstrat până azi dimensiunile celui din Choga Zembil: 25 m înălţime.

Statuia de bronz a reginei Napir-Asu (sec. XIII î.e.n.). Unica statuie cunoscută din Orientul Apropiat reprezentând o regină, și cea mai mare statuie din această zonă turnată într-o singură bucată.
(Înălțimea - capul lipsește - este de 129 cm).

reginei Napir Asu – cea mai importantă statuie de bronz găsită în Orientul Apropiat[1]. Celebre sunt apoi „bronzurile din Lauristan", cele câteva mii de statuete și figurine, a căror realizare artistică a atins apogeul la începutul mileniului I î.e.n. Adeseori aceste statuete

1. Statuia reginei Napi-Asu (cca 1234-1227 î.e.n.) cântărește - capul statuii și brațul stâng lipsesc - 1.750 kg.

reprezintă idoli cu două feţe sugrumând doi monştri – „temă fundamental orientală, care se va regăsi în epoca ahemenidă: a eroului îmblânzind fiarele" (J.–L. Huot).

ÎNCEPUTURILE CIVILIZAŢIEI PERSANE. PERIOADA AHEMENIDĂ

Începuturile istoriei şi civilizaţiei persane propriu–zise se situează în jurul anului 1000 î.e.n. când, din regiunile Caucazului septentrional (şi, cu aproximaţie, ale Rusiei meridionale), triburile de păstori au început să migreze, unele spre sud–vest, altele spre sud, ajungând până în valea Indusului. Primele au intrat în conflict cu puternicile regate Asiria şi Urartu (din Munţii Armeniei). Începând din secolul al IX–lea î.e.n., analele asiriene menţionează triburile de mezi şi de perşi.

În secolul al VIII–lea î.e.n. triburile mezilor s–au unit, iar către anul 715 î.e.n. regele Deioces[1] a creat statul med şi a fondat capitala Ecbatana (azi Hamadan), fortificând–o cu 7 ziduri concentrice. Dar în urma unui război cu asirienii[2], Deioces a fost deportat în Siria. Fiul său Phraortes a consolidat statul med, supunând triburile, mai numeroase, ale perşilor (*parsua*). În perioada următoare, de invazie a sciţilor, cele două uniuni tribale înrudite – ale mezilor şi perşilor – vor acţiona împreună, alungându–i pe sciţi. Regele med eliberator Cyaxares va crea o armată foarte eficientă după modelul asirian. În 615 î.e.n. va cuceri capitala Assur şi, aliindu–se cu babilonienii, va distruge Ninive, grăbind astfel sfârşitul puternicului stat asirian. Succesorul său Astyages (585–550 î.e.n.), dispunând acum de bogăţii imense, îşi organizează o curte somptuoasă în stilul celei asiriene. Statul mezilor atinsese culmea prosperităţii.

Între timp, uniunea celor 10 triburi ale perşilor stabiliţi în văile sud–estice ale podişului s–a consolidat. Unele din aceste triburi stabiliseră încă din secolul al VIII–lea î.e.n. legături cu elamiţii furnizându–le contingente de războinici în schimbul dreptului de a

1. Dăm numele regilor mezi şi perşi după transcripţia lui Herodot, iar nu în forma lor originală: Deioces (Daiaukku), Phraortes (Kşatrita), Cyaxares (Urakciatra), Astyages (Işţumegu), Cirus (Kuruş), Cambise (Kambujia), Darius (Daryav).

2. Când aceştia au luat 65.000 de prizonieri mezi, – o cifră care ne dă o idee despre numărul şi importanţa politică şi militară a acestui popor al mezilor. (Dar cifrele pe care le dau autorii antici cu privire la soldaţi şi prizonieri trebuie luate întotdeauna cu rezerve).

se stabili pe teritorii elamite. Triburile perșilor se vor uni apoi în jurul anului 700 î.e.n. sub conducerea lui Ahemene. Clanul Ahemenid (Hakamaniș) va da mai târziu – cu Cirus II – o dinastie care va pune bazele viitorului Imperiu persan.

Prima perioadă deci a istoriei persane este perioada ahemenidă.

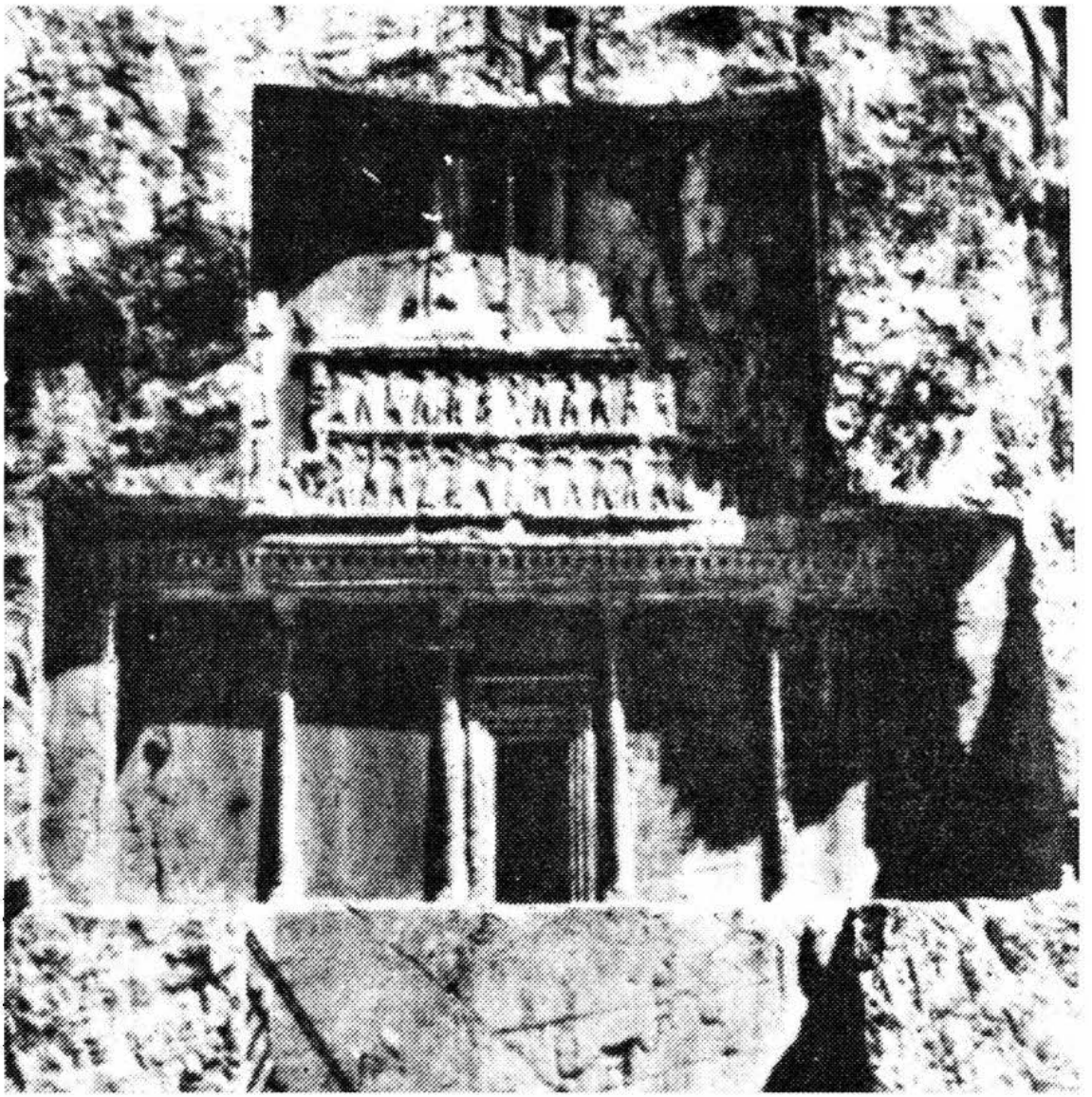

Mormântul săpat în stâncă al lui Darius I din Naksh-i-Rustam.

După Cirus I (cca 640–600 î.e.n.) și Cambise (600–559 î.e.n.), întemeietorul marelui stat persan Cirus II cel Mare (557–530 î.e.n.) îl va învinge pe Astyages și va iniția seria de cuceriri pe care ceilalți regi ahemenizi o vor continua într-un ritm extrem de rapid, realizând – în numai 30 de ani – cel mai mare imperiu cunoscut până atunci – Imperiul ahemenid, care va dura mai bine de două secole (550–331 î.e.n.). Cirus II va unifica triburile mezilor cu cele ale

perşilor, va fonda în 550 î.e.n. dinastia Ahemenidă, va supune oraşele greceşti de pe litoralul mediteranian, va cuceri regatele Armeniei, Feniciei, Capadociei, Hyrcaniei, Parţiei şi Bactrianei, ajungând până la Indus; de asemenea, trei mari imperii: Media, Lidia şi Babilonia. Se va arăta însă totdeauna foarte tolerant,respectând structurile constituţionale şi culturale ale popoarelor supuse, restituindu-le zeii, eliberându-i pe evrei din captivitatea babiloniană şi restaurând oraşele feniciene distruse. Va pregăti şi o debarcare în Egipt, dar va cădea într-o bătălie contra sciţilor, după ce construise cel mai grandios şi mai solid edificiu politic pe care îl cunoscuse până atunci Antichitatea.

După domnia fiului său Cambise al II-lea[1] urmează epoca lui Darius I (522–486 î.e.n.), care restabileşte ordinea şi autoritatea regală. Cuceritorul Darius ajunge din Egipt – unde ţine să se încoroneze ca faraon – până în bogata vale a Indusului. În 513 î.e.n. îi atacă – dar fără succes – pe sciţi în regiunea Dobrogei de azi, construind cu ajutorul meşterilor greci şi primul pod peste Dunăre; încorporează Tracia la imperiul său, în timp ce regele Macedoniei îl recunoaşte ca suveran. – „Am purtat 19 războaie şi, cu bunăvoinţa lui Ahura Mazda, am zdrobit 9 regi şi i-am luat prizonieri" – îşi consemnează victoriile orgoliosul cuceritor. După care, îşi îndreaptă privirea spre zona Mării Egee, porneşte două expediţii contra Atenei, dar este învins la Marathon (490 î.e.n.).

Darius I a dat statului persan o structură solidă. A fost despotul tipic, sprijinit de aristocraţie, de cler şi de marii negustori, – el însuşi devenind cel mai mare latifundiar şi proprietar de imense parcuri de vânătoare[2]. Excelent organizator, şi-a împărţit imperiul în districte („satrapii"). A introdus o monedă unitară şi a sprijinit comerţul; a construit drumuri excelente, a organizat o armată permanentă puternică şi a construit oraşul de reşedinţă Persepolis[3], ansamblul arhitectonic cel mai important al Imperiului persan.

Urmaşul său Xerxes (născut în 486, asasinat în 465 î.e.n.) a fost un om violent, crud şi incapabil ca organizator. Cu o armată formată din contingentele a 46 de popoare supuse a pornit expediţii contra

1. Un rege realmente dement, care a reprimat cu o rară cruzime răscoalele ce izbucniseră în ţările supuse, care a jefuit şi pustiit Egiptul şi care şi-a sacrificat 50.000 de soldaţi trimiţându-i să ocupe Cartagina, cu toţii pieriţi în deşertul Africii.

2. Pe care grecii le numeau *paradeisos* – de unde, cuvântul „paradis".

3. În 535 î.e.n. Cirus II construise – la 75 km nord de Persepolis şi la o altitudine de 1.830 m – grandiosul palat regal de la Pasargade.

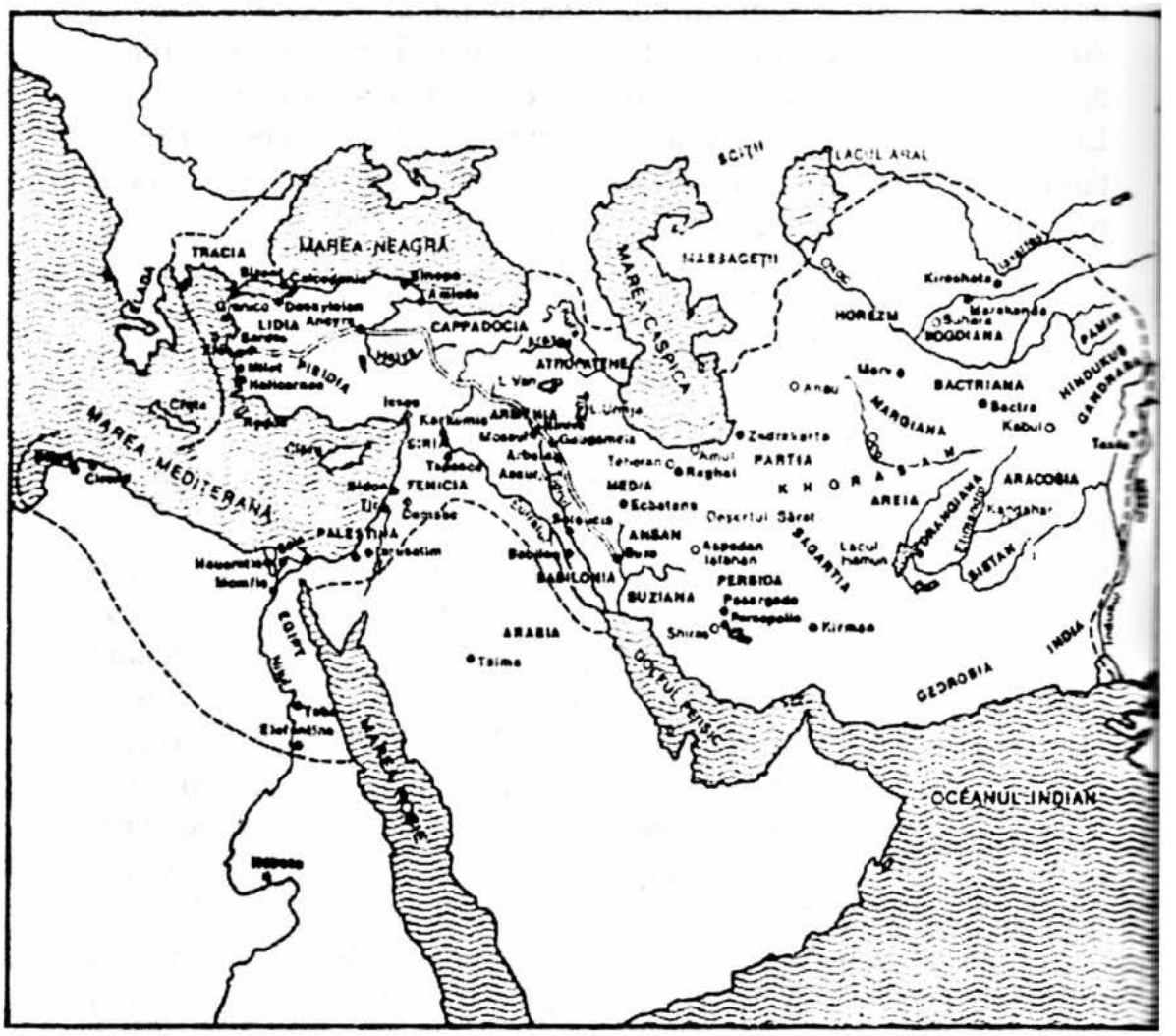

Extinderea Imperiului persan.

Egiptului, a Babilonului, a Greciei; i-a învins pe spartani la Termopile, a cucerit și a pustiit Atena. Dar la Salamina puternica flotă persană a fost distrusă (480 î.e.n.), iar garnizoanele lăsate în Tracia au fost nimicite și ele rând pe rând. Declinul a continuat. Incapacitatea politică a regilor care au urmat, intrigile de curte, corupția și abuzurile funcționarilor, rebeliunile satrapilor, răscoalele populare provocate de birurile grele au făcut ca forța și autoritatea statului persan să slăbească într-atâta încât să nu mai fie în stare să reziste cuceritorului Alexandru Macedon.

Dinastia ahemenizilor a realizat pentru prima dată unitatea Iranului. A creat un stat foarte bine organizat și administrat. A avut o influență pozitivă asupra dezvoltării economice și culturale a

unora din ţările înapoiate pe care le-a supus. A manifestat un spirit de toleranţă religioasă, iar în domeniul artistic a promovat o intensă activitate de creaţie.

PERIOADELE SELEUCIDĂ, ARSACIDĂ ŞI SASSANIDĂ

Încât, ajuns (în 331 î.e.n.) pe teritoriul Imperiului persan, tânărul cuceritor macedonean a ţinut să fie considerat urmaşul lui Darius I. – S-a oprit 4 luni la Persepolis – după care a incendiat grandiosul palat, însuşindu-şi întregul tezaur. S-a dus să viziteze mormântul lui Cirus cel Mare, a introdus la curtea sa ceremonialul şi fastul regilor Persiei, a adoptat portul şi moda persană, s-a căsătorit cu o fiică (se spune) a lui Darius III; după care, din îndemnul sau din ordinul său, 10.000 de soldaţi şi 80 de ofiţeri ai săi s-au căsătorit cu fete din Iran, iar 30.000 de tineri iranieni au fost instruiţi şi încorporaţi în armata sa. Visul lui Alexandru cel Mare era să apropie aceste două lumi, aceste două civilizaţii, greacă şi persană. Şi într-adevăr, oraşele fondate de el aici au devenit centre ale culturii elenistice, – în timp ce întreaga lume grecească a preluat numeroase elemente culturale iraniene.

Dar după moartea lui Alexandru cel Mare (323 î.e.n.) generalii săi au domnit în diverse fracţiuni ale imperiului ca nişte suverani independenţi, luptându-se între ei pentru putere. Seleucos I a stăpânit Babilonul, apoi India şi Iranul, fondând dinastia Seleucizilor – ai cărei membri erau pe jumătate persani. Între timp, în secolul al III-lea î.e.n. în podişul iranian au devenit tot mai numeroase şi mai agresive noile triburi de nomazi – ale parţilor – care cuceresc, treptat, regiuni întinse ale fostului Imperiu persan. După ultimul rege seleucid (Antiochus IV, 175-164 î.e.n.), Mesopotamia este şi ea cucerită de parţi. Imperiul medio-oriental al lui Alexandru Macedon s-a redus la teritoriul Siriei, – în timp ce micile regate elenistice vor fi rând pe rând supuse de romani.

Această a doua perioadă a istoriei persane – perioada *seleucidă*, care a durat 160 de ani – a însemnat deci atât o epocă de elenizare a persanilor, cât şi de *iranizare a grecilor*. Regii seleucizi însă n-au domnit despotic. Au fost toleranţi cu cei pe care i-au supus, au menţinut satrapiile şi pe şefii lor locali, au deschis drumuri comerciale importante spre India şi China, au extins agricultura, perfecţionând tehnica agricolă şi aplicând noi procedee de irigaţie a

terenurilor aride. În schimb, au concentrat în mâinile lor aproape toate resursele țării, introducând un sistem fiscal strivitor, care a sărăcit teribil imensa masă a poporului.

De aceea, invazia parților (171–138 î.e.n.) va apărea ca un fel de reacție „națională", iraniană, locală. A treia perioadă a istoriei persane începe odată cu stăpânirea parților și a dinastiei *Arsacizilor*.

Parții – înrudiți cu triburile din stepele Caspicii și ale Aralului – invadau periodic podișul Iranului încă din timpul lui Cirus II. Prin anul 255 î.e.n. uniunea tribală condusă de Arsace (viitorul fondator al unei dinastii, a Arsacizilor) profită de slăbiciunea Seleucizilor – în acest timp atacați de romani în Asia Minoră – ocupând noi teritorii în sudul Iranului. Mithridate I (171–138 î.e.n.) cucerește teritorii întinse, afirmându-se și ca un bun organizator și legislator. În scurt timp parții ajung să stăpânească Babilonia și întregul Iran, din Caucaz până în Golful Persic, și de la Eufrat la Indus[1].

Seria conflictelor armate cu romanii a început în 53 î.e.n., când ambițiosul triumvir Crassus a pornit o expediție contra parților. Dar în deșertul sirian cei 40.000 de legionari au fost încercuiți, 20.000 au căzut pe câmpul de luptă, iar 10.000 au fost luați prizonieri; între ei și Crassus, care s-a sinucis (sau, probabil, a fost decapitat). Octavian Augustus a căutat – ca, mai târziu, împăratul Hadrian – o înțelegere cu parții. Traian a ajuns (în 114 e.n.) până la Golful Persic, dar a trebuit să abandoneze ținuturile cucerite. Expediția lui Septimius Severus (197 e.n.) n-a avut un succes durabil. Caracalla a profanat mormintele regilor arsacizi, dar și el a fost ucis, la Edessa. Ultimul rege part Artaban V i-a învins de două ori pe romani; împăratul Macrinus a fost obligat să cumpere pacea, plătind o sumă mare parților.

Urmează a patra perioadă a istoriei persane, perioada dinastiei Sassanide, care a domnit 427 de ani (224–651).

Noua dinastie (al cărei strămoș eponim Sassan fusese mare preot al templului) începe cu Ardașir, care îl învinge și îl ucide pe Artaban V, ajungând stăpân al întregului regat babilonian și al Mediei. Acțiunea sa politică și militară avea aspectul unei răscoale naționale persane contra parților.

Ardașir, a cărui mare ambiție era să restaureze „imperiul mon-

1. Dinastia Arsacizilor a totalizat 28 de regi, care au domnit timp de 474 de ani (250 î.e.n.–224 e.n.). După care, a urmat dinastia Sassanidă (224–651), dominând 427 de ani. (Folosim și în acest capitol – și în general – cronologia A. Godard).

dial" al Ahemenizilor, a creat o armată foarte disciplinată (care în 235 a învins legiunile romane) şi o administraţie centralizată. A încurajat meşteşugurile, a organizat justiţia şi a pus bazele unei religii de stat autoritare prin adunarea vechilor tradiţii religioase – până atunci transmise doar pe cale orală – în cartea ce va deveni *Avesta*. Fiul său Şapur I (241–272) a fost un mare talent militar; a învins trei mari armate romane, comandate de împăraţii Gordianus, Filip Arabul şi Valerianus (pe ultimul l-a luat prizonier, împreună cu 70.000 de legionari). A fost şi un rege luminat. A pus să se traducă multe opere greceşti şi indiene de filosofie, astronomie şi medicină.

Cultura Persiei Sassanide a atins nivelul său cel mai înalt sub Khosrou I Anuşirvan (531–579). Domnia lui a fost însemnată de războaie victorioase contra Bizanţului, precum şi de instaurarea unei ordini interne şi de reforme administrative fructuoase. Khosrou I şi-a organizat o curte strălucită la care a adus artişti, eruditi şi filosofi neoplatonicieni; în timp ce literaţii săi traduceau în *pahlavi* opere poetice din literatura indiană şi adunau legendele naţionale într-o operă care, peste veacuri, va deveni sursa şi modelul *Cărţii Regilor* a marelui poet Ferdousi.

La începutul secolului al VII-lea regii sassanizi au mai făcut câteva cuceriri. Khosrou II, de pildă, a ocupat nordul Siriei, Asia Mică, Palestina, Egiptul, ş.a. Dar sărăcia maselor, răscoalele interne, intrigile de curtte, nepriceperea politică a conducătorilor[1] au slăbit enorm capacitatea de rezistenţă a Imperiului sassanid. Ca urmare, între 604–611, triburile arabe invadând din sud au învins fără prea mare greutate o armată persană. Peste câţiva ani (în 651) arabii au pătruns mai hotărât şi mai masiv pe teritoriul Iranului, care va deveni o provincie a noului imperiu arabo-islamic. Califii arabi, regii turkmeni, hanii mongoli s-au succedat, în alternanţă cu câteva dinastii locale efemere[2], până în 1502. Începând din acest an, odată cu dinastia persană *Safavidă* (urmată de cea Kadjară, 1787–1925). Persia a intrat în contacte multiple şi tot mai intense cu Europa epocii moderne.

1. În decurs de 14 ani s-au succedat pe tronul Persiei nu mai puţin de 12 regi.

2. După perioada califilor Omeyazi (642–750) şi Abbasizi (750–850), civilizaţia persană a cunoscut o epocă de renaştere sub dinastiile naţionale Samanidă (850–932) şi Bouyidă (932–999). Ultima a fost înlocuită de dinastiile instaurate de diferiţi invadatori asiatici (dinastia Ghaznevidă, până în 1040; apoi Selgiucidă şi – între 1220–1502 –cea mongolă).

ORGANIZAREA MILITARĂ ȘI ADMINISTRATIVĂ

Principalii stâlpi ai prestigiului și forței Imperiului persan au fost armata și administrația. Tocmai acestea și sunt domeniile – alături de cel al religiei – în care persanii și-au adus contribuția lor originală în istoria civilizației și culturii.

Regii mezilor au folosit experiența și organizarea militară a asirienilor, creând detașamente speciale de lăncieri, de arcași și de călăreți. Cirus I n-avea o armată națională, ci o armată de mercenari, recrutată din rândurile popoarelor supuse; armată ale cărei detașamente erau conduse de ofițeri din țările respectivilor soldați. Regii persani își aveau o gardă personală formată din 4.000 de pedestrași și călăreți, toți din rândurile nobilimii. Singurul corp de armată permanent îl formau 10.000 de călăreți de elită, care purtau numele de „nemuritori" (în sensul că numărul lor trebuia să rămână fix, același.

Forța armatei persane consta în cavalerie. Călărețiii – recrutați

Camee persană, reprezentându-l pe regele Șapur făcând prizonier pe împăratul Valerianus. (Sec. IV. Biblioteca Națională, Cabinetul Medaliilor, Paris).

din rândurile nobilimii – erau înarmaţi cu o sabie dreaptă, buzdugan, secure şi un fel de lasso. Urmau arcaşii, călăreţi care trăgeau din fuga calului, – o tactică a cărei mare eficienţă s–a dovedit în luptele contra detaşamentelor compacte ale legiunilor romane. Urmau trupele arcaşilor care luptau din turnurile de lemn instalate pe spinarea elefanţilor. Masa mare de pedestraşi – ţărani prost înarmaţi – nu conta prea mult. Detaşamentele de cavalerie grea – constituite din nobili de frunte – erau echipate într–un fel care le asigura o extraordinară forţă de şoc: caii erau cuirasaţi cu piei groase de bou, iar călăreţii erau înarmaţi cu platoşă, lance lungă şi arc. De pe tronul său, înconjurat de steaguri şi protejat în mijlocul corpului de cavalerie grea, regele în persoană conducea operaţiile militare.

Persanii practicau tactica replierii, retrăgându–se în faţa inamicului după ce ardeau totul în urma lor, sau după ce provocau inundaţii. Înainte de începerea unei bătălii avea loc ceremonia purificării rituale şi a invocării cerului. Pentru a se cunoaşte exact pierderile suferite, fiecare soldat depunea la începutul luptei o săgeată într–un coş; la sfârşitul luptei fiecare îşi lua înapoi săgeata; numărul săgeţilor rămase indica numărul celor ucişi.

Dacă în materie de ştiinţă militară persanii nu erau întru nimic inferiori romanilor, acelaşi lucru se poate spune şi în ce priveşte organizarea administrativă a ţării.

Darius I şi–a împărţit imperiul în 23 de provincii (număr la care s–au adăugat apoi alte trei), având în frunte fiecare câte un guvernator, numit *satrap* („îngrijitorul ţării"). Ales de rege dintre membrii familiei regale sau din cele mai înalte familii nobile, el răspundea direct în faţa regelui. Satrapul răspundea şi de perceperea dărilor care erau stabilite de la caz la caz, cu o mare precizie. Răspundea de recrutarea oamenilor în timp de război (când era decretată mobilizarea totală), precum şi de administrarea în provincia sa a justiţiei. Alături de satrap – în sarcina căruia deci cădea exclusiv administraţia civilă – era plasat guvernatorul militar al provinciei respective, depinzând direct numai de rege. Pe lângă un înalt funcţionar însărcinat cu perceperea dărilor, satrapul mai avea alături şi un secretar numit de Palat, care avea misiunea de a ţine legătura direct cu casa regală[1]. În sfârşit, pe lângă contactul permanent şi direct cu guvernatorul militar şi cu aceşti secretari, regele îşi mai avea (pentru a–i

1. O poziţie specială deţineau cetăţile greceşti şi feniciene din Asia Mică; ele şi–au păstrat instituţiile, trupele lor şi chiar propria lor monetărie locală (cf. Garcia Pelayo).

controla pe satrapi și pentru a le verifica obedienţa) și un corp special de inspectori, numiţi „urechile regelui". Aceștia vizitau o dată pe an – sau, inopinat, chiar de mai multe ori – satrapiile spre a controla gestiunea; în caz de nevoie puteau dispune și de forţa armatei. În perioada arsacizilor funcţia de satrap a devenit în general ereditară.

Procedura administrativă – totdeauna scrisă – era redactată de obicei în armata imperială (*Reichsaramaïsch*), limba internaţională pentru operaţiile comerciale. În fruntea conducerii centrale stătea regele, asistat de un consiliu. Acest consiliu, cu caracter permanent, era compus din 7 consilieri ai regelui. Sub dinastia sassanizilor a căpătat o mare importanţă funcţia de Mare Vizir, prim-ministru care – în numele și sub controlul (măcar teoretic) al regelui – avea în mână toată puterea în stat. Marele Vizir ţinea locul regelui când acesta lipsea din capitală, iar în timp de război îndeplinea și funcţia de comandant suprem al armatei. El controla și îndruma „ministerele" (ca să întrebuinţăm un termen modern), ai căror capi se ocupau de problemele armatei, ale finanţelor, ale justiţiei, ale impozitelor, ale cancelariei statului, ș.a.m.d. Sub regii sassanizi – care au perfecţionat la maximum acest complex aparat birocratic centralizat – provinciile erau împărţite în districte, iar acestea în cantoane (care cuprindeau până la ultimul sat).

Populaţia persană propriu-zisă – de aproximativ o jumătate de milion de locuitori abia – era scutită de dările mari; în schimb asupra ei grevau sarcinile administrative și îndatoririle de ordin militar. Pentru a face faţă imenselor cheltuieli (ale armatei, curţii regale, aparatului birocratic, lucrărilor publice, și altele) statul dispunea de diferite resurse: veniturile proprietăţilor funciare nesfârșite ale casei regale, monopolul de stat al minelor, taxele vamale, prada de război, taxele și impozitele interne, tributul plătit de ţările supuse ș.a. Impozitele erau stabilite – în funcţie de zona geografică și de recoltele obţinute – pe genuri de proprietăţi (pe casă, pe grădină, pe vite, etc.). Cei lipsiţi de proprietăţi funciare plăteau taxe personale fixe, anuale; dar și taxe extraordinare: cu ocazia naşterii unui copil, pentru o căsătorie, ș.a.

Tributul impus ţărilor supuse[1] era stabilit în monedă de argint

1. Dar și altor ţări cu care Persia ahemenidă era în relaţii de vasalitate impusă fără a exercita o guvernare directă, ci doar o hegemonie. Aceste „daruri" – obligatorii însă, și plătibile la date fixe – aveau un caracter variat. Astfel, arabii aduceau anual 33.000 kg de tămâie; etiopienii aduceau tot la trei ani 2 kg de aur brut, 200 de trunchiuri de lemn de abanos, 20 de colţi de elefant și 5 copii negri; iar cei din regiunea Caucazului „dăruiau" perșilor, tot la 5 ani, câte 100 de băieţi și 100 de fete (cf. Garcia Pelayo).

(uneori aur), dar și prin contribuții suplimentare în natură. (Districtele tributare nu coincideau totdeauna cu satrapiile). Astfel, Media era impusă cu 450 de talanți de argint (=15.120 kg), dar și cu 100.000 de oi anual, precum și cu nutreț pentru un număr de 50.000 de cai. Cilicia - cu 500 de talanți (=16.800 kg), dar și cu 360 de cai albi. Babilonia - 1.000 de talanți (=33.600 kg argint) dar și 500 de copii care deveneau eunuci; Egiptul - 700 de talanți (=23.520 kg), dar și pescărie, precum și grâu pentru hrana a 150.000 de soldați de ocupație; Capadocia - 360 de talanți (=12.096 kg de argint), dar și 50.000 de oi, 1.500 de cai și 2.000 de catâri; populațiile din India - 360 de talanți de aur (=8.352 kg, în aur brut).

Monedă persană din epoca lui Darius I.

Administrația imperiului era deservită de cele mai bune drumuri și de cel mai perfecționat sistem de comunicații pe care le-a cunoscut Antichitatea până la romani (care, dealtfel, s-au servit de modelul persanilor). Rețeaua stradală creată de Darius I era vastă și bine întreținută, drumurile erau în mare parte pietruite și bine păzite. Unul din acestea - drumul care de la Sardes prin Efes ducea la Suza, lung de 2.683 km - avea tot la 24 km hanuri, deci în total 111 hanuri; totodată și stații de poștă, cu cai permanent la dispoziția funcționarilor regali și guvernamentali. Aceștia puteau străbate distanța Sardes-Suza în numai 7 zile (în timp ce caravanelor le trebuiau 3 luni!) - ceea ce însemna o viteză de 383 km pe zi. Alte drumuri, mai scurte - servind deplasărilor continui ale curții - erau pietruite cu lespezi de piatră. În zonele de munte, pentru comunicări urgente administrația statului avea la dispoziție și alergători pedestrași.

SOCIETATEA PERSANĂ. REGALITATEA

Organizarea societății persane a ajuns - în perioada sassanidă - la o ierarhizare foarte precisă și rigidă.

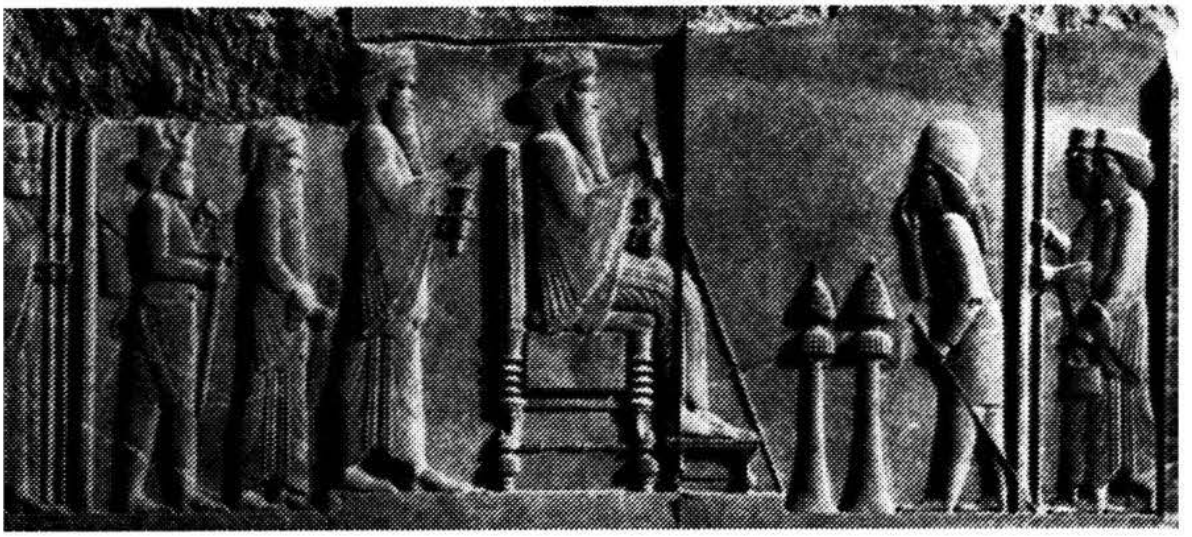

Audienţă la Darius. Basorelief din palatul din Persepolis.
(Muzeul din Teheran).

Întreaga viaţă şi civilizaţie persană era structurată în funcţie de poziţia proeminentă a aristocraţiei. Societatea era împărţită în patru clase, închise; trecerea dintr-o clasă în alta de sus era - cu extrem de rare excepţii - imposibilă. Aceste clase erau: a preoţilor, a militarilor, a funcţionarilor şi a poporului. În interiorul acestor clase existau diverse subdiviziuni. De pildă, în clasa funcţionarilor erau incluşi şi scribii, şi astrologii, şi poeţii de curte; în rândul poporului intrau nu numai ţăranii, ci şi negustorii şi meşteşugarii. În acest sistem nu erau consideraţi şi sclavii de război (sclavia rezultată din vânzarea copiilor sau a debitorului nu exista în Persia), care n-au avut aici un rol important în viaţa economică.

Clasa sacerdolată se bucura nu numai de prestigiul pe care i-l conferea funcţia sa spirituală, ci şi de o mare influenţă în viaţa socială şi economică; o influenţă cu atât mai mare cu cât ea dispunea de considerabile proprietăţi imobiliare şi de venituri provenite din dijme, din taxe percepute pentru îndeplinirea unor acte de cult, din donaţii, precum şi dintr-un fel de „amenzi religioase" pe care le aplicau, arbitrar, celor „care păcătuiseră". Preoţii[1] erau organizaţi într-o ierarhie precisă şi complexă, conducându-se după legile lor proprii, şi deci formând un fel de stat în stat. Prin poziţia sa socială şi puterea sa economică, prin atitudinea, atribuţiile şi întreaga sa

1. Numiţi „magi" - cu un termen generic, după numele unuia din cele şase triburi ale confederaţiei mezilor; trib care - asemenea tribului lui Levi, al *leviţilor* evrei - se specializase în cunoaşterea şi practicile riturilor religioase. Fanatici şi intoleranţi, magii deţineau şi conducerea învăţământului laic. Mai târziu, unii magi - de origineа socială cea mai modestă - practicau şi vrăjitoria.

activitate, clerul – care în epoca ahemenidă a devenit cler al religiei de stat – servea puterea politică centralizată[1].

Clasa conducătorilor militari şi clasa înalţilor funcţionari ai statului proveanu din rândurile aristocraţiei. În sânul acesteia, locul de frunte îl ocupau „cele şapte familii". Nobilii mari proprietari de pământuri se bucurau de o serie de privilegii ereditare. (Într-un timp ajunseseră chiar să fie ei cei care îl alegeau pe rege). Existenţa lor era împărţită între războaie, vânătoare, banchete şi plăcerile haremului. Cu timpul – în epoca sassanidă – obiceiurile s-au mai rafinat; nobilii s-au pasionat pentru jocul de şah şi pentru diferite jocuri cu mingea; totodată însă cultivau şi poezia, muzica şi chiar ştiinţele. Marii nobili, latifundiari, trăiau în capitală, în anturajul de curte. Nobilimea mijlocie trăia pe proprietăţile ei. În ce priveşte mica nobilime, aceasta nu se deosebea prea mult de „căpeteniile satelor". Toţi nobilii însă, din toate categoriile, se considerau vasali ai regelui[2].

Ţăranii – „oamenii liberi" – erau liberi numai în teorie; practic, ei erau iobagi, supuşi numeroaselor corvezi şi plăţii dijmelor. De asemenea servituţi erau scutiţi numai cei o jumătate de milion de locuitori din provincia Fars, consideraţi perşii „puri". Ţăranii erau legaţi de pământurile pe care trăiau, putând fi vânduţi unor noi proprietari odată cu moşiile pe care trăiau şi lucrau. Printre celelalte servituţi, ţăranii aveau şi obligaţia de a presta serviciul militar în timp de război, ca pedestraşi; ei trebuiau să-şi procure singuri echipamentul şi armamentul, fără să primească nici o soldă şi nici o altă recompensă. – Populaţia modestă a oraşelor (de exemplu, meşteşugarii şi negustorii) era mai avantajată: plătea doar taxele personale, asemenea ţăranului, în schimb era scutită de a presta serviciul militar.

Într-o vreme – în epoca sassanidă – statul persan căutase să se intereseze de situaţia muncitorilor, reglementând condiţiile de

1. În epoca sassanidă, când religia lui Ahura Mazda (mazdeismul) a fost impusă ca religie de stat, clerul a ocupat locul cel mai înalt în ierarhia socială. Regele a devenit el însuşi şeful suprem religios. În funcţia de conducător suprem al statului, regele epocii sassanide era ales aproape întotdeauna de un colegiu compus din trei persoane, dintre care cuvântul decisiv îl avea căpetenia magilor (ceilalţi doi erau Marele Vizir şi comandantul suprem al armatei), după ce în prealabil căpetenia magilor se consulta, în secret, cu preoţii săi mai importanţi.

2. Oricât ar părea de anacronic (şi deci de nepermis) să se vorbească de „feudalism" în Antichitate, în realitate asemenea relaţii de tip feudal aici existau, – atât în raporturile nobililor cu regele, cât şi ale ţăranilor cu nobilii pe moşiile cărora trăiau şi lucrau.

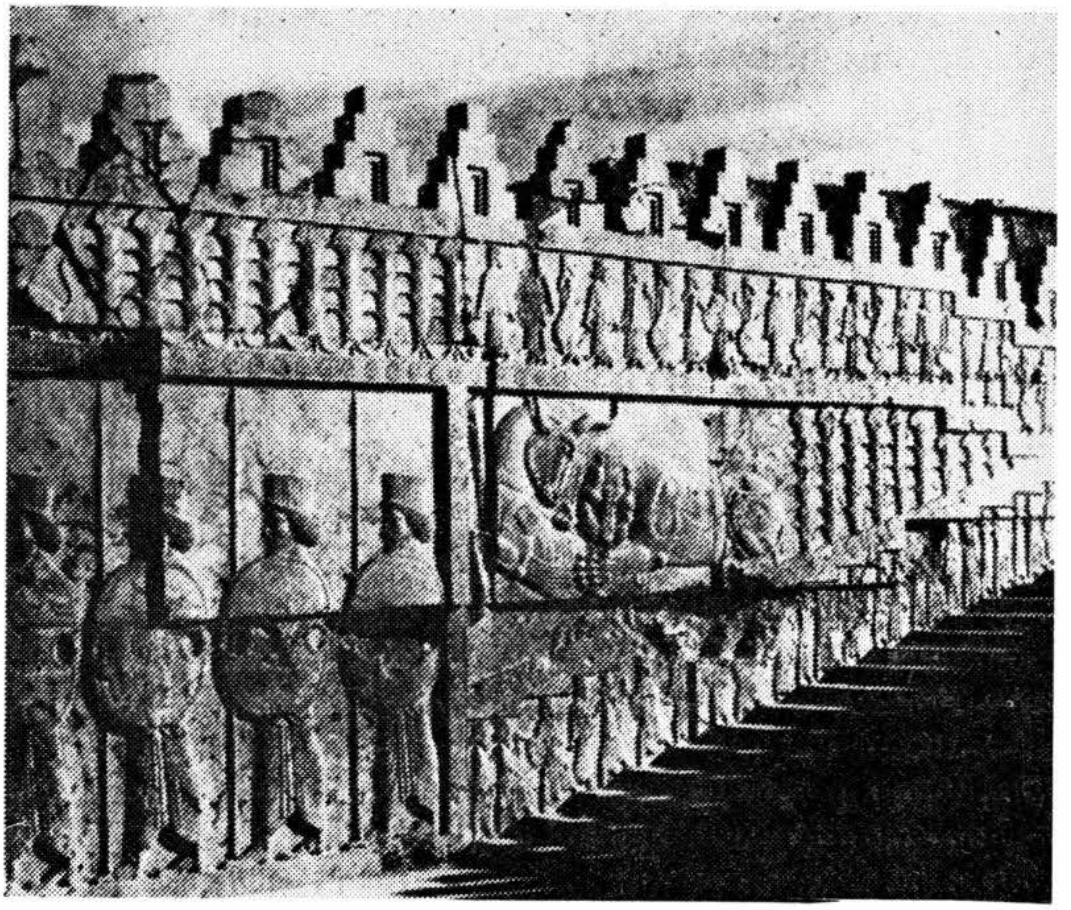

Basorelief de pe terasa palatului din Persepolis.

muncă și cuantumul salariilor. Salariile erau precis fixate, – și diferențiate în funcție de vârstă, de sex și de calificare. Se pare că ar fi existat chiar centre de angajare a muncitorilor (cel puțin pentru lucrările publice).

În vârful piramidei sociale trona regele, monarhul absolut. Supremul său prestigiu, sacrosanct, și autoritatea sa absolută, nelimitată, regele și le revendica de la zeul suprem Ahura Mazda, al cărui ales și vicar se considera a fi.

În contextul istoriei antichității, ideea monarhiei de mandat și de drept divin[1] nu este o idee nouă. Nu e nouă nici ideea că îndatorirea regelui este să iubească adevărul și dreptatea, să vegheze asupra aplicării legilor și să-l protejeze pe cel slab și asuprit. Aceste prescripții – asupra cărora *Codul lui Hammurabi* insista în mod deosebit – se găsesc formulate și în doctrina regalității Egiptului antic. Dar nicăieri acestea nu sunt exprimate cu atâta claritate și într-un mod atât de stăruitor ca în declarațiile regilor persani: „Eu

1. Anacronica formulă mai persistă încă și azi, chiar în unele țări europene.

am iubit dreptatea și am urât minciuna; am vrut să nu se facă nici o nedreptate văduvei și orfanului; l-am pedepsit cu asprime pe cel mincinos; dar pe cel care a muncit cinstit, l-am răsplătit" - afirmă cu mândrie într-o inscripție Darius[1]. De asemenea, monarhul persan ținea să fie considerat și trebuia să apară în ochii supușilor săi ca un adevărat model de luptător. „M-am dovedit a fi cel mai bun călăreț și cel mai bun arcaș; am fost cel mai iscusit dintre toți vânătorii; orice lucru eram în stare să-l fac cel mai bine" - spunea același Darius.

Spre a-și spori și mai mult în ochii supușilor lumina supremei sale demnități, dându-i totodată și o aură de mister, regele ținea să rămână cât mai inaccesibil. Trăia închis în palatele sale, nevăzut nici chiar de înalții demnitari ai curții - decât în ocazii excepționale[2]. Se înconjura în schimb de muzicanți, care erau foarte stimați, luau parte la ceremonii și îl însoțeau pe rege la vânătoare. Vânătoarea era

Scenă de vânătoare de pe un sigiliu cilindric al lui Darius I (sec. VI î.e.n.).

1. Este o idee - în acord deplin cu morala predicată de religia persană - pe care mulți scriitori greci o elogiau (ca, de pildă, Xenofon în *Ciropedia*, idealizând figura lui Cirus del Mare).

2. Regii aveau mai multe palate, mutându-se mereu dintr-unul într-altul - la Pasargade și Persepolis, în Persia; în Media, la Ecbatana; de asemenea, în Babilon. Dar reședința lor predilectă era în Elam, la palatul din Suza.

plăcerea aleasă a regilor persani; vânătoarea în parcuri închise („paradise") în care erau ţinuţi tigri, o specie mai mică de lei, apoi mistreţi şi urşi, onagri şi gazele, struţi şi păuni.

AGRICULTURA. MEŞTEŞUGURILE

Resursele economice care au alimentat colosalul edificiu politic şi social al Imperiului persan au cunoscut o evoluţie firească de-a lungul celor patru perioade istorice, - ahemenidă (550-331 î.e.n.), elenistică seleucidă (331-250 î.e.n.), arsacidă (250 î.e.n.-224 e.n.) şi sassanidă (224-651).

Baza economiei o constituia agricultura, marea proprietate agrară lucrată de ţăranii legaţi de pământ şi (mai puţin) de sclavii prizonieri de război. Mica proprietate agrară s-a păstrat mai ales în provincia Fars - regiunea de origine a dinastiei Ahemenide, - dar şi aici în proporţie redusă. Se produceau cu precădere orz şi grâu, se cultivau măslinul şi viţa de vie, se practica pe scară largă apicultura, se creşteau vaci, capre, oi şi animale de povară (cai, asini şi catâri). Sub ahemenizi s-au realizat pentru prima dată o irigaţie a terenurilor prin canalizare subterană şi, probabil (ca în Grecia timpului), o asanare a terenurilor mlăştinoase.

În timpul dinastiei seleucide a luat o mare dezvoltare cultura multor specii de plante; multe au trecut în această epocă din Iran în Europa meridională (bumbacul, lămâiul, măslinul, curmalul, smochinul, pepenele galben). Acum s-a dezvoltat şi tehnica agrară; au început să se practice trei asolamente anuale de cultură, au apărut noi procedee de irigaţie şi noi metode de cultivare a viţei de vie. Marile proprietăţi (ale coroanei, ale templelor, ale nobililor) au fost fracţionate spre a fi distribuite oraşelor sau coloniilor militare. Ca urmare, mulţi ţărani legaţi de pământ au devenit arendaşi, iar cei de pe pământurile dăruite oraşelor au devenit ţărani liberi: aceasta a fost marea operă politică şi socială a epocii seleucide.

Dar sub dinastiile parţilor, în perioada Arsacizilor, au apărut din nou marile latifundii. Mica proprietate a dispărut încetul cu încetul, ţăranii şi-au pierdut libertatea, devenind tot mai oprimaţi de marii proprietari. Se notează acum progrese în zootehnie, nu însă şi în tehnica agricolă. Este perioada când din China s-au adus piersicul, caisul şi viermele de mătase; iar din India, trestia de zahăr.

Şi în epoca sassanidă baza economiei a continuat să rămână agricultura. Nu s-a înregistrat însă acum decât o agravare a situaţiei

ţăranului. Trecerea spre modul feudal de producţie devine tot mai evidentă: pe proprietatea nobilului domină sistemul economiei închise, ţăranul produce tot necesarul consumului pentru stăpânul său, de la grâu, carne şi untdelemn, până la vin şi fructe.

Meşteşugurile au început să ia o dezvoltare la oraşe încă din epoca ahemenizilor; pe marile moşii însă producţia artizanală încredinţată servilor a continuat. Latifundiile îşi aveau propriii lor meşteşugari (dulgheri, tâmplari, fierari, ţesători, morari, etc.). Meşteşugarii din oraşe lucrau, de pildă, articole de îmbrăcăminte, dar şi bijuterii sau veselă, de bronz, argint şi aur. Progresul artizanatului era asigurat de marile rezerve de materii prime, obşinute şi din import, de care dispunea imperiul. Lemnul era adus în special din Asia Mică, Liban şi India; iar metalele (arama, fierul, aurul), din Cipru şi Palestina, din Liban şi Asia Mică, din zonele nordice ale Mesopotamiei sau din regiunea Caucazului meridional. Carierele din munţii Elamului furnizau cantităţi suficiente de marmură pentru

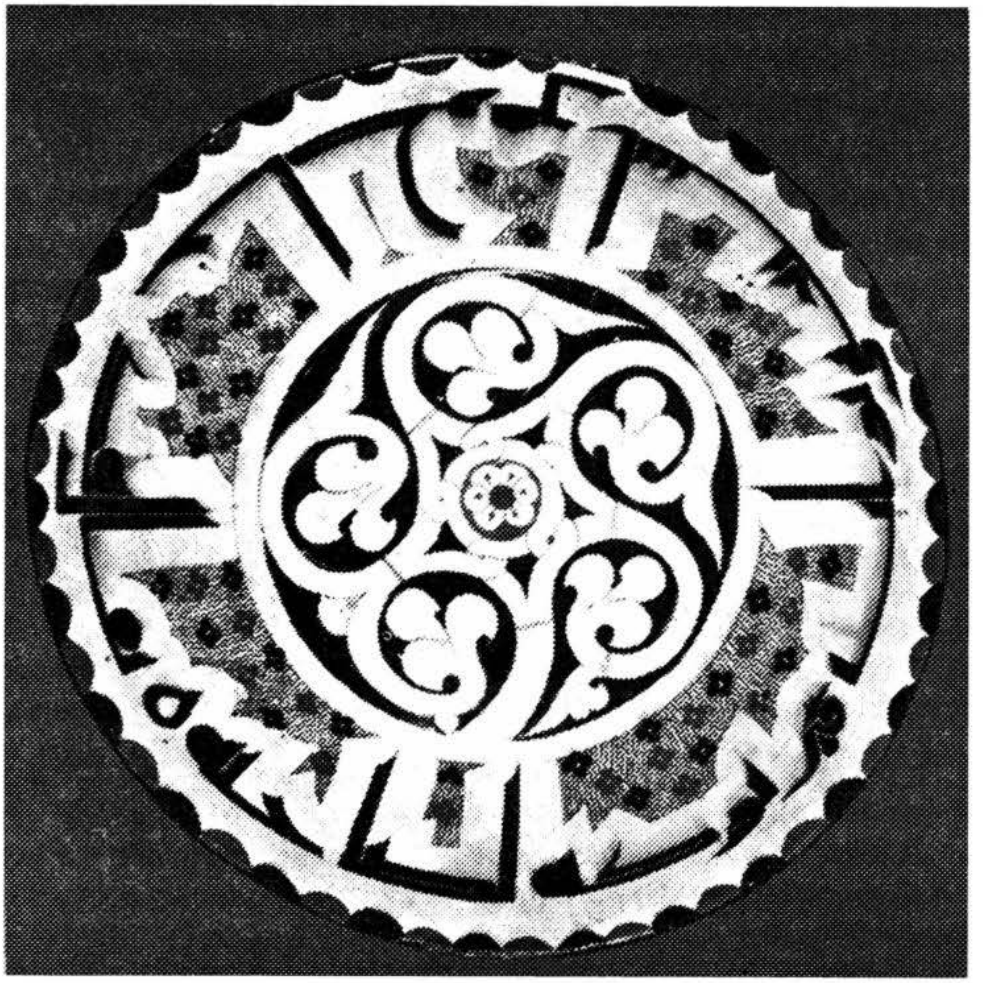

Farfurie ornamentală. Perioada sassanidă.

construcția palatelor regale. Minele din Khorassan erau bogate în pietre semiprețioase, în special turcoază și cornalină.

În timpul dinastiei Seleucide, olarii, țesătorii, incizorii și cizelatorii și-au intensificat și și-au perfecționat producția. Alte meșteșuguri s-au perfecționat sub dinastia Arsacidă, – pielăria, producția de arme și a obiectelor de sticlă. În epoca sassanidă statul nu se îngrijea numai de propriile sale ateliere, ci exercita un control sever și asupra atelierelor particulare – care produceau articole necesare în primul rând curții, armatei și administrației, – stabilind prețurile produselor și salariile lucrătorilor. – De remarcat faptul că în aceeași epocă sassanidă au început să se constituie anumite corporații de meșteșugari, – un fenomen care, prin intermediul arabilor, se va transmite Europei medievale.

COMERȚUL. TRANSPORTURILE

Practica comerțului nu era ținută de persani în mare cinste; de aceea comerțul a rămas aici, în mare parte, pe mâna străinilor – babilonieni, evrei, armeni sau fenicieni.

Comerțul persan a fost puternic stimulat, încă din epoca ahemenizilor, datorită (cf. Ghirshman) realizării unității politice a întregului Orient Apropiat sub persani, împărțirii imperiului în satrapii conduse de o administrație centralizată, creării unei bune rețele de transport și comunicații, sistemului perfect de stabilire și percepere a taxelor și impozitelor, precum și afluxului de aur și argint în cantități imense în trezoreria statului. Considerabil stimulat a fost comerțul persan și de de introducerea pe tot teritoriul imperiului a unui sistem unic de măsuri și greutăți, și mai ales, prin introducerea monedei[1].

1. Forma cea mai veche a comerțului era cea a schimbului în natură; apoi valoarea mărfurilor era stabilită în capete de vite. Unitatea de măsură a valorii o constituiau și anumite obiecte – pe care le-a înlocuit introducerea bronzului, iar mai târziu, a argintului și aurului. În Creta, în mileniul al II-lea î.e.n., bucățile de aur sau de argint cu funcție de schimb aveau forma de bare, de cap de taur sau de piele de vită, jupuită. Cetățile grecești și „bancherii" particulari au avut ideea să imprime pe lingouri, cu o daltă sau o pecete, o marcă sau o ștampilă care garanta greutatea, puritatea și valoarea metalului. Când imprimarea s-a făcut pe bucăți de metal plate, aproximativ rotunde și pe amândouă fețele, a apărut (simultan în mai multe centre comerciale, dar în toate în sec. VII î.e.n.) moneda propriu-zisă. Cresus din Lidia a fost primul rege mediteranian care a bătut monede de aur. După el, Darius și-a reprodus pe monedele bătute de el propriul său chip, ca suveran divinizat. – Dealtfel, ca o garanție dată de însăși divinitatea (sau de reprezentantul ei pe pământ) valorii acelei monede, multe monede antice aveau imprimate imagini de regi divinizați sau simboluri ale divinității.

Moneda mică de argint apăruse încă din sec. VII î.e.n.; dar adevăratul sistem monetar bimetalic (cu monede de aur şi de argint) datează din secolul următor, când regele Cresus l-a introdus în ţara sa, în Lidia, şi după ce apoi – la sfârşitul aceluiaşi secol al VI-lea î.e.n. – Darius l-a adoptat şi în imperiul său.

Graţie avantajelor incalculabile pe care le prezenta acest sistem monetar, Persia a putut stabili, încă de la începutul imperiului, relaţii comerciale externe de o extindere geografică (din Grecia până în India şi Ceylon) şi de un volum de schimburi necunoscute până la acea dată. Negustorii persani din timpul Ahemenizilor au ajuns până în regiunea Dunării şi a Rinului. Navigatorii întreprindeau mari călătorii de explorare, de la gurile Indusului până în Egipt, ajungând mai târziu chiar până în zona Gibraltarului. În secolele VI–V î.e.n. volumul schimburilor comerciale a atins nivelul cel mai înalt: Persia importa vase de bronz şi obiecte de podoabă din Egipt, ambră din regiunile nordice, spade şi scuturi din ţinuturile Mării Egee, ţesături din Corint, Milet şi Cartagina.

Interesant de notat este faptul că apariţia şi răspândirea monedei a favorizat şi dezvoltarea comerţului bancar. Acest fel de activitate era cunoscut în Mesopotamia încă din mileniul al II-lea î.e.n.; dar în Persia, deosebirea era că în timpul dinastiei Ahemenide „băncile" nu aparţineau statului, ci în această epocă se înfiinţaseră aici adevărate „bănci" particulare.

Sub Seleucizi, Persia exporta articole de îmbrăcăminte şi obiecte de podoabă, fie şi cupru, plumb şi pietre semipreţioase, covoare şi câini de rasă, – importând, printre altele, aur în mare cantitate din India, Bactriana, Armenia şi regiunea Caucazului. Regii seleucizi acaparaseră aproape toate bogăţiile ţării, organizând un aparat fiscal centralizat extrem de riguros. În perioada următoare volumul exportului a crescut, în schimb la import au apărut articole noi: papirus, purpură. În cele din urmă, au apărut elemente noi care au dinamizat mai mult comerţul „mondial" iranian. S-au format colonii stabile de negustori, – mai ales sirieni şi evrei. „Casele comerciale" exportatoare s-au specializat; negustorii angajaţi în comerţul interior de asemenea. Dar fenomenul cel mai important a fost apariţia „poliţei", într-o formă nouă[1]. – Cu toate acestea, în

1. Poliţa era cunoscută în Mesopotamia încă din mileniul al II-lea î.e.n., având însă o întrebuinţare limitată, consemnând doar recunoaşterea unei datorii şi stabilind data când suma menţionată trebuia achitată. Dar începând din epoca sassanidă poliţa va deveni în Persia „un document de posesiune oficial recunoscut" (R. Ghirshman).

epoca sassanidă comerțul exterior persan a stagnat din cauză că statul, stăpân pe importante monopoluri și impunând o fiscalitate excesivă, intervenea prea mult în afacerile negustorilor, ceea ce împiedica mult funcționarea normală a liberului schimb.

Un progres cu totul remarcabil l-au înregistrat și mijloacele de transport de-a lungul perioadelor celor patru dinastii.

În timpul primei dinastii persane au fost pietruite porțiunile de drumuri deteriorabile de intemperii. În sec. IV î.e.n. s-a inventat un mijloc de protecție a copitelor animalelor de povară, constând dintr-un înveliș de aramă, sau confecționat din păr de capră ori de cămilă. (Potcoava va fi inventată în sec. II sau I î.e.n.). În acest timp constructorii din diferitele regiuni ale imperiului au construit nave cu o capacitate de 200-300 tone încărcătură (sau nave fluviale de 100-200 tone), corăbii cu pânze și vâsle care puteau parcurge până la 80 de mile marine într-o zi.

Sub a doua dinastie s-au organizat expediții maritime de explorare. O mare flotă având baza în Golful Persic asigura legăturile cu Marea Roșie înspre vest; iar spre est, cu Oceanul Indian. Drumurile pe uscat erau bine întreținute. Paza era asigurată de puncte militare fixe. Caravanele care străbăteau deșertul aveau la dispoziție hanuri și rezerve de apă potabilă. Toate aceste condiții asigurau deplasări și transporturi cu o rapiditate care nu va fi depășită – în nici un punct al globului – până la apariția mașinii cu vapori.

DREPTUL. JUSTIȚIA

În regimul monarhic absolutist de tipul despotismului persan regele era unica sursă a dreptului. Hotărârile lui deveanu legi imuabile; legi care, pretinzându-se că îi erau „inspirate" de zeul suprem Ahura Mazda, însemna că exprimau însăși voința divinității. În consecință, a încălca hotărârea regelui (deci legea) însemna o gravă crimă de-a dreptul contra religiei, o jignire intole-rabilă adusă chiar divinității.

Ca urmare, n-a existat un cod de legislație persană compact și organic, stabil și unic. Când Darius s-a gândit – cel dintâi – să dea statului său o armătură legislativă adevărată, el a pus să i se consemneze hotărârile pe tăblițe de aramă, pe stele de piatră sau pe papirus, – documente care erau trimise apoi spre cunoștință în diferite puncte ale imperiului. (Dar popoarele supuse își păstrau

propria lor legislaţie). Hotărârile-legi ale lui Darius par să fi fost inspirate adeseori de *Codul lui Hammurabi*, pe care consilierii regelui persan îl cunoşteau demult.

Textele legilor hotărâte de rege erau redactate de preoţi – care multă vreme au îndeplinit şi funcţia de judecători. Mai târziu, locul lor a fost luat de judecători laici. La sate, „căpetenia satului" era şi judecător local. Judecătorul suprem era regele – care însă îşi putea delega un reprezentant pentru a judeca în ultimă instanţă. Oricine putea face apel la rege. Acesta ţinea – în faţa poporului – scaun de judecată de două ori pe an. (Aşa procedau cel puţin primii regi sassanizi). După rege, venea curtea supremă de justiţie, compusă din şapte membri; apoi, numeroasele tribunale răspândite în toate oraşele mai importante ale imperiului. Tribunalelor le erau fixate anumite termene până la care trebuiau să judece cauzele prezentate. Împricinatul – care nu se putea descurca în mulţimea de legi ce se adunaseră de-a lungul timpului – putea fi sfătuit de „oratorii legii", – un fel de avocaţi, care se ocupau şi de întregul mers al procesului. În hotărârea pe care urma să o ia, tribunalul trebuia să ţină seama şi de persoana morală, de trecutul şi de meritele acuzatului. Judecătorii erau numiţi pe viaţă; dar în caz de corupţie dovedită, erau înlăturaţi şi pedepsiţi cu moartea.

Pedepsele erau în general de o cruzime pe care numai asirienii o egalaseră. Pedeapsa cea mai uşoară (şi care în unele cazuri putea fi înlocuită cu o amendă) consta în lovituri de bici: între 5 şi 200. Numărul maxim de lovituri era administrat celui care otrăvise câinele unui păstor (în timp ce pentru un omicid involuntar erau prevăzute numai 90 de lovituri). Legea stabilea apoi ca pentru o crimă săvârşită de cineva să fie pedepsită întreaga lui familie[1]. Crimele şi delictele cele mai grave erau pedepsite cu mutilarea, cu scoaterea ochilor, cu însemnarea cu fierul roşu, sau cu moartea. (Darius, pedepsind un trădător, ţinuse să i se consemneze în aceşti termeni hotărârea: „Am pus să i se taie nasul şi urechile, am pus să i se taie limba şi să i se scoată ochii. Apoi am pus să fie omorât prin răstignire"). – Crimele pentru care era prevăzută pedeapsa cu moartea, erau: trădarea, sodomia, asasinatul, vina de a fi pătruns în viaţa intimă a regelui, sau de a avea legături cu una din concubinele lui, sau de a se aşeza chiar şi întâmplător pe tronul regal... Pedeapsa capitală era executată prin otrăvire, tragerea în ţeapă, răstignire,

1. O străveche reminiscenţă a vieţii de clan, care consta în a responsabiliza întregul grup (familie, clan, trib) căruia îi aparţinea vinovatul.

spânzurare cu capul în jos, lapidare, jupuire, strivirea capului, acoperirea cu cenușă înfierbântată, îngroparea de viu până la gât, și alte asemenea orori.

FAMILIA

Asemenea cruzimi și barbarii autorizate de dreptul persan contrastau izbitor cu frumoasele calități morale ale poporului. Persanii erau cunoscuți ca oameni blajini, generoși, ospitalieri, politicoși, chiar ceremonioși. Când se întâlneau , fie și pe stradă, obișnuiau să se sărute. Socoteau că era necuviincios să mănânce pe stradă, sau să scuipe în public. Țineau foarte mult la curățenia corporală, iar în zilele de sărbătoare se îmbrăcau cu toții în alb.

Regimul familial și viața de fiecare zi a familiei erau în multe privințe la un nivel moral superior celui al altor popoare din Orientul Antic. Se menținuse, firește, și în Persia poligamia - dar de considerație și de drepturile de stăpână a casei se bucura numai una din soții, numită „privilegiata". În familia regală și în familiile nobililor căsătoriile între frate și soră erau - ca în Egipt - frecvente. Căsătoria se contracta prin plata unei sume de bani părinților logodnicei; în caz că soția rămânea sterilă această sumă se restituia soțului. Femeia datora ascultare absolută bărbatului ei. Pe de altă parte, ea putea să posede bunuri materiale și să dispună liber de ele; putea să conducă treburile soțului în numele lui; putea să circule în public cu fața neacoperită de văl. Chiar în caz de adulter femeia putea să fie iertată, dacă rămânând însărcinată nu recurgea la avort (căci avortul era pedepsit cu moartea). - Dar de asemenea libertăți se bucurau mai mult femeile sărace. Femeile din rândurile aristocrației duceau o viață în izolare, puteau ieși numai cu fața acoperită, nu aveau voie să se întâlnească în public cu bărbați, iar după ce se căsătoreau nu puteau avea nici un fel de relații nici cu rudele lor cele mai apropiate de sex masculin. Un regim de o severitate care explică de ce niciodată femeile nu erau reprezentate nici în arta plastică, nici menționate în inscripții.

Se păstra și în Persia, ca la evrei, obiceiul leviratului: dacă soțul deceda fără să fi avut copii de sex masculin, văduva se căsătorea cu ruda lui cea mai apropiată. Dacă însă soțul rămânea văduv fără să aibă băieți (care totdeauna erau preferați fetelor), ruda lui mai apropiată lua în căsătorie pe una din fetele sau nepoatele lui: iar copilul de sex masculin născut din această căsătorie era considerat

fiul şi deci moştenitorul văduvului după ce acesta deceda. Dacă soţul deceda fără să fi avut o fată, cu o parte din moştenirea lui se înzestra - se „cumpăra" - o fată pentru a o mărita cu o rudă apropiată a defunctului. Dacă tatăl deceda şi copiii lui nu ajunseseră încă la vârsta maturităţii, aceştia erau puşi sub tutela văduvei. - Respectarea întocmai a acestor uzanţe era sever controlată de preoţi. Aceştia procedau la împărţirea moştenirii (modalităţile partajului erau foarte complicate); iar dacă defunctul nu lăsase nici o avere, preoţii erau cei care se îngrijeau de funeralii şi de soarta orfanilor săi minori.

Naşterea unui copil de sex masculin era întâmpinată cu mare bucurie. Părinţilor li se aduceau daruri; chiar regele făcea în fiecare an daruri părinţilor cu mulţi copii. Dacă se dovedea că copilul nu dăduse ascultarea cuvenită tatălui, o parte din moştenirea ce îi revenea de drept de la tatăl lui îi rămânea mamei. De educaţia copilului se îngrijea mama; iar de la vârsta de cinci până la şapte ani, tatăl. Apoi copiii (celor bogaţi) urmau şcoala, care era ţinută de preoţi fie în incinta templelor, fie la locuinţa lor. În aceste şcoli[1] studiile durau până la vârsta de 20, chiar 24 de ani. Se studiau texte din *Avesta*, cu respectivele comentarii; elevii învăţau scrierea cuneiformă, învăţau legendele şi tradiţiile referitoare la zeii şi la eroii iranieni, căpătau noţiuni de religie, de medicină şi de drept; în fine, erau iniţiaţi în treburile publice şi în practicile cancelariei regale.

Educaţia astfel dirijată urmărea în principal să le asigure tinerilor pregătirea necesară în vederea viitoarelor funcţii administrative sau militare care îi aşteptau. Iar pentru a-l obişnui pe tânăr cu viaţa grea a soldatului, exerciţiile şi instrucţia la care erau supuşi fiind foarte dure: tinerii executau lucrări agricole istovitoare, făceau marşuri lungi pe arşiţă ca şi pe ger, călăreau pe cai nărăvaşi, erau alimentaţi foarte prost; sau erau puşi să treacă înot un fluviu, cu tot echipamentul şi armamentul personal. - Grecii admirau educaţia dată tinerilor persani, despre care Herodot (simplificând însă lucrurile) spune: „Tinerii perşi sunt învăţaţi trei lucruri: să citească, să tragă cu arcul şi să spună totdeauna adevărul".

VIAŢA COTIDIANĂ

Alimentaţia perşilor era frugală. Pentru marea mulţime mâncarea de fiecare zi era pâinea nedospită (de obicei din făină de orz) şi

1. Sau, la o epocă mai târzie, la şcoala care funcţiona pe lângă curtea regală. Fiii din nobilimea mică şi mijlocie învăţau la şcolile de pe lângă curţile satrapilor.

mămăliga de mei; apoi lapte acru, ceapă și alte zarzavaturi. Carne, vin sau bere – numai la sărbători. La curtea regală sau la curțile nobililor, pe lângă carne și alte mâncări rafinate se consumau și multe dulciuri și fructe uscate. Grâul venea din ținuturile grecești, vinul mai ales din Siria, iar pentru cei privilegiați apa era adusă (și servită în amfore de argilă) din Elam, țară reputată ca având apa cea mai bună.

Locuințele erau relativ modeste, la toate nivelurile sociale. Casele erau de obicei din cărămidă nearsă, de argilă amestecate cu paie tocate; numai cei foarte bogați își puteau permite să aibă case din cărămidă arsă (combustibilul fiind foarte rar). Acoperișul era din bârne din lemn peste care se întindeau rogojini acoperite cu lut. Casele bogaților erau construite în jurul unei curți interioare, în care se afla instalată și o cadă mare pentru apă menajeră. Nobilii imitaseră casele grecești, adăugându-le un atriu deschis, susținut de coloane de lemn. Pe jos, pe pământul bătut se întindeau covoare (de regulă țesute în casă). Unica piesă de mobilier – dar și aceasta foarte rară – era patul.

De dimensiuni modeste erau și cele mai multe dintre palatele regale: cel al lui Darius din Persepolis avea doar 50 pe 30 de metri.

Mormântul lui Cirus I cel Mare.

În schimb comișele ușilor și ale ferestrelor erau din marmură, pereții erau tencuiți și zugrăviți în verde; iar vesela era de o bogăție și de un rafinament artistic neîntrecut în Antichitate de nici o altă țară. Când Alexandru Macedon a cucerit Persia, inventarul prăzii însuma – printre alte comori –pahare de aur masiv în greutate totală de 2.216 kg, iar cupele mari, încrustate cu pietre prețioase, cântăreau 1.697 kg!

Îmbrăcămintea și portul variau, pe tot întinsul Imperiului persan multinațional, în contraste marcate de la un popor la altul.

Persanii purtau în genere o tunică lungă până la glezne, strânsă la mijloc cu o centură de piele – de care, la spate, atârna nelipsitul pumnal. Tunica ofițerilor din garda regală era dintr–o stofă cu dungi verticale purpurii. În picioare – încălțăminte de piele; iar pe cap, cei mai înstăriți purtau un fel de beretă de fetru. Mezii își păstrau îmbrăcămintea lor tradițională: un veșmânt scurt până la genunchi, pantaloni (probabil din piele) strânși pe coapse, o spadă scurtă la brâu, încălțăminte legată cu curele, și bereta cu o panglică atârnând la spate. Celelalte popoare din imperiu purtau îmbrăcămintea cea mai diferită.

Aristocrații și bogătașii perși erau renumiți pentru eleganța ostentativă și fastul excesiv pe care îl afișau în îmbrăcăminte și bijuterii. Nobilii purtau părul lung și îngrijit ondulat, iar barba de asemenea; apoi cercei grei cu pietre scumpe, lanțuri de aur și brățări de argint. Deosebit de luxoasă era îmbrăcămintea celor zece mii de ostași din corpul „nemuritorilor": splendide veșminte de brocart, tunici cu mâneci largi și garnisite cu pietre semiprețioase. Armele, de asemenea: extremitatea inferioară a lăncilor a nouă mii dintre „nemuritori" era din argint masiv, iar a lăncilor celorlalți o mie (deci ale ofițerilor) era din aur masiv.

Același gust pentru fast se notează și în obiceiurile, tradițiile și la serbările perșilor.

Sărbătoarea religioasă dedicată zeului soarelui Mithra – sărbătoarea oficială cea mai importantă – era și sărbătoarea Anului Nou. Cu această ocazie regele organiza și prezida sacrificii și ceremonii solemne; după care participa la banchetul care era urmat totdeauna de spectaculoase dansuri sacre și de dezlănțuite beții. La această sărbătoare perșii obișnuiau să–și facă daruri unii altora, în familii se aranjau ospețe, servitorii căpătau haine noi, soldații primeau o soldă în plus, supușii aduceau și ei daruri satrapilor și

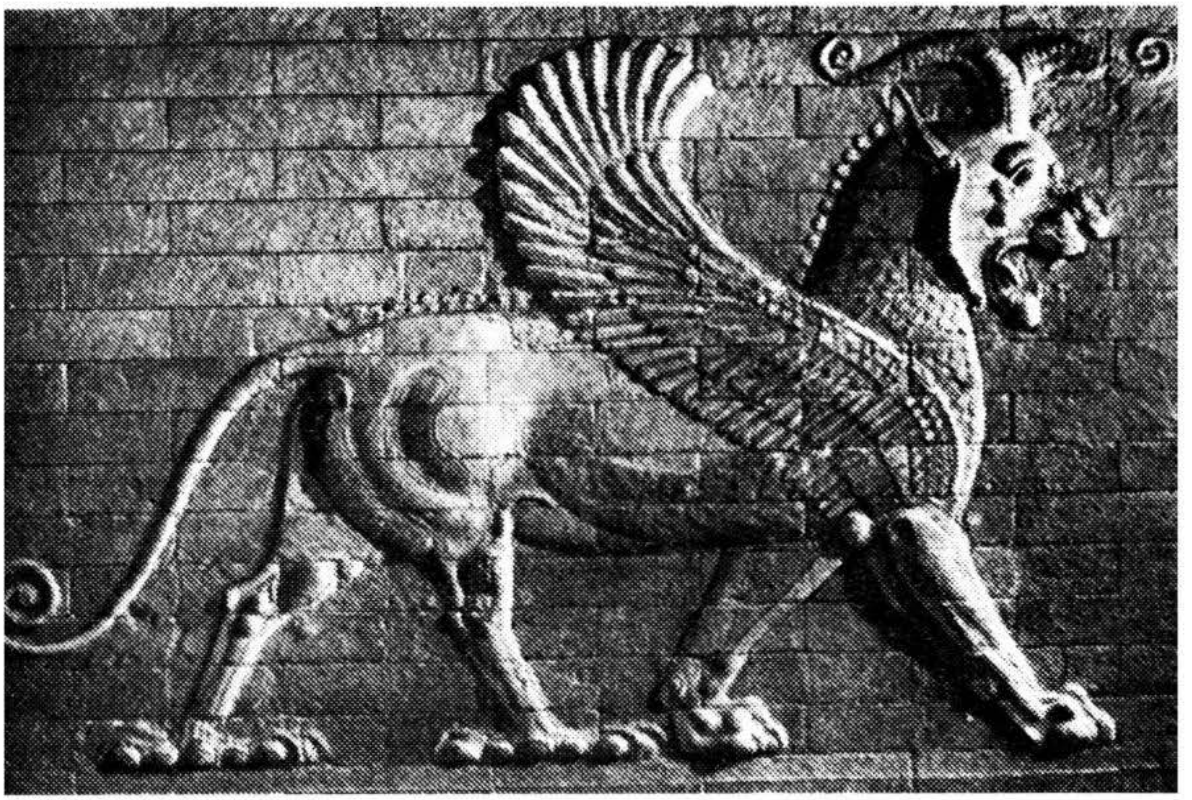

Leu înaripat cu coarne. Plăci de ceramică emailate.
Epoca ahemenidă. (Muzeul Louvre, Paris).

nobililor;iar la sfârșitul ospețelor grandioase de la curte, regele dăruia săracilor cantitățile de mâncare și de băutură rămase neconsumate...

Sărbătoarea cu caracter laic cea mai importantă era seara de ajun a Anului Nou, când familiile și prietenii se adunau în jurul celei mai copioase mese pe care și-o puteau permite. În alte ocazii, când sărbătoreau o veste bună sau un eveniment familial fericit, perșii obișnuiau să iasă și să împrăștie pe străzi ramuri de mirt. În schimb, în ocazii triste (o înfrângere militară, sau la moartea unui rege) își rădeau părul și barba, își sfâșiau veșmintele, iar cailor le tăiau coama.

RELIGIA. MAZDEISMUL

Înainte de a se separa de celelalte neamuri indo-europene și de a se instala pe teritoriul Iranului, perșii (precum și celelalte popoare indo-europene din regiune: elamiții, mezii, sciții, urartienii) adorau, în general, aceleași divinități pe care le aveau și inzii. Un panteon pe care perșii l-au păstrat și mai târziu, mult timp.

Până la apariția lui Zarathustra (Zoroastru, cum îl numeau

grecii), deci până în sec. VI î.e.n., perşii adorau Soarele (Mithra), luna (Mah), vântul (Vayu), astrele şi cele patru elemente (pământul–Zam, focul–Atar, apa–Apam şi aerul–Napat). Alături de cultul acestor divinităţi mai păstraseră şi cultul animalelor şi adorarea unor animale. Nu vor lipsi în religia lui Ahura–Mazda, în mazdeismul persan, nici anumite influenţe şi împrumuturi asiro–babiloniene – ca de pildă: mitul creaţiei şi mitul sfârşitului lumii; sau reprezentarea lui Ahura Mazda ca împărat ceresc tronând – la fel ca zeul Assur – pe un disc solar înaripat, etc. – Cultul era celebrat în aer liber (perşii n–au avut temple propriu–zise), la altarul sacrificial, în faţa căruia se afla un „altar al focului".

Divinitatea principală, în această fază primară a civilizaţiei persane, era Ahura, zeul cerului şi creatorul lumii, căruia i se va da şi epitetul de „Înţelept" (Mazda). În jurul lui gravitau divinităţile care personificau forţele şi elementele naturii (*vazatas*). În primul rând, era Mithra, zeul soarelui, al păşunilor şi al dreptăţii (al cărui cult, atestat încă din jurul anului 1400 î.e.n., a fost ulterior înlocuit cu cultul lui Ahura Mazda). Urmau: Anahita, zeiţa pământului, a fertilităţii şi fecundităţii; apoi zeul–taur Haoma, cel care şi–a dăruit omenirii sângele (sub forma unei băuturi ameţitoare preparate din planta cu acelaşi nume) şi prin aceasta a dăruit oamenilor nemurirea. În jurul acestui motiv – al speranţei în nemurire – vor gravita străvechile credinţe ale perşilor. Lumii binelui şi posterităţii i se opun forţele răului (fiecare din aceste forţe fiind personificată de un demon), în fruntea cărora stă Ahriman (*Ahra Manyn*). Această luptă continuă între Bine şi Rău, acest dualism moral tipic spiritului

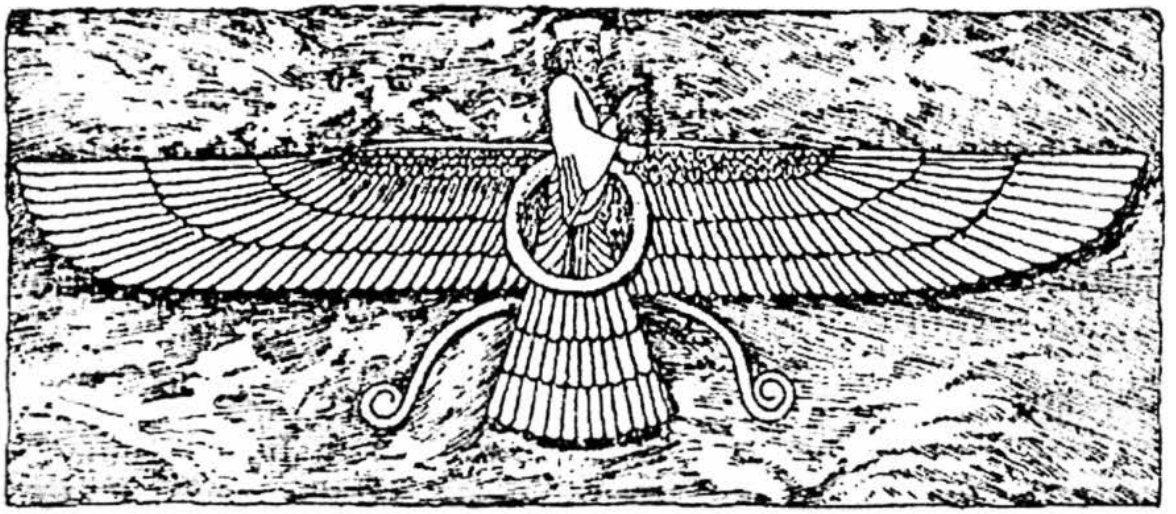

Ahura Mazda. De pe un basorelief din Persepolis.

Monstru cu corp de leu, urechi de cal și coarne de capră, simbolizând probabil pe Ahriman (forța întunericului și a răului). British Museum. Londra.

persan, conferă încă din această fază culturală un accent moral evident, caracteristic religiei persane.

Între formele de cult (mult asemănătoare riturilor vedice), predominant și propriu iranienilor era cultul focului. Focului divinizat i se aduceau ofrande și sacrificii sângeroase (inclusiv, foarte probabil, sacrificii umane), oficiate de preoții-magi. Casta sacerdotală a „magilor" (probabil de origine medă) se va bucura și mai târziu de numeroase și importante privilegii. Magii erau organizați într-o comunitate izolată, practicau căsătoria numai cu rude apropiate, și – pentru a nu profana pământul, focul și apa – nu își îngropau morții, nu îi ardeau și nu îi înecau, ci îi expuneau pentru a fi devorați de păsările de pradă, lăsând apoi să li se calcineze osemintele[1]. Sarcina magilor era celebrarea sacrificiilor, îngrijirea mormintelor regale, educația tinerilor, controlul împărțirii moștenirilor, – precum și interpretarea viselor, descifrarea „semnelor" cerești, sau pregătirea băuturii rituale, a *haomei*.

În mitologia, cosmogonia și escatologia vechilor perși totul era exprimat în termeni concreți, în figurări mitice create de o vie imaginație epică, cu un profund sentiment al naturii și al realității terestre; precum și cu sublinierea – semnificativă – a ideii că destinul omului nu se încheie odată cu moartea sa fizică.

Multe elemente ale acestei religii populare străvechi le-a păstrat – dar plasându-le într-o altă perspectivă – și Zarathustra. Întrucât informațiile de bază privind religia veche a perșilor le avem doar din *Avesta* (o compilație de vechi credințe, dar în care sunt incluse – ca elemente noi – și învățături ale lui Zarathustra), nu ne putem face o idee foarte clară și precisă despre formele originare ale religiei și ale cultului vechilor perși.

ZARATHUSTRA

Marele reformator Zarathustra (Zoroastru, – cca 630–cca 553) n-a transformat fundamental imaginile atât de plastice ale vechii religii persane; în schimb a interpretat într-un mod original vechile credințe, convertindu-le în concepții etice. Acesta este aportul său original, principal.

Zarathustra (a cărui doctrină prezintă anumite aspecte comune

1. Obiceiul acesta se va păstra până azi la zoroastrienii parși din India – continuatori, peste milenii, ai religiei mazdeiste, – care își expun morții pe culmile colinelor sau munților, în așa-numitele „turnuri ale tăcerii".

cu budismul, apărut în India cam în aceeași epocă) a păstrat așadar unele elemente din vechea religie mazdeistă: supremația lui Ahura Mazda asupra celorlalte divinități; principiul dualist al luptei dintre Lumină și Întuneric, dintre Bine și Rău; obiceiul de a expune corpul defuncților în „turnurile tăcerii", ș.a. Reminiscențe mazdeiste se întâlnesc și în escatologia zoroastriană: sfârșitul lumii va fi anunțat de apariția unui Mesia salvator care va prezida „judecata din urmă"; apoi, un val de metal topit va acoperi tot pământul, purificându-l; la sfârșit, ultima luptă dintre Ahura Mazda și Ahriman se va termina cu triumful definitiv al Binelui asupra Răului.

Zarathustra îl considera pe Ahura Mazda nu numai cel mai mare dintre zei, ci chiar le refuza celorlalți zei autonomia, văzându-i doar ca ipostaze, ca atribute, ca aspecte, ca tot atâtea emanații ale lui Ahura Mazda; deci, ca simple entități abstracte. Zeul Mithra, care până atunci ocupase un loc atât de important, un loc chiar primordial în imaginația populară, va fi acum aruncat în rândul spiritelor inferioare.

Religia fondată de Zarathustra aprofundează sensurile morale: conflictul dintre Bine și Rău capătă la el o amploare deosebită. Nu se epuizează în interminabile lupte dintre zei și demoni, ci conflictul este proiectat pe un plan cosmic și în perspectiva eternității. Totodată, acest conflict se reflectă și pe planul moral intim al individului, care prin propriul său efort interior participă la victoria Binelui în această gigantică luptă universală dintre cele două principii etice antagoniste. Judecata din urmă, care va încheia ciclul existenței universale, va pedepsi sau va răsplăti pe om după faptele sale. Omului i se cer trei lucruri: cugetări bune, cuvinte bune, fapte bune. Cele trei virtuți principale ale omului sunt pietatea, cinstea și spiritul de dreptate – atât în cuvinte cât și în fapte[1]. Totodată, practicarea acestor virtuți constituie adevărata esență a cultului, nu formalismul ceremoniilor, nici ritualurile sângeroase, – lucruri pe care Zarathustra le respinge categoric. Omul este înzestrat de la natură cu liberul arbitru. Și întrucât poate alege în mod liber între Bine și Rău, datoria lui este – cum se spune în *Avesta* – „să facă din dușman un prieten, din omul rău un om drept, din cel ignorant un om instruit".

1. „În afară de anumite rituri, [Zarathustra] cerea puritate, cinste și purtare dreaptă, caritate față de săraci și ospitalitate pentru străini; lealitate, muncă și veneratia morților. Etica socială se baza pe simțul datoriei și pe sentimentul de responsabilitate față de comunitate, manifestat prin ajutorarea celor nevoiași, prin datoria de a munci câmpul, de a îngriji arborii, de a construi drumuri, poduri, case și a duce o viață de familie sănătoasă și armonioasă" (M.Garcia Pelayo).

Zeul Mithra sacrificând taurul. Scenă de pe un basorelief roman. (Muzeul Louvre).

După moarte sufletul omului mai plutește încă timp de trei zile prin preajma trupului; apoi este purtat de vânt în fața a trei judecători (la greci, de asemenea, erau cei trei judecători ai Infernului), dintre care cel dintâi este Mithra. După judecată, sufletul trebuia să treacă pe „Puntea Alegerii": cei drepți reușeau să o treacă și să ajungă în „Lăcașul Cântărilor"; cei răi erau prăvăliți în „Lăcașul Suferinței", unde vor rămâne pe veci. În schimb păcătoșii care au săvârșit și fapte bune rămâneau într-un fel de purgator timp de 12.000 de ani. – Într-adevăr, morala lui Zarathustra era net superioară teologiei lui.

MITHRAISMUL

Zoroastrismul a devenit, sub Sassanizi, religie de stat. Paralel însă cu această religie, în rândurile maselor a continuat să rămână mereu viu cultul lui Mithra și al Anahitei.

Popularitatea cultului lui Mithra l-a pus, treptat-treptat, în umbră pe Ahura Mazda. Începând din primul secol al erei noastre, cultul lui Mithra s-a răspândit foarte repede în Imperiul roman[1]. La naşterea acestui răscumpărător al omenirii, a acestui „soare al dreptăţii" (eveniment celebrat la 25 decembrie, dată la care apoi creştinii au plasat Crăciunul), copilul Mithra a fost înconjurat de adoraţia păstorilor: din nou un detaliu care va fi reluat în legenda creştină. Marea majoritate a adepţilor lui Mithra o formau soldaţii, sclavii, negustorii şi micii slujbaşi ai imperiului. Asimilat la Babilon cu Şamaş, iar în Grecia cu Helios, Mithra a devenit divinitatea solară, salvatorul omenirii. (Dar în acelaşi timp adoratorii săi îi înălţau altare şi îi aduceau sacrificii şi lui Ahriman!). Cultul mithraic includea rituri şi ceremonialuri de iniţiere (iniţierea însuma şapte trepte, şapte grade, corespunzând celor şapte planete). Ceremonialurile se desfăşurau sub forma unor spectaculoase „misterii" – asemănătoare celor prin care erau adoraţi anumiţi zei egipteni, frigieni, sau celor dedicate lui Attis, Isis, Cybelei, etc. – Printre adepţii cultului lui Mithra s-au numărat şi câţiva împăraţi romani, precum Nero, Commodus, Caracalla, Diocleţian şi Iulian Apostatul.

Cultul lui Mithra – celebrat în grote sau localuri subterane numite *mitree* – includea botezul, sacrificiul taurului (simbolizând creaţia lumii) şi prânzul sacru de despărţire a adepţilor de maestru, prânz care consta din consumarea de pâine şi vin; şi aici analogia cu „Cina cea de taină" este frapantă. Promiţând adepţilor săi nemurirea, mithraismul le pretindea în schimb să lupte contra minciunii, a justiţiei şi a tentaţiilor impure ale simţurilor. Austeritatea, disciplina, rigorismul etc., confereau o anumită grandoare religiei mithraice.

MANIHEISMUL. MAZDAKISMUL

A treia religie apărută în Iran – şi care de asemenea a cunoscut o mare răspândire – a fost maniheismul.

Întemeietorul ei, Mani (215–273), se considera – asemenea altor întemeietori de religii: Zarathustra, Buddha, Hristos, – „trimisul divinităţii supreme". Dar spre deosebire de toţi aceştia, Mani şi-a scris singur cărţile. A scris mai multe opere în siriacă, traduse apoi în pahlavi. A studiat şi a aprofundat zoroastrismul, buddhismul şi creştinismul, cu intenţia de a întemeia o religie universală, adapta-

1. Inclusiv în regiunile Rinului şi ale Dunării, în Dobrogea şi mai ales în Transilvania.

bilă diferitelor medii, tradiții și condiții sociale. – Doctrina lui Mani includea elemente zoroastrice, buddhiste și creștine. De pildă: de la zoroastrism a luat Mani ideea luptei eterne dintre Bine și Rău; de la buddhism a împrumutat doctrina metempsihozei; iar de la creștinism, dogma trinității, precum și anumite părți din Evanghelii. La acestea s-a adăugat apoi și influența curentului religios creștin din secolul al II-lea, gnosticismul, care făcea uz de concepte ale filosofiei platonice, de speculații mistice și de tradiții secrete care promiteau salvarea omului.

După Mani, omul este format din suflet și trup, adică din Bine și Rău, din Lumină și Întuneric; ca atare el trebuie să tindă spre eliberarea sufletului său de corp. Morala maniheică era împinsă până la un foarte riguros ascetism. Când toate sufletele se vor elibera de povara materiei corupte a corpului, va începe domnia luminii care va dura în eternitate. În continuare, maniheismul respingea sacrificiile sângeroase, precum și imaginile care pretind că reprezintă divinitatea; impunea adepților săi să-și păstreze curățenia sufletească, să renunțe la bogății, să țină post, să se roage, să se boteze și să se împărtășească. – Mani și-a organizat clerul, ierarhizându-l în categorii bine delimitate: în frunte cu 12 „maeștri" (sau apostoli), secondați de 72 de „discipoli" (sau episcopi), și urmați de „aleși" (preoți, diaconi, călugări) și de simpli credincioși – „ascultătorii", care se adunau în fiecare duminică, recitau rugăciuni, cântau imnuri și ascultau lectura textelor sacre.

După moartea protectorului lui Mani, regele Șapur I, a început o violentă reacțiune a clerului mazdean împotriva maniheilor. Mani a fost condamnat, jupuit și decapitat. Maniheismul însă s-a răspândit în răsărit până în China; iar în apus, până în Spania, sudul Franței și nordul Africii. Maniheismul a exercitat o mare influență asupra multor secte islamice și creștine[1].

Către sfârșitul secolului al V-lea e.n. a apărut o nouă mișcare religioasă în Persia; de astă dată, o mișcare având un foarte accentuat și declarat caracter social: mazdakismul.

Doctrina lui Mazdak pornea de la același dualism al luptei dintre Bine și Rău, dar era formulată în termenii unui program de reforme

1. Dintre sectele creștine sunt de menționat bogomilii din Peninsula Balcanică (din secolul al XI-lea), catarii și valdezii din sudul Franței și, respectiv, nordul Italiei (din secolul al XII-lea). Adepții ultimei secte maniheice, cea a albigenzilor din Provența, au fost oribili masacrați (în sec. al XIII-lea), în timpul unei „cruciade" împotriva lor, inițiată și condusă de papalitate.

economice și sociale. Învățătura lui preconiza stabilirea unei păci eterne și universale, posibilă numai prin desființarea inegalității sociale, care este cauza urii și a războaielor. Iubirea frățească universală, voită de divinitatea supremă, trebuie să ducă la o repartiție uniformă a tuturor bunurilor materiale, și chiar la comunizarea vieții de familie.

Programul lui Mazdak, exprimând ideologia sclavilor și a țăranilor legați de pământ, s-a transformat (în anul 529) într-o adevărată mișcare revoluționară (cu ocuparea pământurilor, cu jefuirea caselor bogaților și cu răpiri de femei). Mișcarea a fost sângeros reprimată: adepții lui Mazdak au fost masacrați, bunurile lor confiscate, iar cărțile lor religioase, arse.

RUDIMENTARE CUNOȘTINȚE ȘTIINȚIFICE

Contribuția perșilor în domeniul științei a fost - până la o dată târzie, sec. V e.n. - neînsemnată. Cel puțin, nu ni s-au păstrat texte științifice, nimic care să ne dea vreo indicație asupra unor principii, concepții sau măcar simple cunoștințe științifice. Excepție fac doar câteva incidentale și vagi aluzii din *Avesta* la domeniul medicinei, dar fără nici un amănunt privind practica medicală.

Tot ceea ce știm este că medicina era practicată - cel puțin la început - de preoți într-o formă în care predomina vrăjitoria; că, începând din sec. IV î.e.n., medicii perși - ale căror onorarii erau stabilite de lege (ca în *Codul lui Hammurabi*) ținându-se seamă și de condiția socială și economică a bolnavului - erau organizați în corporații; și că medicii se împărțeau, ca la greci, în trei categorii; cei care „foloseau cuțitul", chirurgii, cei care tratau cu ajutorul plantelor, adică medicii propriu-ziși, și cei care vindecau cu cuvântul, adică magicienii sau vrăjitorii. Aceștia din urmă erau mai prețuiți decât toți.

Se mai cunosc apoi unele preocupări, sporadice și vagi, de organizare a calendarului - și cam atât. În schimb, perșii s-au servit de cercetările și de rezultatele prestigioasei științe a Babilonului; precum și - încă din sec. VI î.e.n. - de contribuția învățaților, mai ales a medicilor, veniți din Grecia.

Dar în domeniul tehnicii, perșii au avut realizări demne de menționat. Astfel: pentru irigarea terenurilor ridicau apa din râu până la nivelul orgoarelor cu ajutorul roții prevăzute pe circumferință cu un sistem de găleți: o invenție - în uz și azi în unele ținuturi orientale - care se consideră că aparține perșilor. Apeductele lor

aduceau apa prin conducte subterane – pentru a o feri de evaporare şi a o păstra curată – până în bazinul-rezervor (în persană; *hauz* – în româneşte „havuz"). Iar modul lor de prelucrare a metalelor, de confecţionare a obiectelor de ceramică, şi în special operaţia de glazurare de mare rafinament a maiolicei, dovedeşte o tehnologie foarte înaintă pentru acele timpuri.

Mai târziu, ştiinţa persană s-a afirmat în primul rând prin prestigiul medicilor. În sec. V e.n. exista la Gonde Şahpuhr o şcoală de medicină care a avut o importanţă deosebită în dezvoltarea ştiinţei medicale arabe (v. M. Plessner). Epoca de maximă înflorire a acestei şcoli – care avea un caracter internaţional – se situează în timpul domniei lui Khosrou Anuşirvan (531–549). În acest centru ştiinţific – o adevărată academie, – pe lângă învăţământul medical şi practica clinică, s-au tradus în siriacă şi persană lucrări de medicină greceşti şi indiene. Şi în epoca Abbassizilor, la curtea din Bagdad erau chemaţi medici din Gonde Şahpuhr – unde, dealtminteri, îşi făcuse studiile şi primul medic arab cunoscut, Al-Harit ibn Kalada, contemporan al Profetului.

Oamenii de ştiinţă persani care în secolele VII–VIII trecuseră la Islam şi adoptaseră limba arabă au avut un rol considerabil în introducerea patrimoniului culturii elenistice în civilizaţia islamică: prin traducerile lor de opere medicale, juridice, teologice, de glotologie, etc., ei au pregătit limba arabă pentru noul său rol de transmiţătoare a ştiinţei greceşti. Atât prin această activitate cât şi prin cea de cercetări personale, oamenii de ştiinţă persani vor fi integraţi (cum este cazul lui Omar Khayyam, poet şi matematician care a ordonat ecuaţiile cunoscute la acea dată, de gradul II şi III, într-un sistem propriu, devenit celebru) în marea mişcare ştiinţifică şi culturală arabă – sau, mai precis: islamică.

ARTA PERSANĂ. ARHITECTURA

O contribuţie de o relativă originalitate au adus perşii şi în artă.

Arta persană este în cea mai mare măsură o artă de import, o artă în care sunt amalgamate concepţii, stiluri, motive şi tehnici extrapersane, – o artă compozită. În ansamblul culturii persane arta deţinea un loc secundar. Situat între două lumi, a Orientului şi a Occidentului, menţinându-se în contact permanent cu arii diferite de cultură, vechi şi originale, Imperiul persan a împrumutat elemente diverse de la fiecare, fără să reuşească (în general vorbind) să le şi

contopească, să le reelaboreze într-o sinteză de reală și valoroasă originalitate. „Chiar și atunci când [perșii] vor să-l reprezinte pentru prima oară pe Ahura Mazda, ei împrumută un simbol de la o religie străină: imaginea zeului Assur" (Vl. Lukonin).

Sub acest raport contribuția persană mai de relief este limitată la domeniul arhitecturii.

Dar în această arhitectură lipsesc templele. De asemenea, lipsesc mormintele monumentale – în afara mormintelor regale săpate în stâncă[1]. Templele lipsesc, pentru că vechii perși considerau că zeului aparținându-i toată lumea nu trebuie să fie închis în cadrul

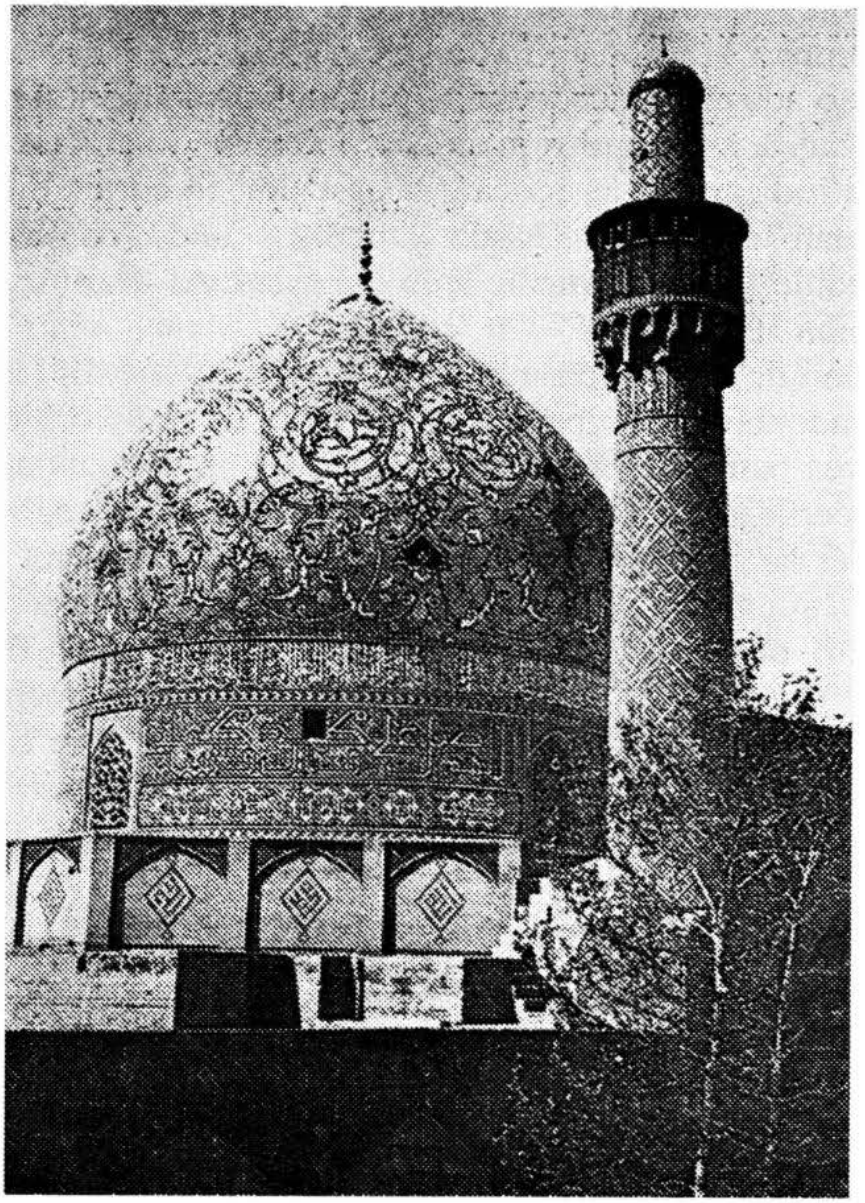

Cupola *madrasei* (școala teologică) din Isfahan.
(Artă persană islamică).

1. Singura excepție este impunătorul mormânt al lui Cirus cel Mare din Pasargade, care s-a păstrat până azi.

unor clădiri. Se mulţumeau doar cu altare de mici dimensiuni; altarul pe care era întreţinut permanent focul sacru, în apropierea căruia se afla altarul considerat adevărat, cel pe care se oficiau sacrificiile.

Impresionante în schimb erau palatele regale. Pentru construcţia lor se aduceau din alte ţări materialele şi meşterii, în special din Egipt, India şi Grecia. Primii regi ai Persiei îşi construiseră în Ecbatana drept palate nişte locuinţe din lemn de cedru şi de chiparos, cu exteriorul învelit în plăci de metal. Mai târziu, palatele regale au fost construite pe o esplanadă înălţată la 6 m şi chiar până la 15 m, lungă de circa 500 m şi largă de 300 m [1].

Monumentul prin excelenţă al epocii ahemenide este palatul de dimensiuni colosale. Palatul lui Darius din Persepolis era înălţat pe o terasă rectangulară (clădită din blocuri mari de piatră) având laturile de 530 m şi de 330 m. Arhitectura era babiloniană, cu curţi interioare şi cu lungi coridoare în exterior unde soldaţii gărzii făceau de pază. Partea principală a clădirii o constituia sala tronului, pătrată, cu latura de 43,50 m, al cărei plafon din lemn de cedru era susţinut de coloane zvelte şi canelate – înalte de 20 m şi cu un diametru de 1,60 m, – în număr de 36[2]. Rolul preponderent pe care îl deţinea coloana deosebea arhitectura persană de cea asiriană, din care s-a inspirat; căci în arhitectura asiriană coloana rămânea doar un accesoriu arhitectural, iar nu un principal element funcţional.

Dar modelul adevărtat şi evident al palatelor persane pare a fi fost dat de sălile hipostile egiptene, în speţă de cele din Teba. Originale însă, caracteristic persane sunt capitelurile coloanelor, – reprezentând partea anterioară a corpurilor a doi tauri (sau licorni cu labe de leu), în poziţia de spate la spate şi în genunchi, tauri care susţineau în spinare grinzile arhitravei. Caracteristice – şi provenind din zona culturală mesopotamiană – sunt şi scările monumentale, cu rampe convergente decorate cu basoreliefuri, cu coloşi animalieri fantastici sau reali păzind intrările. Scara de acces a palatului din Persepolis – largă de 7 m şi cu 106 trepte – ducea la o a doua terasă, terasa propileelor şi a „sălii celor o sută de coloane" (înalte de 20 m fiecare). Ansamblul avea dimensiunile colosale ce aminteau templul egiptean din Karnak.

1. Clădirea era însă din cărămidă crudă, având numai ancadramentul uşilor şi al ferestrelor din piatră.

2. Numărul coloanelor era totdeauna un multiplu al cifrei patru, care probabil că simboliza cele patru elemente – focul, pământul, apa şi vântul.

În epoca Arsacizilor[1] apare în arhitectura persană o noutate care va dura în Iran până azi: bolta în leagăn, imensă ca dimensiuni, deschizându-se pe fațada clădirii. Mai târziu, arhitectura sassanidă se va caracteriza prin masivitate și prin folosirea cupolei[2].

În mai mică măsură aparțin arhitecturii mormintele regale rupestre, inspirate - cum s-a spus - din hipogeele egiptene. Fațada grotelor artificiale este în așa fel cioplită în stâncă încât să se înscrie într-o suprafață de forma unei cruci grecești. Interiorul este foarte simplu, de dimensiuni reduse, compus dintr-un vestibul și o cameră funerară. Încăperile sunt lipsite de orice element ornamental. Întreaga atenție este acordată exteriorului: cele patru coloane de la intrare susțin o cornișă[3] deasupra căreia basoreliefurile desfășurate în două zone suprapuse îl reprezintă pe regele defunct înconjurat de supuși și binecuvântat de Ahura Mazda, în fața altarului pe care arde focul sacru.

SCULPTURA

Arta persană este o apoteoză a monarhiei. Statuia în ronde-bosse lipsește aproape cu desăvârșire (excepție fac statuile în bronz - care însă sunt produse ale epocii elenistice). Basorelieful, în special, este conceput și realizat în scopul de a exalta ideea de monarhie absolută și persoana monarhului.

Interesant este ansamblul de sculpturi din Tagh-e Rostam și Naghš-e (peste 30, datând din perioada sassanidă), precum și alte basoreliefuri sculptate în stânci izolate. Apare și aici modelul asirian; cu deosebirea că linia veșmintelor, a drapajului, este mai delicată decât în basoreliefurile asiriene. Varietatea de figuri, de atitudini, de mișcări, este sensibil mai redusă decât în basorelieful asirian. Artistul persan urmărea să pună în evidență noblețea concepției și să creeze un efect grandios. Ca urmare, leii sculptați de el sunt de un realism și de o forță mai reduse decât ale leilor din basoreliefurile asiriene din perioada sargonidă, - dar sunt mai decorativi. Taurii înaripați impun mai puțin prin sălbatica lor forță animalică decât cei

1. Când în Perisa înflorește acea artă elenistico-bactriană care va avea o influență de lungă durată asupra artei din India, China și Asia Centrală.

2. Exemplul cel mai vechi este palatul lui Ardașir I, din Firuzabad.

3. Imitație deci a unor modele egiptene - cu deosebirea că aici coloanele și cornișa vor să reproducă fațada unui palat.

din reprezentările artistice asiriene, – în schimb au mai multă eleganţă şi armonie a formelor. Cu toate acestea, deşi este mai calmă, mai lipsită de forţă, de dinamism şi de varietate, arta epocii ahemenide rămâne mult debitoare celei asiriene[1].

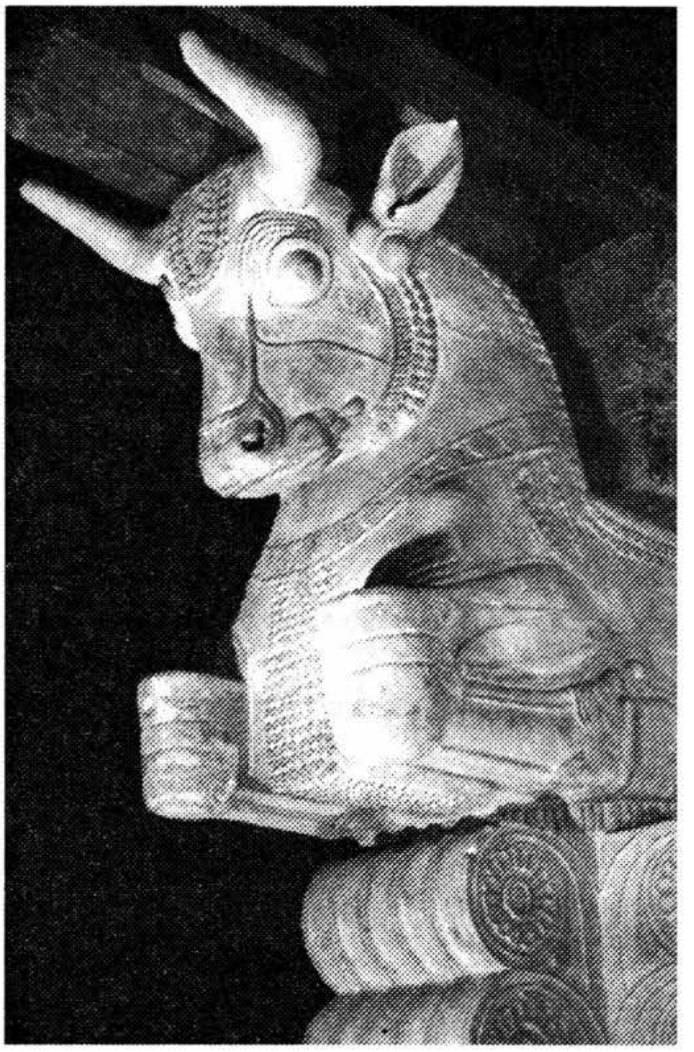

Capitel în formă de taur din templul din Suza (cca 500 î.e.n.). Muzeul Louvre

Întâlnim în basoreliefurile persane aceleaşi motive ca în basoreliefurile asiriene: lungi şiruri de soldaţi din suita regelui (celebră este „friza arcaşilor" din palatul regal de la Suza, aflată azi la Louvre), de supuşi aducând tributul, de prizonieri de război, de lei, de animale fantastice, – de obicei tauri înaripaţi cu cap de om. Apoi, regele luptând cu un taur sălbatic, regele ucigând un monstru, regele protejat de divinitate, regele înconjurat de curteni, regele primind omagiul supuşilor săi... Totul lasă până la urmă o impresie de răceală şi de monotonie. Figurile par a fi toate la fel, corpurile sunt dispuse toate în aceeaşi direcţie şi în aceeaşi atitudine. Dar, privite cu atenţie, se observă că sculptorul a realizat, totuşi, o oarecare varietate – prin reprezentarea unor detalii caracterizante: în port, în încălţăminte, în obiecte aduse în dar sau ca tribut, în coafura diferită (oameni cu părul lins, sau creţ, sau cu cărare, sau legat la spate, etc.). Aceste amănunte indicau şi locurile de origine ale personajelor respective – care deci nu apar ca fiind aceleaşi, chiar dacă atitudinile lor sunt identice (sau aproape aceleaşi).

1. Dar în epoca sassanidă, ca un rezultat al contactelor susţinute cu artiştii greci şi indieni, animalele reprezentate în basoreliefurile persane – precum şi cele din scenele decorative de pe farfuriile de argint – se vor remarca printr-un foarte viu dinamism.

Regele însuși este reprezentat doar în trei atitudini: sau de adorație în fața unui altar al focului sacru; sau ucigând lei, tauri ori monștri fantastici; sau stând pe tron, într-o mână ținând sceptrul, în cealaltă o floare, iar în spate un servitor ținându-i deschisă umbrela. Un singur scop urmărește artistul persan: preamărirea regelui și a regalității. E adevărat: cel puțin nu mai asistăm aici la scenele de o cruzime oribilă care în arta asiriană însoțeau reprezentarea personajelor regale. Perșii se limitează la o fastuoasă și monocordă elogiere a monarhului. În general, ceea ce frapează în primul rând în arta persană este „alegerea unui număr limitat de subiecte tratate" (Vl. Lukonin).

Perșii au introdus în sculptură un motiv nou: al zeului-călăreț omorând o fiară, de pildă un crocodil. Motivul acesta[1] urma să simbolizeze lupta dintre Bine și Rău. Dar și acest simbol fusese schițat cu mult înainte în Babilon, semnificând victoria ordinei asupra haosului primordial, a zeului Marduk asupra zeiței Tiamat.

Arta figurativă persană nu manifestă un interes adevărat pentru aspectele vieții reale. Scenele n-au nici un fond de natură, nici o indicație în așa fel determinată încât să poată fi localizate. Artistul reprezintă excelent animalele (dar nu și dinamismul unei scene de vânătoare). În schimb figurile umane (niciodată figuri feminine, decât la o dată târzie, foarte rar și numai în artele secundare, de exemplu în miniaturi) sunt redate static, imobilizate într-o poză convențională și având o expresie impasibilă. Convențiile domină: persoana regelui este figurată în dimensiuni disproporționate în raport cu cei din jurul său, personajele nu sunt grupate, ci într-un mod regulat aliniate. Compoziția ansamblului respectă o simetrie rigidă, predomină absolut caracterul simbolic și stilul hieratic, iar în reprezentarea unui eveniment artistul se fixează asupra unui singur moment; nu procedează ca artistul roman care „narează", care redă simultan o sumă de momente, o continuitate, o relație între episoade.

ARTELE DECORATIVE. MINIATURA PERSANĂ

De influență asiro-babiloniană este și somptuoasa decorație – în exterior sau în interiorul clădirii – a pereților: cu cărămidă sau cu

1. Care în iconografia creștină va deveni Sf. Gheorghe călare omorând balaurul (fără să se poată însă stabili cu certitudine o filiație).

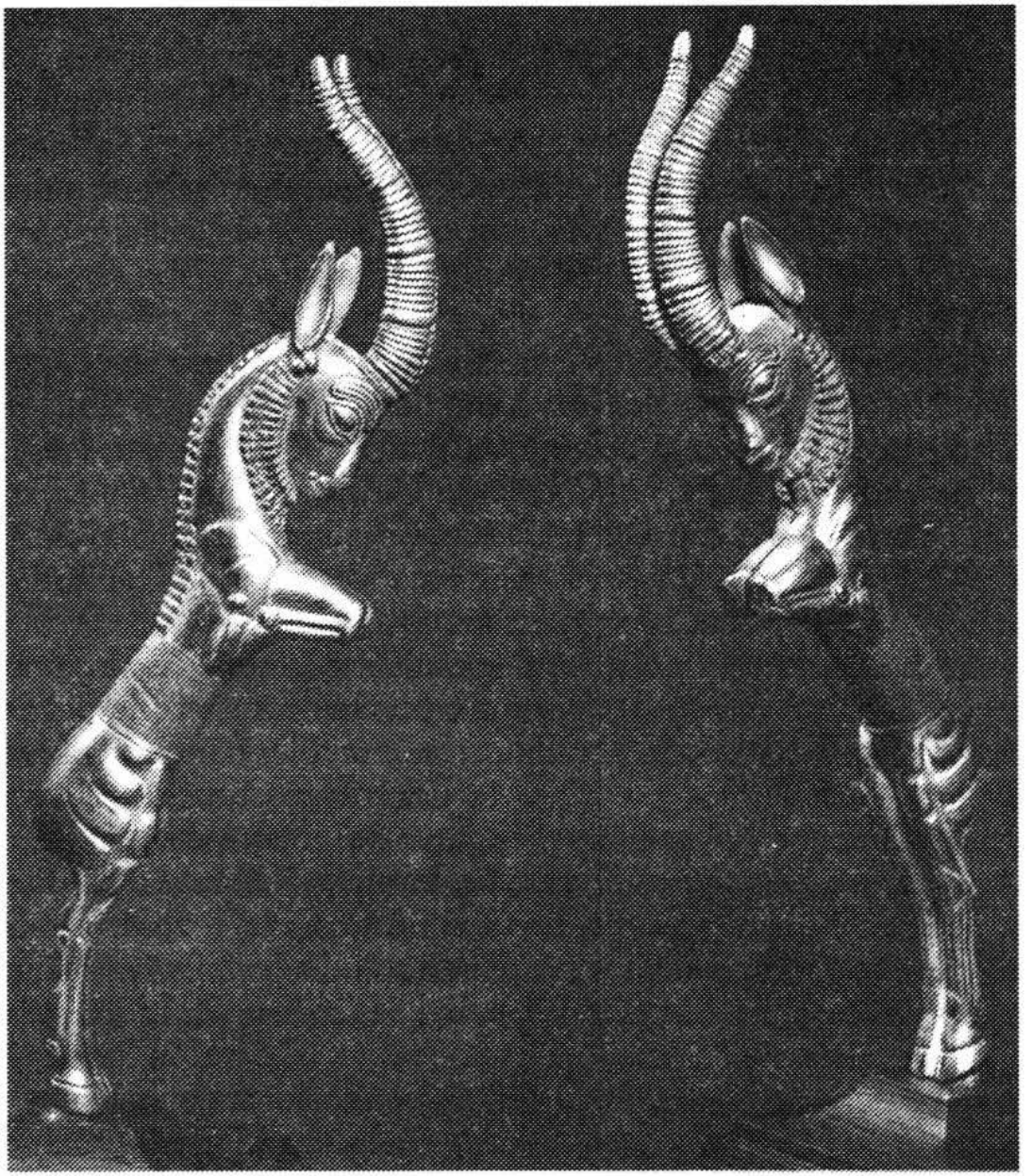

Două capre sălbatice. Mânere de aur ale unui *rhyton*.
(Freer Gallery of Art, Washington).

plăci de teracotă smălțuite, cu motivele redate plan sau în ușor basorelief, cu folosirea unor culori vii (îndeosebi verde) care produc efecte spectaculare, de adevărate tablouri, – totul creând o impresie de lux și de somptuozitate. În unele cazuri se întrebuințau și plăci de metal ornate cu desene prin martelare, chiar plăci de argint sau de aur. Totul trebuia să satisfacă gustul monarhului, – totul traducea „capriciul unui diletant atotputernic care are gustul colosalului" (J. Darmesteter).

În decorația interioarelor intrau și frescele, și ornamentarea pereților și a pavimentelor cu mozaicuri, precum și tapiseriile de

mătase sau covoarele[1]. Sub Sassanizi, artele secundare – adeseori legate de arta populară – cunosc o dezvoltare înfloritoare: argintăria (vase, statuete și monede, de influență greco-romană), țesăturile a căror tehnică și stil s-au impus până în Bizanț, China și Japonia, utilizând de predilecție motive florale stilizate, sau figuri de animale reale ori fabuloase, dispuse în registre suprapuse; țesături care în decursul Evului Mediu au fost aduse în cantități mari în Europa de către negustori și cruciați.

În secolele care au urmat cuceririi arabe, arta persană – devenită acum artă islamică – suferă schimbări substanțiale. Structurile arhitectonice, elementele decorative, materialele preferate, tehnicile noi, concepția artistică, stilul, spiritul artei islamice, totul capătă acum o configurație stilistică nouă. O configurație originală, desigur; dar atât de diferită încât este amenințată să devină un capitol – un foarte strălucit capitol – al artei general-islamice[2].

Cu toate acestea, în interiorul acestei arte islamice extinse pe un teritoriu geografic imens, contribuția persană nu și-a pierdut individualitatea sa națională. Timp de trei secole Iranul a rămas o provincie a califatului arab; dar în dezvoltarea artistică a acestui califat – arabilor lipsindu-le o tradiție de cultură majoră – rolul principal l-a avut elementul iranian. În viața culturală a califatului arab, persanii – care s-au convertit la islamism, și a căror societate cultă adoptase limba arabă – au deținut rolul de prim-plan. Islamismul interzicea în artă imaginile umane sau animale[3]. În arhitecură, asemenea elemente decorative sculpturale – care în arhitectura persană fuseseră nelipsite – au fost înlocuite cu ornamente geometrice, cu motive vegetale, sau derivate din scrierea arabă, ornamente executate în stuc, în fier forjat, în maiolică, în tehnica mozaicului sau în cea a intarsierii. Persanii au fost siliți să se supună acestei interdicții de ordin religios, dar numai în domeniul arhitecturii. În

1. Faimos era covorul cunoscut sub numele de „Primăvara lui Khosrou", brodat cu fire de aur și de argint și împodobit cu pietre prețioase. – Adevăratele covoare persane de mare artă se lucrau extrem de greu și de încet. Nici azi, cel mai priceput meșter nu poate face – lucrând 10 ore pe zi –mai mult de 2 metri pătrați de covor, într-adevăr artistic, într-un an!

2. Arta islamică se caracterizează prin subordonarea oricărei manifestări artistice unor principii de ordin religios, prin lipsa distincției între sacru și profan, și prin interzicerea reprezentării figurii umane și animalelor.

3. „Grăit-a Profetul: Îngerii nu intră niciodată într-o casă în care se află un clopot, un câine și o imagine!" – stă scris într-o *hadith*, una din acele culegeri de tradiții referitoare la faptele și la învățăturile propovăduite de Mahomed.

rest, şi în special în artele aplicate, au continuat să reprezinte imaginea umană sau animală.

Între aceste arte aplicate, Persia post-islamică a excelat - ducând acest gen de artă la culmi neîntrecute de nimeni - în pictura miniaturală ilustrând manuscrise, texte literare (dar şi ştiinţifice).

În acest sens, tradiţia fusese creată în urmă cu aproape un mileniu de reformatorul religios Mani, despre care legenda spune că fusese şi un pictor eminent. Primele miniaturi (care ne-au rămas, în număr de peste 100) datează din secolul al XI-lea e.n.; după care, acest gen de artă a fost cultivat fără întrerupere până în zilele noastre, diversificat în diferite stiluri, în succesiunea mai multor şcoli, atingând apogeul în secolele XVI şi XVII, şi ajungând - în secolul al XIX-lea - la genul portretului independent. De-a lungul acestei evoluţii, în timpul succesivelor dominaţii arabe, mongole şi turceşti, miniaturiştii persani au cunoscut şi arta altor pictori din ţările Occidentului. De la chinezi, îndeosebi, au învăţat „desenul delicat al formelor precise, armonia compoziţiei şi folosirea unor motive peisagistice poetic idealizate" (V. Kubičkova).

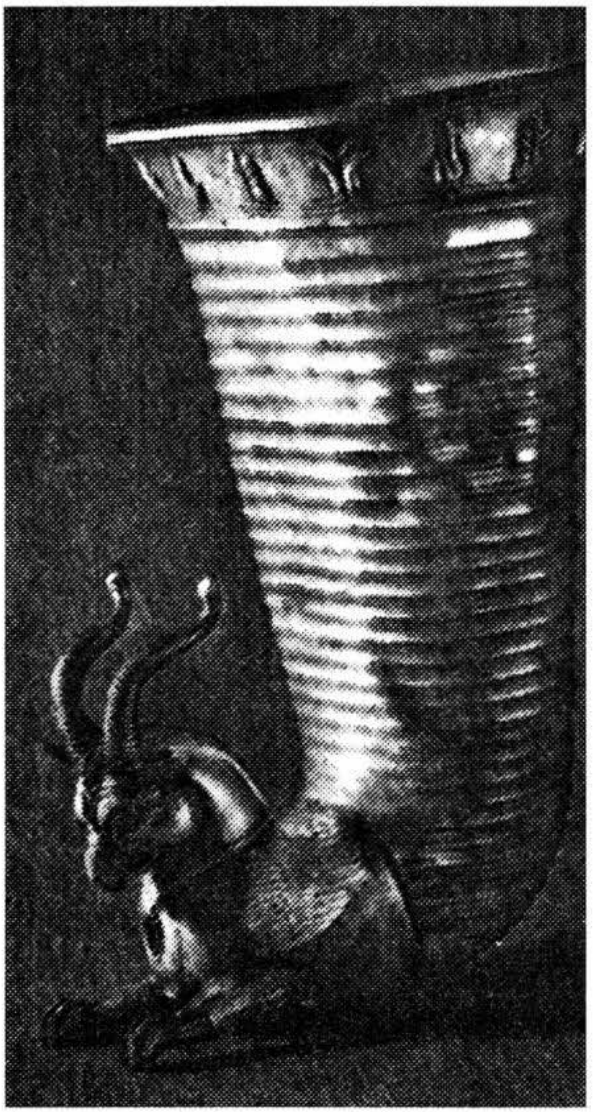

Un *rhyton*; cupă persană reprezentând un grifon. (British Museum, Londra).

Pictorii persani nu caută să reproducă lumea exterioară, ci să creeze o altă lume, subtilă şi fragilă, în perfectă corelaţie cu poezia, cu *gazel*-ul liric, căruia, ilustrându-l, caută să-i creeze o *atmosferă*. Căci „în nouă cazuri din zece, picturile şi desenele persane ilustrează texte literare; sunt, cu alte cuvinte, picturi care narează o povestire" (B. W. Robinson). Figurile sunt dispuse în planuri diferite, în aşa fel încât fiecare poate fi privită separat. Întunericul nu este niciodată

reprezentat, ci sugerat prin lună, stele sau lămpi aprinse. Este o artă mult stilizată, în care ființele și obiectele sunt figurate ca simboluri ideale. O artă a cărei singură finalitate este de a povesti distrând. O artă cu un mesaj simplu și invariabil: acela de a procura o plăcere estetică. O artă al cărei farmec constă în perfecțiunea execuției și a calității materialelor întrebuințate, precum și în decorativismul scrierii integrate în ansamblul compoziției picturale. Căci în țările islamice caligrafia era considerată cea mai importantă dintre arte, iar caligraful era mai apreciat chiar decât pictorul miniaturist.

Deși lipsită de adânci sensuri metafizice, deși lipsită atât de o valoare estetică excepțională cât și de o foarte marcată originalitate, totuși arta persană a exercitat o oarecare influență în anumite epoci și în diferite regiuni. Tehnica și desenele țesăturilor ieșite din atelierele Egiptului au fost opera unor meșteri care lucraseră în Persia. De asemena, frescele multor temple buddhiste din Asia Centrală. De inspirație persană sunt și numeroasele opere ale bijutierilor, incizorilor și cizelatorilor europeni din Evul Mediu. Imaginea regelui stând pe tron – mod de reprezentare tipic persan, – glorificat ca locțiitor al divinității pe pământ, a fost luată drept model

Obiecte de artă decorativă persană.
Bronz aurit și argint. (Muzeul din Teheran).

de artiştii bizantini pentru a-l glorifica pe Iisus Hristos, înconjurat de o numeroasă curte de apostoli, profeţi, evanghelişti, heruvini şi serafimi. – Dar, în civilizaţie ca şi în artă, „adevăratul moştenitor al Iranului Sassanid este Islamul" (R. Ghirshman).

LITERATURA

În literatură – domeniu în care mai târziu Persia islamică îşi va aduce marea contribuţie la tezaurul culturii universale, – prima capodoperă este *Avesta*[1]. Este cartea sacră a străvechilor perşi, atribuită însă lui Zoroastru, – datând din epoca ahemenidă, dar redactată sub sassanizi. Cuprindea iniţial 21 de cărţi, din care au rămas una singură completă, plus alte patru incomplete. Materia *Avestei* este variată: texte liturgice, cuvântările lui Zarathustra, texte teologice, de legislaţie, de morală, rugăciuni pentru diferite ocazii, fragmente de legende, o profeţie asupra sfârşitului lumii, precum şi 21 de psalmi. Pe lângă importanţa sa documentară, fundamentală pentru religia, cultura şi civilizaţia persană antică, *Avesta* are şi o valoare literară tocmai prin aceşti psalmi, care amintesc poezia *Vedelor*.

Reacţia naţională persană care a caracterizat perioada sassanidă a determinat şi o reluare entuziastă a vechilor tradiţii epice populare. Din această epocă datează numeroase povestiri, din care însă au rămas numai două. Prima, *Istoria lui Zarer* (din sec. IV; dar materia povestirii este mult mai veche) narează un episod din timpul unui război în care comandantul suprem Zarer, fratele regelui, cade în luptă; moartea lui va fi răzbunată de fiul său. A doua (scrisă către anul 650), *Cartea vitejiilor lui Ardaşir, fiul lui Papak*, este un mic roman sau povestire istorică, în care datele reale ale biografiei renumitului rege sassanid se împletesc cu graţioase elemente de fantezie. Ambele naraţiuni au fost utilizate mai târziu de Ferdousi în epopeea sa *Cartea Regilor*.

După invazia arabilor, timp de aproximativ trei secole limba cuceritorilor a devenit şi a rămas limba oficială a administraţiei, cultului şi literaturii, limba intelectualilor, a istoricilor şi a oamenilor de ştiinţă. La ţară, însă, poporul a continuat să compună în dialectele sale diferite poeme lirice, sau poeme epice cu subiecte eroice,

1. Cuvânt care înseamnă „ştiinţa", „cunoaşterea", derivat – asemenea cuvântului *Veda* – dintr-o rădăcină indo-europeană, *Vid*. Către sfârşitul sec. XVIII europenii au adăugat titlului prefixul *Zend-*, care înseamnă „comentarii"; deci, un adaos nemotivat.

istorice ori legendare. S-au păstrat asemenea texte datând din secolele VII și VIII.

Renașterea literaturii naționale persane a avut loc în secolele X-XI, în timpul dinastiei persane a Samanizilor. Aceștia au creat în capitala lor Buhara un puternic centru cultural, științific și literar. S-a început acum să se traducă în limba persană cronici, mărturii despre vechii regi iranieni. Din aceste surse datând din sec. IV - texte care nu ni s-au păstrat - s-a inspirat marele poet Ferdousi (934-1025). Monumentala sa epopee *Cartea Regilor* (*Șah-namé*), de aproximativ 120.000 de versuri[1], este o reconstituire poetică a intregului trecut legendar și istoric al perșilor:

O pagină din *Șah-namè* de Ferdousi. Manuscris miniat, datat 1249 (din V. Kubicova, vd. bibliografia).

1. Menționăm - pentru comparație - că *Iliada* și *Odiseea* au aproximativ 16.000 și respectiv 12.000 de versuri.

„Scris-am ritm şi rime, stihuri mii o sută douăzeci,
Şahii de odinioară zugrăvindu-mi-i pe veci(...)
Zugrăvii duşmanii noştri. Pe prieteni – zugrăvii.
Zugrăvii toţi şahii, prinţii duşi din lumea celor vii.
Slava lor e colb... Mormântul li-i tăcut, tăceri se cern.
Din morminte înviară doar prin versul meu etern..."

Scenele de război de o forţă şi o grandoare incomparabile alternează cu scene de vânătoare, de petreceri, de dragoste; scene de o vivacitate şi de un lirism neîntrecut. Iar pasajele în care Ferdousi îşi exprimă – cu o umbră de melancolie – gândurile politice, morale, filosofice, împrumută acestei epopei şi un ton de caldă umanitate[1].

Genul epic a fost cultivat şi de Nezami (cca 1141–1209). Din cele 5 mari poeme epice ale sale (dar în care predomină tematica erotică) primul loc îl ocupă *Cele şapte chipuri*, povestea nefericită de dragoste a doi tineri. Poemele epice ale lui Nezami evocă romanul cavaleresc european medieval (cel al lui Chrétien de Troyes, de pildă), – având însă o profunzime de gândire, un simţ al socialului şi o fundamentare psihologică superioare. Nu lipseşte din opera lui Nezami nici nota mistică (de ex., în amplul poem *Comoara tainelor*).

De o mare popularitate, constantă până în zilele noastre, s-a bucurat Omar Khayyam (cca 1050–1123), poet, liber-cugetător şi unul din cei mai de prestigiu oameni de ştiinţă ai Orientului medieval. Strălucit matematician, astronom, fizician, medic şi filosof, autor a numeroase opere ştiinţifice scrise în limba arabă, – contemporanii săi (precum şi urmaşii) considerau nedemne de numele său ilustru cele peste o mie de catrene (*rubbayat*) câte i s-au atribuit[2]. O notă frecventă în poezia sa este cea bahică umbrită altă dată şi de o uşoară tristeţe:

„Da, cinstim Coranul! Stihul lui suprem,
Cum citimu-l oare? Rar, şi-atunci când vrem.
Dar tu, stih ce licări pe marginea cupei,
Te citim, zi-noapte, vinul când ni-l bem!"

1. *Şah-namé* – operă compusă de Ferdousi cu o vădită intenţie antiarabă – vrea să dovedească existenţa unei străvechi civilizaţii persane, a unor glorioase tradiţii istorice naţionale. (Drept care, în această epopee arabii nu sunt menţionaţi).

2. Marele număr de catrene apocrife se explică tocmai prin faptul că autorităţile religioase puseseră opera lui sub index. Până de curând, se considera că autentice ar fi cele 252 cuprinse în cel mai vechi manuscris, datând din 1207, aflat în biblioteca Universităţii din Cambridge – care însă s-a dovedit a fi o mistificare.

Mai des apare, chiar în această poezie bahică, un sentiment de grea dezamăgire:

„Adu-mi vin! El spală-n trandafirul spumii
Inima-mi rănită-n dragostele lumii.
Drojdia din cupă-mi e un leac mai bun
Decât Bolta-Albastră – bortă-n hârca lumii!"

Khayyam este un sceptic – în primul rând, în materie de religie, – de un scepticism agravat de spectacolul nedreptății, al vanității, al ambițiilor deșarte. De aici, nota dominant pesimistă, care cu greu se rezolvă în accentele împăcării și ale unei senine înțelepciuni:

„Am venit pe lume – mai bogată-i ea?
Voi pleca din lume – pierderea-o fi grea?
Vai, cine-mi va spune pentru ce din pulberi
M-am iscat, și-n pulberi mă voi spulbera?"

Sau, cu o apăsătoare melancolie:

„Părăsi-vom lumea. Nici că-i pasă lumii!
Urma ni s-o șterge de pe globul lumii.
Nici că-i pasă lumii! Ea a fost, va fi...
Noi, în sânul humii... Nici că-i pasă lumii!"

(traduceri de George Dan)

Printre marii poeți persani se numără și Saadi (cca 1213–1292). Derviș rătăcitor, refuzând situația – care se crede că i s-ar fi oferit – de poet de curte, Saadi pare a fi fost un exponent ideologic al păturilor sociale mijlocii. Capodoperele sale sunt *Livada cu fructe* („Bustan") și *Grădina de flori* („Golistan"). Mai celebră, ultima este o suită de poeme în proză ritmată, întreruptă pe alocuri de versuri, poeme în care sunt enunțate aforisme, precepte morale, sfaturi practie de conduită, precum și considerații morale – ceea ce transformă această capodoperă și într-o oglindă a vieții epocii – asupra oamenilor și stărilor de lucruri din jurul său:

„Unul huzurește, cellalt grijă poartă;
Unul e ferice, altu-i frânt de soartă.
Unu-i în cocioabă, altu-n mândre case;
Unul e în zdrențe, cellalt în mătase.
Unu-ntinde blidul, altu-i bogătan;
Unul duce lipsuri, cellalt e tiran.
Unul are-avere – pungi de galbeni, mii;
Cellalt n-are pâne pentr-atâți copii!"

Pe lângă numeroasele elemente autobiografice, cu multă sinceritate comunicate, sunt schiţate aici cu o caldă simpatie figuri de oropsiţi. Adeseori Saadi solicită stăpânirea să-i apere pe negustori, pe meşteşugari, şi chiar pe sclavi:

„Sclavul tău prea mult nu-l împila,
Nu-i cerni cu bâtul inima!
Până când în spatele-i s-arunci
Snopi de vergi şi droaie de porunci?"

Scrisă cu multă simplitate, claritate şi naturaleţe – ceea ce explică extraordinara sa difuziune în rândurile maselor, – *Grădina de flori* (care a fost manual de bază în şcoli timp de 7 secole) îndrăzneşte chiar să-i stigmatizeze pe opresori şi chiar să-i ameninţe:

„Căci furnici unite-n furnicare
Rup şi pielea leului cel tare"

(traduceri de George Dan)

Saadi a cântat de asemenea şi natura, şi dragostea, folosind forma gazelului. Dar poetul care a dus această specie lirică la perfecţiune a fost Hafez (cca 1326–1390).

Deşi a fost un timp poet de curte, totuşi în poezia lui Hafez nu se întâlneşte obişnuitul ton preaplecat şi laudativ al curteanului. Imaginile sale, metaforele, alegoriile, par a aparţine la prima vedere unei viziuni mistice. În realitate opera sa abundă în momente de scepticism religios, de erezie şi chiar de blasfemii. Hafez nu-i cruţă pe preoţi, pe predicatori, pe bigoţi, ironizând sau satirizând vehement, formalismul gol, ipocrizia şi minciuna. În poezia sa se percep tonuri care îl amintesc pe Omar Khayyam, fără însă a ajunge până la nihilismul şi la scepticismul acestuia. Căci Hafez este un îndrăgostit de viaţă şi de plăcerile ei, – şi tocmai în acest sens i-a receptat poezia şi Goethe, care i-a păstrat poetului persan cea mai înaltă şi mai cordială preţuire pentru gazelurile lui, de natura acestuia:

„Cela ce pe chip îţi puse trandafirii şi măceşii,
va să-mi dea şi mie, robul, tihna celor ce-s aleşii.
Cel care ţi-a dat bucle parfumate şi ochii ageri,
va pe creştet să-mi reverse cupa lui de binefaceri.

Dacă mâinile i-s goale, inima de soare-i plină.
Cel ce-n aur scaldă șahii, blând, pe cerșetori i-alină.
Mândră, lumea e-o mireasmă ce ne bate la ferestre,
Dar acel ce-i cere mâna, inima și-o dă ca zestre.
Doar la umbra frumuseții sorb a bucuriei rază.
O, Hafiz! În gheara soartei inima îți sângerează!"

(traduceri de George Dan)

Temele poeziei lui Hafez sunt dragostea, prietenia, vinul și bucuriile vieții în general. Dar nimic la el nu este vulgarizat, hedonismul său vizează înainte de toate plăcerile estetice și morale. Caracteristic acestei poezii este tonul său general optimist. Poezia lui Hafez este concepută pe linia sincerității și a spontaneității, – dar nu și pe cea a simplității, a discursului liric direct. Ideile și sentimentele sunt exprimate dens, cu o conciziune de aforism, într-un stil nu prețios, dar elegant; și într-un limbaj somptuos, ornat cu tropi – ca în aceste ultime versuri ale unui cunoscut gazel:

„Nimeni ca Hafez n-a ridicat vălul de pe obrazul gândirii,
De când ciocul peniței piaptănă pe hârtie pletele vorbirii".

RĂSPÂNDIREA ȘI INFLUENȚA CIVILIZAȚIEI ȘI CULTURII PERSANE

De-a lungul a două milenii, din timpul primilor regi Ahemenizi și până în epoca de aur a literaturii sale clasice de limbă arabă, civilizația și cultura persană au însemnat o prezență de prestigiu în conștiința umanității. O prezență activă, eficientă, nu numai în lumea Antichității orientale și greco-romane, ci și mai târziu, în Europa medievală și modernă[1]. Urmele pe care le-a lăsat în istoria universală a culturii și civilizației; rolul său important ca factor intermediar – în multe domenii – între Orient și Occident; în sfârșit, influența sa durabilă în diverse câmpuri de activitate culturală – influență extinsă din China până în Britania și nordul Africii – au fost considerabile.

1. „În timpul lui Marco Polo persana era limba care servea drept limbă a comerțului, limbă a civilizației, de-a lungul întregii Asii Centrale, de la Buhara până la Beijing (...) În același timp /Iranul/ a participat la toate valorile proprii civilizației musulmane, pe care atât de mult a îmbogățit-o". –Pe de altă parte, Persia, la rândul ei, „a primit influențele ei cele mai diverse, fără a renunța niciodată la sine" (René Grousset).

Marile invenţii datând din mileniile V–IV î.e.n. şi următoarele – irigarea terenurilor, extragerea minereurilor şi metalurgia, roata olarului, construcţii cu cărămizi, vehicolul cu roate, războiul de ţesut – se datorează locuitorilor podişului iranian. Dar şi semnele şi emblemele care au cunoscut şi cunosc încă o mare răspândire, sunt de aceeaşi antică origine iraniană: acvila cu aripile deschise, leul, crucea – semnul zeului Mithra; svastica şi crucea malteză – ambele întâlnite des pe obiecte de ceramică din Elam încă din mileniul al IV–lea î.e.n.

Grecii antici i–au privit pe persani (şi cea mai bună mărturie în acest sens este Herodot) cu stimă şi admiraţie. Gândirea greacă a înregistrat idei şi sugestii venite din lumea persană: „Unii susţin că dualismul latent al lui Platon provine din eternul conflict predicat de Zoroastru dintre divinitate şi diavol" (A. T. Olmstead). – Superioritatea Imperiului persan în modul său de a guverna, de a administra, de a organiza, de a duce războiul, a fost în general recunoscut de greci şi de romani. Alexandru Macedon şi întreaga lume elenistică au fost profund impresionaţi de gradul de civilizaţie şi de rafinament al vieţii perşilor. Romanii au putut admira construcţia drumurilor şi sistemul lor de comunicaţii; pe lângă acestea, romanii au mai luat de la persani coiful, zalele şi multe modele de arme noi, învăţând totodată de la ei şi strategia şi tactica cavaleriei grele. Însuşi cultul imperial roman a fost inspirat de modelul oriental iranizat, iar ideea de religie de stat a fost preluată de romani sub forma ei persană.

Goţii, care au trăit mult timp pe vechiul teritoriu scit din estul şi nordul Mării Negre, au fost influenţaţi de civilizaţia iraniană; în timp ce popoarele stepei – hunii, de pildă, – s–au inspirat din motivele zoomorfe ale artei sassanide (o dovadă este faimoasa „comoară a lui Attila").

În agricultură, în horticultură, în viticultură şi zootehnie, acţiunea de agent transmiţător a Persiei antice este cunoscută. În epoca ahemenizilor perşii au dus orezul în Mesopotamia, susanul în Egipt, lucerna în Grecia[1]; iar în Europa occidentală, diferite plante, zarzavaturi, flori şi păsări de curte (găina, păunul, porumbelul alb). Sub Arsacizi, persanii au dus în China viţa de vie, lucerna, castravetele,

1. Originare de pe podişul iranian mai sunt: viţa de vie, inul, fisticul, nucul, curmalul (?), rodiul, migdalul, smochinul, şofranul, busuiocul (cel puţin o varietate), chimionul, morcovul, spanacul. Dintre flori; trandafirul, narcisa, iasomia. Procedeul de a obţine esenţe de diferite flori (de curmal, salcie, lotus, mirt, lămâi, portocal, de trandafir, liliac, narcise, violete, iasomie) a fost inventat şi intens practicat în Persia antică (vd. A. H. Nayer–Nouri).

ceapa, ș.a. – De fapt, tocmai în lumea asiatică a fost mai importantă acțiunea culturală a Persiei antice. Persia a influențat direct formarea statului indian Gupta, constituirea unei mari comunități maniheene în China; iar în artă, miniaturile care au ilustrat cărțile islamice și frescele din grotele sau din capelele călugărilor maniheiști din China, ori ale celor budhiști, din India până în Extremul Orient.

Puternice impulsuri politice și culturale a primit și Bizanțul din lumea persană. Influența Persiei asupra artei bizantine, în stilul general sau în anumite motive, este evidentă. Cupola sassanidă se întâlnește și în arhitectura Bizanțului; de unde a trecut mai târziu în arhitectura romanică a Occidentului european.

Primele influențe iraniene asupra țărilor creștine au început chiar din secolele V și VI, în acea epocă a unui foarte activ comerț cu mătase, ale cărei drumuri de import din China treceau prin Persia. Motivele decorative ale țesăturilor de mătase și ale covoarelor confecționate în Persia au trecut în arta decorativă a Bizanțului și a Occidentului european, influențând marile mozaicuri (de ex. cele din biserica Sf. Sofia din Constantinopol sau S. Vitale, S. Apollinare in Classe, ș.a., din Ravenna), lăsând de asemenea urme și în orfevreria sau în arta sticlei și a ceramicii europene (cf. A. Grabar).

Turcii și mongolii au preluat din textele maniheene cel mai vechi sistem al lor de scriere; în timp ce, în secolul al VIII-lea, în regatul turco-uigur maniheismul a devenit religie de stat. În general, sistemele religioase apărute în Persia antică au invadat arii imense din întreaga lume veche. Am remarcat marele succes și imensa răspândire în Imperiul roman a mithraismului, – singura religie nouă care a creat un obstacol serios difuzării creștinismului. Zoroastrienii, persecutați de magii persani, au emigrat în secolul al VIII-lea în India, unde mai există și azi (mai ales la Bombay).

Maniheismul s-a răspândit în Turkestan și China. Prin Siria și Egipt a pătruns și în nordul Africii (unde l-a avut adept, mult timp, și pe Augustin Aureliu). Mai târziu, în secolele X–XI, maniheismul s-a răspândit și în Armenia, în Peninsula Balcanică, în sudul Franței, în nordul Italiei, și până în insulele britanice. Încă din cele mai vechi timpuri, credințele religioase iraniene au influențat sensibil și iudaismul. Concepția, tipic mazdeistă, a luptei dintre Bine și Rău (pe care dealtminteri a acceptat-o și buddhismul), sau doctrina apocalipsului; apoi alte idei religioase persane (ca facerea lumii în șase zile, creația primilor oameni), vor reapare atât la vechii evrei, cât și în mitologia creștină.

Arabii – care în secolul al VII-lea, când au cucerit Persia, erau

posesorii unor tradiţii culturale încă foarte rudimentare – au preluat de la perşi organizarea administrativă, precum şi foarte mult din tezaurul lor de cultură (în domeniul picturii, al poeziei, al ştiinţei; precum şi în artizanatul artistic, al ţesăturilor sau cel al orfevreriei. În ornamentică, dispoziţia de mare efect estetic a literelor şi cuvintelor, scrise cu o rafinată caligrafie şi integrată în compoziţia decorativă a *arabescurilor*, este în realitate de origine persană.

Încă din Evul Mediu, poliţa – creaţie, după cît se pare, a instituţiilor bancare iraniene – va fi introdusă şi răspândită în Occident de către negustorii creştini din Siria. Tot în timpul Evului Mediu s–au difuzat în Europa şi fabulele *Panciatantrei* indiene, prin intermediul culegerii alcătuite şi traduse în pahlavi din ordinul regelui Khosrou Anuşirvan[1]. Iar fantasticul animalier persan, asociat cu literatura didactică a perioadei samanide, va fi prezent în numeroasele culegeri de legende şi fabule cu animale („bestiarii"), de mare popularitate în toate ţările Europei.

Europei medievale şi moderne, civilizaţia şi cultura persană i–a transmis (pe lângă cele arătate mai sus) şi două din strălucitele sale creaţii din domeniul artei, care au fost şi vor rămâne totdeauna deosebit de preţuite de europeni: miniaturile şi poezia lirică. S–a remarcat (vd. Brentjes) că Mefisto al lui Goethe – poetul culegerii inspirate de poezia persană în mod deosebit, intitulată *Divanul oriental–occidental*, şi totodată un entuziasm admirator al lui Hafez – are unele trăsături care îl apropie de Ahriman. Sau că în filosofia lui Hegel s–ar regăsi ecouri ale filosofiei iraniene a naturii. Sau, că urme de aceeaşi natură se întâlnesc şi la Nietzsche (în *Aşa grăit–a Zarathustra*). Sau, de asemenea, că farmecul unor vagi amintiri persane – derivând din moda secolului în care Montesquieu şi–a scris spiritualele sale *Scrisori persane* – au pătruns şi în opera mozartiană *Flautul fermecat*[2].

În cultura română (v. R. Theodorescu), de când stilul zoomorf persan al motivelor ornamentale a influenţat – prin intermediul

1. Două secole mai târziu, această culegere de fabule (atribuite legendarului Pilpay sau Bidpay) transcrise în pahlavi au fost traduse în arabă (cu titlul *Kalila şi Dimna*); versiune după care au fost făcute traduceri în siriacă, ebraică, greacă, persană, turcă, ş.a. În 1270, italianul Giovanni di Capua a dat o traducere în limba latină – foarte răspândită în Occident – după versiunea în ebraică.

2. Alte ecouri literare persane: numele principesei Turandot (din libretele – inspirate de C. Gozzi – pentru operele lui F. Busoni, 1917, şi G. Puccini, 1926) este un cuvânt persan: *Turandolit* = „fata străinului", a „turan"–ului. – Numele personajului voltairian Zadig, de asemenea: *Sadek* este un nume comun şi azi în Iran – ş.a.m.d.

sciților - arta traco-dacică, și până în secolul al XIV-lea, când în Țările Românești începe să se importe ceramică persană, prezența artei iraniene se poate percepe în anumite detalii decorative de pe cupele de aur găsite la Pietroasa, sau în scenele mitologice și în motivele vegetale mult stilizate de pe vasele de aur descoperite la Sânicolaul Mare.

Influențe persane au apărut în Țările Românești încă din secolele XIV-XV. Pe cale indirectă, prin filieră bizantină a intrat la noi caftanul, cea mai importantă piesă de port de origine persană, în costumul de curte românesc din secolele XIV-XVII. Prin legături directe, de comerț cu Orientul, au pătruns la noi obiecte de lux importate din zona culturală persană: ceramică și faianță, covoare, cingători de mătase, cașmiruri, țesături (catifea și mătase brodată, tafta, atlaz, șaluri de bumbac înflorate).

Prin intermediul unor asemenea obiecte s-a manifestat influența persană și asupra artelor decorative românești - în broderiile Movilești lor și ale curții lui Vasile Lupu, în decorul pictat al pridvoarelor brâncovenești, în sculptura decorativă a portalurilor și ancadramentelor de ferestre (Golești, Hurezi, Cozia, ș.a.), în ornamentația în stuc (Fundenii Doamnei, Mogoșoaia - bolta foișorului, Potlogi, Antim, etc.). În arhitectură, o serie de elemente - chioșcuri, cuhnii, băi, boltirea pe trompe, arcul în acoladă - sunt de aceeași proveniență persană. Motive decorative turco-persane (flori - ca laleaua, zambila, trandafirul de Isfahan, acantul în variante orientale, motivul frecvent al palmetei, vasul cu flori, etc.) se întâlnesc în ornamentația parietală, în țesături, broderii, orfevrerie, miniaturi. În afară de motivele în sine, însuși *spiritul* decorativ de îndepărtată origine persană se recunoaște în meandre, în curbe și contracurbe, în traseele totdeauna ondulate (Anca Vasiliu).

De remarcat, de asemenea, sunt reflexele acestor elemente și la nivelul producțiilor artizanale rustice: în gustul pentru decorul floral și peisajul orientalizant care împodobește exteriorul bisericilor, în interpretarea formelor și motivelor ceramicii de Iznik (în ceramica de Horezu). În fine, și manuscrisele romanelor orientale din literatura noastră populară (*Halima, Sindipa. Archirie și Anadan, Varlaam și Ioasaf,* ș.a.) sunt ornate cu miniaturi influențate de ilustrația persană; la fel ca tipăriturile lui Antim Ivireanu, cu frontispicii incluzând motive de origine persană.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA INDIANĂ

Subcontinentul indian. • Civilizația Indus. • Arienii și imperiile succesive. • Organizarea socială. Castele. • Regalitatea. • Organizarea administrativă. • Agricultura și meșteșugurile. • Schimburile comerciale. • Locuința. Îmbrăcămintea. Alimentația. • Educația. • Căsătoria. Situația femeii. • Dreptul și Justiția. • Sistemele religioase. • Buddhismul. • Doctrinele filosofice. • Știința. • Arta indiană. Templele. • Sculptura și pictura. • Estetica artei indiene. • Muzica. • Limba și literatura vedică. • Marile epopei. • Teatrul. • Difuziunea și influența culturii Indiei.

SUBCONTINENTUL INDIAN

O prezentare sintetică a istoriei, civilizației și culturii Indiei – care acoperă o perioadă de aproape cinci milenii, desfășurându-se pe un subcontinent de 4.860.000 km^2, unde o populație eterogenă și numeroasă (de peste 800 de milioane de locuitori – inclusiv Bangladesh și Pakistan) vorbește 500 de limbi – implică nu puține dificultăți. Între culturile Antichității, cultura indiană nu poate fi comparată – ca extensiune, varietate și durată – decât cu cea chineză. India și China sunt, dealtfel, singurele țări mari care prezintă o neîntreruptă continuitate culturală fondată pe tradiții care urcă până în mileniul al III-lea î.e.n., tradiții permanente și azi. Lunga istorie a Indiei, cu invaziile, războaiele și nenumăratele ei conflicte interne și externe; bogăția și varietatea aspectelor sale culturale, diferențele enorme de nivel de civilizație și cultură dintre populațiile sale[1], pot crea o impresie de adevărat haos. În realitate, un efort de sinteză poate duce la desprinderea principalelor linii directoare ale spiritului indian în câmpul civilizației și al culturii; și poate sugera, în această imensă varietate, o relativă unitate, un stil propriu.

Poziția și condițiile geografice înseși ale subcontinentului indian au determinat în mod evident varietatea și denivelările. Autohtonii își numeau țara *Jambudvipa* – „insula fructului jambu" (un fruct local mic și negru, asemănător ca aspect măslinei uscate). Denumirea actuală vine de la fluviul Sindhu, devenit în persană Hindhu, iar în greacă Indos. India (în limbile indiene: *Bharatvarsa* – „subcontinentul India"), înconjurată de trei părți de Oceanul Indian, este limitată în nord de lanțul Himalayei (cei mai înalți munți din lume, atingând 8 800 m), care o desparte de podișul Tibetului; dar prin ale cărui văi și trecători invadatorii au putut pătrunde ușor în regiunile bogate ale Indusului (azi, în Pakistan) și ale Gangelui, cel mai mare fluviu al subcontinentului.

Imensele câmpii fertile ale acestor artere vitale pentru agricultură și comerț care sunt principalele fluvii din nordul Indiei – unde s-au născut și marile sale imperii – alternează cu jungla (cu fauna sa caracteristică: elefanți, tigri, bizoni, rinoceri, crocodili, etc), cu

1. În India, care încă acum două mii de ani a creat sisteme filosofice de o mare profunzime de gândire, există triburi care până de curând se aflau în faza de civilizație paleolitică!

Trei sigilii din Mohenjo-Daro. Cca 2400-2000 î.e.n.

stepe și deșerturi la fel de imense; în timp ce India meridională este ocupată în cea maia mare parte de podișul Dekkan, cu câmpii dar și cu munți înalți până la 2 500 m. În zonele deșertului și ale junglei dominate de o climă toridă pătrund și vânturile înghețate dinspre Himalaya; în schimb, în bazinele largi ale fluviilor cu cele mai vaste câmpii aluvionare ale lumii tropicale ploile musonului permit să se obțină, în mod normal, două recolte pe an.

CIVILIZAŢIA INDUS

Într-una din aceste regiuni de câmpie din partea nord-vestică a Indiei, în zona fluviului Indus, s-au descoperit în urmă cu șapte-opt decenii urmele unei civilizații istorice: civilizația Indus. A fost marea descoperire arheologică a secolului.

Pe un teritoriu depășind în lungime - de la nord spre sud - 1600 km, cu o suprafață de aproximativ un milion km^2, s-au găsit urme de așezări omenești la o adâncime de până la 18 m față de nivelul actual al solului. Cercetările efectuate cu carbon radioactiv au arătat că datau din 2800 î.e.n. poate chiar din 3150 î.e.n. Triburile de păstori și agricultori din această regiune creșteau vite și cultivau câmpurile, irigându-le. Probabil că ei au fost acei autohtoni dravidieni, oameni mici de statură, cu pielea de culoare închisă, ai căror urmași numără și azi în India peste o sută de milioane de suflete. Foloseau unelte de piatră, de aramă, mai târziu și de bronz; făceau la

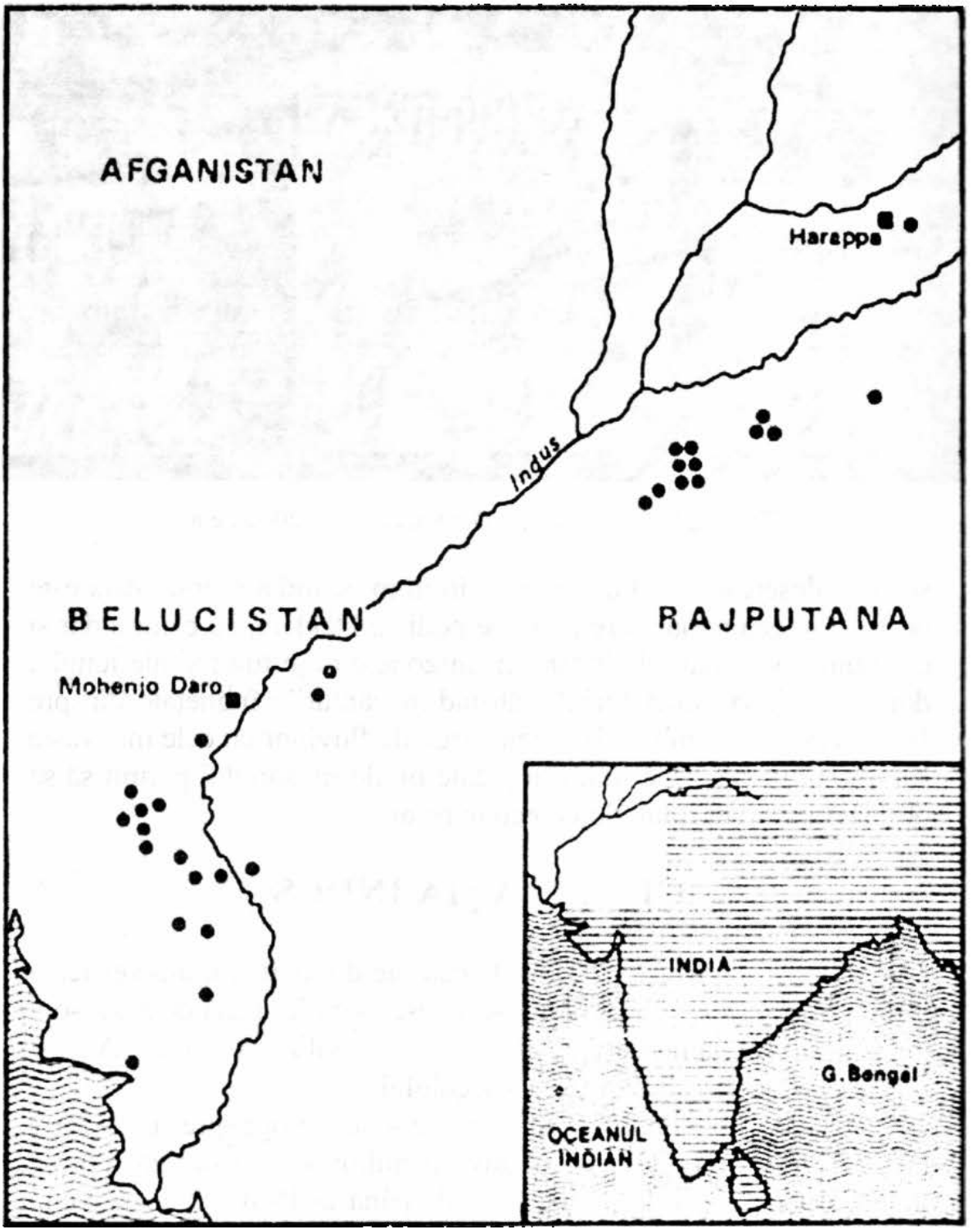

Valea Indusului, cu localizarea a 36 centre de civilizație identificate, prospere către 2500 î.e.n.

roată vase de ceramică, bine arse, subțiri, fin decorate cu motive geometrice sau luate din natură, vase al căror stil arată o oarecare asemănare cu ceramica de pe platoul iranian.

Înainte deci de anul 2500 î.e.n. s-a constituit în valea Indusului

una dintre civilizaţiile cele mai spectaculoase ale Antichităţii. Cele peste 100 de aşezări proto-urbane descoperite până în prezent (fiecare ocupând o suprafaţă de cel puţin 6-10 ha) erau grupate în jurul a două mari centre urbane, aflate la o depărtare de 600 km unul de altul: Mohenjo-daro în sud, în actuala provincie Sind, şi Harappa, în nord, în Penjab. Datele arheologice furnizate de toate localităţile explorate până azi prezintă - pe un teritoriu atât de întins - o surprinzătoare unitate de nivel şi de stil de civilizaţie.

Oraşele Mohenjo-Daro şi Harappa - fiecare cu o circumferinţă de peste 5 km - atinseseră în jurul anului 2500 î.e.n. dimensiuni urbanistice cu care nu se putea compara nici un alt oraş din lume, din acel timp, în afară de Ur - căruia însă îi erau superioare sub multe aspecte de civilizaţie. Mohenjo-Daro şi Harappa prezintă cel dintâi model de planificare urbanistică din istorie cunoscut până azi. Erau proiectate conform unor riguroase principii edilitare (dealtminteri, la fel ca celelalte oraşe mai mici), cu străzi principale drepte şi largi până la 10 m, din care porneau străzi laterale la fel de drepte, paralele şi perpendiculare pe străzile principale, largi de 2-3 m şi uneori în trepte. Străzile erau bine întreţinute, uneori pavate cu lespezi de piatră şi aproape totdeauna prevăzute cu canale subterane de scurgere. Murdăriile şi resturile menajere erau colectate în haznale, prin conducte de teracotă. Din loc în loc se aflau fântâni publice - dar multe case aveau în interior puţuri proprii. Casele erau de-a dreptul impunătoare: zidite în cărămidă bine arsă, cu unul sau mai multe etaje, cu un sistem eficient de canalizare - şi chiar cu camere de baie! Planul urbanistic respecta anumite criterii, probabil şi de ordin astrologic: străzile, toate paralele şi perpendiculare, erau trasate numai pe direcţia nord-sud şi est-vest. Fortăreaţa era situată la extremitatea vestică a oraşului, iar zona rezidenţială, în partea de răsărit. Un sistem unitar de fortificaţii nu apare; dar citadela era apărată întotdeauna de parapete înalte de 12-15 m, din lut bătut şi învelit cu cărămizi arse, dispuse cu o regularitate perfectă, - parapete sau ziduri de incintă care aveau la anumite distanţe şi turnuri de apărare.

Fortăreaţa - care avea în incinta ei, pe lângă alte edificii de interes public, şi un mare bazin ritual (de 12 m pe 7 m) şi portice cu coloane - era, după toate probabilităţile, reşedinţa regelui-sacerdot suprem. La Mohenjo-Daro, în apropierea bazinului ritual, un edificiu impunător era probabil un colegiu sacerdotal. Un altul, se pare că adăpostea întrunirile publice. Tot aici se aflau şi centrul comercial şi

cel artizanal, atelierele și depozitele de grâne (conținând, se crede, produsele colectivității întregi). Depozitul de grâne din Mohenjo-Daro ocupa o arie de 46 m pe 23 m; cele 12 din Harappa, mai mici, aveau alături 18 platforme circulare de cărămidă cu respectivele mori de piatră pentru măcinat. Fapt ciudat este că, până acum, n-au fost identificate nici un templu și nici un palat regal – ceea ce lasă mai nelămurită organizarea socială și politică a civilizației Indus.

În orice caz, „e clar că este vorba de un sistem social și politic autoritar și ierarhic: fără un sistem de acest tip ar fi inexplicabilă unitatea găsită în orașele harappiane de la un capăt la altul al ariei vaste ocupate de această civilizație" (E. Whitehouse). Nu se știe dacă orașele erau guvernate de sacerdoți în numele zeilor (ca în Sumer), sau de regi (ca în Babilon), sau de monarhi-sacerdoți (ca în Egipt) – pentru că nu s-au găsit nici temple sau palate, nici morminte regale sau obiecte funerare, și nici nume de căpetenii sau relatări ale faptelor lor n-au rămas. – În schimb numeroasele case mari și bine construite din Mohenjo-Daro dovedesc existența unei clase medii foarte prospere – în special de negustori, desigur, – în timp ce locuințele foarte modeste, sărăcăcioase chiar, par să fi fost cele ale lucrătorilor-sclavi sau semisclavi. Muncitorii agricoli erau cu siguranță foarte numeroși. În rest, nu știm deocamdată nimic referitor la eventuala aristocrație și funcționărime, sau la regi și sacerdoți, sau la organizarea militară, a meșteșugarilor și a negustorilor.

Comerțul, pe mare și pe uscat, trebuie să fi fost foarte dezvoltat. Unele asemănări dintre orașele mari din valea Indusului și cele din Mesopotamia indică existența unor legături comerciale intense. Din valea Indusului se exporta mai ales fildeș, aur, bumbac, precum și articole dintre cele mai variate (piepteni din materiale diferite, pietre semiprețioase, lucrate sau în stare naturală, – chiar și maimuțe și păuni). Se importau țesături și ulei vegetal din Sumer, argint îndeosebi din Iran, aramă din zona Arabiei, jad din Asia Centrală ș.a.m.d.

O dezvoltare remarcabilă au cunoscut-o meșteșugurile – și tehnologia în general. În valea Indusului erau cunoscute bărcile cu pânze, roata (fie pentru care, fie pentru confecționarea vaselor de lut), precum și metalurgia, cum o dovedesc numeroasele obiecte de aramă, aur, argint și plumb, – și chiar de bronz (de o calitate inferioară însă bronzului din Mesopotamia). Se executau vase fru-

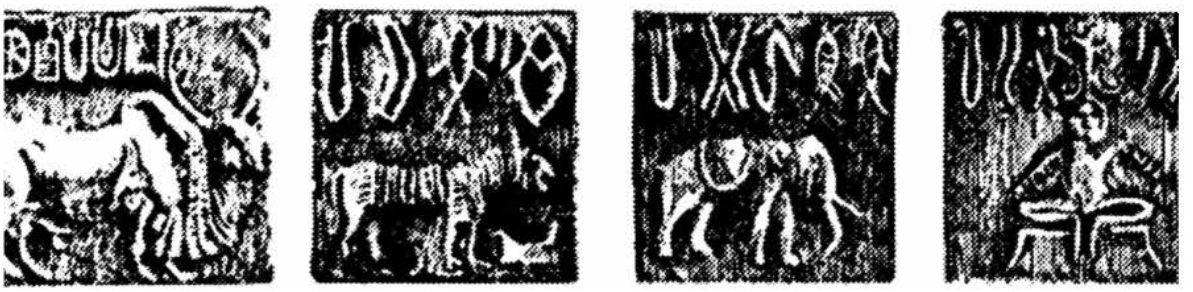

Imagini de pe sigilii găsite la Mohenjo-Daro. Mileniul III î.e.n.

moase de metal martelat, precum și rafinate obicte de podoabă – de aur, argint, aramă, pastă de steatită, scoici, agată și cornalină.

Fără a ţine seama îndeosebi de aceste contacte comerciale intense cu alte regiuni, nu s-ar putea explica evoluţia atât de rapidă a civilizaţiei Indus. Produsele sale însă (unelte, arme, obiecte de ceramică, bijuterii, sigilii, statuete de teracotă sau de bronz, etc.) prezintă o indubitabilă originalitate. Scrierea folosită de această civilizaţie (scriere încă nedescifrată), care nu se aseamănă cu nici o altă grafie antică, a apărut și s-a dezvoltat independent (la fel, dealtminteri, ca scrierile sumeriană, egipteană, chineză, etc). Este o scriere, nu alfabetică, ci probabil silabică (folosind și ideograme) și – dat fiind că semnele sunt însoţite adeseori de accente – având un sistem fonetic dezvoltat. Până în anul 1977 au fost identificate 396 de simboluri.

Inscripţiile – care încep de la dreapta la stânga, dar în rândul al doilea de la stânga la dreapta, ș.a.m.d. – sunt în general scurte, de numai 6 semne (cea mai lungă are 17). Au fost găsite inscripţii pe fragmente de ceramică, pe tăbliţe de aramă și pe sigilii.

Pe lângă artele minore amintite mai sus, civilizaţia Indus se remarcă și prin marele număr de figurine – oameni sau animale – și de care cu roţi pline, de teracotă; puţine sunt figurinele de piatră sau bronz, găsite până azi. Civilizaţia Indus a excelat însă în sigilii – de piatră și în special de steatită[1] – din care s-au descoperit câteva mii de exemplare. Rostul lor precis nu este încă lămurit. Au de obicei forma pătrată; sigiliul cilindric de tip mesopotamian era necunoscut aici. Sigiliile poartă, gravate, inscripţii hieroglifice și figuri de

1. Varietate fibroasă și compactă de talc, din care în antichitate se confecţionau vase, statuete și obiecte decorative.

animale – rinoceri, tigri, elefanți, antilope, crocodili, zebu, bovine și – foarte des – un tip de bou cu un singur corn (reprezentat alături de un obiect în formă de lampă pe o măsuță cu un picior). Animalele sunt desenate foarte realist. Sunt figurate însă și animale fantastice – cu cap de om și corp de elefant, sau cu coarne de taur, sau cu partea anterioară de capră, sau cu cea posterioară de tigru, – într-un ansamblu de scene care par a fi avut un caracter religios.

Dealtfel, reprezentările artistice sunt singurele documente de care dispunem privind viața religioasă din valea Indusului în mileniul al III-lea î.e.n. Figurinele de teracotă înfățișând o femeie aproape nudă sugerează existența unui cult al Zeiței-Mame; iar cele de femei însărcinate sau cu un copil în brațe, un eventual cult al fecundității. Alte obiecte fac admisibilă practica unui cult al falusului (cult care a mai supraviețuit și după invazia arienilor aici). Figurile umane gravate pe sigilii alături de un elefant, un tigru, un rinocer, un bivol, etc., par a-l prefigura pe zeul indian de mai târziu Șiva în chip de domn și stăpân al animalelor. Iar faptul că pe unele sigilii este figurată și înfruntarea rituală a taurului (ca în Creta), ar putea duce la concluzia că acest animal era adorat aici. În legătură cu un posibil cult al morților, singurul indiciu deocamdată sunt cele 53 de morminte individuale descoperite la Harappa, în care corpurile – toate așezate în direcția nord-sud – au fost înmormântate la un loc cu numeroase vase, ornamente și obiecte de toaletă; ceea ce denotă o credință într-o viață de după moarte.

Civilizația Indus a intrat într-o fază de declin către anul 1900 î.e.n., după o perioadă de prosperitate de cel puțin o mie de ani. Nu se știe care au fost cauzele sfârșitului acestei civilizații. După M. Wheeler, cauzele principale ar fi fost despăduririle masive (cărămida întrebuințată în imensele construcții cerea mult combustibil pentru a fi arsă), fapt la care s-a adăugat neglijarea îngrijirii digurilor și a canalelor de irigație – încât cu timpul deșertul și jungla au înghițit terenurile cultivabile. Nu sunt excluse nici alte cauze (dar dovezile în acest sens lipsesc), cauze sociale, interne. Iar după această perioadă de declin a urmat prăbușirea definitivă, datorită invaziilor unor populații ariene din nord-vest (scheletele în dezordine găsite la Mohenjo-Daro sunt probabil urmarea unui masacru); populații care în scrierile lor de mai târziu își numeau divinitatea lor supremă Indra tocmai cu titlul de „distrugător de cetăți".

Urme ale influenței culturii Indus persistă în cultura indiană

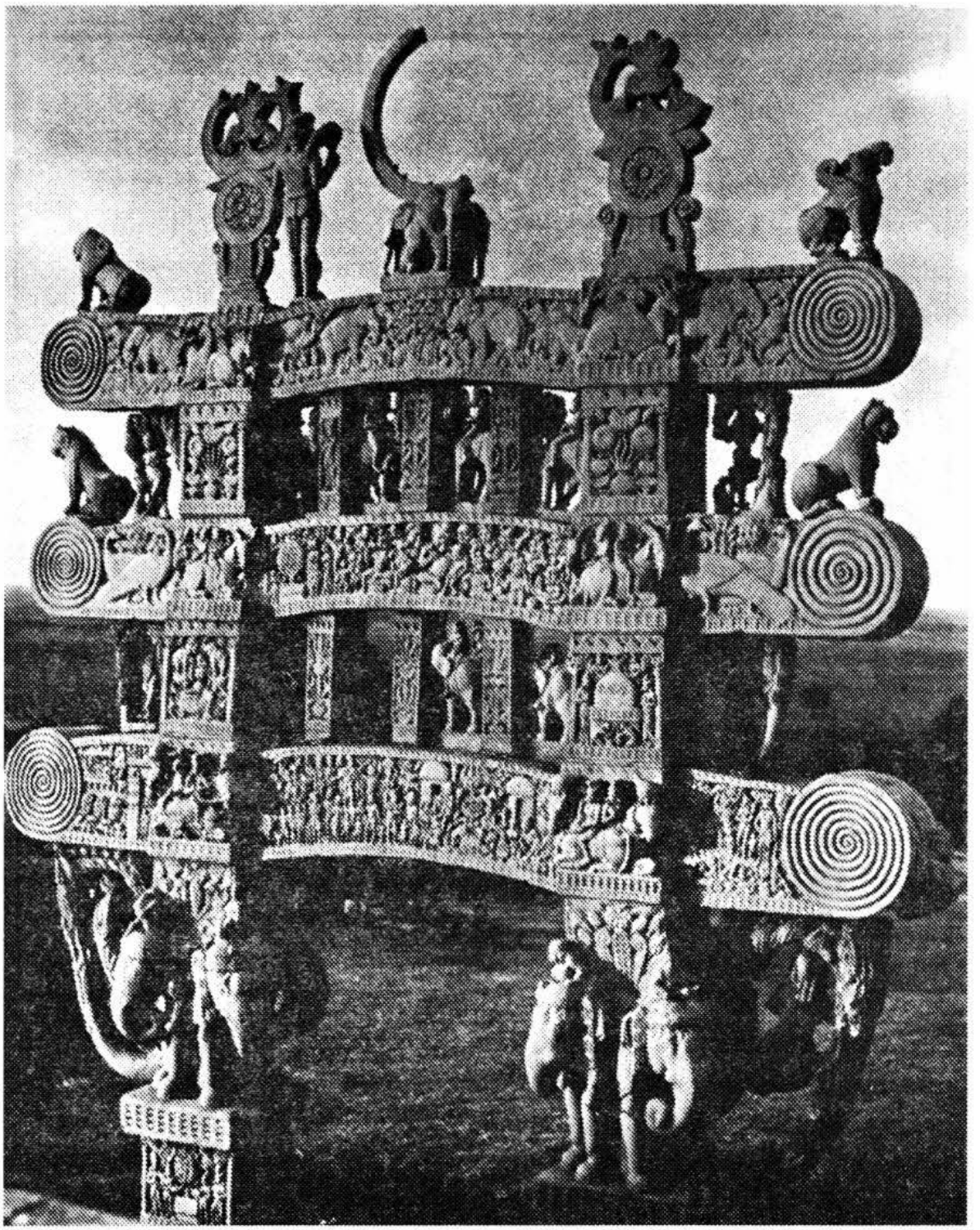

Stupa din Sanci. Poarta dinspre nord.

ulterioară propriu-zisă, în cultul Zeiței-Mame, în cel al fecundității și cel al falusului; în existența unei divinități protectoare a animalelor - Șiva - și în venerarea vacii. „Dar cea mai importantă influență a acestei civilizații trebuie căutată în temperamentul pacific al poporului indian" (H. Kabir).

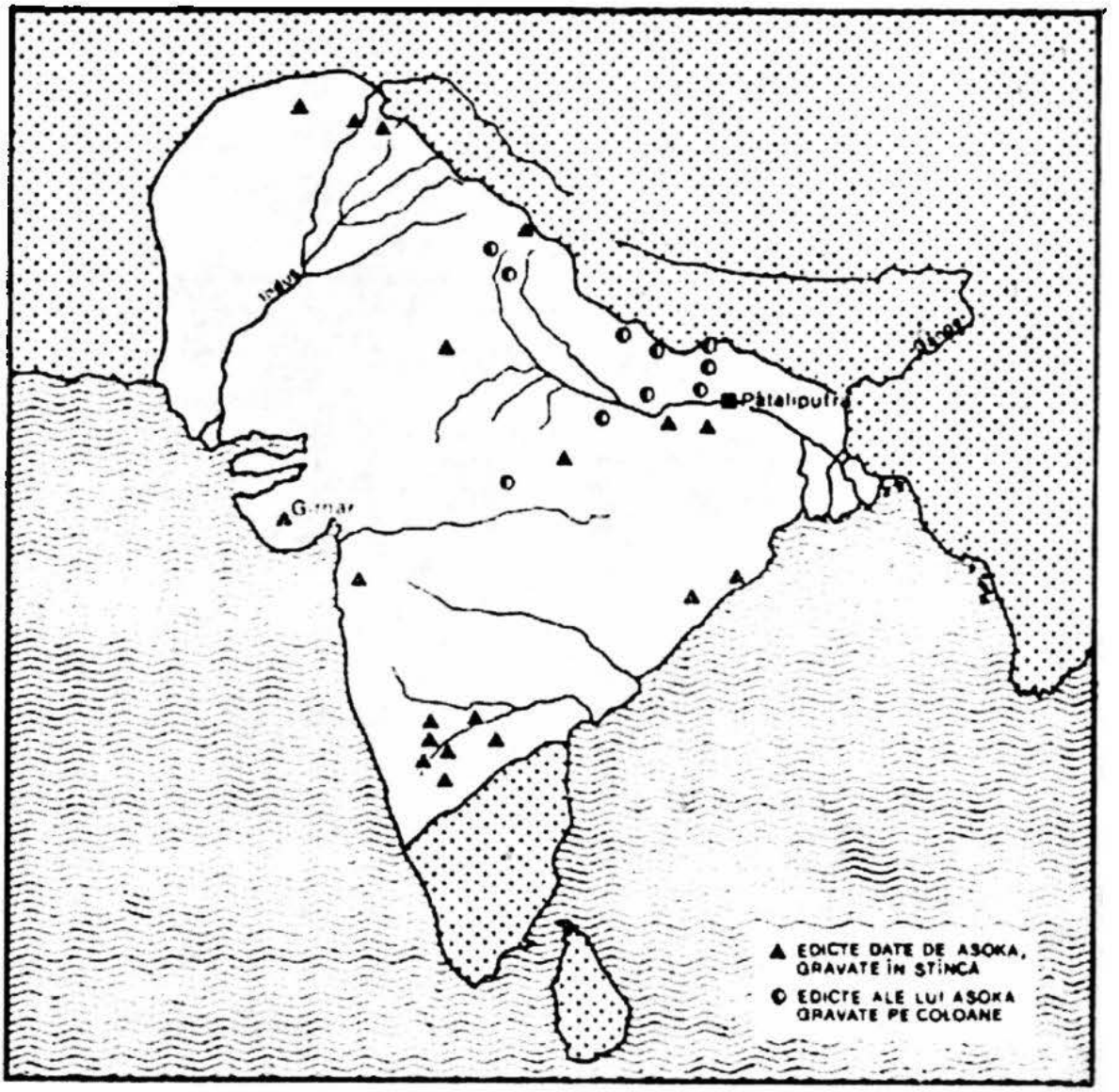

Imperiul Maurya în epoca lui Asoka.

ARIENII ȘI IMPERIILE SUCCESIVE

Se consideră că invazia ariană[1] s-ar fi încheiat în jurul anului 1500 î.e.n. Arienii – mult superiori ca forță de șoc, cu armele lor de bronz, cu arcurile compuse, cu caii și cu carele lor ușoare de luptă – au cucerit ținutul văii Indusului (Pendjabul de azi), nu însă fără a fi întâmpinat o rezistență înverșunată. Băștinașii dravidieni au fost fie

1. Descrisă în textele *Rig Vedei* ca un uragan ce se abate asupra orașelor întărite ale băștinașilor.

exterminaţi, fie alungaţi spre sud, fie reduşi în stare de sclavie. O parte au fost fără îndoială asimilaţi, proces în care predominanţa absolută a revenit arienilor. Orgolioşi de forţa lor militară şi de tenul lor alb, arienii (sau arii, cuvânt care are sensul de „nobili", „stăpâni") au evitat să se amestece – deşi amestecul s-a produs, totuşi, – cu autohtonii cu pielea de culoare foarte închisă[1].

Sunt cunoscuţi sub numele de „arieni vedici" creatorii străvechilor texte ale *Vedelor*, texte care dau cele mai ample informaţii asupra credinţelor şi obiceiurilor, asupra vieţii lor sociale şi de organizare politică. Seminomazi la început, după cecerire au devenit sedentari, – agricultori, crescători de vite, meşteşugari. Erau împărţiţi în clanuri şi triburi, fiecare trib fiind condus de un rege ereditar, care era în acelaşi timp şef militar şi judecător suprem. Căpetenia tribului (regele) avea pe lângă el un grup de demnitari – în fruntea cărora era marele preot – şi de luptători, de ale căror păreri regele trebuia să ţină seama. În următoarea fază (neo-vedică, circa 1000–600 î.e.n.) războinicii arieni şi-au întins dominaţia spre est, înspre regiunea Gangelui[2]. În această perioadă s-a răspândit în toată India folosirea scrierii, s-au constituit cu delimitări precise castele cu sistemul lor rigid, s-a consolidat deasupra tuturor casta brahmanilor, s-au elaborat ultimele imnuri vedice şi comentariile lor teologice, *brahmanele*.

În secolul al IV-lea î.e.n. perioada vedică s-a încheiat odată cu apariţia buddhismului şi a jainismului – cele două mari religii care se opuneau brahmanismului[3], – precum şi cu extinderea dominaţiei persane asupra Pendjabului (nu însă şi asupra zonei nord-estice a Gangelui). Sub dominaţia persană a ahemenizilor regiunea cucerită a devenit a douăzecea satrapie, trebuind să plătească cuceritorilor un tribut considerabil, dar continuându-şi viaţa independentă în interior şi împrumutând din cultura cuceritorilor o nouă scriere, precum şi anumite elemente stilistice noi în domeniul artei.

1. Cuvântul „castă" traduce aproximativ cuvântul paleoindian *varna* care înseamnă „culoare".

2. În această acţiune de cucerire au izbucnit conflicte între diferite grupări de războinici arieni. Un asemenea conflict – între Kaurava şi Pandavaşi, două ramuri ale aceleiaşi dinastii – a devenit subiectul central al marei epopei *Mahabharata*.

3. Perioada vedică însă nu s-a încheiat *din cauza* buddhismului sau a jainismului (de fapt, autoritatea *Vedelor* a rămas constantă în India). Buddhismul şi jainismul erau în dezacord cu brahmanismul, dar n-au căutat să-l desfiinţeze. Cele trei religii au coexistat. – Perioadei vedice i-a urmat perioada „epică", a eposurilor; după care, pentru un interval de aproximativ şase secole informaţiile ne lipsesc.

Centrul politic al Indiei ariene s-a mutat acum în zona Gangelui. Aici, în regatul Magadha, noul oraș Pataliputra va rămâne timp de mai bine de șase secole capitala imperiilor indiene ce vor urma. După o perioadă de tristă amintire a unei dinastii crude, rapace și corupte (Nanda, 413–322 î.e.n.) și după scurta eră de ocupație a Pendjabului de către Alexandru Macedon – eră care, stabilind contacte strânse cu cultura greacă, a fost binefăcătoare pentru cultura indiană – a urmat strălucita epocă a primului mare Imperiu indian, Maurya (322–185 î.e.n.), cu capitala la Pataliputra.

Reprezentantul ilustru al acestei dinastii Maurya și una dintre cele mai mari figuri ale istoriei Indiei a fost Asoka, a cărui lungă domnie (273–232 î.e.n.) a rămas în amintirea poporului învăluită într-o aură de legendară măreție. În timpul lui Asoka, Imperiul indian a atins momentul său de maximă extensiune, cuprinzând aproape întreaga peninsulă. Începuturile domniei lui Asoka au fost marcate (spune tradiția) de orori greu de imaginat; după care, o criză de conștiință l-a făcut să se convertească la buddhism și să inaugureze o politică fundată pe o strictă observare a unor norme etice, – fapt care a făcut ca Asoka să devină personificarea idealului de suveran. Asoka a interzis sacrificiile de animale, s-a îngrijit de asistența medicală pentru oameni și de asistența respectivă pentru vite; a introdus cultura plantelor medicinale aduse din alte țări, a ordonat să se planteze arbori și să se construiască fântâni de-a lungul drumurilor, a fondat aziluri și a construit 84.000 de temple mici (*stupa*) închinate lui Buddha. În timpul său călugării misionari au răspândit buddhismul și în alte țări. (Totodată regele s-a arătat tolerant și față de celelalte religii din India. Epoca sa, în fine, a fost și o epocă de mare înflorire artistică.

După moartea lui Asoka, Imperiul Maurya începe să se destrame. La aceasta a contribuit, nu în mică măsură, și reacția brahmanilor, a căror poziție de forță conducătoare în stat era acum minată de buddhism, religie protejată de rege. În timpul a două dinastii uzurpatoare (Sunga, dominând 112 ani, și Kauva, 45 de ani) India septentrională a fost invadată și unele regiuni au fost ocupate, pentru perioade scurte, succesiv, de regii greci din Bactriana, de sciți, de parți, de huni, de alte populații nomade din stepele Asiei Centrale, Yueh-chi. Din rândurile acestor ultimi invadatori, un grup (al kușanilor) a reușit – sub domnia celui mai important împărat al lor, Kaniska, – să-și extindă dominația și asupra Kașmirului, iar în

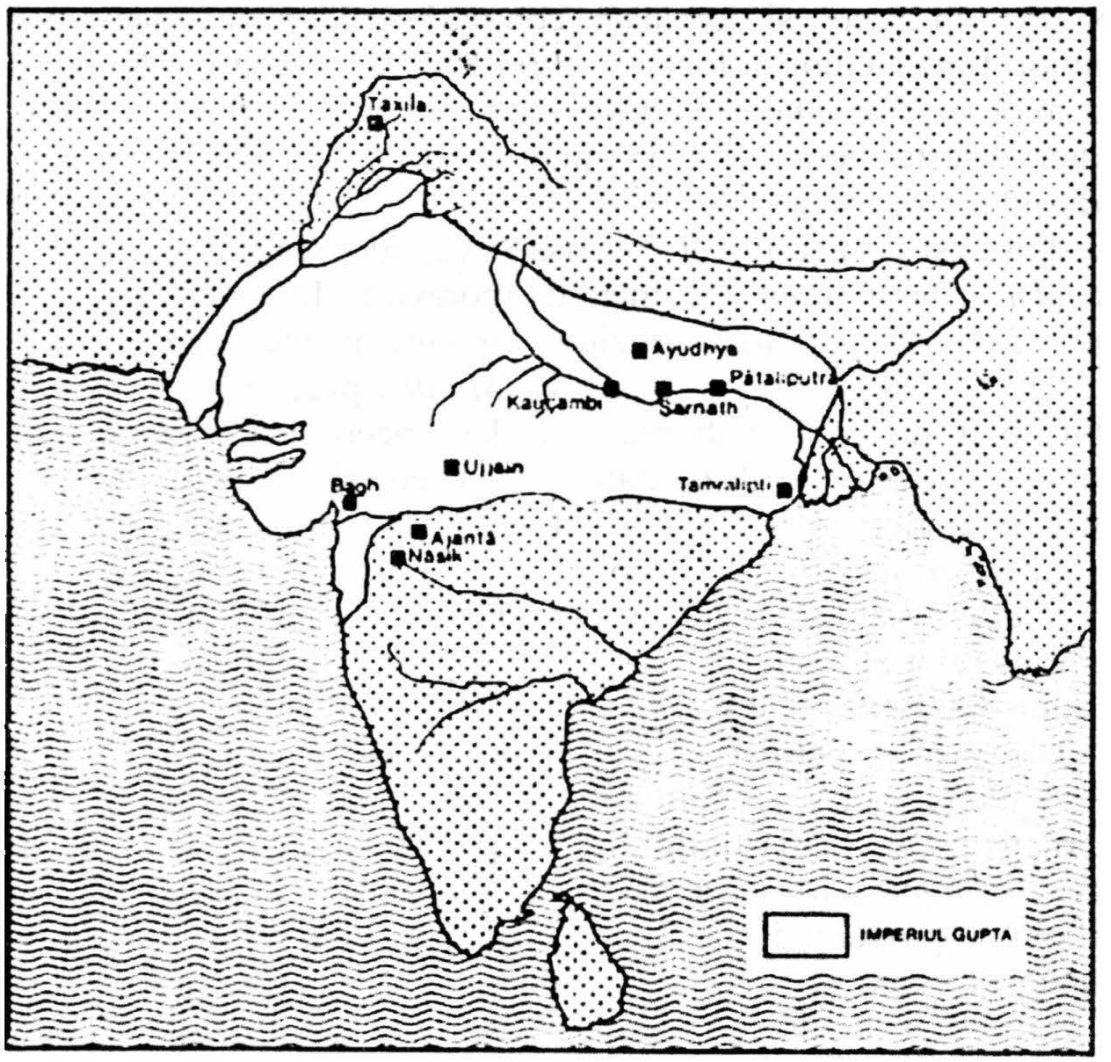

Imperiul Gupta, cu centrele de civilizaţie şi cultură cele mai importante.

Asia Centrală, până în Turkestanul Oriental. Perioada kuşanilor (care a durat aproximativ două secole) a însemnat şi o nouă perioadă de înflorire (după strălucita perioadă Maurya) a artei buddhiste[1]. Noul stil creat acum („arta Gandhara") este caracterizat de o vizibilă influenţă elenistică.

Imperiul Kuşan s-a prăbuşit sub atacurile perşilor sassanizi. O serie de mici state din nordul Indiei şi-au câştigat independenţa sub conducerea unor satrapi locali, alte regate s-au constituit în centrul peninsulei (cel mai puternic, sub regele Andhra). În sec. IV e.n. o nouă dinastie, indiană, a fondat al treilea mare Imperiu – după Maurya şi cel Kuşan, – Imperiul Gupta (320–67). Noua dinastie a atins apogeul politic şi cultural sub Ciandragupta II, care îi alungă pe

1. Între altele, regele Kaniska a construit – se spune – şi un imens monument funerar (*stupa*) cu un turn a cărui înălţime depăşea 100 m.

kușani până în Afganistan. Urmașii săi vor trebui să lupte timp de aproape un secol și jumătate contra hoardelor invadatoare ale hunilor. Epoca Gupta a fost adeseori denumită – pentru rolul pe care l-a avut în dezvoltarea culturii – „secolul lui Pericle" al istoriei Indiei. Acestei perioade îi aparține Kalidasa, cel mai mare poet al Indiei din toate timpurile. În sec. I e.n. a trăit și marele dramaturg Shudraka, și tot acum a fost scrisă și capodopera literaturii erotice *Kamasutra* (important document de moravuri). În epoca Gupta s-au bucurat de cea mai largă difuziune fundamentalele opere politice și legislative *Arthasastra* și *Codul lui Manu*[1], precum și capodopera fabulisticii indiene – elaborată la o dată incertă – *Panciatantra*. În același timp o mare dezvoltare a cunoscut și literatura științifică, astronomia, matematica, medicina, chimia, iar artele au atins a doua mare perioadă de înflorire (după prima, din timpul lui Asoka).

Ultimul mare rege indian a fost Harsa (606–647); mare protector al literelor și artelor, a fost el însuși poet, și totodată protector al buddhismului (dar și al brahmanilor).

Urmează o perioadă confuză de invazii (în anul 712 arabii ocupă Pendjabul), de conflicte interne și de supremații politice alternative. Două dinastii din India septentrională (Chauhan și Pratihara) inaugurează supremația așa-numiților *Rajputi* – nobili războinici provenind fie din rândurile invadatorilor, fie din ale băștinașilor prearieni. Cu acești *Rajputi* – adevărați seniori feudali – se introduc în civilizația indiană elementele feudalismului (de tip asiatic). Aceste elemente vor deveni decisive pentru istoria Indiei după marea invazie a mahomedanilor, care, în 1192, la Delhi au învins statele indiene aliate.

În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, după invaziile mongole în regiunile nordice (Gengis Khan în 1221, Tamerlan în 1398), în India au apărut mai multe regate musulmane, dintre care mai important a fost sultanatul Bahmani în ținutul Dekkan, care a durat până în 1527. A urmat, pentru o lungă perioadă de timp, dinastia Moghul (1526–1857), a cărei domnie a început după debarcarea lui Vasco da Gama pe Coasta Malabar (1498) și a continuat după înființarea – în jurul anului 1600 – a companiilor comerciale engleze și olandeze pentru India, și după stabilirea aici a primelor escale comerciale franceze (1668). Dinastia Moghul a dispărut când India a devenit dominion britanic (1757).

1. *Arthasastra* datează din perioada Maurya; iar *Codul lui Manu* este mult anterior epocii Gupta.

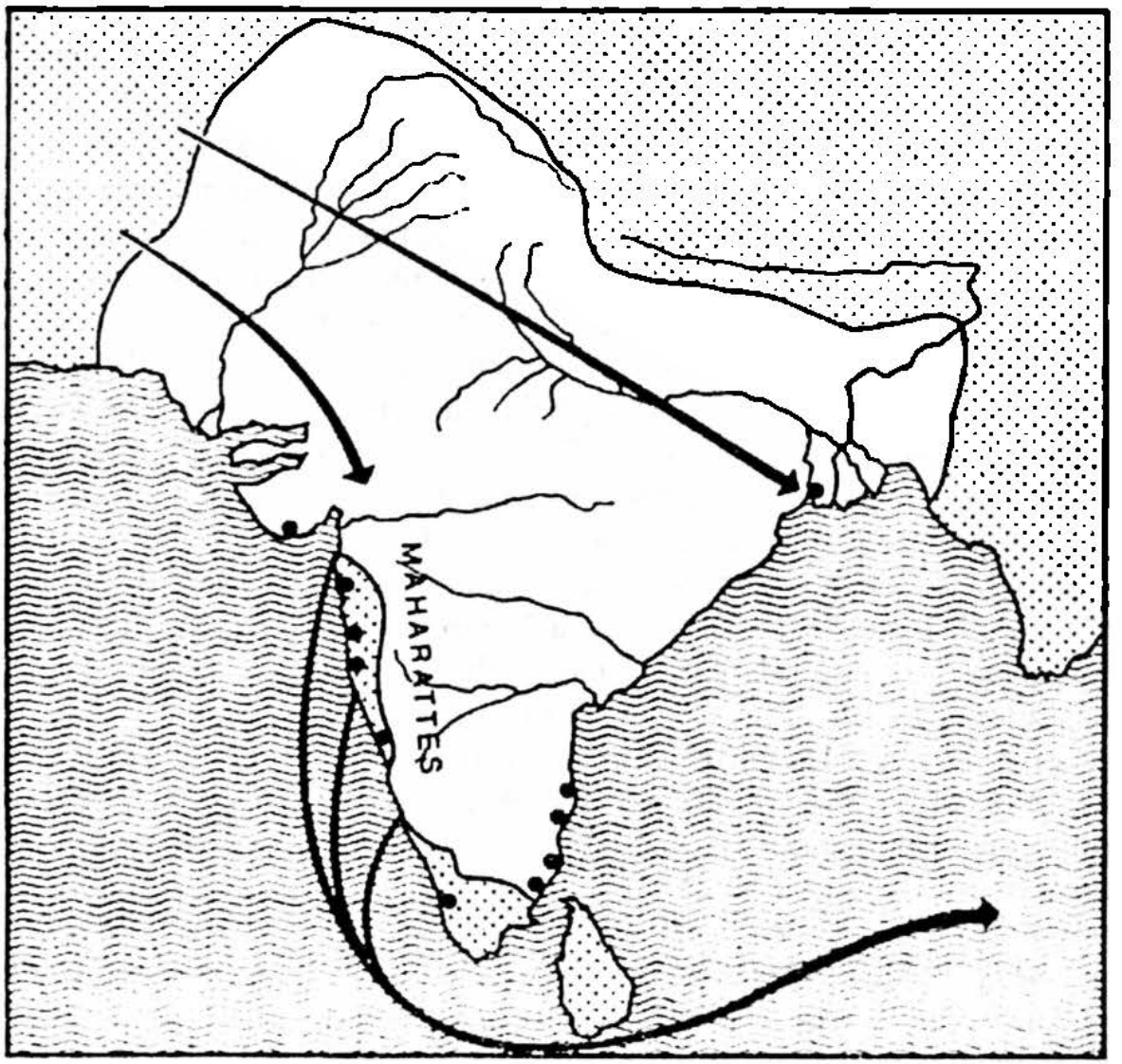

India sub dominaţie islamică. Direcţiile de expansiune musulmană înspre Indonezia. (Zonele punctate corespund extinderii Imperiului Moghul în sec. XVII. Punctele indică centrele comerciale fundate de negustorii europeni).

ORGANIZAREA SOCIALĂ. CASTELE

Instituţia socială caracteristică a Indiei ariene, instituţie veche de trei mii de ani, este *casta*[1].

1. Cuvânt creat de portughezi (din lat. *castus*, „pur, curat, neamestecat") şi aplicat la societatea Indiei încă din sec. XV; dar cu sensul de „grup exclusiv" apare abia la începutul sec. XVII (cf. L. Dumont). Regimul castelor se întâlneşte şi la alte popoare, asiatice sau africane; dar nicăieri nu este instituit cu atâta rigoare ca în India, unde a devenit fundamentul întregului organism social, politic şi religios.

Casta este o grupare închisă, formată din persoane care au aceeași origine, aceleași ocupații, exercitând un anumit tip de profesiuni și având drepturi și îndatoriri bine precizate, tradiții și o ideologie bine determinată – moșteniri pe care le respectă cu cea mai mare strictețe. Înalta considerație de care se bucura principiul diviziunii în caste era bazată și era motivată de o anumită concepție religioasă, propagată și apărată de brahmanism. Potrivit acestei concepții, omul este de la naștere destinat – în funcție de actele meritorii sau nedemne săvârșite în decursul existențelor sale anterioare – să aparțină uneia sau alteia din caste, fără a putea trece dintr-una într-alta[1]. Obligația fiecăruia este să-și îndeplinească îndatoririle pe care i le impune casta sa; și să-și aștepte după moarte existența următoare când, eventual, va renaște într-o altă castă, superioară. Cel care nu aparținea uneia din cele patru caste, însemna că nu avea nici o existență socială propriu-zisă. Fiecărei caste îi reveneau atribuții și funcții bine definite, – care dealtminteri se păstrează până azi. Prescripțiile erau – și sunt încă – foarte severe și precise. Membrul unei anumite caste trebuia să respecte în modul cel mai strict obiceiurile și tradițiile castei lui. Se putea căsători numai cu o persoană din aceeași castă, nu putea mânca la un loc cu un membru al unei alte caste, nu avea voie să consume o mâncare pregătită de cineva care aparținea unei caste inferioare, etc. Nerespectarea acestor prescripții atrăgea după sine diferite feluri de pedepse, dintre care cea mai grea era excluderea din castă; ceea ce însemna ca cel pedepsit să fie privat de orice drept și de orice protecție contra oricărui fel de risc, însemna să fie repudiat de toți ai săi: o adevărată „moarte civilă".

Organizarea societății indiene în caste a fost codificată de brahmani în jurul anului 1000 î.e.n.[2].

În fruntea acestei ierarhii se afla casta brahmanilor, a preoților. Brahmanul („cel ce posedă puterea sacră") era deținătorul de drept și de fapt al tradiției. Se dedica vieții religioase și intelectuale, îndeplinea sacrificiile rituale, transmitea și comenta învățăturile *Vedei*.

1. La început trecerea dintr-o castă în alta era permisă. De asemenea, era admisă căsătoria între membrii a două caste diferite. În curând însă s-au instituit bariere rigide între caste.

2. La origine, sistemul castelor a fost instituit de invadatorii arieni ca o demarcare și o barieră între cuceritori și indigenii supuși. Numai buddhismul nu a ținut seamă de acest sistem. Nici Islamul n-a combătut sistemul de castă. Musulmanii erau interesați să îi convertească pe autohtoni la islamism, dar nu au căutat să introducă nici o reformă în structura societății hinduse.

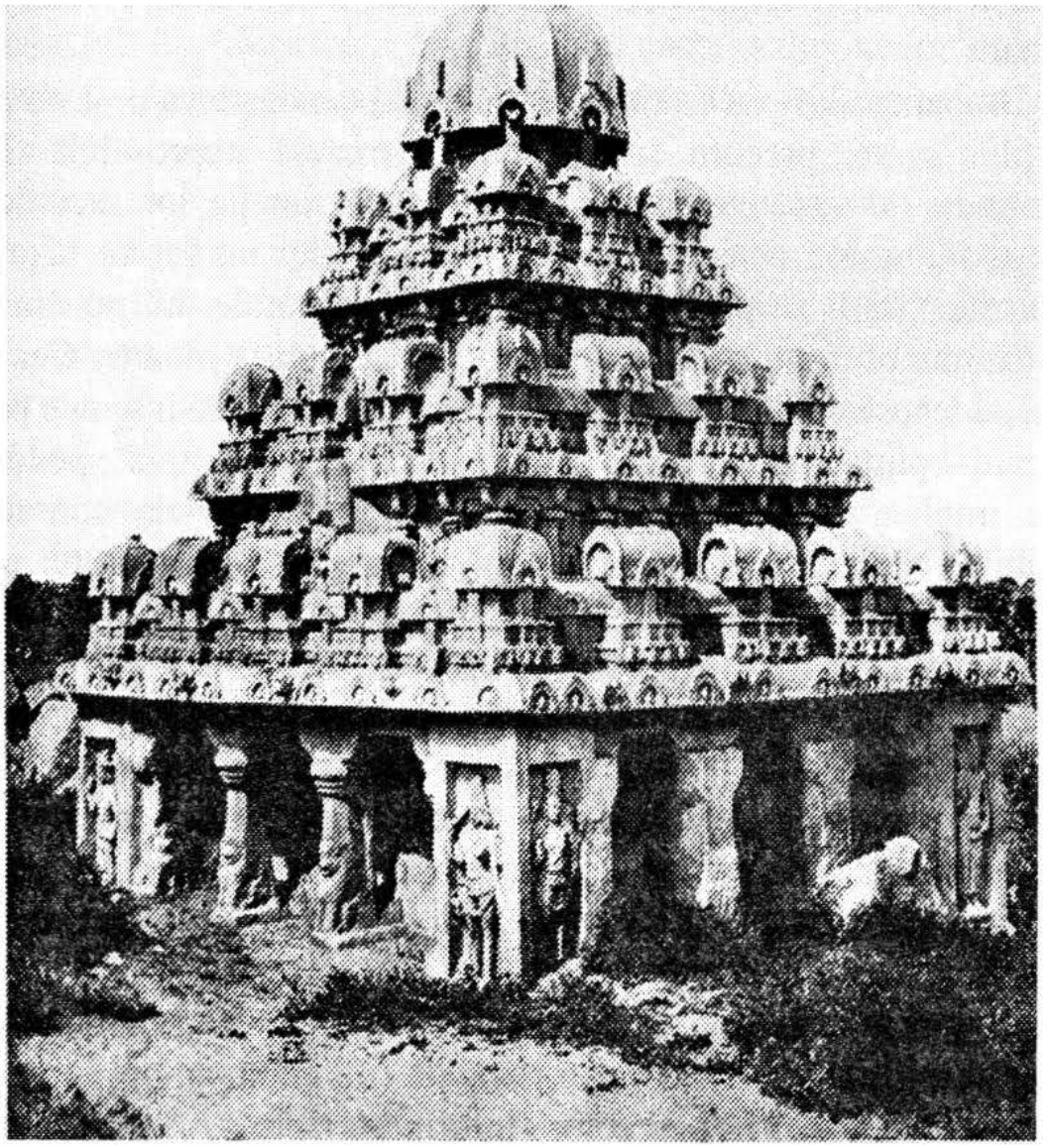

Templul din Mamallapuram.

Cuvântul *brahman* însemna totodată și preot, și principiul absolut, principiul divin, pe care el îl slujea prin funcțiile ce îi reveneau[1]. Esența castei brahmanilor se identifica cu sacrul; brahmanul era – și este considerat și azi – nu numai un „maestru" (un *guru*), ci chiar un zeu printre oameni. Înconjurat de cel mai mare respect, el beneficia de o serie de prerogative și de privilegii. Putea primi donații, imobile, domenii întinse, sate întregi; donații în schimbul cărora

1. La început, în timpurile străvechi ale elaborării *Vedelor*, cuvântul „brahman" traducea formula magică pronunțată de preot în timp ce efectua sacrificiul. Puterea formulei magice și a sacrificiului însuși, transferată asupra întregului Univers, a făcut ca și cei a căror prerogativă era efectuarea acestui act de cult, adică preoții, brahmanii, să se considere ei înșiși și să fie considerați *bhudeva* – „oameni-zei" (cf. A. Bertholet). Dar *brahman* (principiul absolut) și *brahmana* (castă) sunt două cuvinte cu sens diferit, deci care nu trebuie confundate.

brahmanul, după ce îl învățase pe donator să considere donația sa ca o obligație morală care în schimb va face să fie iertat de orice păcat săvârșit de el, îl asigura că va fi răsplătit în decursul vieților sale viitoare[1].

Brahamanilor–sacerdoți li se pretindea cunoașterea desăvârșită a Cărților sacre, precum și o conduită morală ireproșabilă. Erau întreținuți de stat întrucât se considera că funcția lor sacerdotală servea interesele colectivității. Nu plăteau nici un fel de taxe sau impozite. Nu li se putea aplica pedepse corporale, nu puteau fi – pentru nici un motiv – torturați sau condamnați la moarte. Cea mai grea pedeapsă ce li se putea aplica brahmanilor era să li se taie părul, pe care–l purtau adunat în coc pe creștet sau pe o tâmplă[2]; pedeapsă care implica excluderea din castă, cu toate gravele consecințe posibile. Nu erau deloc simpatizați de membrii altor caste; mulți erau oameni orgolioși și ipocriți, sau profitori care abuzau de situația lor; unii se ocupau cu vrăjitorii, cu ghicitul, etc.[3] Dar majoritatea lor erau demni de cel mai mare respect pentru viața simplă și pioasă pe care o duceau, dedicându–se acțiunilor de binefacere; sau predând în școli elementare, în cele mănăstirești, ori în școli superioare, de rang universitar. În anumite epoci ale istoriei, sau când trăiau într–un mediu social compact buddhist – deci când erau lipsiți de privilegii și nu primeau donații – brahmanii erau constrânși să își câștige existența practicând tot felul de profesiuni laice, chiar dintre cele ce nu erau totdeauna considerate onorabile (de pildă, ca proprietari de case de joc, ca actori[4], perceptori, informatori, etc).

A doua castă era cea a războinicilor (*kṣatriya*), a nobililor care dețineau funcții de conducere (funcții laice, nu spirituale) în stat. Sarcina lor era să studieze *Veda*, să apere poporul, să lupte și să comande. Din această castă făceau parte și regii. Anturajul regal se

1. Azi, brahmanii se bucură de un singur privilegiu de ordin religios – și anume că sacerdoții sunt recrutați exclusiv din această castă. Ceilalți brahmani se dedică diferitelor profesiuni și ocupații. Constituția Indiei nu prevede nici un privilegiu pe baza apartenenței la una din caste. Mai degrabă membrii castelor inferioare, nedreptățiți timp de secole, beneficiază de anumite avantaje.

2. Momentul de inițiere brahmanică, marcat de actul tunsului ritual, intervea la împlinirea vârstei de 16 ani (vd. *Codul lui Manu*, I, 65).

3. Practica arhaică a vrăjitoriei era respinsă de cărțile sacre. De asemenea, ghicitul; în schimb brahmanii se ocupau cu calculele astrologice și astronomice, discipline care în India au cunoscut o largă dezvoltare.

4. Dar actoria a fost întotdeauna socotită o profesiune onorabilă. Actorii și artiștii aveau de obici și o bună pregătire filosofică.

compunea de asemenea din *kşatriya*, dar mulţi din această castă se ocupau şi cu alte profesiuni rentabile, mai ales cu comerţul. Mulţi *kşatriya* au excelat şi în domeniul literaturii şi al filosofiei. Conştientă de valoarea şi de rolul său, casta războinicilor nobili se bucura de multe privilegii şi nu era totdeauna în termeni buni cu casta rivală, a brahmanilor.

După cele două caste conducătoare urma casta „oamenilor liberi" (*vaisya*), căreia îi aparţineau micii sau marii proprietari, negustorii şi membrii altor profesiuni şi ocupaţii lucrative. Era casta care suporta cele mai grele sarcini fiscale, trebuind să întreţină prin contribuţiiile lor pe membrii celor două caste conducătoare. *Vaisya* a avut însă şi posibilităţile de a face avere, de a ajunge la funcţii relativ înalte şi de a se bucura de multă consideraţie.

Ultima castă era cea a servitorilor (*sudra*), căreia la început i-au aparţinut autohtonii dravidieni cuceriţi de invadatorii arieni; apoi şi arienii decăzuţi sub raport economic (deşi nu starea economică decidea apartenenţa la o anumită castă). Cei din casta *sudra* puteau poseda bunuri funciare şi alte bunuri imobiliare. Acestei caste îi aprţineau şi meseriaşii şi agricultorii. Aveau întrucâtva o situaţie de iobagi, depinzând de stăpânii lor. Le erau rezervate şi ocupaţiile manuale cele mai umile şi nu aveau acces la temple. Li se impunea să mănânce numai ceea ce rămânea de la masa stăpânilor, să se îmbrace cu veşminte vechi şi să folosească doar obiecte uzate. Legile însă recomandau să fie trataţi cu blândeţe. Într-adevăr, cei din casta *sudra* au fost protejaţi de legi şi obiceiuri împotriva unei exploatări abuzive. De pildă, stăpânul lor era obligat să le acorde un contract în care specifica condiţiile de muncă şi de remunerare; iar dacă nu respecta aceste condiţii, stăpânul putea fi dat în judecată. Erau obligaţi la corvezi în beneficiul statului (două zile pe lună), nu puteau participa la viaţa religioasă a comunităţii şi le erau interzise *Vedele*. „Dacă un *sudra* va îndrăzni să recite un imn din *Rig Veda* – se spune într-un vechi text de legi – să i se taie limba; iar dacă va asculta aceste imnuri, să i se toarne în urechi plumb topit".

În afara castelor se aflau „cei pe care nu trebuie să-i atingi" (= *paria*; cuvânt străin, nu apare în vocabularul sanscrit). Acestora le reveneau ocupaţiile cele mai dispreţuite, – de vânători, pescari, măcelari, călăi, măturători, gropari, vânzători de băuturi alcoolice, ş.a. Categoria celor mai dispreţuiţi, *paria* trăiau în cartiere sau în sate separate, mâncau din vase sparte, se îmbrăcau cu veşmintele luate de la morţii de curând îngropaţi, puteau fi chiar şi omorâţi de către

brahmani, nu trebuiau să se arate celor din alte caste pentru ca vederea lor să nu-i „spurce" pe aceştia; iar când cineva îi privea, cel aparţinând uneia din caste trebuia să îndeplinească un act ritual de purificare.

În afara castelor se aflau şi străinii în trecere prin India, – negustori, călători, soli, oameni de litere sau învăţaţi veniţi pentru studii, etc. Aceştia se bucurau totuşi de oarecare consideraţie; dar cei din primele două caste – *brahmanii* şi *kşatriya* – nu puteau să stea la masă cu ei. De asemenea, în afara şi deasupra ierarhiei castelor se situau şi pustnicii, care se izolaseră voluntar de societate, şi care erau foarte respectaţi. Dealtminteri, pustnici puteau deveni numai membrii celor trei caste superioare. În fine, ultima categorie o formau sclavii.

Aceştia aveau în general o situaţie mai bună decât sclavii din alte ţări ale Antichităţii. Prizonierii de război rămâneau în stare de sclavie doar timp de un an. Condamnaţii de drept comun, datornicii insolvabili sau cei ce serviseră drept gaj în cadrul unui contract încheiat erau eliberaţi din sclavie la expirarea termenului stabilit. Numeroşi sclavi se aflau pe domeniile regale; mai puţini în mine şi ateliere. Majoritatea sclavilor din India erau sclavi de ai casei. Aceştia erau cumpăraţi sau primiţi în dar, şi puteau fi transmişi altor stăpâni când erau lăsaţi ca moştenire. Negustorii, mai ales arabi, furnizau curţilor regale numeroase sclave, – cântăreţe, dansatoare, doici, etc. Dispoziţiile legale care să le uşureze viaţa existau prea puţine; de pildă, o sclavă gravidă nu putea fi vândută; dacă o sclavă fusese sedusă de stăpânul ei şi avusese un copil, stăpânul era obligat să o elibereze împreună cu noul născut; apoi sclavii puteau asista la o sărbătoare religioasă anuală celebrată exclusiv pentru ei.

REGALITATEA

Sistemul castelor privilegia considerabil casta sacerdotală a brahmanilor, asigurându-le preeminenţa absolută în viaţa intelectuală şi spirituală a Indiei. Dar, cu toată autoritatea morală şi socială cu care era investită casta brahmanilor (ca miniştri, ca înalţi demnitari ai statului), ordinea politică a statului era garantată de puterea temporară a regelui, care aparţinea castei *kşatriya*. Peste tot în marile epopei indiene nobilul războinic apare pe primul plan, el este deţinătorul forţei şi organizatorul justiţiei.

Regele însuşi este un *kşatriya*. La început, regele era ales de

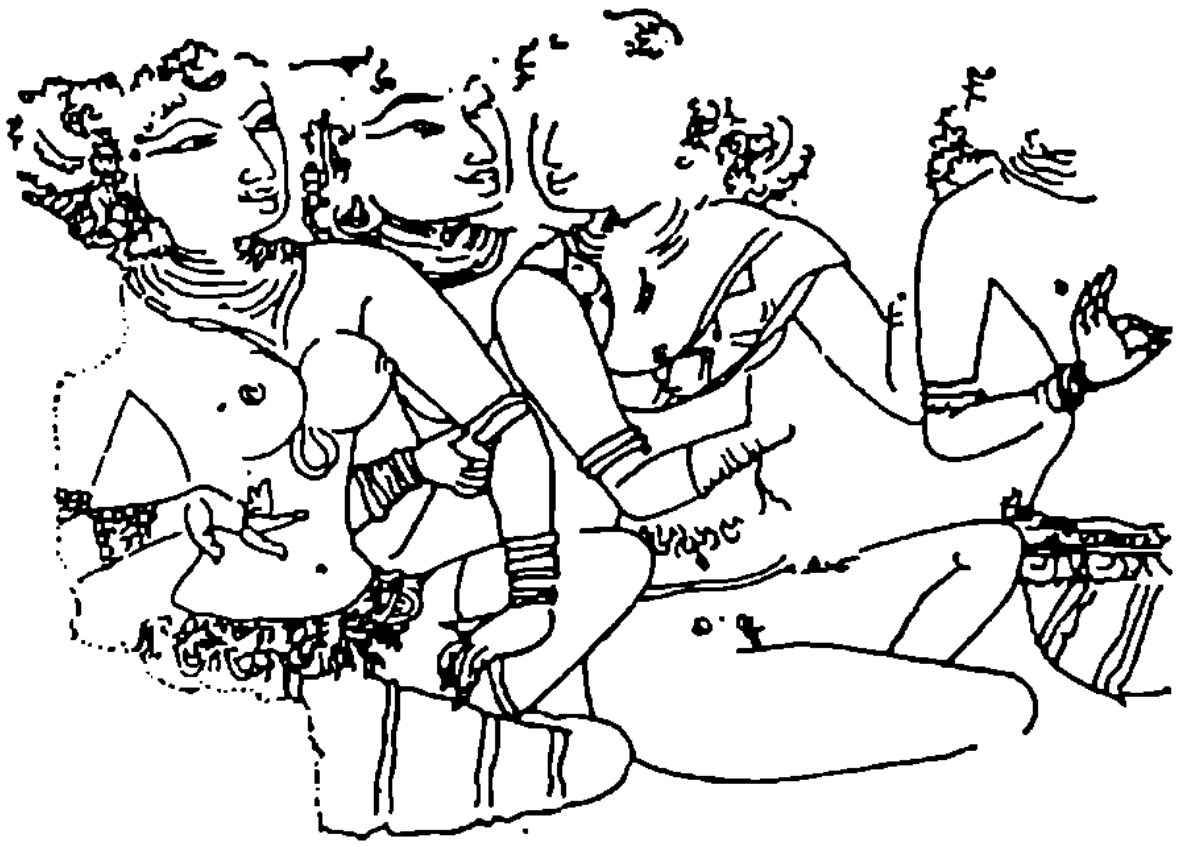

Femei de la curtea regală.
Pictură din templul din Brihadisvara (sec. X e.n.)

nobilii clanului; apoi monarhia a devenit ereditară. Regele era considerat o fiinţă predestinată, guvernarea sa era „de drept divin". Dar regele nu-şi aroga nici un drept divin. Regalitatea indiană nu era nici teocratică şi niciodată n-a fost nici absolută. În India instituţia monarhică a apărut ca o instituţie pur umană. Ea era moderată de două considerente de care regele trebuia neapărat să ţină seama: de respectarea tradiţiei care atribuia o autoritate morală necontestată brahmanilor şi de dreptul poporului de a fi guvernat cu dreptate. În principiu, regalitatea avea adeziunea poporului, întrucât regele trebuia să-l apere de duşmanii din afară, să-l protejeze contra opresiunii, să asigure buna stare economică a ţării, să dea dovadă de generozitate şi de toleranţă religioasă, să asigure văduvei şi orfanului existenţa, să garanteze respectarea tradiţiei şi obiceiurilor. „Toţi oamenii sunt copiii mei. La fel ca pentru copiii mei, doresc ca ei să aibă tot binele şi toată fericirea pe această lume şi în lumea cealaltă. Acaesta este ceea ce doresc eu pentru toţi oamenii" – sună o inscripţie a regelui Asoka. – În practică însă, aceest ideal de regalitate a fost foarte rar realizat în istoria Indiei.

Regele guverna cu ajutorul miniștrilor, al adunării reprezentanților poporului și al funcționarilor. E adevărat că aceștia aveau doar un vot consultativ, dar au fost și cazuri când ei l-au înlăturat pe suveranul care s-a dovedit incapabil. În situații deosebite regele era secondat de alte două adunări – o curte de justiție și consiliul de război. Încă de la începuturile afirmării buddhismului (sec. V î.e.n.) regii Indiei s-au folosit de sprijinul acestei noi religii, care – spre deosebire de brahmanism – conceda mai multă libertate de acțiune regalității, situându-o în afara și deasupra castelor, atribuindu-i dreptul și obligația de a promova ordinea și legalitatea, ca și cum ar guverna în baza unui „contract social".

De la sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. datează tratatul politic al lui Kautilia, intitulat *Arthasastra,* considerat „cea mai importantă operă asupra artei de a guverna din India antică, și chiar una din operele de prim-plan din întreaga literatură politică mondială" (R. Wilhelm). Autorul – care, asemenea lui Machiavelli, subliniază primatul scopului politic urmărit asupra mijloacelor folosite – are extrem de sceptice vederi asupra caracterului oamenilor, indicând diverse mijloace de guvernare (recomandări traduse probabil în practică de monarhi), ca de pildă, spionajul intern intensiv, coruperea unor personalități din țara inamică, ș.a.m.d. Tratatul enumeră – cu pedanteria tipică lucrărilor teoretice indiene de orice tip – cele 7 temelii ale dominării, cele 6 metode de politică externă (pace, război, neutralitate, alianță, atitudine ambiguă, intervenție armată imediată), cei 6 „spini" care amenință să-l „înțepe" pe rege (bandiții, falsificatorii, scamatorii, muzicanții, dansatoarele, vindecătorii șarlatani), etc. Document interesant de gândire politică a Indiei antice, *Arthasastra* aduce numeroase informații și asupra vieții sociale și organizării administrative a Indiei.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Această organizare administrativă, extrem de precisă și de minuțioasă, este cu atât mai surprinzătoare cu cât se aplica unor teritorii imense, și la o dată când nici o altă civilizație nu putea oferi un model în această privință.

La bază stătea organizarea satului. Căpetenia satului răspundea de plata dărilor – produse agricole în natură – și, secondat de un sfat de bătrâni, făcea dreptate potrivit unor norme de drept cutumiar. Cinci sau zece sate erau grupate sub autoritatea administrativă a

unui şef care purta titlul de „păstor". Patru asemenea grupări formau un district, iar mai multe districte, o provincie. Respectivii şefi ai acestor unităţi, exercitând şi funcţii judecătoreşti, vegheau de asemenea ca animalele apărate de lege să nu fie ucise,controlau vânzarea de băuturi alcoolice, ş.a.m.d. Satele, cu sistemul lor de economie închisă (în care intrau şi meşteşugarii locali), erau autosuficiente, ceea ce permitea o oarecare autonomie a satului. Distanţele enorme, mijloacele de comunicaţie foarte lente, ploile şi inundaţiile care duceau la izolarea unor întregi regiuni, făceau ca puterea centrală să nu-şi poată exercita direct autoritatea (decât periodic, prin inspectori) asupra provinciilor. – Exista şi o categorie de sate privilegiate – satele puse sub protecţia regelui – care erau scutite de dări şi în care nici funcţionarii administraţiei centrale nu puteau intra.

Impozitele erau foarte minuţios stabilite pentru fiecare familie şi pentru fiecare individ în parte, în funcţie de ceea ce posedau, de profesiune sau ocupaţie, de venituri şi de cheltuieli. La aceasta se adăugau taxe variate – de folosinţă în comun a rezervoarelor de apă şi a sistemului de irigaţie, a păşunilor şi pădurilor, taxe vamale, pe profesiuni, pe schimburi comerciale, pe case de joc, pe paşapoarte, etc. – taxe nu rareori stabilite şi percepute de slujbaşi şicanatori şi corupţi. Totul se vărsa în trezoreria centrală, pentru ca statul să poată face faţă cheltuielilor – pentru curte, pentru armată, funcţionari, lucrări publice, instituţii de caritate şi asistenţă, pentru pensiile familiilor celor căzuţi în război sau ale funcţionarilor decedaţi în timpul funcţiei, etc.

Veniturile statului mai proveneau şi din alte surse, substanţiale. Regele exploata şi manufacturi sau ateliere proprii (de ţesut şi tors, de lucrat aurul şi argintul, de fabricat arme, de bătut monede), în care lucrau deţinuţii condamnaţi de drept comun, sau orfani, estropiaţi, femei repudiate de soţi, – toţi însă ca salariaţi. Considerabile bogăţii aducea exploatarea minelor (de aur, argint, cupru, fier, miniu, mercur, mica, etc), care constituia monopol de stat. Exploatarea pădurilor, carierele de piatră sau de sare gemă, erau – la fel ca extragerea sării marine – de asemenea monopol de stat. În sfârşit, tot statul îşi însuşea şi bunurile defuncţilor fără moştenitori.

Aparatul central administrativ îl avea în frunte pe rege. Teoretic, puterea regelui era nelimitată; practic însă, era limitată de un consiliu format din cel puţin trei membri (dar în unele epoci numărul acestora a ajuns până la 37). Membrii consiliului erau numiţi (funcţia lor devenind apoi ereditară) din sânul familiei regale, dintre

conducătorii militari, căpeteniile clerului sau dintre reprezentanții - cei mai bogați - ai diferitelor corporații. Consiliul redacta legile și dispozițiile, se ocupa de finanțele publice, de problemele de politică externă, de numirea funcționarilor superiori. În problemele mai importante, cel care decidea în ultimă instanță era regele, ale cărui hotărâri aveau putere de lege. Dar uneori consiliul reușea să-și impună punctul său de vedere; sau ținea locul regelui și decidea în absența acestuia; sau șeful consiliului („primul ministru") conducea efectiv el treburile statului când regele se dovedea a fi inapt.

Administrația centrală era împărțită pe departamente („ministere"), fiecare având-și atribuții precise și ierarhia sa de funcționari. Șefii departamentelor („miniștrii") conduceau toate compartimentele vieții publice, - fisc, contribuții indirecte, vămi, comunicații, agricultură, mine, comerț, antrepozite, navigație, păduri, monetăria statului, asistența publică[1]. De exemplu, „ministrul" pentru asistența publică se ocupa de problemele de igienă, de spitale și centre de binefacere, de distribuirea alimentelor în caz de foamete, de asistența săracilor și a șomerilor - pentru ajutorarea cărora organiza șantiere de construcții publice.

După aceleași principii erau administrate și orașele. În sec. IV î.e.n., marele oraș Pataliputra, capitala Imperiului Maurya, era administrat de un consiliu de 30 de persoane, activând în 6 secții, - care se ocupau de reglementarea activității meșteșugarilor, de controlul străinilor, protecția și ajutoarele care le erau acordate, de starea civilă a populației, de supravegherea mărfurilor manufacturate, de perceperea unui impozit special pe volumul vânzărilor, de controlul comerțului cu amănuntul, de verificarea măsurilor și greutăților, de ștampilarea mărfurilor pentru a li se garanta astfel calitatea și autenticitatea, de perceperea drepturilor statului asupra vânzărilor, etc. Totul era minuțios controlat și taxat; iar pentru ca administrației să nu-i scape nimic (deși evident că frauda sau corupția nu puteau fi totdeauna evitate), folosea o armată numeroasă de funcționari și controlori. Eficiența sistemului administrativ al Indiei antice era de-a dreptul uimitor. „Pataliputra pare să fi fost, în secolul al IV-lea î.e.n., un oraș perfect de bine organizat și administrat, după cele mai bune principii ale științei sociale" (Havell).

Arthasastra, amintită mai sus, dă numeroase alte informații în această privință. Astfel, foarte interesantă este lista de salarii pentru

1. Unul din acești „miniștri" controla activitatea caselor de joc, și în general răspundea de controlul bunelor moravuri.

toate categoriile de salariaţi[1] – pentru că ne pune la dispoziţie un tablou concret al ierarhiei sociale, cu poziţia şi raportul de venituri a diferitelor categorii de salariaţi[2]. Iată acest tablou de salarii:

48.000 *pana* – şeful corpului sacerdotal, primul ministru, căpetenia armatei, prinţul moştenitor, regina-mamă, prima soţie regală; 24.000 *pana* – maestrul curţii, şeful perceptorilor, şeful trezoreriei; 12.000 *pana* – prinţii, mamele prinţilor, membrii consiliului de miniştri; 8000 *pana* – căpeteniile corporaţiilor, judecătorii, inspectorii pentru cai, elefanţi şi carele de luptă; 4000 *pana* – principalii inspectori (pentru armată, pentru păduri, etc); 2000 *pana* – medicii, luptătorii pe care şi pe elefanţi, dresorii de cai; 1000 *pana* – astrologii, ghicitorii, barzii, conducătorii de care, cântăreţii, profesorii reputaţi; între 1000 – 500 *pana* – spionii; 500 *pana* – soldaţii infanterişti instruiţi, scribii, contabilii (500 de *pana* era preţul unui sclav sau al unui elefant); 250 *pana* – actorii; 120 *pana* – salariul unui meşteşugar; 60 *pana* – servitori, ajutoare, oameni de corvoadă; 50 *pana* – preţul unei sclave, sau echivalentul întreţinerii unui om pe timp de un an; 24 *pana* – preţul unui cal sau a doi boi; 1 1/4 *pana* – salariul unui văcar; 1 *pana* – preţul a 184 kg grâu sau a 28 l ulei.

AGRICULTURA ŞI MEŞTEŞUGURILE

Sursele principale de venituri ale statului indian erau agricultura, comerţul şi monopolurile.

În epoca vedică pământurile aparţineau familiilor, organizate în comunităţi sătesti. Pământul nu putea fi vândut unuia care era străin de acel sat. Produsul agricol de bază era orezul; apoi orzul, grâul, meiul şi trestia de zahăr. Se cultiva cânepa şi (încă din mileniul al treilea î.e.n.) bumbacul – „lână ce creşte pe pomi", cum îl numeau romanii. Se foloseau îngrăşămintele naturale şi se practica rotaţia culturilor. Aratul se făcea cu doi boi, ţăranul stând pe plug. Încă din primele timpuri ale dominaţiei arienilor erau trei categorii de proprietari: cei care îşi lucrau singuri pământul, cei care îl lucrau cu lucrători plătiţi şi cei cre îl dădeau în arendă. Începând din sec. IV î.e.n. regii au căutat să-şi revendice proprietatea întregului sol. De atunci s-au constituit marile proprietăţi – de pildă, ale templelor, – cele mai întinse proprietăţi fiind cele ale regelui (în realitate, ale statului). Din această epocă începând, săparea şi întreţinerea ca-

1. Deşi nu se poate preciza dacă aceste salarii corespundeau, efectiv, realităţii.

2. Sumele sunt date în *pana*, monedă a cărei valoare era: 48 *pana* = 1 dinar aur.

nalelor de irigaţie, a rezervoarelor de apă[1] şi a digurilor a revenit în sarcina statului, care le efectua prin prestaţiile obligatorii ale ţăranilor.

În jurul gospodăriei ţăranul ţinea oi, porci, vaci, bivoli sau boi (caii erau o raritate, aducându-se din alte ţări). Din vremi imemoriale, prearіene, vaca devenise un animal sacru, obiect de cult[2]. În India, a omorî o vacă era o crimă deosebit de gravă. Pentru a şi-o ispăşi (cf. Auboyer), cel care o omorâse era obligat să trăiască trei luni în mijlocul turmei, ras în cap şi îmbrăcat cu pielea vacii omorâte; timp de o lună n-avea voie să bea alt lichid decât zeamă de orez; în plus, trebuia să dea zece vaci şi un taur drept despăgubire; iar dacă n-avea de unde, i se confisca întreg avutul.

O mulţime de meşteşuguri îşi aveau în India antică o foarte veche tradiţie. Multe au trecut foarte repede de la forma primitivă de ocupaţie casnică la forma de ocupaţie specializată.

Încă din jurul anului 1000 î.e.n. meşteşugarii independenţi se organizaseră în bresle; astfel erau cei ce lucrau metalele, lemnul, piatra, pieile sau fildeşul; apoi împletitorii de coşuri şi rogojini, olarii, boiangiii, pescarii, vânătorii, măcelarii, bărbierii, florarii şi alţii. Breslele hotărau singure asupra treburilor lor, judecau neînţelegerile dintre membri; doar preţurile produselor la vânzare le stabilea (la o dată ceva mai târzie) un anumit slujbaş regal. Tăbăcăritul şi vopsitoria erau dintre meşteşugurile cele mai vechi; iar printre cele mai noi, brodatul şi ţesutul covoarelor. Prelucrarea bumbacului şi ţesutul pânzei de bumbac era forma cea mai caracteristică a artizanatului Indiei antice. – Nu toţi meşteşugarii se bucurau de o egală consideraţie. Cei mai preţuiţi şi mai respectaţi erau tâmplarii şi dulgherii; urmau zidarii, pietrarii, fierarii şi olarii. În schimb, împletitorii de coşuri şi vânătorii aparţineau categoiei *paria*; la fel pielarii, care erau cei mai dispreţuiţi pentru că foloseau în munca lor rămăşiţele animalelor moarte!

Metalurgia a ajuns în India la un nivel neatins de nici o altă ţară din Antichitate. Fierarii erau renumiţi pentru abilitatea lor deosebită.

1. Din jurul anului 1661 datează un asemnea bazin colector artificial, gigantic, înconjurat de un zid lung de 20 km.

2. Vaca a devenit obiect de cult (probabil că datorită importanţei pe care o deţinea în viaţa agricolă) la multe popoare antice. La greci, Hera avea ochii de vacă. Vechii slavi aduceau lapte, unt şi brânză ca ofrandă zeului-Vacă. „Vaca înseamnă toată această lume, atâta vreme cât Soarele va privi Pământul" – spune un text din *Atharva Veda* (vd. A. Bertholet).

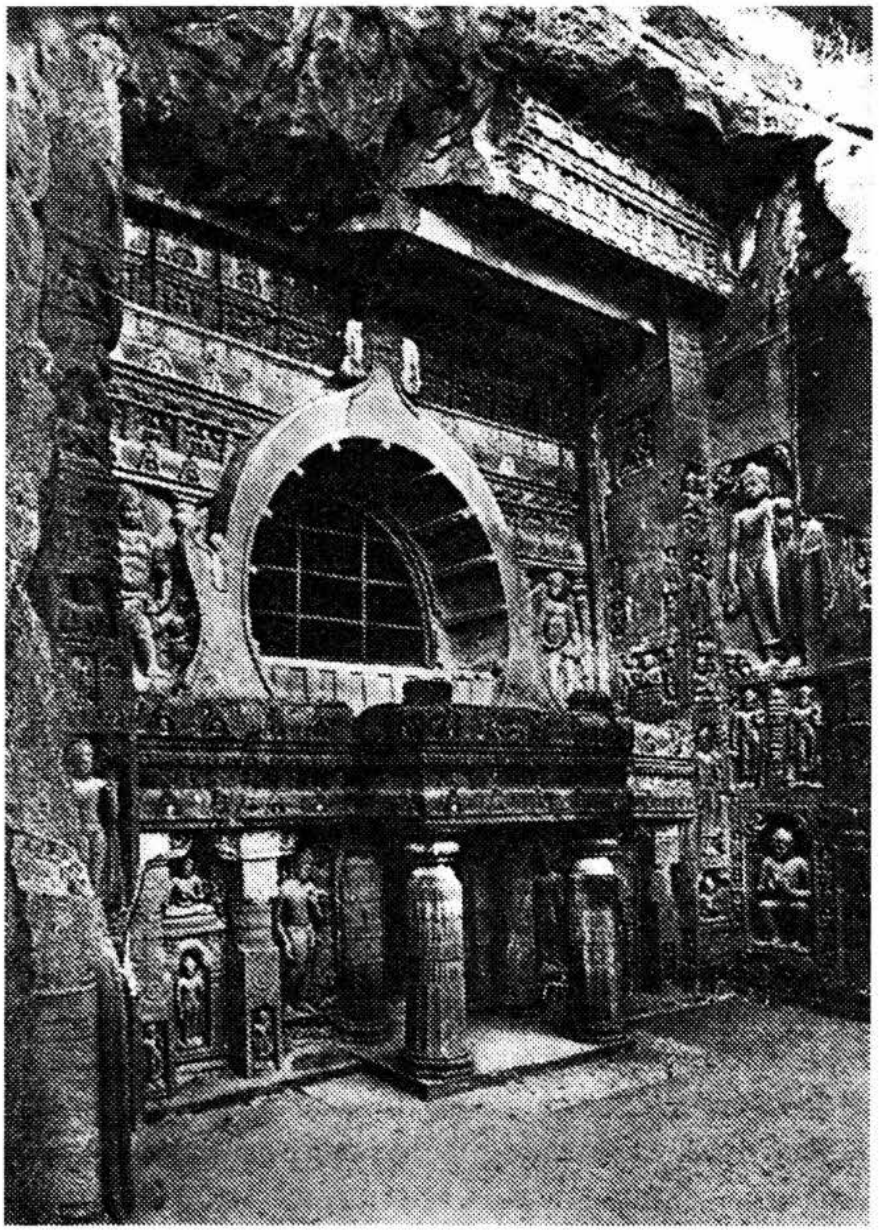

Intrarea în grota nr. 19 din Ajanta.

Tehnica turnării și călirii fierului era cunoscută în India cu mult înaintea Europei. Din secolul al IV-lea e.n. s-a păstrat, de pildă, un drug de fier lung de 13 m – ceea ce arată că indienii știau turna mase de fier cu mult mai mari decât cele turnate în Europa până către mijlocul sec. XIX. Calitatea metalului obținut era cu totul remarcabilă. Se crede că ei ar fi reușit să obțină și oțelul (egiptenii, grecii și perșii vorbesc despre „oțelul din India"), dar nu ni s-a transmis nici o indicație asupra tehnicii folosite.

Mineritul era de asemenea foarte dezvoltat. Se pare că inzii antici au fost cel dintâi popor care au exploatat mine de aur. În sec. V î.e.n. cea mai mare parte din aurul folosit în întreg Imperiul persan

provenea din India. Minele de argint, de cupru, de plumb, de zinc, de fier sau de cositor erau exploatate în India încă de acum 3 500 de ani.

Nivelul artizanal ajunsese la un grad foarte înalt. În sec. XII e.n. chinezii aduceau din India lentile pentru ochelari; iar în 1293 Marco Polo scria: „Se fac aici broderii care sunt cele mai delicate din câte se pot vedea în toată lumea". Dexteritatea meșteșugarilor se manifesta în toate domeniile: a împletitorilor de coșuri, umbrele și evantaie; a țesătorilor care în țesături extrem de fine de bumbac sau de mătase foloseau și fire de aur; a sculptorilor care lucrau din fildeș (de preferință, de elefant viu) statuete, picioare sculptate de pat și de scaune, mânere pentru oglinzi, plăci aplicate, – sculpturi din care cunoaștem splendide exemplare datând din sec. I e.n.; bijutierii care lucrau mult în aur, tras în foițe extrem de subțiri, și care cunoșteau tehnica auritului, a argintatului și a aliajelor (dintr–un aliaj de mercur obțineau admirabile perle arificiale). Foarte căutați și prețuiți erau meșterii de ghirlande, pentru compozițiile lor de flori fixate pe un suport de trestii sau tije de bumbac; compoziții uneori combinate cu pene de păun, cu scoici, cu frunze și semințe diferite, – toate aranjate cu multă fantezie și bun gust. Și meșteșugul florarilor figura, bineînțeles, pe lista celor „64 de arte".

În afara acestei liste însă, mai erau catalogate și alte profesiuni și ocupații, – pescarii, vânătorii, păsărarii, tăietorii de liane, culegătorii de frunze pentru împletituri, culegătorii de miere de albine sălbatice, și chiar adunătorii de crengi uscate din păduri.

Meșteșugarii de toate categoriile erau permanent și sever controlați de funcționarii respectivi ai statului. Plăteau tot felul de taxe[1], precum și impozite care, în funcție de veniturile realizate, variau între 4% și 50% din încasări.

Aproape totdeauna meseriile se transmiteau din tată–n fiu și se practicau în familie, fără lucrători salariați din afară. Unii meșteșugari se asociau în cooperative, dar toți erau organizați în bresle. Numărul breslelor, la început de 18, a ajuns până la 30 (incluzându–i și pe negustori). Erau organizați în corporații și păstorii, și marinarii, și zarafii sau cămătarii, și chiar brahmanii experți în studiul *Vedelor*! Firește că nu toate corporațiile se bucurau de aceeași considerație; erau socotite inferioare breslele căruțașilor,

1. Pentru atelierele lor, pentru sculele și uneltele pe care le foloseau, – taxă care se percepea de trei ori pe an; apoi, pentru balanțele, măsurile și greutățile folosite.

olarilor, şi mai ales ale bărbierilor, măcelarilor sau a ghicitorilor. Fiecare breaslă îşi avea sigiliul, steagul şi şeful ei, care trebuia să dovedească în prealabil o capacitate profesională deosebită. Şeful unei bresle – funcţie atât de importantă încât titularul ei putea deveni chiar consilier al regelui – era secundat în activitatea sa de un secretar şi de un grup de ajutoare însărcinate să-i aducă la îndeplinire deciziile. El fixa condiţiile de muncă, stabilea normele şi salariile, judeca eventualele litigii care se iveau între membrii breslei, organiza şi conducea miliţia breslei, – miliţie care, în caz de război, era încorporată în armata generală a statului. Excluderea din breaslă sau admiterea unor noi membri era hotărâtă de adunarea generală a breslei. Uneori o corporaţie lua şi forma de bancă de ajutor reciproc.

Prin felul în care erau organizate şi prin disciplina lor riguroasă, corporaţiile îşi câştigaseră un prestigiu unanim recunoscut: însuşi regele era obligat să le respecte uzanţele şi să le recunoască deciziile.

SCHIMBURILE COMERCIALE

Schimburile comerciale erau – încă din epoca vedică – atât de intense încât textele brahmanice îi condamna aspru pentru rapacitatea lor pe negustorii care realizaseră averi considerabile.

La acea dată nu existau pieţe. Drumurile care legau satele între ele erau aproape impracticabile, iar schimburile se efectuau la punctele de încrucişare a principalelor drumuri. Dar încă din sec. III î.e.n. la graniţele ţării funcţionau târguri relativ mari. În timpul dinastiei Maurya (sec. IV–III î.e.n.) s-a construit un drum imperial după model persan, lung de aproape 2000 km; relaţiile comerciale au devenit mai active; din Pataliputra, capitala imperiului, porneau cinci drumuri mari, străbătând jungla, ţinuturi mlăştinoase, terenuri stâncoase; drumuri bine întreţinute, practicabile şi în sezonul ploilor, drumuri largi de 10 m, având pe margini şanţuri de scurgere, arbori plantaţi pentru fixarea terenului, drumuri cu puţuri; pe traseul lor, cu hanuri şi posturi de pază, iar la o distanţă de un kilometru şi jumătate unul de altul, stâlpi şi inscripţii indicând direcţiile şi distanţele. Caravanelor, însoţite de paznici înarmaţi, li se asociau – contra plată – şi călători izolaţi.

Organizarea unei caravane era o operaţie lungă, complicată şi plină de riscuri: fluviile trebuiau trecute pe bacuri, poduri nu existau, în junglă pândeau tot felul de animale sălbatice, precum şi săgeţile

otrăvite ale triburilor primitive; iar în păduri, așteptau bandele organizate de tâlhari. Prin deșert, drumul se făcea numai noaptea. Soarta caravanei era în mâinile unui localnic plătit – „pilotul nisipurilor" – care se orienta după stele. Taxele de trecere pe care trebuia să le plătească o caravană erau mai mici pentru transportul de grâne, ulei, zahăr sau vase de argilă, dar pentru alte articole putea ajunge până la o cincime din valoarea mărfurilor.

Bogățiile fabuloase care se adunaseră în trezoreria statului în timpul dinastiei Maurya proveneau în mare parte din comerțul maritim. Legăturile comerciale pe mare cu Mesopotamia datau, cum s-a văzut, desigur din mileniul al III-lea î.e.n. – dacă nu chiar dinainte. În jurul anului 1000 î.e.n. legăturile comerciale maritime cu Mesopotamia, Arabia și Egipt erau intense. Regii dinastiei Maurya posedau o flotă proprie; dar flota comercială aparținea în majoritatea grupurilor de negustori sau de „armatori". În secolele următoare India va deveni una din primele puteri maritime comerciale ale lumii. Corăbiile indiene – care le concurau pe cele grecești sau romane, pe cele persane, arabe sau chineze – au stabilit contacte comerciale foarte active și cu coasta orientală a Africii și mai ales (începând din sec. IV î.e.n.) cu Birmania și Extremul Orient, unde făceau joncțiunea cu unitățile comerciale chineze. Din sec. V î.e.n. în sistemul Indiei de raporturi comerciale intră și ținuturile Indochinei și Indoneziei; iar din sec. I e.n. (în timpul dinastiei Gupta). – Sumatra, Java și Madagascar.

În ultimele secole ale erei vechi negustorii greci umpleau târgurile de pe coastele indiene. Iar din primele secole ale erei noastre s-au stabilit servicii comerciale regulate între Roma și coastele Indiei (călătoria pe mare durând un an, dus-întors). Din India, negustorii aduceau la Roma, în cantități masive, mirodenii și parfumuri indiene, mătăsuri și brocarturi, muselină și țesături cu fire de aur, – dar și leoparzi și tigri pentru „vânătorile" din circuri. Marile corăbii indiene puteau transporta ușor, la această dată, până la 20.000 de amfore pline. Începând din sec. VII e.n. comerțul cu India a devenit monopolul musulmanilor (deși invazia musulmană începe în sec. XII). Opt secole mai târziu, odată cu debarcarea lui Vasco da Gama pe coasta Malabar, comerțul cu India a intrat într-o fază nouă, de relații sporite cu Europa occidentală; relații care s-au intensificat în secolul următor, când porturile Veneției, Genovei sau Pisei tranzitau mărfurile indiene spre alte puncte ale Europei.

Dispoziții precise și detaliate reglementau condițiile circulației

maritime şi fluviale. În sarcina unui departament central (a unui „minister") cădea reprimarea acţiunilor de piraterie, perceperea taxelor portuare, precum şi organizarea unui serviciu de salvare în caz de furtuni. – Un amănunt, nu lipsit de interes: ortodoxia brahmană interzicea călătoria pe mare. Un brahman care „trecea apa" era exclus din casta sa; de aceea navigaţia şi comerţul maritim au fost promovate în mod deosebit – cu beneficiile considerabile şi multilaterale rezultând din acest fapt – de mediile buddhiste.

Dintre mărfurile exportate, cel mai căutat era fildeşul, brut sau sculptat. De asemenea, pietrele preţioase (şi perlele de Ceylon) care aveau o mare faimă şi pentru care se plăteau, în aur, sume imense: diamante, agată, ametiste, rubine, smaralde, beril, acvamarinul în special de culoare verde, etc. India exporta apoi în mari cantităţi carapace de broască ţestoasă, piei de şopârle gigante, vopsea roşie şi lac. În acelaşi timp făcea şi comerţ de tranzit – cu piei şi blănuri de tigru, leopard şi jder din Tibet, cu ţesături de lână din Kaşmir, cu mătase din China. Exporta apoi alte produse proprii: lemn preţios de abanos, de trandafir sau de santal, diferite răşini, parfumuri şi mirodenii, fructe şi zarzavaturi (nuca de cocos, banane, pepene galben, castraveţi şi ceapă). Nu lipseau nici alte articole locale, exotice: maimuţe domesticite, papagali, fazani, şerpi, elefanţi.

În schimb, volumul importului era mai redus. Primul loc între articolele de import îl ocupau caii, pentru grajdurile regale sau ale nobililor; apoi sclave din Grecia – în schimbul cărora arabii exportau în Grecia sclave indiene.

LOCUINŢA. ÎMBRĂCĂMINTEA. ALIMENTAŢIA

Tabloul vieţii cotidiene completează imaginea civilizaţiei indiene cu alte aspecte originale.

Locuinţele erau, la toate nivelurile sociale, aproape numai din lemn. Casele ţăranilor erau făcute din chirpici, cu şarpantă de bambus, cu o singură uşă şi o fereastră, cu acoperişul din trestie sau din frunze de palmier, – case uşor expuse incendiilor şi dezastruoaselor inundaţii. În general aveau o încăpere pentru dormit, o mică bucătărie şi o altă încăpere pentru oaspeţi. Un pat şi câteva mese joase, fără scaune, formau tot mobilierul. Vasele de lut sau de aramă serveau pentru păstrarea proviziilor; pentru mâncat, oamenii se serveau de frunze late şi mai groase pe care apoi le aruncau, căci

era oprit să mănânce de două ori din aceeași „farfurie". Chiar cei care se foloseau de farfurii de lut, după ce mâncau le spărgeau.

La oraș, casele – în special ale celor bogați, evident, – erau mai solid construite. Aveau un etaj (rareori două), cu fațada tencuită și văruită, și o curte cu clădiri anexe. În unele cazuri, acoperișul – plan – de olane sau de șindrilă, servea drept terasă în nopțile de vară tropicală. Parterul era construit din cărămidă arsă, din piatră sau – excepțional – chiar din marmură; iar etajele – care se retrăgeau progresiv – din lemn, incrustat cu pietre colorate. Scări interioare duceau până la ultimul etaj, unde era dormitorul, – poetic numit: „refugiul porumbeilor". Primul nivel avea o verandă cu coloane, celelalte aveau coloane; tavanele erau adeseori pictate, ferestrele aveau jaluzele de lemn dantelat sau perdele decorate, iar de ferestre erau atârnate colivii cu diferite specii de papagali. Nu puteau lipsi camerele rezervate oaspeților, nici „camera secretă", cu locul ascuns (indicat pe o mică placă ce se transmitea urmașilor) în care se păstrau banii, bijuteriile și obiectele mai prețioase.

În interiorul caselor celor mai bogați pereții aveau uneori și nișe cu vase de aramă sau cu statuete de bronz și de fildeș. Încăperile unui nivel erau despărțite nu de pereți, ci de rogojini sau de tapete decorate, atârnând de vergele metalice. Camerele erau răcorite cu ajutorul unor vase poroase de lut în care apa era mereu schimbată; și erau parfumate fie de mirosul florilor aranjate în ghirlande, fie arzându-se bastonașe de lemn mirositor. Seara, iluminația se făcea cu opaițe plasate în nișele pereților, sau – în casele celor foarte înstăriți – cu torțe pe care le țineau permanent servitorii casei. În casele mai luxoase, bineînțeles că și mobilierul era mai rafinat: paturi cu perne (pentru cap și pentru picioare) și cu baldachine decorate, un divan, un (singur) scaun, mare și bogat sculptat sau intarsiat. De asemenea, mesuțe de toaletă, etajere pentru cărți (scrise pe frunze de palmier), coșuri pentru flori, un joc de șah, covoare și câteva perne colorate, aranjate pe jos.

În curte, pe lângă alte dependințe (grajduri, pivniță, magazie de provizii, un pavilion pentru jocuri, un altul pentru oaspeții în trecere, o colivie mare pentru păsări rare, etc) se mai afla și o sală de baie – prin care treceau, obligatoriu, oaspeții la sosire, precum și medicul casei. În casele celor foarte bogați, în loc de o singură sală de baie era o întreagă clădire, cu trei încăperi tapetate cu piele, cu o baie de aburi – invenție indiană, cum o socoteau ei, – cu duș cu apă caldă și, afară, cu o piscină anexă.

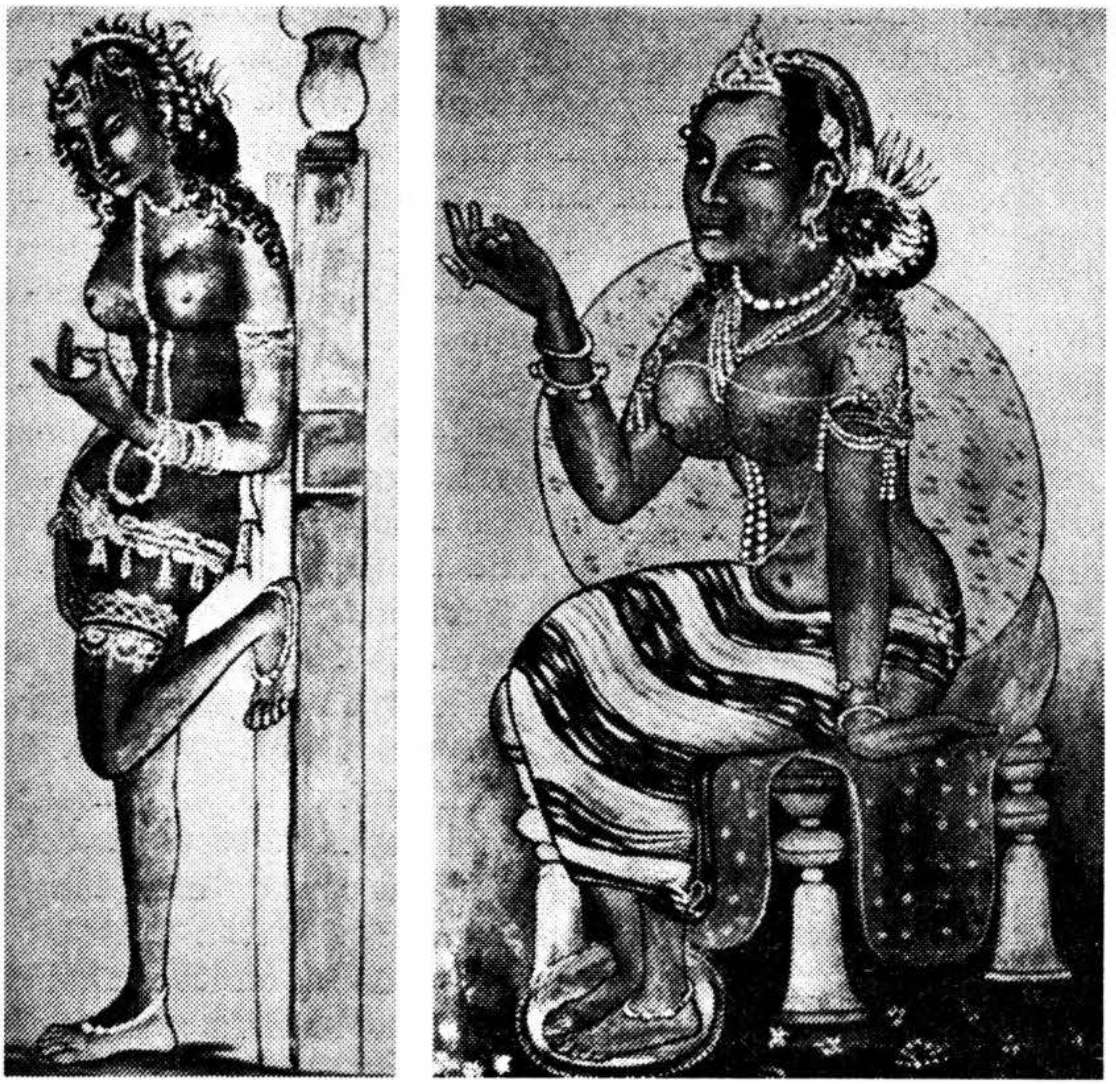

Figuri feminine. Detalii dintr-o frescă din Ajanta.

Grija cu totul deosebită a indienilor pentru igienă şi curăţenia corporală a devenit proverbială. Baia zilnică şi „peria" de dinţi sunt considerate invenţii indiene. Indienii aparţinând primelor trei caste se îmbăiau zilnic, îşi schimbau zilnic lenjeria şi se spălau pe mâini – brahmanii se spălau şi pe picioare – înaintea fiecărei mese. Mâncarea rămasă o aruncau, nu se serveau de două ori de aceeaşi farfurie, după fiecare masă se spălau pe dinţi – brahmanul chiar de 7 ori pe zi, – folosind însă o singură dată „peria" de dinţi. (De fapt, „peria" era o bucată de scoarţă moale de copac). – Mărturia călătorului chinez din sec. VII e.n. în India, Yuan Ciuang, este precisă şi elocventă în această privinţă.

La nivelul posibilităţilor celor mai bogaţi casele mai aveau şi o grădină cu zarzavaturi (în realitate, mai mult cu plante medicinale), dar şi grădini cu banani, palmieri şi boschete de flori puternic

mirositoare; apoi pergole cu plante decorative agățătoare, și un bazin cu flori de lotus și cu un mic pârâu pentru abluțiunile rituale zilnice. Anumite feluri de animale și de păsări erau ținute pe lângă fiecare casă, – pisici, păuni, papagali și nelipsitele manguste – păzitorul ideal contra teribililor șerpi tropicali.

Mai variată încă – și nu numai în funcție de situația economică a fiecăruia sau de casta căreia îi aparținea, ci și de regiune, deci de climă – era îmbrăcămintea.

În clima tropicală și subtropicală a Indiei centrale și meridionale îmbrăcămintea nu putea avea funcția de a proteja contra frigului. În sud, atât bărbații cât și femeile umblau desculți și cu bustul gol (cel puțin până în sec. XVII e.n.). Când purtau sandale, acestea nu puteau fi decât din pânză sau din împletituri, iar nu (pentru a se respecta prescripțiile religioase) din pielea unui animal ucis. La nevoie bustul era acoperit, înfășurat lejer cu o bucată lungă de pânză, cu capătul liber aruncat pe umărul stâng. – Pe cap, după invazia musulmană (sec. XIII e.n.), bărbații au adoptat portul turbanului, aranjat potrivit felului specific impus de casta respectivă. Turbanul era confecționat dintr–o fâșie de pânză a cărei lungime putea ajunge până la 20 m.

Numai în cazuri excepționale, și în regiunile nordice ale Indiei, a apărut costumul diferențiat, propriu unor anumite profesiuni. Soldații, de pildă, purtau o haină, un fel de jachetă cu mâneci scurte; vânătorii și pescarii, o îmbrăcăminte potrivită de protecție; în timp ce brahmanii (în timpurile cele mai vechi) și pustnicii din păduri se mulțumeau să se „înveșmânteze" cu frunze late sau cu scoarțe subțiri de copaci și cu o blană aruncată pe umeri. Buddhiștii din secolele IV–III î.e.n. purtau un șort făcut din bucăți vechi de pânză cusute laolaltă de ei, iar dacă primeau în dar o bucată nouă de pânză sau de stofă trebuiau să și–o picteze în culori cât mai neplăcute. Mai târziu a apărut și veșmântul propriu călugărilor, confecționat din trei bucăți de stofă de culoare brună–gălbuie.

În India, funcția principală a îmbrăcămintei a fost totdeauna aceea de a indica poziția economică și socială a celui ce o purta, de a ascunde eventualele defecte sau imperfecțiuni fizice, de a evidenția frumusețea corpului – în special feminin, firește, – și de a constitui prin sine însăși o podoabă. Femeile îndeosebi îmbrăcau – și îmbracă până azi – acel veșmânt (în ocazii festive – din mătase fină, transparentă), necroit și necusut; acel *sari* care, trecut peste umeri și înfășurând bustul și șoldurile, scoate în evidență formele, cade până

la glezne (lăsând însă complet neacoperită o zonă în partea inferioară a bustului), şi dând în felul acesta femeii care-l poartă posibilitatea de a-şi compune singură – după felul în care şi-l înfăşoară în jurul corpului – „modele" diferite, de o excepţională eleganţă. – Părul, de obicei uns pentru a fi protejat de căldura soarelui, era – şi este şi azi – pieptănat cu cărare la mijloc. Fardurile erau mult folosite de femei. Un inel prins în nara stângă (azi, în unele regiuni, un buton de metal) arăta că femeia respectivă era căsătorită. Iar un mic semn rotund de culoare roşie, neagră sau albastră, făcut în mijlocul frunţii indica apartenenţa femeii la o anumită castă sau religie.

Pe cât de simplă era îmbrăcămintea pe atât de bogate erau bijuteriile pe care le purtau atât femeile cât şi bărbaţii. Lănţişoare de aur sau coliere de perle în mai multe şiraguri, un singur şirag de perle strâns în jurul gâtului, o boşă prinsă la şold, brăţări pe braţ, pe antebraţ, la încheietura mâinii sau la glezne, completau „spectacolul" distinsei prezenţe a femeii indiene.

Clima şi generozitatea solului Indiei permiteau o alimentaţie destul de variată.

Baza o constituia orezul, pregătit în nenumărate feluri, cu o mare diversitate de legume şi de sosuri. Din făina de orez se pregătea şi un fel de clătite mai groase, dejunul obişnuit – şi azi – al ţăranului. Mâncarea lui obişnuită era pregătită din grâu sau orz, fiert şi prăjit. O gamă bogată de mâncări era furnizată de zarzavaturi, în special de fasole şi linte. Uleiul consumat pentru gătit era extras din seminţe de in, de susan şi de muştar. Trestia de zahăr se consuma adesea în stare naturală; dar mai ales servea la prepararea unui suc foarte apreciat, precum şi a zahărului – unul din produsele indiene cele mai căutate în alte ţări. Numărul plantelor comestibile folosite de indieni era imens. Foarte mult se foloseau mirodeniile – piperul, muştarul, chimionul, coriandrul, măghiranul, cuişoara, – pentru pregătirea supelor şi a sosurilor picante. În schimb indienii nu suportau mirosul de ceapă şi de usturoi, care nu puteau fi consumate decât în afara oraşelor[1].

1. Prânzul se desfăşura – cel puţin în urmă cu cincisprezece sau douăzeci de secole – după un anumit ritual. Mai întâi, în semn de respect, copiii spălau picioarele părinţilor. Apoi, femeia îl servea pe soţ, aducându-i un vas cu apă de spălat pe mâini, pe urmă felurile de mâncare, fiecare pe o frunză de bananier. Bărbatul mânca – servindu-se numai de degetele mâinii drepte – şi pe urmă se spăla pe dinţi. După care, începea să mănânce şi soţia, servită de copii. Aceştia mâncau după ce mama termina masa.

Lumea modestă nu-şi putea permite luxul cărnii de vită decât foarte rar. Se mulţumea cu peşte, cu păsări de curte (la marile sărbători - carne de păun), sau cu ceea ce îi furnizau păsărarii (potârnichi, prepeliţe, vrăbii, cocoş sălbatic, etc). Mai rar - şi numai cei înstăriţi - consumau carne de berbec, de ied sau de viţel. Era interzisă de prescripţiile religioase carnea animalelor care dau lapte - în afară de gazelă. De asemenea şi a altor câtorva animale, înşirate într-o relatare a unui călător chinez din sec. VII e.n.: elefant, măgar, cal, porc, câine, vulpe, lup, leu sau maimuţă. În familiile brahmane ortodoxe era oprit să se mănânce peşte sau carne, decât în anumite ocazii. Carnea - afară de cea de pasăre - era pregătită numai fiartă; dar i se dădea gust adăugându-i sosuri de ierburi acide, de agrişe, de sucuri de fructe (lămâi, portocale, rodii, etc.). - Brahmanismul (mai târziu şi buddhismul) interzicea uciderea animalelor, şi deci şi consumul de carne; interdicţie căreia i-a urmat în curând atenuanta: decât cu condiţia ca animalul să fi fost ucis de altcineva. Ca urmare, consumul de carne a devenit liber - dar măcelarii au continuat să rămână dispreţuiţi pentru profesia lor.

La mesele regelui sau ale nobililor se serveau, ca desert, brânzeturi uşoare, felii subţiri de nucă de cocos, perişoare de orez cu zahăr prăjite în unt, banane fierte în lapte dulce, prăjituri variate pregătite cu unt şi melasă; iar la urmă - orez cu sare şi un pahar de zer! Ca băuturi la masă, mai obişnuite erau apa şi laptele bătut, dar şi diferite sucuri fermentate de fructe (interzise însă brahmanilor). Ţăranii beau băuturi alcoolice (dar numai în cârciumi - aceste băuturi fiind supuse unor taxe mari), pregătite pe bază de orez, suc de palmier, de nucă de cocos sau de melasă condimentată cu piper. Cei ce aparţineau castei *vaişya* preferau băuturile cele mai tari, extrase din flori foarte parfumate; iar cei din casta *kşatriya*, un vin preparat din trestie de zahăr. Vinul de struguri era atât de rar şi de scump încât se găsea numai la masa regelui.

EDUCAŢIA

Pentru un indian, prima îndatorire morală - după îndatoririle religioase - era să aibă copii. Era şi aceasta tot o datorie de ordin religios, într-un fel; căci a avea copii însemna a asigura continuitatea cultului familial al strămoşilor. De aceea avortul era considerat o crimă la fel de gravă ca asasinarea unui brahman.

Naşterea unui copil - precedată şi urmată de ritualuri numeroase

și complicate – era socotită un eveniment impur, de întinare, de pângărire; drept care, după zece zile de la nașterea copilului, părinții și copilul trebuiau să îndeplinească anumite rituri de purificare. Copiii de sex masculin erau totdeauna întâmpinați cu bucurie; dar fetele – în special pentru familiile sărace – erau socotite o adevărată nenorocire. În primii ani copiii umblau complet goi. La vârsta de 5 ani copilul (dar nu cel aparținând ultimei caste, firește) era învățat să citească și să socotească. Scrisul n-avea – până în secolul trecut – o mare importanță în educația copiilor; cunoștințele se însușeau numai pe calea memorizării. Învățământul primar (fiecare sat își avea un învățător al său) era predat de brahmani pe lângă temple. În secolul al XVI-lea, numai în provincia Bengal existau 180.000 de școli. Deținut exclusiv de preoți, învățământul era impregnat de un conținut religios. De la 8 ani copilul brahmanului (la 10 ani cel al unui *kșatriya* și la 12 al unui *vaișya)* urma solemna inițiere ce consacra intrarea copilului în societate.

Cu aceasta el începea, sub îndrumarea maestrului său (*guru)* o perioadă de studiu foarte intens, care dura până la vârsta de 16–18 ani, supus unei discipline riguroase, într-o mănăstire[1], unde tinerilor li se dădea o educație morală severă și unde se predau materii diverse (gramatică, literatură, logică, filosofie, medicină, chimie, astronomie, matematică, ș.a.). Nivelul era incontestabil superior (de ex. în domeniul matematicii) față de învățământul din alte țări la acea dată – sec. V î.e.n. – sec. VII e.n.

În afară de aceste instituții de învățământ mănăstirești mai existau în India – încă înaintea erei noastre – adevărate universități (la Benares încă din sec. IV î.e.n., la Taxila – renumită în toată Asia, – la Kanci, la Ajanta; sau universitatea buddhistă din Nalanda, mândria Indiei antice și medievale). Universitățile aveau profesori renumiți (temporar predau aici și învățați străini) și numeroase colegii: unul singur putea avea până la 500 de studenți. La universitatea din Nalanda – fondată în sec. V î.e.n. – durata studiilor era de 12 ani, iar numărul tinerilor care studiau aici ajunsese (în secolele VII–VIII e.n.) aproape de zece mii. – Același călător chinez din sec. VII e.n. ne mai informează că o universitate indiană avea cam 100 de săli de curs, câteva biblioteci mari, iar pentru dormitoarele studenților, 6 clădiri de câte 4 nivele. – Ce dezastru a însemnat pentru viața culturală a Indiei anul 1197 când invadatorii musulmani au ras la pământ Nalanda, masacrând toți călugării-profesori!

1. Buddhiștii aveau școli în cadrul mănăstirilor lor. Hindușii nu aveau mănăstiri; copiii lor învățau în școli particulare, conduse de un *guru* și subvenționate de stat.

CĂSĂTORIA. SITUAȚIA FEMEII

La fel de obigatoriu ca faptul de a avea copii era și căsătoria. Un bărbat necăsătorit era disprețuit de toți, situându-se singur în afara societății.

Legile brahmanice codificau, riguros și precis, opt tipuri de căsătorie. Părinții combinau căsătoria copiilor lor încă de mici, căsătorindu-i efectiv când fata (care trebuia neapărat să aparțină aceleiași caste din care făcea parte și băiatul) împlinea abia 12 ani[1], chiar dacă nu era încă nubilă[2]. E interesant de notat că acest obicei a fost cu mult mai rar practicat în epocile vechi decât începând din primele timpuri ale Evului Mediu. – În felul acesta, viața femeii – căreia i se atribuia în principal funcția de reproducție[3] – era dedicată exclusiv căminului. Pe de altă parte, este adevărat că practica acestui obicei reducea considerabil proporțiile fenomenului prostituției – care în general era limitată la forma religioasă a practicării ei în incinta templului (deși practicarea „prostituției sacre" nu era rezervată exclusiv brahmanilor-sacerdoți)[4].

Adulterul era un fapt rar. Poligamia era permisă (dar legile brahmanice recomandau monogamia). Căsătoria era indisolubilă, divorțul nu era admis – decât în vremuri foarte de demult (*Codul lui Manu* aprobă divorțul în anumite cazuri și numai pentru cei care aparțineau ultimelor două caste. În timpurile vedice femeia se bucura de o considerație incontestabilă; începând însă cam din

1. Dar *Codul lui Manu* prevede: „Dacă se prezintă un pretendent distins, frumos, din aceeași castă, tatăl va putea să-i dea fiica în căsătorie, după rânduială, chiar dacă ea n-a împlinit încă vârsta de 8 ani" (IX, 88). – După care, urmează și alte prescripții tot atât de ciudate: la trei ani după ce devine nubilă fata își poate alege singură bărbatul; în care caz nu poate primi nici un obiect de podoabă din partea familiei ei; iar bărbatul nu va mai datora tatălui ei „prețul nupțial"; un bărbat de 30 de ani poate lua o fată de 12 pe care o iubește; iar la 24 de ani, o fată de 8 ani, – etc. (IX, 90–94).

2. Obicei pe care Mahatma Gandhi îl condamna ca pe „cea mai grosolană superstiție" – care n-a fost prohibită decât de Constituție (în anul 1949). Dar căsătoria fetelor sub 14 ani a fost interzisă încă din deceniile 3–4 ale secolului nostru.

3. „Femeile au fost create pentru a aduce pe lume copii, iar bărbații pentru a perpetua neamul". – „Să aducă pe lume copii, să-i îngrijească, să supravegheze treburile casei în toate amănuntele, acestea sunt îndatoririle femeii" (*Codul lui Manu*, IX, 96, 27).

4. Dansatoarele templelor erau socotite „iubitele zeului". Curtezanele propriu-zise locuiau în cartiere rezervate lor, se bucurau chiar de un oarecare prestigiu în viața socială (pentru cultura lor artistică și literară) și erau în general bogate. Multe piese de teatru în sanscrită au curtezane drept eroine principale.

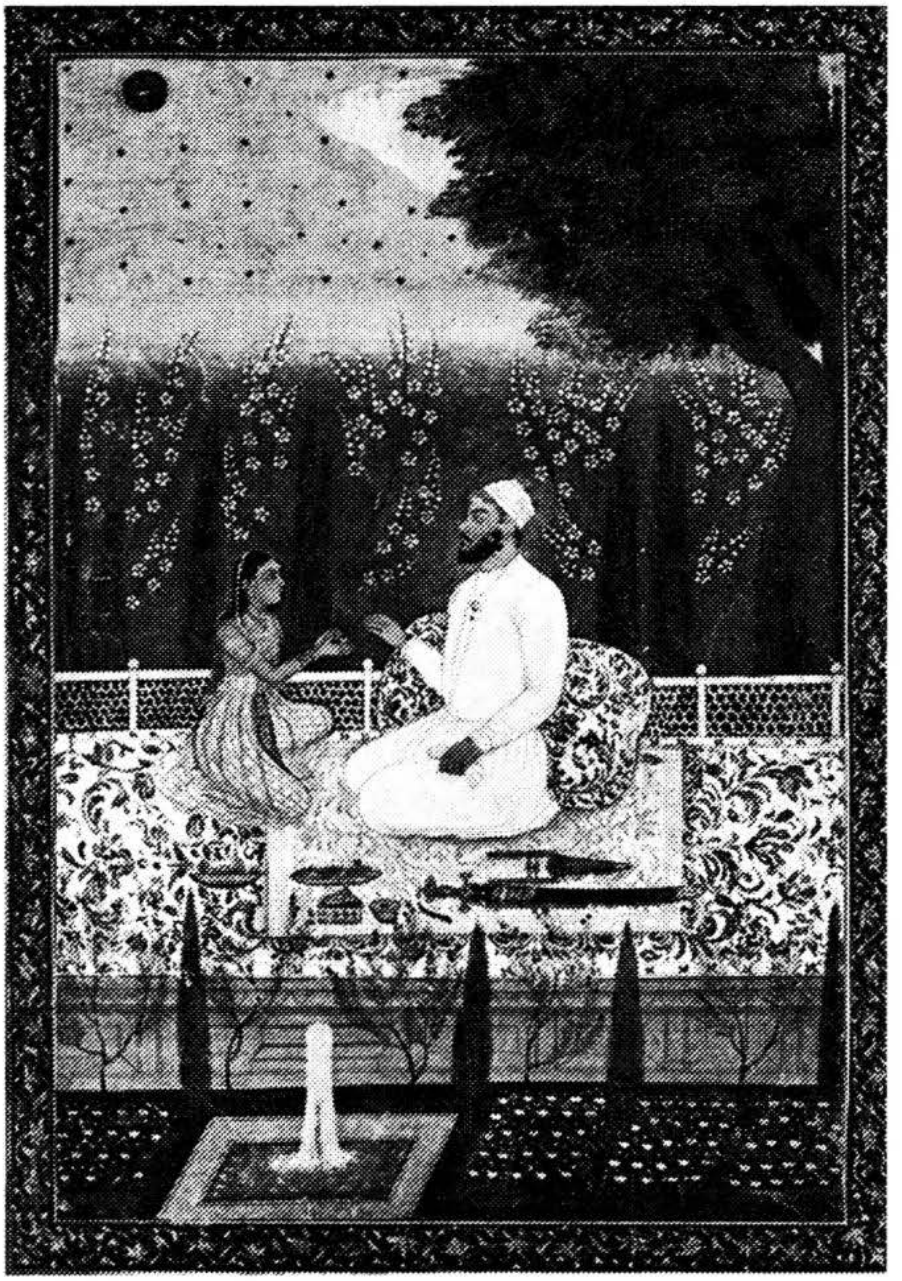

Pereche de îndrăgostiţi. Miniatură.

secolul al II-lea î.e.n., sub influenţa concepţiilor brahmanice, iar mai târziu şi a islamismului, poziţia femeii a decăzut considerabil.

Dar situaţia femeii indiene era superioară celei a femeii din alte ţări ale Orientului Antic. (Dovadă – printre altele – cultul zeiţei Shakti, „puterea" cosmică, energia feminină atribuită tuturor zeilor, în special lui Şiva – în care caz Shakti apare ca soţia sa; „Zeiţa care cu puterea ei a lărgit acest univers... şi pe care toţi zeii şi înţelepţii o cinstesc noi ne închinăm ei" – spune un text sacru (*Devi-Mahatmya*, sec. VI î.e.n.). E adevărat că i se interzicea cunoaşterea *Vedelor* (rezervată dealtminteri numai specialiştilor) şi că nu avea accces la

Figură feminină. De pe o sculptură din *stupa* din Amaravati (150–200 e.n.)

instrucţiune (decât femeile din marile familii, sau prostituatele templelor). În schimb femeia nu putea fi repudiată de soţ decât în cazuri bine determinate[1] şi atunci însă păstrându-şi zestrea ca proprietate personală. Ea conducea toate treburile casei, lua parte alături de soţ la anumite sărbători şi festivităţi – de pildă la nunţi – şi era foarte respectată ca mama copiilor ei[2]. Dar odată cu stăpânirea musulmană – care a însemnat o perioadă de decădere a spiritualităţii indiene, fapt care a afectat toate laturile vieţii sociale – situaţia femeii a decăzut şi mai mult. Îndeosebi începând cam din sec. XIII femeia era obligată să iasă numai dacă un văl îi acoperea faţa; i se impunea o viaţă de izolare atât de severă încât nici în casă nu se putea arăta decât în faţa soţului şi copiilor ei. Izolarea obligatorie a femeii căpătase – încă din timpurile mai vechi – o formă foarte grea, în cazul când rămânea văduvă. Astfel, în familie văduva rămânea subordonată autorităţii

1. Dacă e beţivă, cu purtări rele, nesupusă, bolnavă, rea sau risipitoare (*ibidem*, IX, 80). „O femeie sterilă poate fi repudiată în al optulea an de căsătorie, o femeie ai cărei copii au murit toţi într-al zecelea, o femeie care n-a născut decât fete într-al doisprezecelea" (IX, 81). – „Dar o femeie bolnavă care are o fire bună şi este virtuoasă în purtările ei nu poate fi repudiată decât cu consimţământul ei şi niciodată nu trebuie să fie tratată fără respect" (IX, 82). – „Zi şi noapte femeile trebuie ţinute sub dependenţa soţilor lor... Femeia nu trebuie să fie niciodată independentă" (IX, 2,3); dar „nimeni nu poate păzi femeile cu forţa... numai acele sunt bine păzite care se păzesc ele singure" (IX, 10,12). – Cât timp poligamia a fost permisă, nu s-a ridicat problema repudierii femeii: bărbatul era obligat să-şi întreţină toate soţiile.

2. Chiar *Codul lui Manu* – care datează din perioada cuprinsă între anii 200 î.e.n. – 200 e.n. şi care de obicei nu prea era indulgent faţă de femeie – ţinea totuşi să consemneze tradiţiile străvechi, vedice: „Bărbatul complet este alcătuit din soţia lui, din el însuşi şi din copiii săi... Bărbatul şi femeia sa una sunt ... Fidelitatea reciprocă durează până la moarte – iată ceea ce trebuie considerat ca fiind legea supremă pentru bărbat şi femeie... Legea privind bărbatul şi femeia este legea care are ca temelie afecţiunea" (IX, 45, 101, 103).

fiului său mai mare. În caz că nu avea copii trebuia (ca o reminiscenţă a obiceiului ancestral al leviratului) să se recăsătorească cu o rudă apropiată a soţului decedat. Nu i se mai permitea să poarte bijuterii, nu mai putea folosi farduri sau parfumuri, părul şi-l purta într-un anumit fel pieptănat, dormea pe jos, mânca o dată pe zi - o masă vegetariană (văduvele din castele superioare sunt, şi azi, vegetariene). Căsătoria fiind considerată indisolubilă chiar şi după moartea bărbatului, văduva nu se mai putea recăsători - pentru ca astfel să îşi poată reîntâlni soţul într-o viitoare existenţă - decât, eventual, când nu avusese copii; sau când noul şef al familiei ei o putea obliga să nu se recăsătorească[1]. Dar practic, recăsătoria văduvelor era legalizată încă în secolul trecut.

În vechime însă situaţia femeii rămasă văduvă era mult mai tragică - cel puţin în epocile când femeia era supusă bărbatului. Era obiceiul - dealtminteri practicat foarte rar - al sinuciderii voluntare (*sati* - cuvânt care se traduce prin „soţie devotată"). În timp ce se desfăşura ceremonia arderii corpului soţului defunct, văduva se arunca pe rugul în flăcări lăsându-se să ardă de vie. Prima menţiune a acestei practici ciu-date datează din anul 510 e.n., dar obiceiul (căruia indologii englezi, în special, i-au dat proporţii mult exagerate) era mult mai vechi. *Atharva Veda* (culegere care datează din a doua jumătate a mileniului al II-lea î.e.n.) vorbeşte despre *sati* ca despre un obicei străvechi. În jurul anului 1000 î.e.n. nu mai era prescris de *Rig Veda*, iar *Codul lui Manu* nu-l pomeneşte. Cu toate acestea, în secolul al IV-lea î.e.n. se mai practica încă; la un trib din Pendjab era un obicei obligatoriu în acea epocă, iar brahmanii l-au acceptat şi ei. Practica lui era generală la mongoli; în *Mahabharata* sunt citate mai multe cazuri de *sati*; la un trib din India meridională (la telugu şi) sinuciderea voluntară prin ardere era înlocuită cu îngroparea de vie a văduvei; şi desigur că obiceiul *sati* a continuat şi după invazia musulmanilor (care îl priveau cu oroare)[2].

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

Poate că în mai mare măsură decât în alte ţări ale Orientului Antic, în India noţiunea de drept şi cea de cult se confundau. O normă religioasă devenea şi o normă care reglementa, juridic,

1. Această normă a fost abrogată abia în urmă cu patru decenii de noua Constituţie a Indiei.

2. Acest sinistru obicei a fost abolit legal abia în secolul trecut (în 1829).

raporturile sociale. Când, în perioada de elaborare a *brahmanelor* (secolele VIII–VI î.e.n.) au început să fie fixate și relațiile de drept, ansamblul de obiceiuri și de tradiții au fost puse în strânsă legătură cu prescripțiile, cu dogmele și cu ritualurile religioase. „Legea" exprima un ideal religios, aplicat și la relațiile sociale. „Legea" (*Dharma* – „buna conduită") în India, apare ca un ciudat amestec de reguli de castă, de dispoziții regale și de obiceiuri rurale. Nu exista un „cod" (penal, civil, etc), în înțelesul european al cuvântului, un cod care să aibă putere de lege. Legile erau redactate în formă de proză aforistică (*sutras*), în care se intercalau sentențe morale, în versuri.

Dintre aceste culegeri de norme religioase, morale, civile, juridice – fiecare culegere fiind redactată de o școală sau de o sectă brahmanică, având autoritate asupra adepților respectivi și fiecare culegere fiind un adevărat manual juridic de școală, versificat – cea mai cunoscută este *Codul* sau *Legile lui Manu*[1], al cărei nucleu originar a fost probabil o *sutra* din sec. V–VI î.e.n. Acest „Cod", compilație ordonată de norme și tradiții, a devenit cu timpul regulament de conduită individuală și de comportare socială, general acceptat (sau mai degrabă impus), cu scopul evident de a consfinți sistemul imuabil al castelor și hegemonia brahmanilor.

Justiția era aplicată – după caz – de capul familiei, de căpetenia satului, de șeful castei respective, de tribunalul corporației, de guvernatorul provinciei, de „ministrul de justiție" al regatului, sau chiar – în cazuri cu totul grave – personal de rege. Regele rămânea răspunzător, în principiu, dacă a fost dată o hotărâre nedreaptă sau dacă o crimă a rămas nepedepsită. Regele delega magistrații care trebuiau să cunoască bine aproximativ 8.000 de articole și dispoziții judiciare (de drept desigur cutumiar), secondați de un „grefier", un scrib și un „portărel" (dacă putem adopta terminologia noastră respectivă).

Cauzele penale erau judecate în general de brahmani, iar cele

1. *Manava Dharma Sastra* – titlul original în sanscrită – a fost redactat în forma actuală în epoca cuprinsă între sec. II î.e.n. și sec. II e.n. Scris în versuri (în total 2 685 de strofe), cele 12 cărți în câte este împărțită cuprind norme de drept public și privat, civil și penal, obiceiuri, prescripții religioase, îndatoriri diverse, regimul castelor, etc. Ultima carte este dedicată „transmigrației sufletelor" și dobândirii „beatitudinii eterne". Această operă de importanță primordială pentru cunoașterea Indiei antice este totodată și o operă de mare valoare literară, scrisă într-un stil elevat, colorat de metafore.

„Dansul cosmic" al zeului Şiva. Bronz, sec. XII-XIII.

civile, de magistraţi laici numiţi dintre membrii următoarelor două caste. Organele judiciare stabil constituite erau tribunalele rurale (compuse din trei judecători pentru un grup de zece sate) și înaltele curţi judecătoreşti, la oraşe. Breslele își aveau legislaţiile lor speciale.Ca procedură, reclamantul își prezenta plângerea în scris, căutându-și trei martori, care reprezentau „apărarea", respectiv „acuzarea" formulată de reclamant. În caz de mărturie falsă, martorilor li se aplicau pedepse corporale grele. Acuzatul putea fi supus și

la tortură (nu puteau fi însă torturaţi brahmanii, femeile gravide, bătrânii, copiii, bolnavii sau debilii mintali), iar în cazuri foarte grave, la absurde şi teribile ordalii. Celui care câştiga cauza i se înmâna decizia în scris. Când câştiga numai în a doua instanţă, judecătorul din prima instanţă care dăduse o decizie contrarie era pedepsit cu amendă. Magistraţii erau sever controlaţi, uneori erau chiar spionaţi de agenţi provocatori.

Crimele şi delictele erau atent cercetate şi sever pedepsite. Căci „dacă e distrusă, justiţia distruge; dacă e apărată, ea apără... justiţia este singurul prieten care îţi rămâne şi după moarte" (VIII, 15, 17). În realitate, e vorba de o justiţie de clasă; dacă un *sudra* răneşte un membru al celorlalte trei caste să i se taie mâna; dacă numai îndrăzneşte să se aşeze alături de el, să fie însemnat cu fierul roşu şi surghiunit (*ib.*, 279, 282); iar dacă insultă pe cineva dintr-o castă superioară, să i se taie limba, să i se înfigă în gură un fier înroşit, sau să i se toarne în urechi ulei clocotit (*ib.*, 270–2). În schimb, dacă un brahman „a comis toate crimele cu putinţă", singura pedeapsă recomandată era „să fie izgonit din regat, lăsându-i-se toate bunurile şi să nu i se facă nici un rău" (*ib.*, 380–1).

În epoca vedică (1500–500 î.e.n.) nu se aplicau pedepse corporale, decât amenzi. Apoi s-a aplicat pedeapsa cu moartea pentru asasinat, dar şi pentru alte cazuri: complot contra regelui, pătrunderea în încăperile din palat rezervate femeilor, furt de elefanţi sau de cai aparţinând regelui, furturi din depozite de grâne, din arsenale şi temple (*ib.*, 280). Pentru alte feluri de furt se prevedea tăierea degetelor, a mâinii, a unui picior sau tragerea în ţeapă (*ib.*, 276–8). Adulterul bărbatului era pedepsit cu închisoarea, dar şi cu tragerea în ţeapă dacă femeia aparţinuse grupului de „soţii" ale regelui. Femeii adulterine îi era rezervată o pedeapsă ciudată: era tunsă, unsă cu unt, legată cu mâinile la spate şi pusă să străbată oraşul călare de-a-ndoaselea pe un măgar negru – simbolul desfrâului. Mai cumplit, *Codul lui Manu* prevedea să fie devorată de câini într-un loc public, iar bărbatul să fie ars de viu (VIII, 371–2). – Ceea ce a înscris o altă pagină neagră în istoria acestei civilizaţii – atât de strălucită în alte privinţe – au fost asemenea orori judiciare, şi altele încă, mai atroce[1].

1. Dar torturile din Europa Evului Mediu? Dar cele din urmă cu numai cinci decenii – cu milioane de victime inocente – din lagărele de exterminare? Sau chiar ororile din zilele noastre, comise – fără a invoca nici măcar un pretext judiciar – de regimurile unor ţări „civilizate"? – În realitate, *Codul lui Manu* prescrie şi idealuri înalte; exegeţii europeni însă s-au oprit de preferinţă asupra celor negative şi „senzaţionale".

Zeul Șiva dansând. Bronz.
(Muzeul din Madras).

E adevărat însă că în timpul dinastiei Gupta (secolele IV – VII) pedepsele corporale și torturile au fost încetul cu încetul suprimate; după care, vechiul sistem și vechile practici judiciare au revenit, dar desigur că în forme mai blânde. Buddhismul, cu ideile umanitare pe care le propovăduia, a avut fără îndoială o influență pozitivă în acest sens.

SISTEMELE RELIGIOASE

Cele mai vechi forme ale religiei populațiilor autohtone din India constau în credințe animiste și totemiste, precum și în numeroase și variate practici magice. Populațiile dravidiene venerau stânci, râuri, munți, arbori, stele – pe care le socoteau că sunt lăcașuri ale spiritelor, fie dușmane, fie protectoare – precum și animale totemice (îndeoseboi șarpele, maimuța și taurul). Aceste forme religioase primitive, reflectate sau direct menționate și în *Atharva Veda* („Știința vrăjilor") mai pot fi întâlnite într–o oarecare măsură și azi la câte un trib pierdut prin junglele sau prin munții Indiei.

Populaţiile ariene au adus la venirea lor în India elemente noi – în special cultul focului domestic şi cultul strămoşilor. Cultul naturii însă a continuat să rămână un element fundamental. Astfel, printre divinităţile primilor arieni veniţi în India – divinităţi prezente dealtfel şi în *Avesta* persană – cele mai vechi sunt personificări (mai evoluate, desigur) ale forţelor naturii: cerul (*Dyaus–pitar)*[1], focul (*Agni)*[2], noaptea (*Varuna)*[3], furtuna (*Indra)*[4], soarele (sub denumiri diferite: *Surya, Mithra, Vişnu)*[5], apoi vântul (*Vayu*), ploaia (*Parjanya*), aurora (*Uşas*), ş.a. – dar acestea ocupând un loc mai puţin important. Divinităţile vedice principale erau 33; dar numărul lor total trecea – potrivit tradiţiei – de 3.333.

Alături de aceste divinităţi un loc de primă importanţă – de Indra şi de Agni – îl ocupa în religia vedică *Soma*, divinizarea băuturii rituale cu acelaşi nume[6]. *Rudra*, zeul furtunii şi al focului, divinitate a răului şi a cruzimii „simboliza tot ceea ce este haotic, premejdios, imprevizibil" (M. Eliade)[7]. *Mithra* – căruia în *Rig Veda* i se dedică un singur imn – personifică un concept moral: este (asemenea lui Mithra din *Avesta*) zeul drept, paşnic şi binevoitor[8].

Preeminenţa în panteonul vedic a unuia sau a altui zeu a variat de-a lungul timpului. La început se pare că, un timp, primul loc îl ocupa Agni, zeul focului atotputernic, binefăcător sau distrugător,

1. Devenit *Zeus pater* la greci şi *Jupiter* la romani. În epoca vedică a dispărut din cult, rămânând în imnuri doar ca o amintire. Locul său a fost luat de timpuriu de Varuna.

2. De unde, cuvântul latin *ignis* („foc"). În *Veda*, Agni reprezintă caracterul sacru al focului domestic (al cărui cult datează din timpuri preistorice). Agni face legătura dintre Cer şi Pământ; prin mijlocirea lui sacrificiile şi ofrandele ajung la zei.

3. Stăpânul nopţii şi al apelor, divinitate investită cu un evident caracter etic, Varuna este păstorul adevărului şi al principiului dreptăţii în lume.

4. „Indra este şi demiurg, şi fecundator, personificare a exuberanţei vieţii, a energiei cosmice şi biologice"(M. Eliade). În *Rig Veda* îi sunt dedicate aproximativ 250 de imnuri.

5. „Vişnu pare a simboliza în acelaşi timp întinderea nemărginită a spaţiului, energia binefăcătoare şi omnipotentă care binecuvântează viaţa, şi axa cosmică ce sprijină lumea" (M.E.).

6. Băutura – care provoca o stare de surescitare şi apoi de extaz – consumată de preoţi în timpul efectuării sacrificiilor.

7. Mult mai târziu, Şiva – care nu este o divinitate vedică – a fost parţial asimilat cu Rudra, în ipostaza sincretică de Şiva–Rudra.

8. Probabil că la origine Mithra n–a fost zeu solar, ci personificarea contractelor, a înţelegerilor stabilite între oameni, – prototipul străvechiului suveran arian în ipostaza sa de păstrător şi apărător al dreptăţii (A. Bertholet).

paznicul căminului şi al turmelor, domnul pământului şi al cerului căruia îi dăruia lumina şi căldura sa. Cel mai popular zeu însă era Indra, stăpânul fulgerelor şi al furtunilor aducătoare de ploi binefăcătoare (su distrugătoare, când se înfuria), ucigând monstrul care le ţinea înlănţuite. Indra era totodată şi zeul protector al războinicilor.

Religia vedică nu era exclusiv naturistă. Am văzut că anumite concepte sau principii au fost de asemenea divinizate, au devenit zei. Indra însuşi devenise personificarea idealului războinicilor arieni invadatori. Varuna era şi zeul justiţiei, păzitorul Ritei (*rta* = adevărul, dreptatea, personificarea legii eterne a moralei şi ordinei, a ritmului moral cosmic). Aryaman era zeul care instituise căsătoria şi care o proteja. Diferite profesiuni şi ocupaţii erau tutelate, patronate de câte un zeu (Tvaştar, de pildă, era zeul fierarilor şi al meşteşugarilor în general). Şi speculaţiile teologice ale brahmanilor au impus câteva divinităţi – ca în cazul zeului Soma. Tot un produs mai degrabă al speculaţiilor teologice decât o divinitate tradiţională era şi Prajapati, părintele zeilor şi al demonilor, în acelaşi timp şi creatorul lumii.

Imnurile *Vedei* ne-au transmis şi variate tradiţii cosmogonice – dintre care „în imnul cel mai faimos din *Rig Veda* (X, 129), cosmogonia este prezentată ca o metafizică"; acest imn rămâne şi „punctul cel mai înalt pe care l-a atins speculaţia filosofică vedică" (M. Eliade). – Cât priveşte creaţia primului om – fiul cuplului primordial Cerul şi Pământul – acesta este, potrivit tradiţiilor vedice, Manu (*Manava* – „fiul lui Manu", „omul"). Manu este şi cel dintâi rege al neamurilor ariene; el a statornicit şi obiceiurile şi toate rânduielile oamenilor, prin urmare şi practicile sacrificiilor şi ofrandelor[1].

Un loc principal în religia vedică îl deţinea magia. Actele de cult erau puternic impregnate de sensuri şi de practici magice. Credinţa comună era că sacrificiile aduse zeilor nu numai că îi influenţează, dar îi şi domină.

Forma primară a cultului – şi care într-un fel s-a menţinut de-a lungul mileniilor – era forma cultului domestic. Capul familiei era şi cel care aducea sacrificiile, şi cel care veghea la îndeplinirea tuturor celorlalte îndatoriri religioase. Aceste îndatoriri erau foarte numeroase: jertfe şi ofrande aduse zeilor, recitarea rugăciunilor şi a

1. După o legendă târzie, Manu este şi un fel de Noe al inzilor, salvat din catastrofalul potop de un peşte, pe vârful muntelui Himalaya (A. Bertholet).

formulelor sacre, ceremonii de inițiere și de purificare, ritualuri impuse de venerarea idolilor casei, rituri legate de aproape fiecare moment al vieții cotidiene, din zori și până-n noapte, etc.

Riturile publice, care au devenit din ce în ce mai complicate, aveau loc în aer liber. Constau în rugăciuni, formule magice, libațiuni, ofrande și sacrificii sângeroase aduse pe altare improvizate[1]. Ofrandele mai obișnuite erau fructe, lapte, cereale și turte dulci; dar cea mai importantă ofrandă era băutura pregătită din sucul amețitor al plantei *soma*. Se sacrificau animale mici și mari - capre, berbeci, vaci și tauri. Dar sacrificiul suprem - care se făcea mai rar, pentru că numai regii după victorii însemnate îl puteau aduce - era sacrificiul calului[2]. Ceremoniile cultice legate de acest eveniment, și care se prelungeau pe durata unui an, aveau drept scop purificarea tuturor participanților, asigurarea fecundității femeilor, a fertilității ogoarelor și a prosperității generale a întregii țări. Nu lipseau nici sacrificiile umane - dar se pare că acestea erau extrem de rare. Riturile publice erau îndeplinite numai de preot, de brahman. Oficierea actelor sacrificiale era totdeauna onorată, după un „tarif" care stabilea de la caz la caz remunerația cuvenită preotului.

Odată cu recunoașterea prerogativei brahmanului ca oficiant unic al cultului public, ca singurul deținător al secretului formulelor magice și al dreptului de a le rosti, ca singurul posesor al „supremei și unicei științe" a *Vedelor*, ca singurul în drept să le studieze și singurul în măsură să le interpreteze, - casta sacerdotală, a brahmanilor, s-a consolidat considerabil, prin aceasta situându-se în vârful piramidei sociale, religioase și laice. Ca urmare, brahmanii au cultivat și au dezvoltat speculațiile teologice; *brahmanele*, comentarii ale *Vedelor* și explicații ale sensului sacrificiilor, erau considerate texte „revelate". Religia s-a infiltrat astfel în toate domeniile culturii, dominându-le, controlându-le, adeseori sufocându-le în procesul lor de dezvoltare. În felul acesta religia Indiei s-a constituit într-o etapă nouă; continuând religia vedică, dar într-un alt spirit și în forme noi, mult mai complicate, mai evoluate, dar și mai rigide: etapa brahmanismului.

1. Căci în epoca vedică nu existau nici temple, nici imagini ale zeităților. Riturile religioase aveau loc fie în locuința celui care le efectua, fie pe o pajiște din preajma casei, unde se aprindeau mai întâi trei focuri sacre.

2. „Sacrificiul calului" era cunoscut și de alte popoare indo-europene (persani, armeni, greci, latini, germani, dalmați). Nicăieri însă acest act de cult n-a avut semnificația și importanța ce i s-a dat în India (unde se pare că, cel puțin într-o anumită epocă, era însoțit și de sacrificarea unui brahman).

În concepţia brahmanică fiecare individ participă la Brahma (= „Calea Zeilor") – concept abstract, principiul absolut atotcreator, forţa care domină totul, fondul primordial al oricărei realităţi. Ca atare, fiecare om posedă Absolutul, care îi este consubtanţial. Omul este identic cu Absolutul. Toate sufletele sunt de aceeaşi esenţă, sufletul fiecăruia se confundă cu sufletul lumii, cu viaţa Universului, unitatea cosmicului cu psihicul individual, – idee exprimată prin propoziţia *tat tvan asi* (= [absolutul] „acesta eşti tu"). Noua religie menţinea exaltarea lui Brahma (concepţie filosofică din *Upanişade*, ultima parte a *Vedelor*), principiul ultim al Universului, al omului şi lucrurilor, divinitatea supremă, nepersonificată (cum erau zeii vedici). Odată cu brahmanismul, semnificaţia vie a zeilor – concepuţi de religia vedică după chipul şi asemănarea oamenilor – dispare. Mitologia, credinţele legate de elemente concrete, practicile cultice, sensurile ritualurilor, totul suferă în brahmanism un proces de radicală abstractizare. Totul se concentrează acum în valoarea sacrificiilor şi în puterea magică a formulelor rostite de brahman. Centrul practicilor religioase devine sacrificiul. „Sufletul oricărei fiinţe şi al oricărui zeu este sacrificiul" – decretează un text brahmanic. Idealul de viaţă, ideal plasat în ultima perioadă a vieţii omului (dar un ideal urmat numai de pustnici, foarte rar şi de către sacerdoţi), era renunţarea la bunuri şi retragerea din lume într–o viaţă de sihastru şi de cerşetor, în liniştea meditaţiei şi a beatitudinii misticismului.

Speculaţiile teologice brahmane erau completate de concepte şi doctrine (despre *atman, karman, samsara*, – referitoare la reîncarnare, metempsihoză şi panteism) dezvoltate în scrierile numite *Upanişade*. Acestea însă, cu toată finalitatea lor implicită religioasă, aparţin mai mult domeniului filosofiei (despre care se va vorbi mai jos).

Din tradiţia vedică a brahmanilor arieni, în sec. I î.e.n. s–a născut – în contactul brahmanismului cu cultele religioase locale, autohtone, dravidiene, şi asimilând elemente ale acestora – o formă nouă de religie: hinduismul. Recunoscând (deci, spre deosebire de buddhism şi de jainism) autoritatea *Vedelor*, hinduismul are la bază credinţa că în tot ce există se manifestă realitatea unică şi infinită a divinului. Dar elementul nou şi cel mai important al noii religii este ideea că, pe lângă calea cunoaşterii şi calea acţiunii, omului îi este

deschisă și o altă cale de salvare, de eliberare de iluzia lumii. Aceasta este calea iubirii, cale accesibilă oricui, nu numai unor persoane superioare din ierarhia socială. Orice om poate avea o relație directă cu divinitatea, prin devoțiunea sa personală. Opera care marchează apariția acestui hinduism popular, religie ce oferă omului un tip nou de relație cu divinitatea, este *Bhagavad-Gita*.

Pentru hinduism, locurile și actele de devoțiune – temple, altare, centre de pelerinaj, băi rituale, atitudine contemplativă, asceză, ofrande de flori și fructe, sărbători, dansuri sacre, acte de purificare, penitențe, – capătă o importanță pe care credințele și practicile religioase ale inzilor nu o cunoscuseră până atunci. Unii zei vedici – Varuna, Indra, Surya, ș.a. – au fost acceptați de hinduism, deși semnificația lor a suferit anumite modificări. Printre divinități, elementul pozitiv și creativ în hinduism îl reprezintă Vișnu. În reprezentările sale plastice, calitățile, puterile și manifestările diferite ale lui Vișnu sunt exprimate prin asocierea anumitor obiecte simbolice. Vișnu ține în mână o scoică (simbolizând originea existenței), un disc sau o roată (=ciclul existenței), o floare de lotus (= Universul), un sceptru (= puterea cunoașterii), un evantai, un steag, o umbrelă (= simbolurile regalității). Când Vișnu a fost considerat ca zeitatea supremă într-un sistem monoteist, alți zei au fost identificați cu el ca tot atâtea *avatare*, sau reîncarnări ale lui Vișnu (cf. Edw. L. Farmer, etc). Cel care a rămas însă în hinduism să reprezinte dezintegrarea a fost zeul Șiva, încarnarea a tot ceea ce este negativ și distructiv.

Budha făcând gestul ritual *bhumi-sparsa-mudra* („care atinge pământul").

Religie cu un marcat caracter popular, apărut în urma pătrunderii în brahmanism a mai multor culte străine, hinduismul considera practica religioasă o problemă personală a individului. Ca atare, hinduismul n-a construit

un sistem teologic precis şi rigid, n-a dezvoltat o ierarhie clericală organizată, n-a avut o structură organizatorică de autoritate, n-a fost legat de stat - ceea ce a şi făcut ca de-a lungul secolelor să nu sufere nici de pe urma diviziunii politice a Indiei.

Hinduismul a înflorit în nordul Indiei în secolele IV-V e.n. (iar în sud, ceva mai târziu), atingând o dezvoltare deplină în sec. IX, după epoca de declin a buddhismului în India.

Dar cu mult înaintea hinduismului, chiar din sec. VI î.e.n., alte două religii s-au opus, cu mult succes, brahmanismului.

Reacţia acestor religii era îndreptată împotriva importanţei excesive pe care brahmanismul o acorda cultului; împotriva preponderenţei dată de brahmanism ritualurilor, precum şi absenţei din doctrina brahmanică a unor criterii şi norme de etică. Aceste religii - al căror succes a fost pregătit şi înlesnit de yoghini şi de cei care ar putea fi numiţi „sofişti" - sunt jainismul şi mai ales buddhismul. Învăţăturile şi practicile yoghinilor şi ale „sofiştilor"subminau autoritatea brahmanilor şi respingeau dogmatismul preceptelor lor. Yoghinii mistici predicau asceza şi anumite tehnici de eliberare a spiritului prin dominarea fizicului; iar „sofiştii" indieni - contemporani celor din Grecia şi din China - formulau, servindu-se de exerciţii dialectice polemice, combative, anumite concluzii sceptice.

Atât jainismul (fondat de Mahavira, contemporanul lui Buddha) cât şi buddhismul au apărut ca religii fără zei. Ambele religii refuzau zeii vedici, negau valabilitatea cultului şi a riturilor, respingeau categoric optimismul doctrinei brahmanilor - pe care nu îi recunoşteau ca o castă demnă de a se bucura de privilegii. Insistau asupra profundei mizerii a existenţei umane şi puneau în centrul învăţăturii lor necesitatea unei comportări morale a omului; o comportare graţie căreia va deveni posibilă salvarea omului de perspectiva tragică a viitoarelor reîncarnări succesive.

Ambele erau religii ale salvării. Jainismul, adoptat de unii suverani ca religie oficială, a rămas până azi o religie importantă - dar limitată exclusiv la spaţiul indian şi numărând aproximativ un milion şi jumătate de adepţi,în mare parte negustori şi bancheri. Buddhismul, care se menţine azi în nord-estul Indiei (în Nepal) şi în insula Ceylon, a devenit în schimb în afara Indiei o religie foarte importantă pe plan mondial[1].

1. Buddhismul numără azi aproximativ 150.000.000 de credincioşi, în China, în Japonia şi în toate ţările din Asia Meridională.

BUDDHISMUL

Buddha – nume care înseamnă „iluminatul", atribut pe care discipolii l-au dat fondatorului acestei religii, Siddharta Gautama, care a trăit între cca 540–480 î.e.n., sau cca 566–486 î.e.n. – a început să își expună doctrina în celebrul său „discurs din Benares".

Această doctrină cuprindea „cele patru adevăruri" asupra suferinței: adevăruri privind natura ei (nașterea, boala, bătrâ-nețea, supărările omului), cauzele suferinței (și anume, dorința de a te renaște într-o altă viață, pasiunile, dorința de plăceri și de bogăție), necesitatea de a o suprima (prin renunțare la aceste cauze, prin detașarea de ambiții deșarte) și căile de urmat – opt la număr – spre a ajunge la înlăturarea suferinței. „*Cele opt căi*" constau în: dreptate, credință, hotărâre, cugetare, cuvânt, efortul faptei, al comportării și al meditației. Nefericirea noastră mare este de a ne fi născut. Răul fundamental al vieții rezidă în dorințe și în egoism. Omului i se impune respectarea a cinci norme morale: a nu ucide nici o viețuitoare, a nu lua ce nu ți se dă, a nu minți, a nu bea băuturi fermentate și a nu contraveni regulilor castității. Stăpânire de sine, învingerea urii prin iubire, blândețe și compasiune: buddhismul era deci mai degrabă o morală decât o religie. Nu avea nici cler, nici dogme. Nu avea preocupări teologice sau metafizice. O religie fără ritualuri, fără un cult organizat și fără speculații asupra divinității sau asupra imortalității. Respingea orice formă de venerare a vreunei divinități sau forțe supranaturale; respingea și ascetismul, și rugăciu-nile, și vrăjile. Nu promitea adepților săi răsplata cerului, nici nu îi amenința cu pedepsele iadului. Îi învăța pe adepți că în viață binele sau nenorocirile sunt fructul propriei comportări a omului; și că mântuirea poate veni numai pe calea renunțării la dorințe vane și pe calea unei conduite morale cât mai corecte.

Buddhismul nu cunoștea conceptul de suflet sau conceptul de „eu". Potrivit doctrinei buddhiste, ființa omului este constituită din cinci elemente: corp, sentimente, percepții, instincte și conștiință. Dar aceste elemente sunt independente unul față de celălalt; nu sunt organizate, coordonate, sau guvernate de un eu organic, unitar și consecvent.Speculațiile teologice sunt simple vanități cu totul inutile. Singura cale a înțelepciunii, a liniștii sufletești și a sfințeniei este calea abandonării de sine și a faptei bune. Este calea care asigură mântuirea, scăparea de reîncarnările viitoare. Este calea prin care se

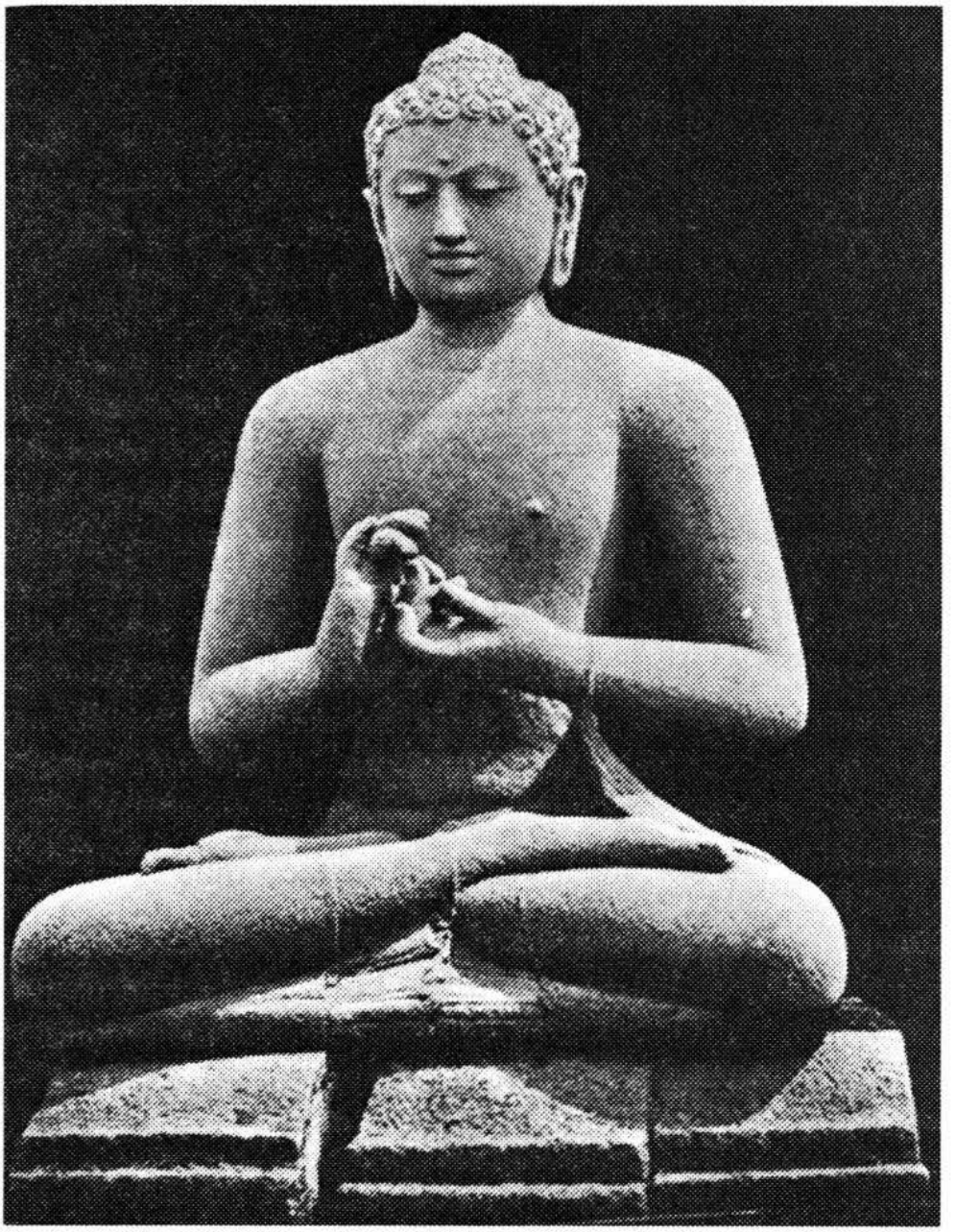

Budha. Statuie în piatră. (Borobudur).

atinge starea de dizolvare a limitelor individualităţii, starea de repaos definitiv, de cunoaştere supremă, de iluminare, de stingere în nefiinţă, de topire în absolut – starea de „*Nirvana*". Dedicându-se facerii de bine, fiecare om poate – exclusiv prin merite şi eforturi proprii – atinge această stare de „iluminare", poate deveni un sfânt, un *arhat* („vrednic").

Buddhismul desconsideră în modul cel mai categoric deosebirile de castă. „Mergeţi în toate ţările – îşi îndeamnă Buddha discipolii – şi spuneţi tuturor că săracii şi asupriţii, bogaţii şi cei puternici, cu toţii una sunt, şi că toate castele se revarsă în această

Femei închinându-se în fața urmelor pașilor lui Budha.

religie, precum fluviile în mare". Pentru comunitatea buddhistă, singura formă de cult (de fapt, aici termenul de „cult" este impropriu) sunt două întruniri pe an ale comunității dintr-o regiune. În decursul acestor întruniri adepții asistă la lectura unor texte buddhiste, se spovedesc în public și merg în pelerinaj la locurile sfinte.

Pentru tendința sa fundamentală de a face bine altora, de a se abține de a face rău, precum și de resemnare și de acceptare a mizeriei, buddhismul – care considera că bunăstarea materială nu-l eliberează pe om de durerea existenței – a fost sprijinit și adoptat de mulți suverani ca un excelent stâlp moral de susținere a statului. Căci „un popor care trăiește în atmosfera de blândețe a buddhismului este mai ușor de guvernat, întrucât crede că sărăcia și mizeria nu sunt datorate guvernării unui suveran, ci ele aparțin însăși esenței vieții, care este durere" (R. Wilhelm).

Dar încă din primele secole ale erei noastre, și religia buddhistă a cunoscut – sub influența divinităților, practicilor de cult și miturilor religiei brahmanice – o evoluție interesantă. După această dată buddhismul a început să-l venereze pe „iluminatul" său fondator (deși numai ca pe un profet). A acceptat numeroase semidivinități, încarnări anterioare ale lui Buddha (*bodhisattva* – viitori Buddha), a imaginat un loc pentru recompense și un loc pentru pedepse rezervat celor care în viață n-au urmat căile virtuții. Mai mult: a introdus o mulțime de elemente de cult, – care se regăsesc și în creștinismul medieval din primele sale timpuri: lumânări, tămâie, apă sfințită, mărturisire, post, venerarea moaștelor, slujbe pentru morți, canonizarea sfinților, celibatul preoților, ș.a.m.d.

Religie a celor săraci şi oropsiţi (deşi multe dinastii regale din India erau şi ele buddhiste) cărora le oferea paliativul „mântuirii" ideale, buddhismul s-a propagat printr-o infinitate de nuclee monastice şi a devenit o religie mondială, extinzându-se în toată Asia Centrală şi Orientală – din Tibet şi Turkestan până în Malaezia, din Birmania şi Siam până în Japonia. Dar s-a răspândit şi în Europa şi în America, mai ales prin forma intermediară a teoso-fiei (pe care însă indienii nu o consideră o filosofie); iar în Germania – şi prin filosofie, literatură sau artă: vezi Schopenhauer, scriitorii romantici, Richard Wagner, ş.a. (Deşi romanticii europeni n-au cunoscut buddhismul propriu-zis).

Nici această religie însă n-a rămas la forma sa iniţială de mare simplitate. În perioada cuprinsă între secolele I-VI e.n. buddhismul s-a remarcat printr-o foarte intensă activitate speculativă, filosofică. Faptul acesta a provocat reacţia noului brahmanism, care a folosit – cu o deosebit de subtilă abilitate – aceleaşi arme ale filosofiei pe care le folosea şi religia adversă. Buddhismul n-a rezistat în competiţie şi, începând din secolul al VIII-lea, a dispărut încet-încet din India – unde şi musulmanii i-au distrus mănăstirile şi i-au masacrat călugării. Buddhismul a cedat în special brahmanismului[1], care în felul acesta şi-a putut consolida poziţiile, elaborând şi o mulţime de sisteme filosofice.

1. Brahmanismul n-a dispărut niciodată din India; ulterior, şi buddhismul i s-a integrat. Buddhismul, jainismul şi hinduismul au coexistat în timp. Sistemele filosofice ortodoxe sunt – mai mult sau mai puţin – contemporane cu cele heterodoxe (buddhist, jainist, materialist).

DOCTRINELE FILOSOFICE

India este ţara filosofiei. În nici o altă parte a lumii antice nu s-a dedicat atâta timp meditaţiei, şi nicăieri (în afară de Grecia) n-au apărut atâtea sisteme filosofice. Dar finalitatea aproape a tuturor acestor sisteme este mai întâi teologică. India n-a recunoscut niciodată o distincţie clară şi categorică între sacru şi profan; adesea viaţa însăşi era văzută ca un rit religios. Principiile, conceptele, terminologia folosită, în India sunt comune atât filosofiei cât şi religiei. Punctul iniţial de pornire şi scopul ultim pe care şi-l propun sunt nu cunoaşterea lumii şi elaborarea unei logici – ca la grecii antici, – ci armonia universală, integrarea omului în ritmul cosmic, salvarea lui, găsirea căilor spre mântuire, spre pace, spre perfecţiune, spre Absolut. În filosofia indiană, logica, epistemologia şi metafizica devin – chiar de la început – ontologie şi teologie[1].

În India, chiar şi cea mai înaltă speculaţie filosofică rămâne adeseori în contact cu religia „populară", cu miturile, cu simbolurile. Prin folosirea tuturor acestora, filosofia şi religia rămân aproape întotdeauna în contact. În India se consideră că filosofia şi religia sunt complementare. Sensul cunoaşterii filosofice însăşi, obiectul ei, modul de a-l aborda, sunt esenţial diferite de ale gândirii filosofice europene. Nici religia, nici filosofia, nici o altă activitate a spiritului nu pot rămâne fără un direct contact cu totalitatea. Gândirea filosofică indiană nu admite nici sisteme dualiste – care nu sunt decât „simple reflexe ale conflictelor materiale din societate", – nici „fanteziile cognitive inutile", considerate aici ca fiind tot atâtea manifestări ale „dezordinei". În India, cunoaşterea filosofică în-

1. „Spre deosebire de filosofia greacă, filosofie care încă de la presocratici are ca motiv principal cunoaşterea şi interpretarea naturii, speculaţia indiană caută mai ales să clarifice esenţa eului şi raportul său cu principiul realităţii, şi să pregătească – prin cunoaştere – salvarea sau eliberarea individului, trecerea lui de la planul *samsarei*, realitatea îndoielnică ce ne înconjoară, adică devenirea fenomenologică considerată originea durerii, la planul *nirvanei*, adică identitatea cu absolutul. – Aceasta explică de ce în India a fost totdeauna minimă despărţirea între religie şi filosofie, şi de ce toate principalele sisteme au avut, alături de interpretarea filosofică, şi o interpretare strict religioasă" (L. Geymonat).

seamnă „cunoaşterea fiinţei în întregul ei", cunoaşterea omului total şi a drumului spre perfecţiune (J. Massui)[1].

Brahmanismul este cel care stabileşte şi defineşte mai întâi liniile acestei gândiri filosofice. Între anii 800–600 î.e.n. după ce au elaborat o literatură de explicaţii şi de speculaţii mistice pe marginea simbolismului sacrificiilor rituale (textele *Brahmana* şi *Aranyaka*), brahmanii şi-au formulat doctrina esoterică în *Upanişade* (= Convorbiri cu Maestrul), texte redactate în formă dialogică (amintind prin aceasta dialogurile lui Platon).

Potrivit doctrinei brahmanice, fiecare om participă la forţa primordială Brahma, fapt prin care se identifică cu absolutul. Principiul vieţii şi al conştiinţei (*atman* = suflare, respiraţie; de unde, cu acelaşi înţeles, cuvântul german *Atem*) este superior personalităţii umane individuale, o depăşeşte; este sufletul individului intim legat de sufletul Universului (*Brahman*), cu care în cele din urmă se identifică. Acest principiu este etern, continuă să existe şi după moartea individului, garantând continuitatea eului în procesul metempsihozei.

Sufletul este separabil de corp, poate trece de la strămoşi la urmaşi: această idee este străveche. A apărut în gândirea omului cel puţin din epoca neolitică. Nu aparţine în exclusivitate gândirii indiene nici ideea migraţiei sufletului uman în animale, sau chiar în plante. Dar la alte popare – ca de pildă la egipteni – reîncarnarea este un fapt accidental, sau este rezervată doar anumitor cazuri; în timp ce la indieni (iar mai târziu şi la alte popoare ariene – la grecii pitagoreici, la celţi, la germani) este o lege generală. *Samsara* –trecerea printr–un cerc de existenţe succesive, prin metempsihoză, prin transmigraţia sufletelor, prin reîncarnarea lor în alte fiinţe umane, în animale sau în plante – este o lege inexorabilă, pe care numai brahmanismul o leagă, o condiţionează în moduri diferite de comportarea *morală* a individului, şi îi dă astfel un caracter de

1. Acelaşi autor (vd. bibliografia) notează alte aspecte esenţiale care definesc gândirea filosofică indiană: 1. această gândire este în total dezacord cu gânditorul occidental pentru care „o doctrină poate fi «interesantă» şi demnă de a fi studiată chiar dacă este falsă, iar o regulă de viaţă poate fi socotită «sublimă» fără ca el să se simtă obligat să o urmeze"; 2. pentru gânditorul occidental, a–ţi desăvârşi cunoaşterea înseamnă a acumula noi „cunoştinţe", – în timp ce pentru indian progresul cunoaşterii constă în câştigarea şi perfecţionarea de noi mijloace legate de schimbarea fiinţei înseşi; 3. în timp ce pentru occidental metoda experimentală trebuie să se aplice la orice în afară de „cunoaşterea de sine", pentru indian tocmai eul, „sinele", constituie obiectul fundamental al oricărei cunoaşteri – „care este totdeauna experimentală, cu alte cuvinte, care implică totdeauna o transformare a obiectului cunoscut".

sancțiune morală, fie de pedeapsă, fie de recompensă. Ceea ce determină reîncarnarea este „acțiunea" umană (*karman*), este acțiunea morală a faptelor și a efectelor acțiunii omului în viață. Viața prezentă a omului este determinată, este rezultatul faptelor săvârșite de el în existențele sale anterioare. Din ceea ce i se întâmplă deci în această viață se poate deduce conduita sa în timpul existențelor sale anterioare. Ca atare, natura viitoarelor sale existențe va fi determinată de conduita sa în această viață. *Karman* – concept în același timp metafizic și etic – este deci „marele reglementator al destinului uman" (Bertholet). Doctrina aceasta, formulată în epoca *Upanișadelor*, s-a menținut până azi. Buddhismul însuși nu numai că a acceptat doctrina despre *karman*, dar a extins-o chiar și asupra zeilor. În mod inconștient (sau, poate, intenționat) dezvoltată și consecvent susținută, ea a servit perfect brahmanilor pentru a-și fortifica prestigiul și autoritatea morală și socială, precum și pentru consolidarea definitivă a limitelor de netrecut ale castelor: apartenența la una sau la altă castă este dreaptă pentru că este decisă în mod irefutabil de *karman*!

La începuturile ei filosofia buddhistă a fost, cum am văzut, o filosofie practică, o morală. În prima sa fază filosofia buddhistă era antimetafizică și cu tendințe raționaliste. Nu admitea existența sufletului, ființa individului era limitată la corporalitate, percepție, senzație, și la un principiu conștient care era nucleul responsabilității sale morale. Buddhismul își concentra atunci atenția asupra problemei eliberării de sub perspectiva reîncarnării, fapt posibil printr-o cunoaștere a cauzelor răului și printr-o precisă disciplină morală (urmând „cele opt căi"), spre a ajunge la înlăturarea răului. Această primă fază a gândirii buddhiste era numită „Micul Vehicol" (*Hinayana*), – doctrină urmată azi de buddhismul meridional, din Vietnam, Laos, Sri Lanka, Siam și Kampuchia.

Dar pe la începutul erei noastre filosofia buddhistă a intrat definitiv într-o nouă fază[1], cunoscută în istoria filosofiei sub numele de „Marele Vehicol" (*Mahayana*). În această nouă formă – care va deveni dominantă în aria buddhismului septentrional, în Nepal, Mongolia, China, Coreea, Japonia și în întreaga Indie Septentrională – filosofia buddhistă îi propune omului ca ideal (ideal accesibil și omului de rând, neînzestrat cu deosebite calități spirituale sau

1. „Definitiv" – căci încă în sec. III î.e.n. doctrina buddhistă cunoștea nu mai puțin de 18 variante.

Bodhisattva. Sculptură budhistă în lemn din templul Toji (Kyoto).

intelectuale) nu numai propria sa salvare, ci și a semneilor săi. Acest ideal este personificat de un *bodhisattva*, de ființa iluminată care în ultimul momemnt renunță la eliberarea sa de viitoare reîncarnari numai pentru a-i putea ajuta pe ceilalți oameni. – În raport cu „Micul Vehicol", pe lângă speranța într-o beatitudine cerească, sau negativismul metafizic al doctrinei „golului", aspectul nou și fundamental al „Marelui Vehicol" este creația (în sec. II e.n.) unei metafizici coerente bazate pe argumente logice. Lucrurile nu își au o

natură a lor proprie, ființa lor individuală este doar o aparență, toate lucrurile se condiționează reciproc. De unde, concluzia că există două adevăruri: cel superior, adevărul realității, și cel convențional, adevărul aparențelor. Idealul suprem, eliberarea, poate fi atins numai cunoscând că toate lucrurile se reduc la un singur principiu: golul, nimicul, neființa[1].

În cadrul brahmanismului ortodox, ca filosofie, reprezentat în principal de autoritatea *Upanișadelor*, și pentru a-și consolida pozițiile dogmatice ca răspuns la autoritatea crecsândă a buddhismului, s-au afirmat în special 6 sisteme filosofice.

Cel mai puțin cunoscut este sistemul *Purva-mimansa* – mai mult religie decât filosofie, negând „pretențiile" rațiunii și prescriind respectarea întocmai a tradițiilor și ritualurilor. – De asemenea, ca școală de logică, sistemul *Nyaya* care, ocupându-se în special de principiile argumentării și ale controverselor, a contribuit la îmbogățirea terminologiei filosofice. – Sistemul *Vaiseșika* – amintind întrucâtva atomismul lui Democrit – împarte realitatea în 6 categorii: substanță, calitate, activitate, generalitate, particularitate și inerență. Între cele 9 substanțe care compun Universul (aer, apă, pământ, foc, eter, timp, spațiu, suflet și intelect), primele 4 sunt alcătuite din atomi, eterni, indestructibili și indivizibili, care prin continua lor mișcare creează „formele" lucrurilor. – Sistemul *Yoga* (ale cărui origini, legate de străvechi practici magice, urcă până în epoca prearianã) este fondat pe ideea purificării spiritului prin disciplina ascetismului, abstinenței și a unui continuu efort psihofizic care cuprinde 8 etape: eliminarea dorinței, pietate, anumite atitudini ale corpului, controlul respirației, abstractizarea, concentrarea, meditația și contemplația în stare de extaz. Aceste tehnici yoghine urmăresc să elibereze psihicul de amintirea trecutului și de *samsara* (reîncarnare).

Sistemul filosofic *Samkhya* este bazat pe un net dualism între materie (*prakrti*) și spirit (*purușa*). Materia – care emană și apoi reabsoarbe 24 de principii fizice și psihice (elementele fundamentale: aer, apă, foc, pământ, eter; organele simțului, cele ale acțiunii, etc.) – este eternă, indistructibilă și creatoare – fără să fie pusă în

1. „*Golul* în care lucrurile se identifică dincolo de vălul aparențelor nu este o entitate reală, ci reprezintă doar eliminarea tuturor iluziilor provocate de opinii; este inexplicabilul dincolo de orice designare logică sau conceptuală, a ființei și a neființei, a afirmației și a negației. Consecința gnoseologică a unui asemenea monism metafizic este teoria celor două adevăruri (L. Geymonat).

mişcare de un impuls exterior, ci de o continuă agitaţie interioară determinată de karman, de sufletul universal şi totodată individual[1].

Toate lucrurile sunt produse de veşnica mişcare, de continua alternare a trei categorii de însuşiri, de trei moduri de a fi ale materiei: prima - uşor, luminos, plăcut; a doua - mobil, dinamic, dureros; a treia - inert, obtuz, ceea ce pune piedică. Omul este înzestrat cu 5 simţuri perceptive (văz, auz, miros, gust, pipăit) şi cu alte 5 simţuri active - care rezidă în limbă, picioare, mâini, organe de excreţie şi cele genitale. Percepţiile senzoriale sunt înregistrate, însumate şi combinate de intelect care însă nu reacţionează de la sine, decât când primeşte un stimul senzorial. - Spiritul (*puruşa*) nu comunică cu adevărat cu materia, dar este influenţat de apropierea sa de materie, pe care în schimb o animează, îi dă viaţă, impulsionând-o în activităţile ei. Spiritul este un spectator neutru, imutabil, este lumină pură spirituală.

Dintre toate sistemele filosofice indiene, cel mai răspândit este sistemul *Vedanta*, care rezumă într-un mod sistematic şi urmăreşte să dea o fundamentare speculativă *Upanişadelor*.

Pentru filosofia *Vedanta*, absolutul metafizic (*brahman*) şi principiul vital, sufletul universal (*atman)* se identifică. Potrivit acesteia, întreaga lume care cade sub percepţia simţurilor - şi care numai pentru ignoranţi este o lume reală, multiplă şi schimbătoare, - în realitate nu este decât o aparenţă (*maya*), creată de incapacitatea noastră de a gândi lumea altfel decât în cadrele timpului sau spaţiului, şi numai în funcţie de cauzalitate sau de schimbare. Adevărul este că nu există decât o singură realitate, o singură Fiinţă, pe care o vedem numai prin schimbările de suprafaţă ale formei. *Brahman* este cauza şi efectul, esenţa însăşi a întregii lumi. La înţelegerea lumii nu ajută deloc raţiunea şi logica, ci numai intuiţia imediată. Această capacitate de a pătrunde spontan, printr-un fel de viziune mistică adevărul ultim (adică unitatea dintre sufletul individual şi sufletul Universului) duce la eliberarea de *samsara* - ceea ce ar constitui însuşi idealul suprem al omului.

Paralel şi în opoziţie cu aceste sisteme filosofice ortodox-brahmanice, o dezvoltare şi o importanţă deosebită în filosofia indiană au avut-o - după buddhism - jainismul şi curentele materialiste.

Jainismul (care încă din secolul al III-lea î.e.n. se divizase în două curente) împarte realitatea în substanţa cugetătoare şi substanţa

1. *Samkhya* nu este - cum se afirmă uneori - o filosofie materialistă.

neînsufleţită. Prima cuprinde suflete înzestrate – în ordinea crescândă a importanţei lor – cu un simţ (al tactului: regnul vegetal şi cele 4 elemente fundamentale); cu două simţuri (al tactului, plus al gustului: viermii); cu trei simţuri (al tactului şi al gustului, plus mirosul: furnicile); cu patru simţuri (simţurile anteriaore, plus văzul: albinele); cu cinci simţuri (cele anterioare, plus auzul: mamiferele). Al şaselea simţ – intelectul – îl posedă numai omul şi făpturile divine. – Substanţa neînsufleţită este reprezentată de 5 substanţe subordonate: materia, principiul mişcării, al imobilităţii, spaţiul şi timpul.

Interesantă este contribuţia jainismului la domeniul epistemologiei. Cunoaşterea în fond a structurii complexe a realităţii este condiţionată de considerarea ei din diferite puncte de vedere, fundamentale fiind patru: de substanţă, de loc, de timp şi de formă. Un obiect poate fi socotit „permanent" dacă este observat din punct de vedere al substanţei; dar este „schimbător" dacă este privit sub unghiul vizual al formei. De unde, o originală teorie dialectică a contrariilor: în acelaşi timp, privit din puncte de vedere diverse un obiect „este şi nu este"; în timp ce dacă este privit dintr-un singur punct de vedere el „este *sau* nu este".

În fine, din cele mai vechi timpuri şi continuând de-a lungul istoriei Indiei, tradiţiile vedice, spiritualismul şi idealismul indian au întâmpinat o opoziţie serioasă din partea unor filosofi „negatori" (*Nastika*) – filosofi care nu recunosc autoritatea *Vedelor*. Operele lor (dacă într-adevăr au fost scrise) au fost distruse, încât sistemul lor se poate reconstitui numai din referinţe indirecte.

În domeniul gnoseologic, aceştia susţineau că toate faptele sunt spontane şi accidentale. Nu au o cauză supranaturală (un zeu sau un principiu creator şi conducător). Relaţii între cauză şi efect nu pot fi stabilite, raţiunea umană este ineficientă; numai percepţia senzorială poate duce la o adevărată cunoaştere. – În domeniul eticii, extremiştii Nastika – şcoală eterodoxă care a încorporat elemente buddhiste şi jainiste – admit numai orbul impuls vital, neagă existenţa binelui şi răului, nu consideră viaţa ca suferinţă, afirmă că idealul omului este bucuria terestră, că scopul vieţii este plăcerea simţurilor.

Dar din asemenea idei îndrăzneţe, pentru India, ei au tras concluzii progresiste şi pe plan socio-politic: în faţa dreptului inalienabil al plăcerilor vieţii toţi oamenii sunt egali. Nimeni n-are drept să facă rău altuia numai pentru plăcerea sa de a face rău, nici

chiar regele – care trebuie să se convingă că poporul i-a încredințat puterea pentru a veghea asupra justiției sociale. – Nu e de mirare deci că scrierile „negatorilor" au putut fi distruse; precum nici faptul că un asemenea curent de gândire a avut numeroși adepți de-a lungul veacurilor.

ȘTIINȚA

Într-o ambianță intelectuală atât de puternic dominată de viața religioasă și de curente filosofice spiritualiste sau idealiste, activitatea științifică nu putea decât să rămână în mare măsură într-o poziție de condiționare și de subordonare. Dar când a reușit să se emancipeze – ca în cazul medicinei, – să se manifeste ca activitate laică și independentă, știința indiană a ajuns la realizări remarcabile.

Activitatea științifică indiană – ale cărei începuturi s-ar situa pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n. – a beneficiat în dezvoltarea ei ulterioară de contacte cu Mesopotamia și cu Grecia elenistică; dar înaintea acestor contacte, a beneficiat de cunoașterea respectivelor tradiții chineze, dominante în Extremul Orient.

În astronomie se consemnează încă din epoca vedică (deci din a doua jumătate a mileniului al II-lea î.e.n.) o preocupare pentru studiul mișcărilor Soarelui și Lunii, pentru împărțirea anului în 360 de zile, precum și pentru alcătuirea de liste a 27 sau 28 de constelații. Interpretarea unor fenomene astronomice drept prevestiri apare doar în ultimele secole înaintea erei noastre, când astronomia indiană trădează o vizibilă influență grecească elenistică. – Epoca clasică a astronomiei indiene coincide cu secolul al IV-lea și următoarele ale erei noastre. Se știe că la această dată s-au elaborat aici cinci tratate de astronomie, dintre care ne-a rămas cel considerat de contemporani a fi și cel mai important – *Suryasiddhanta* (*Soluția dată de soare*), din sec. IV e.n. Tratatul – redactat în 500 de distihuri, spre a fi mai ușor memorizat – studiază, în cele 14 capitole, măsurarea timpului; dă cel mai vechi tabel de sinusuri cunoscut, tratează despre meridiane, puncte cardinale, echinocții și solstiții; despre eclipsele de Lună și de Soare, despre mișcările planetelor și pozițiile constelațiilor în raport cu eliptica, despre răsăritul și apusul heliacal al aștrilor, despre mișcările Lunii și Soarelui, – pentru a încheia cu noțiuni de astrologie, cu descrierea sistemului lumii și a unor rudimentare instrumente astronomice.

În secolele V și VI e.n., dintre astronomii ale căror lucrări s-au

păstrat, cel mai important este Aryabhata, care a încercat să explice solstițiile, echinocțiile și eclipsele. Totodată, el a intuit sfericitatea și mișcarea de rotație a Pământului. Opera lui, dezvoltând în special teoria epiciclelor, are în mare măsură un caracter pur matematic.

Net inferiori grecilor timpului în domeniul geometriei, indienii le-au fost însă superiori în cel al matematicii. Astfel, – în timp ce sistemul de numerație al grecilor antici se oprea la cifra de 10.000, cel al indienilor folosea denumiri speciale pentru valori care ajungeau până la 10 la puterea 23. Din primele secole ale erei noastre datează semne speciale pentru numere până la 70.000. Nu este exclus ca numerația zecimală, folosind 9 cifre și zero – sistem inventat în India mult înaintea lui Arybhata și devenit universal – să fi apărut încă din timpul lui Asoka (sec. III î.e.n.). Am văzut apoi că în lucrarea *Suryasiddhanta* se dă primul tabel de sinusuri din lume.

Cel mai mare matematician indian, Aryabhata, extrage rădăcinile pătrate și cubice folosind metoda noastră de azi. În domeniul algebrei, el ajunge să rezolve prin fracții continue două ecuații simultane, nedeterminate, de gradul întâi (cf. J. Filliozat). Iar în geometrie el ajunge să dea lui π o valoare foarte aproape de a noastră – 3,1416. Numerația notată cu 9 cifre și zero este folosită tot de el. Forma grafică însăși a lui zero – atestată documentar doar din sec. IX e.n. – este menționată în India încă din sec. VI e.n.; dar utilizarea lui zero este, probabil, mult anterioară apariției simbolului său grafic. – Tot în India se pare că ar fi apărut mai întâi semnul pentru indicarea rădăcinei, precum și alte simboluri algebrice (în sec. XII e.n.). De asemenea, conceptul de cantități negative și ecuațiile nedeterminate de gradul doi (cunoscute în Europa abia cu un mileniu mai târziu!).

Mai puțin au fost cultivate, în India, domeniile chimiei și fizicii. Totuși sub aspect practic, tehnologic, romanii îi considerau în fruntea tuturor celorlalți pe meșteșugarii indieni în tăbăcărie, vopsitorie, în domeniul fabricației sticlei, a cimentului sau a săpunului. Și metalurgia era dezvoltată, încă din timpul lui Asoka. În secolul al VI-lea e.n. indienii erau mult mai pricepuți decât europenii în materie de distilare, de calcinare, de sublimare, de aliaje, de pregătirea sărurilor metalice, a anesteziceior și soporificelor. Din secolul al II-lea î.e.n. datează o voluminoasă scriere indiană despre mercur. – În domeniul fizicii, – dacă teoriile atomiste aparțin domeniului filosofiei, în schimb în sec. XIII e.n. apar în India idei care anticipează teoria corpusculară a luminii enunțată de Newton.

Sau, în acustică, teoria potrivit căreia înălţimea unei note (deci numărul vibraţiilor) este în raport invers proporţional cu lungimea corzii emiţătoare.

Originală şi derivând din zonele pure ale matricii stilistice indiene este gândirea medicală. Iar în practica medicală indienii au ajuns la rezultate apreciabile chiar din Antichitate.

Încă din epoca vedică găsim menţionate multe nume de maladii şi de plante medicinale. O bogată nomenclatură anatomică indica nu numai părţile vizibile, ci şi cele invizibile ale corpului omenesc. Terapeutica era bazată mult pe practici magice, iar originea maladiilor era explicată ca o pedeapsă a zeilor sau ca un rezultat al acţiunii malefice a demonilor ori a vrăjitorilor. Derogările de la o viaţă morală puteau avea consecinţe şi într-una din vieţile viitoare ale omului; minciuna, de pildă, antrena într-o altă viaţă boli ale gurii, boli de gât sau dureri cronice de dinţi...Totodată însă se admitea că manifestările patologice se puteau datora şi influenţei climatice, accidentelor, viermilor paraziţi, afecţiunilor congenitale sau factorului ereditar.

În ultimele 7 secole î.e.n. a fost elaborată o doctrină medicală care oferea explicaţii rudimentare, dar raţionale ale maladiilor. (Paralel cu această doctrină însă, în mediul popular a continuat să se atribuie majorităţii maladiilor cauze supranaturale sau magice). Progrese cu totul remarcabile în gândirea şi în practica medicală s-au înregistrat îndeosebi începând din secolul al V-lea î.e.n., datorită activităţii unei adevărate şcoli medicale, întemeiată şi condusă de Atreya, considerat cel mai mare medic al Indiei antice. După care, momentul de mare prestigiu al medicinii indiene antice este marcat în secolul al II-lea e.n., prin cele două tratate medicale, în limba sanscrită, ale lui Çaraka şi, respectiv, Susruta.

Aceste tratate (cf. Guy Mazars) împart maladiile în: exogene (cele datorate unor accidente, lovituri, căderi, muşcături, arsuri, etc.) şi endogene - cele cauzate de perturbări în echilibrul elementelor care constituie materia corpului şi care îl animă. Sunt aceleaşi elemente constitutive ale însuşi Universului (pământul, apa, focul, vântul şi vidul), din ale căror combinaţii derivă substanţele diferenţiate ale organismului - în număr de şapte: chilul, sângele, carnea, grăsimea, vasele, măduva şi sperma. Trei din cele cinci elemente sunt prezente direct şi activ în corp: vântul (sub forma de „suflu vital" - *prana*), focul (sub forma de principiu produs al

focului: bila) și apa – sub forma de materie comună serozităților și secrețiilor corporale. În caz de alterare a unuia din elemente, survine boala. Adeseori, la producerea bolii contribuie alterarea a două sau trei elemente – de unde, un mare număr de combinații patogene (Çaraka enumeră 62). Perturbările în funcțiile acestor cinci elemente sunt raportate însă (fapt cu totul semnificativ pentru gândirea medicală indiană) în principal la comportamentul și la alimentația bolnavului, precum și la relațiile lui cu mediul ambiant; de unde, importanța deosebită dată igienei și dietei, ca mijloace atât preventive cât și curative. De pildă: asupra elementului „foc" (=bila) acționează în mod decisiv frica, mânia, alimentele grase, căldura excesivă și băuturile fermentate.

În etiologia maladiilor mentale intervin două proprietăți ale psihicului: pasiunea (*rajas*) și obscuritatea (*tamas*) – respectiv, agitația și inerția; pe de o parte temperamentul logoreic și coleric, pe de altă parte temperamentul caracterizat de înclinarea spre frică și spre tristețe. Accentuarea (sau combinarea – în grade diferite) acestor tendințe stă la originea anumitor tulburări psihice.

În epoca medievală, când medicina indiană este profund marcată de școlile yoghinilor (*siddha*), interpretarea fenomenelor patologice se bazează (fără însă a se diferenția radical de gândirea medicală anterioară) pe un alt sistem de reprezentare a anatomiei și fiziologiei. Medicina yoghină acordă cea mai mare importanță unor „centre" – în număr de 6, localizate în anumite zone ale corpului – considerate puncte de răspântie principale ale „suflurilor" organice, sufluri vitale care comunică între ele printr-un sistem de canale. Circulația defectuoasă a suflului, a energiei vitale prin aceste canale este considerată a fi cauza dezechilibrelor organice, a bolilor. De aici, importanța dată de medicina yoghină variatelor tehnici de „control al suflului"; tehnici respiratorii – atât ca metodă preventivă, cât și ca mijloc terapeutic – care au ca scop să purifice creierul și să suprime orice maladie.

În mod practic – și mai mult sau mai puțin independent de toate aceste premise teoretice – medicina indiană a înregistrat rezultate notabile.

În cadrul etiologiei, în tratatul său Çaraka vorbește despre febre, tumori interne, tulburări renale, maladii de piele, cașexie, tulburări psihice; boli la care, în aceeași epocă, Susruta adaugă hemoroizii, fistulele anale, erizipelul, ulcerele și altele. Acești medici dau explicații raționale chiar epilepsiei, tetanosului sau diverselor tipuri de

„Templul de argint" din Mandalay (Birmania).

convulsii – boli care în Europa Evului Mediu (şi chiar mai târziu) vor fi considerate ca bolile celor posedaţi de demoni.

În materie de diagnostic, medicina indiană admite rareori faptul sau factorul supranatural. Metoda curentă de diagnostic avea în vedere simptomatologia şi împrejurările în care apăruseră bolile, practicându-se o examinare cât mai completă a bolnavului. Regulile de igienă sunt foarte atent indicate, iar mijloacele terapeutice foarte variate – mai ales pe bază de plante medicinale. Începând din secolele III şi IV e.n. se dezvoltă în India şi terapia chimică, în forme

variate: prafuri, infuzii, unguente, spălături interne și – ca mijloace originale indiene – compoziții pe bază de uleiuri și medicamente administrate pe cale nazală.

Rezultatele pozitive înregistra terapeutica chirurgicală – în litiaza biliară, în embriotomia pe un fetus mort, în reducerea cataractei, în suturarea perforațiilor abdominale. Se încerca – uneori cu bune rezultate – chiar închiderea unei plăgi a intestinului, făcând ca buzele alăturate ale plăgii să fie mușcate de furnici mari, cărora apoi li se tăia capul, mandibulele furnicilor decapitate rămânând să servească, până la absorbția lor totală, drept agrafe...

ARTA INDIANĂ. TEMPLELE

După filosofie, arta indiană, de asemenea, cere spectatorului european neprevenit o cât mai mare disponibilitate intelectuală spre a-i putea înțelege stilul și a-i recepta formulele artistice, fundamental diferite de cele ale artei europene.

O privire grăbită asupra istoriei artei indiene poate duce la constatarea unei anumite lipse de continuitate în evoluția ei; dar aceasta nu pentru că în procesul creației artistice a Indiei ar fi existat realmente hiatusuri, ci pentru că multe opere de artă s-au pierdut definitiv din cauza neajunsurilor climei și pentru că violenții ocupanți musulmani au distrus într-un număr considerabil monumentele de arhitectură, precum și operele de sculptură sau de pictură ale unor întregi perioade. Cu toate acestea, producția artistică indiană a fost de proporții atât de mari încât s-au păstrat suficiente opere care să creeze o idee clară asupra naturii acestei arte și să uimească posteritatea prin valoarea sa excepțională.

Perioada proto-indiană, a civilizației Indus, se înscrie mai degrabă, cum am văzut, în câmpul arheologiei. Sub raport strict artistic arta Indus se leagă de cea mesopotamiană, nu prezintă nici o asemănare stilistică cu arta Indiei de mai târziu. Încât geneza artei indiene, neputând fi căutată în perioada culturii Indus, nu poate fi reconstituită pe bază de documente, decât aproape numai bazându-ne pe deducții. Apoi, ca fenomen general, permanent și caracteristic pentru arta Indiei este de semnalat intensa producție de artizanat artistic (obiecte de aramă martelată, sculpturile în lemn și fildeș, țesăturile de mare finețe, emailurile pe fond de aur, bijuteriile, etc.). Se remarcă însă și nivelul subartistic la care rămâne arta ceramicii, ca formă și ca decorație a vaselor; aceasta, din cauza

prescripţiei religioase inderogabile care interzicea folosirea de două ori a aceluiaşi recipient.

Cum cultul vedic – care se oficia în aer liber – nu prevedea o arhitectură fixă (şi nici o reprezentare plastică a divinităţilor), arhitectura în piatră se pare că a apărut abia în sec. III î.e.n. Dar palatele imperiale din acel timp – considerate a putea fi comparate la acea dată numai cu cele din Persepolis, care le serviseră de model – erau de un fast deosebit şi de mari proporţii, putând ajunge până la 7 etaje! Influenţa persană s-a menţinut un timp; dar în curând concepţiile religioase buddhiste au imprimat arhitecturii caractere de o evidentă originalitate atât în viziunea de ansamblu a construcţiei, cât şi în detalii. Sculptura capitelurilor sau a frizelor reproduce foarte frecvent cel mai vechi, mai caracteristic şi mai des întrebuinţat (ca şi în China su în Japonia) motiv: al florii de lotus, deschise, figurând şi ca piedestal sau ca tron al unei divinităţi. În privinţa construcţiilor în piatră sau în cărămidă indienii au întâmpinat oarecare dificultăţi.

Cum nu ştiau să pună o boltă, pietrele – sau cărămizile – erau aşezate în rânduri succesive, progresiv în retragere, încât nu puteau acoperi decât suprafeţe mici; ceea ce făcea ca şi acoperişul să devină în mod necesar foarte înalt.

Nu s-au conservat nici palate din epoca buddhistă, nici temple (la acea dată buddhiştii nu construiau temple). În schimb s-au păstrat până azi, într-un număr impresionant – de ordinul miilor – două categorii arhitectonice, cele mai caracteristice pentru arhitectura indiană, şi anume: *stupa* şi templul săpat în stâncă.

În forma ei primitivă (datând din prima jumătate a mileniului I î.e.n.) *stupa* era un tumul, o movilă funerară. Odată cu buddhismul, *stupa* a devenit o construcţie în cărămidă, servind de obicei drept capelă în care se păstrau reclicvele sfinţilor. Alteori *stupa* este un monument comemorativ. Pe partea inferioară a edificiului – de formă prismatică sau piramidală, cu patru sau mai multe laturi – se ridică o structură semisferică, o calotă reproducând un lotus îmbobocit. În vârf, o mică platformă (pe care odinioară se afla probabil şi un altar) este dominată de un fel de umbrelă de piatră. Edificiul era înconjurat, la o oarecare distanţă, de o palisadă formată din stâlpi de piatră, legaţi la extremitatea superioară de traverse, şi cu porţi monumentale deschise spre cele patru puncte cardinale. Stâlpii, porţile, uneori şi pereţii exteriori ai edificiului sunt în întregime acoperiţi cu sculpturi în basorelief. Dintre foarte numeroasele *stupe* existente şi azi (atât în India, cât şi în întreaga arie de răspândire a

buddhismului), cea mai veche este cea din Bharhut, în India Centrală (sec. II î.e.n.); iar cea mai grandioasă (datând din sec. I e.n.) este cea din Sanci – înaltă de 13 m și cu un diametru de 32 m. În episoadele narate de sculpturile *stupelor* de la Bharhut și Sanci, animalele în special sunt reprezentate mai bine decât în sculptura oricărei alte țări din lume (cf. Fergusson).

A doua categorie arhitectonică, specifică Indiei, o formează templele săpate în stâncă – atât de frumos numite în India: „carne din carnea pământului".

Aceste temple-grote[1] au fost realizate începând din sec. III î.e.n. și continuând până în sec. X e.n. Numărul lor este de aproximativ 1200. Cele mai vechi au planul în formă de cruce. Caracteristic este arcul de deasupra portalului, în formă de potcoavă sau de floare de lotus. Interiorul este separat de capelele laterale (sau de chilii – în cazul mănăstirilor) prin două rânduri de coloane – care, asemenea pilaștrilor, n-au un rol funcțional. Capodopera acestui stil este templul-grotă din Karla (aprox. 78 e.n.), impresionant nu numai prin dimensiuni[2], ci și prin perfecta execuție a sculpturilor care acoperă pereții. Acest tip de arhitectură în stâncă se întâlnește și în Egiptul antic, în Persia din epoca Ahemenizilor, în Asiria sau în Grecia – fără a atinge nici pe departe grandoarea și monumentalitatea, fantezia și realizarea artistică excepțională a templelor indiene.

Lucrări de uriașe excavații și de o bogăție sculpturală unică în lume sunt complexele de temple de la Ajanta și Ellora.

La Ajanta, dintre cele 29 de temple și mănăstiri, săpate în stâncă în perioada secolelor II–VII (dar cele dintâi datând chiar din sec.III î.e.n.) – „unele conținând cele mai splendide galerii de picturi din lume" (K. Bharatha Iyer), – celebru este templul-grotă XIX pentru armonia neîntrecută a fațadei, ornamentată cu numeroase statui în basorelief, altorelief și *ronde-bosse*. În interior, sculpturile acoperă chiar și suprafața plafoanelor. La Elloora, pe o distanță de 2 km au fost tăiate în stâncă (între secolele V–IX) nu mai puțin de 34 de temple și mănăstiri, unele chiar cu mai multe etaje, și cu coloane sculptate pe toată suprafața lor.

Arhitectura în stâncă – de fapt, nu „arhitectură", ci sculptură de

1. Modelul acestor temple tăiate în stâncă derivă din grotele naturale, amenajate și decorate, ale sihaștrilor, – iar nicidecum din hipogeele egiptene sau persane (cum se afirmă uneori), cu care întrucâtva, într-adevăr, se aseamănă.

2. Interiorul (de 41 m pe 15 m) numără 30 de coloane, iar bolta centrală se ridică până la 20 m.

proporţii gigantice - a atins maximul splendorii cu templele din Mahabalipuram, Elephanta, Ajanta şi Ellora (secolele VII - VIII). De-a dreptul fantastic este templul Kaikasa din Ellora, care imită un templu „construit", până în cele mai mici detalii, şi pentru realizarea căruia meşterii indieni au depus un efort titanic. Săpându-se în stâncile unor coline un şanţ adânc de 30 m a fost izolat un masiv stâncos (lung de 61 m, lat şi înalt de 30 m), în care, pornind din vârf spre temelie, meşterii şi lucrătorii au tăiat, au sculptat pur şi simplu în masivul bloc de stâncă izolat, cu o muncă şi o precizie incredibilă, un templu întreg (înalt de 30 m), ca şi cum templul ar fi fost „construit" pornindu-se de la temelie, - cu toate elementele necesare: coloane, pilaştri, portaluri, cornişe, vestibule, portice, capele, toate împodobite cu sute de sculpturi. Întregul templu stă pe o plintă înaltă de 8 m, de jur-împrejur cu statui de lei şi elefanţi care, asemenea unor cariatide, fac impresia că susţin în spinare întregul templu (cf. B. Iyer).

Primele temple în aer liber, construite (deci nu săpate în stâncă) din material rezistent, nu din lemn, datează din sec. V e.n. De obicei, planul corpului edificiului este pătrat, dominat de un înalt acoperiş-turn piramidal, în etaje. În secolul al X-lea, înălţimea templului din Tanjore atingea 30 m, cu cele 13 etaje ale acoperişului-turn piramidal. Cupola templului din Lingaraja (sec. XI) ajunge până la o înălţime de 38 m[1]. Impresia pe care o lasă nu mai este de „arhitectură", ci de o imensă operă de sculptură. Dacă în anumite cazuri şi în anumite momente ale istoriei ei arhitectura indiană s-a inspirat din bogăţia de forme ale naturii ambiante, atunci aceste forme ale turnurilor cu multe etaje, cu exuberanţa de elemente ce li s-au adăugat mereu dând impresia luxuriantei vegetaţii a junglei, sugerează - cum s-a spus - cactuşii ca model ideal posibil, model care i-ar fi putut inspira pe constructorii acestor temple.

În secolele XVI şi XVII s-au construit mari complexe, oraşe întregi constând numai din temple (Satrunjaya, lângă Palitana; sau Girnar, în Junagadh). Din sec. XIII datează templul jainist Vimala Saha (de pe muntele Abu); sau Adinatha Tirthankara - care nu are pereche prin armonia ansamblului, eleganţa liniilor, bogăţia ornamentaţiei şi fineţea execuţiei; se spune că sculptura interiorului a fost

1. Cu timpul, dimensiunile au crescut (depăşind chiar 70 m), printr-o îndrăzneaţă multiplicare a etajelor acoperişului, pe care s-au acumulat o profunziune de coloane şi de sculpturi - ca în uimitoarele temple din Cindabaram (sec. XIII), Parşavanat, Madura, sau Tiruvendur (sec. XVII).

lucrată de meșteri nu cu dalta, ci prin răzuirea și șlefuirea marmurei, pentru a putea realiza dantelăria de vis care acoperă în întregime pereții, coloanele și plafonul.

Toate templele amintite mai sus, și multe altele încă, sunt în majoritate situate în sudul Indiei, regiune mai puțin atinsă de furia distrugătoare a musulmanilor invadatori. Pe de altă parte însă, după anul 1200, în perioada mahomedană arhitectura Indiei se îmbogățește cu materiale, metode, elemente și forme noi, în construcția grandioaselor palate și moschei sau monumente funerare (arcul ascuțit și în treflă, turnuri în formă de bulb, pereți acoperiți cu plăci de faianță decorată în culori vii, mozaicuri, intarsii, – dar totodată și cu absența totală a reprezentării figurii umane). Printre cele mai impunătoare construcții civile se numără palatul Man Mundir din Gwalior, în regiunea Rajputana (sec. XV). Capodopera arhitecturii de acest stil musulman este celebrul mausoleu Taj-Mahal (sec. XVII).

Suprafața exterioară a templelor buddhiste este în întregime – cum s-a spus – acoperită de sculpturi, care la origine erau polichrome. Exemplele cele mai impresionante le oferă cele două temple situate în afara teritoriului Indiei, dar în zona de răspândire a artei buddhiste, și deci reprezentând culmea atinsă de spiritul artistic indian. Primul este templul din Borobudur (în insula Java), din sec. VIII. Ansamblul – „cel mai frumos monument al Asiei" – nu este în fond altceva „decât reprezentarea simbolică a Universului" (M. Eliade). Pe un imens edificiu-piedestal, cu latura de 120 m, se înalță turnul format din 7 etaje, în retragere, ornate cu 436 de statui ale lui Buddha. Scene din viața lui sunt sculptate în basorelief pe zidurile etajelor pe o lungime care totalizează nu mai puțin de 5 km. Al doilea este templul din Angkor (în Kampuchia), înalt de 60 m, literalmente inundat de opere de sculptură, încât, din punct de vedere artistic, ansamblul nu este întru nimic inferior celor mai frumoase catedrale europene din Evul Mediu.

SCULPTURA ȘI PICTURA

În arta Indiei sculptura ocupă un loc atât de important – ca volum și ca nivel artistic – încât nu numai că înlocuiește aproape în întregime pictura, dar însăși arhitectura unui edificiu pare un imens și tulburător conglomerat artistic lucrat de mâna unui sculptor. – Nu e mai puțin adevărat că, din toate ramurile artei indiene, sculptura

Șiva dansând, cca 1200. (British Museum, Londra).

prezintă europeanului neavizat mai multe dificultăți în calea înțelegerii și a satisfacției estetice.

Încă în sec. III î.e.n. sculptura indiană – ilustrând vechi legende populare sau diferite aspecte ale vieții religioase și de fiecare zi – și-a definit estetica sa particulară, stilul său propriu. În secolele următoare această concepție estetică devine mai clară: calmul, puri-

tatea și demnitatea viziunii, atitudinile personajelor de o nobilă simplitate, linia ondulatoare dominând profilul corpului uman, echilibrul perfect în gesturi și mișcări, musculatura atenuată prin suprafețe corporale armonioase, o sobrietate perfectă în ansamblul compoziției, – dar și o notă de senzualitate care îi întrerupe monotonia, introducând sensibile accente de vitalism. – Acest stil propriu, ajuns la maturitate în secolele II–III e.n. („școala din Mathura") și la expresia sa clasică în secolele IV–V (în perioada Gupta), exprimă în fond forma mentală a filosofiei buddhiste[1].

Odată cu reacția brahmanismului (din secolele VII –VIII) echilibrul se rupe, calmul dominant înainte acum dispare, apare mișcarea violentă a liniilor, stilizarea și idealizarea exagerează și denaturează expresia, fantezia artistului din ce în ce mai slabă face loc tot mai mult convenției – și începând din secolele X–XI curba evoluției sculpturii indiene coboară, anunțând declinul ce va marca următoarele secole.

În tot timpul istoriei sale sculptura indiană a rămas esențialmente un accesoriu al arhitecturii. Din acest motiv, sculpturii în *ronde–bosse* indianul i–a preferat totdeauna basorelieful. Deși sculptura în *ronde–bosse* nu este total absentă: exemplul cel mai elocvent în această privință l–ar putea da gigantica statuie în aramă a lui Buddha din Pataliputra (creată în sec. VII e.n.), despre care se spune că avea 25 m înălțime. Dar de la începuturile sale sculptura indiană excelează în basorelieful narativ. În acest caracteristic gust de a povesti un episod, de a ilustra o legendă, basorelieful indian demonstrează o excepțională capacitate a artistului de reprezentare realistă a animalelor, gustul său pentru o stilizare echilibrată, preferința sa pentru detaliul pitoresc, instinctul său decorativist, simțul său compozițional înscriind ansamblurile în arii circulare sau ovale. La început prezența lui Buddha este doar sugerată prin anumite simboluri. În secolul al II–lea e.n. se notează în evoluția basoreliefului un moment important: apariția însăși a figurii „iluminatului". Și nu numai în clasica „poziție indiană", pe vine, ci și a lui Buddha pe tron, sau în picioare.

Secolele VI și VII vor aduce, odată cu restaurarea autorității religioase absolute a brahmanismului, triumful reliefului monumental. Acesta va înlocui stilul narativ buddhist cu exaltarea firii su-

1. Nu e mai puțin adevărat că sculptorul buddhist a beneficiat și de contactul cu arta greacă – contact concretizat în arta greco–buddhistă a școlii din Gandhara – deși, pe de altă parte, influența elenistică asimilată l–a împins spre idealizarea și efeminarea personajelor.

pranaturale a zeilor (ca în templele din Elephanta sau din Ellora), impunând un accent de ostentativă grandoare, un pronunţat dinamism al liniilor, precum şi o eleganţă puţin cam rece.

În epoca medievală (secolul XI şi următoarele), deosebit de mult exploatat este motivul – dealtminteri, apărut cu un mileniu înainte – al cuplului de îndrăgostiţi în atitudini lascive. Privite însă sub raport strict artistic, „aceste teme erotice constituie pretextul pentru a realiza admirabile grupări şi pentru a exalta formele umane. Prin frumuseţea atitudinilor lor, prin ritmul arzător al îmbrăţişărilor lor, personajele însufleţesc pereţii templelor cu o viaţă intensă. Oricât ar fi de îndrăzneţe, totuşi reprezentările amoroase nu sunt niciodată vulgare, nici cu adevărat obscene, ci spontane, sincere, fără falsă pudoare. Din întreg acest ansamblu se degajă un sens plastic atât de remarcabil, încât aceste opere egalează cele mai pure capodopere din toate timpurile şi traduc dragostea carnală sub cel mai frumos aspect care i-a fost dat vreodată să fie reprezentat în sculptura universală" (J. Auboyer).

Sculptura indiană este ilustrată şi de o mare cantitate de statui în *ronde-bosse*, de dimensiuni care variază între cea a unei statuete şi până la statuia de dimensiuni colosale.

Primul material folosit de sculptor a fost lemnul. Esenţele de lemn erau alese de sculptor, cu un ritual riguros observat, în funcţie de divinitatea pe care urma să o sculpteze şi de casta căreia îi aparţinea donatorul statuii. După lemn au urmat – în ordine cronologică – argila, piatra şi metalul. Statuia era executată conform unor canoane extrem de detaliate şi de precise (măsurători, raporturi, convenţii iconografice); şi numai după îndeplinirea unor ceremonii şi inderogabile prescripţii rituale statuia realizată de sculptor devenea obiect de veneraţie. Tratate speciale stabileau minuţios canoanele relative la reprezentarea divinităţilor: Brahma-creatorul trebuia să fie reprezentat cu patru feţe îndreptate spre cele patru puncte cardinale şi simbolizând cele patru *Vede*; Vişnu-păstrătorul lumii – ca un tânăr cu patru braţe, ţinând în fiecare braţ anumite obiecte simbolice; Şiva-distrugătorul şi preschimbătorul lumii era reprezentat dansând dansul simbolic al creaţiei cosmice, în mijlocul „flăcărilor cunoaşterii", dispuse în jurul lui în formă de cerc, ş.a.m.d. Gesturi, atitudini, proporţii, culori, elemente simbolice, – totul era precis codificat.

La început, buddhismul – care condamna idolatria – a interzis din acest motiv reprezentarea figurii umane, antropomorfizarea vreunei divinități (dealtminteri, buddhismul nici nu credea în vreo divinitate). Chiar prezența Maestrului, a Iluminatului, a lui Buddha, era sugerată printr-un simbol: un tron liber, un cal fără călăreț, urma picioarelor Iluminatului, etc[1]. Mai târziu însă buddhismul s-a convins că o religie, pentru a deveni populară, are neapărat nevoie de mituri, de rituri, de simboluri, de reprezentări figurative. Din acel moment buddhismul a acceptat în iconografia sa nu numai figura umană a Maestrului, ci și a bărbatului în general, și chiar a femeii (cu excepția, firește, a formelor umane imperfecte: bătrâni, infirmi, bolnavi). – Între arta buddhistă și cea brahmană se pot observa ușor anumite deosebiri. Sculptura brahmană n-are seninătatea și grația, nici verva, gustul narativ sau aderența la real a artei buddhiste; dimpotrivă, este mai degrabă aplecată spre fantastic, spre abstract, spre esoteric, manifestând și o tendință spre grandoare, sau spre mișcarea frenetică, și chiar un gust al teribilului.

Dacă sculptura este atât de bine reprezentată, în schimb vechea pictură a Indiei a suferit maltratarea timpului, foarte puține opere picturale rezistând până azi.

Din epoca preistorică datează primele urme de pictură. Pe pereții unor grote s-au păstrat figuri de oameni și animale, precum și scene de vânătoare care, prin vivacitatea mișcării și dramatismul momentelor, amintesc picturile rupestre din Cogul (Spania). Din perioada istorică, cele dintâi documente cunoscute sunt picturile murale din grotele Jogimara (sec. I e.n.). Într-o scriere de teorie a picturii, datând din sec. III e.n., sunt fixate canoanele portretisticii – ceea ce înseamnă că se executau portrete chiar cu câteva secole înainte de această dată.

În primele secole ale erei noastre pictura – artă căreia textele vremii îi atribuiau o origine divină – deținea un loc important atât în educația artistică a tinerilor din castele superioare, cât și în ornamentarea templelor.Se știe apoi că exista și o pictură executată pe plăci de lemn, pe rulouri de pânză sau de mătase; precum și, pe pereți, o pictură în tempera. Subiectele erau fie grupuri de oameni sau

1. Cel mai important simbol buddhist este roata (mai frecvent cu opt spițe, evocând cele opt petale ale lotusului care simbolizează regenerarea). Semnificația cosmică a roții – simbol al lumii – se regăsește în textele vedice. Roata pusă în mișcare de Buddha este „Roata Legii" (*Dharmaciakra*) – legea destinului omenesc.

animale, fie aspecte din natură, fie chiar portrete individuale. Pictorul indian considera ca o condiţie fundamentală cunoaşterea aprofundată a dansului, – fapt care explică şi calităţile ritmice ale desenului, delicateţea liniei, eleganţa mişcării şi elocvenţa gesturilor din picturile templelor din Ajanta.

Pereţii celor 29 de temple-grote din Ajanta[1] erau acoperiţi aproape în întregime cu fresce (de fapt, un fel de pictură în tempera). S-au păstrat numai frescele din şase temple. Deşi mult deteriorate, totuşi aceste fresce din sec. V – VI e.n. încântă prin armonia compoziţiei – concepută după o schemă circulară sau ovală, – prin simplitatea şi siguranţa liniei, prin caracterul nobil al subiectelor (toate de inspiraţie buddhistă), prin puritatea figurilor, prin perfecţiunea desenului mâinilor şi prin căldura coloritului. Despre perspectivă nu se poate vorbi, firește; dar pictorul încerca să obţină impresia de adâncime plasând în înălţime diferitele planuri ale unei scene, etajându-le. Subiectele erau luate din legendele (*Jataka*) în legătură cu naşterea, copilăria şi tinereţea lui Buddha – ceea ce îi dau posibilitatea pictorului să reprezinte lumea în toate variatele ei aspecte.

După invazia hunilor şi după ocupaţia musulmană, evenimente a căror urmare a fost distrugerea templelor, pictorii indieni s-au orientat spre genul miniaturii.

Acest gen a fost cultivat începând din sec. XIII, culminând cu şcolile de pictură miniaturală din Rajputana. De-a lungul a patru veacuri (sec. XVI– XIX), miniatura indiană – lirică, graţioasă, pasională, cu o fineţe şi o precizie desăvârşită a liniei – şi-a luat temele din folclor, din mitologie, din religie, din muzică, ilustrând cu predilecţie episoade din *Mahabharata* şi *Ramayana*. O altă sursă frecventă de inspiraţie este iubirea, în acelaşi timp spirituală şi carnală. „Ceea ce arta chineză a ştiut să obţină cu imaginile peisajului este obţinut aici cu imaginile iubirii pământeşti" (Ananda Coomaraswamy).

Legată de protecţia regală a înflorit la curtea mongolă (între 1526–1856) o pictură de miniaturi exclusiv laică, după canoanele estetice ale miniaturisticii persane. Apogeul noului stil a fost atins de şcoala din Delhi (sec. XVI). Această artă, pe care n-o mai interesează subiectele mitologice sau religioase, este o artă aristocratică,

1. Din încăperea centrală a templului care poartă numărul XVI, şi a cărei dimensiune era de aproximativ 20 pe 20 de metri, se deschideau 16 chilii ale călugărilor, şi acestea cu picturi parietale.

Bodhisattva. Bronz aurit, sec. 11–12. (Muzeul Guimet, Paris).

de palat; manuscrisele sunt ilustrate acum cu aspecte, figuri și evenimente de la curte, devenind adevărate studii de ambianță, atente și precise. O preferință marcată este manifestată pentru portrete, cu un vădit interes pentru relevarea caracterului personajelor. Subiectele alese, culorile pure și desenul delicat, – totul exprimă un sentiment de bucurie în fața frumuseții lumii.

ESTETICA ARTEI INDIENE

Nu este surprinzător faptul că, la primul său contact cu spectacolul artei indiene, privitorul european rămâne eventual dezorientat, fără a o înțelege, fără a găsi calea de comunicare cu această artă. Dar această dificultate este înlăturată după ce a aflat care sunt criteriile estetice ale artistului și ale omului indian.

Pentru indian arta a fost dăruită oamenilor de divinitate spre a învesmânta Adevărul, pentru ca în felul acesta oamenii să fie mai ușor atrași de Adevăr și să-l iubească. „Arta deci nu este un scop în sine, ci un mijloc pus în serviciul sacrei cunoașteri... Și este prea puțin spus că arta «reprezintă» Universul; ea îl reface, realmente, îl reconstruiește printr-o analogie... Deci, la baza esteticii stau două principii, strâns legate între ele. Unul – re-crearea Universului – este manifest mai ales în artele plastice. Celălalt – stabilirea unui contact emoțional între individ și legile Universului – apare mai mult în muzică, dans și poezie" (R. Daumal). – Artistul indian nu creează „opere de artă" (în sensul pe care îl dăm noi termenului), ci „modele spirituale, imagini care trebuie interiorizate prin meditație; și a căror acțiune asupra omului nu îl conduce la emoția estetică, ci la un sentiment de împăcare și desăvârșire, punct de pornire către o ascensiune spirituală" (M. Eliade).

După cum filosofia indiană nu are ca motiv principal cunoașterea și interpretarea naturii (ca cea greacă încă de la începuturile ei), tot astfel nici arta indiană nu caută să realizeze numaidecât „asemănarea" cu lumea fizică. Conceptul de „realism" are, în India, o accepție diferită de cea pe care i-o dăm noi. Pentru artistul indian – ca și pentru cel chinez – obiectul material pe care-l reproduce, obiectul vizibil, servește doar pentru a-i comunica privitorului adevărul invizibil, adevărul spiritului. Arta indiană este o artă simbolică și o artă de sugestie. Este, fundamental, o artă sacră. – Dar în ordinea sacrului, ea nu este o artă idolatră. O imagine a unei zeități nu este un idol sau un fetiș. Nu reprezintă ceva care urmează să fie confundat cu însăși divinitatea; ci imaginea rămâne doar un instrument, un suport material, vizibil, un ajutor oferit omului spre a se putea apropia de zeul pe care îl reprezintă imaginea. Este o cale spre a ajunge mai ușor la divinitate. Arta este un auxiliar al religiei și o „slujitoare a teologiei". Ca atare, ea trebuie să urmeze o serie întreagă de prescripții inderogabile, să respecte canoanele stabilite

de tradiția religioasă, să se supună indicațiilor teologice ale castei sacerdotale.

Ceea ce nu înseamnă însă că arta indiană n-ar avea și deschideri spre profan. Căci subiectul scenei realizate de artist este religios, e adevărat; are o funcție, o finalitate teologică; trebuie să ilustreze, să învețe, să convingă despre un „adevăr" predicat de religie. Dar detaliile scenei sunt atât de adevărate și de precise încât totodată reconstituiesc și un moment din natură, din viața publică sau privată a vremii; subiectele par în acest caz a fi luate direct din viața cotidiană, zeitățile reprezentate au în esență un aspect uman. „Nicăieri pe lume n-au fost cioplite în piatră, în secolele VI și VII, figuri nude atât de sublime în grația și spiritualizarea lor ca în India și în Cambogia" (Alpatov).

Totuși, artistul nu ține să *copieze* natura, să copieze forme anatomice, umane sau animale, corect, – deși în opera sa aceste forme sunt exact redate. Din natură, el doar selectează potrivit unei scheme ideale, lucrează după un prototip mental. Artistul fiind esențialmente și un filosof – deci un om pur și armonios –, el creează „alături de natură, imitându-i numai elanul organic, setea de viață și de creștere"; exprimându-i „conținutul organic, circulația sevei vitale, un ritm al formelor și volumelor, ritm care trădează o energie ce circulă pe dinăuntru", – și care comunică și operei sale „o dinamică uluitoare" și „o mișcare armonioasă" (M. Eliade).

Artistul indian nu ține să creeze opere „originale"; individualismul artistului european, „originalitatea", „inovația", sunt ambiții practic necunoscute aici. Expresia personalității artistului nu are pentru indian o valoare artistică. Artistul indian caută să respecte o anumită tradiție, în care se simte profund integrat. – și pe care, din punct de vedere tehnic, manualele canonice ale profesiunii lui îl și obligau să o respecte. Căci el trebuie să reprezinte – dând o formă plastică imaginației populare – o idee, un concept; un concept care în esență se referă la forța, frumusețea și perfecțiunea divinității respective. Ca atare, el va practica o artă figurativă nu perfect adevărată din punct de vedere anatomic. Va suprima anumite detalii – oase, vine, articulații, încheieturi, glezne – pentru a le sugera prin linii pure și prin curbe frumoase, fapt ce duce la o mare simplitate a formelor și a contururilor.

Nu face o artă „realistă", ci o artă simbolică și o artă de sugestie. În funcție de acest criteriu, Brahma va fi înfățișat de artist ca având patru chipuri, iar Vișnu patru brațe; în plan simbolic, anomalia

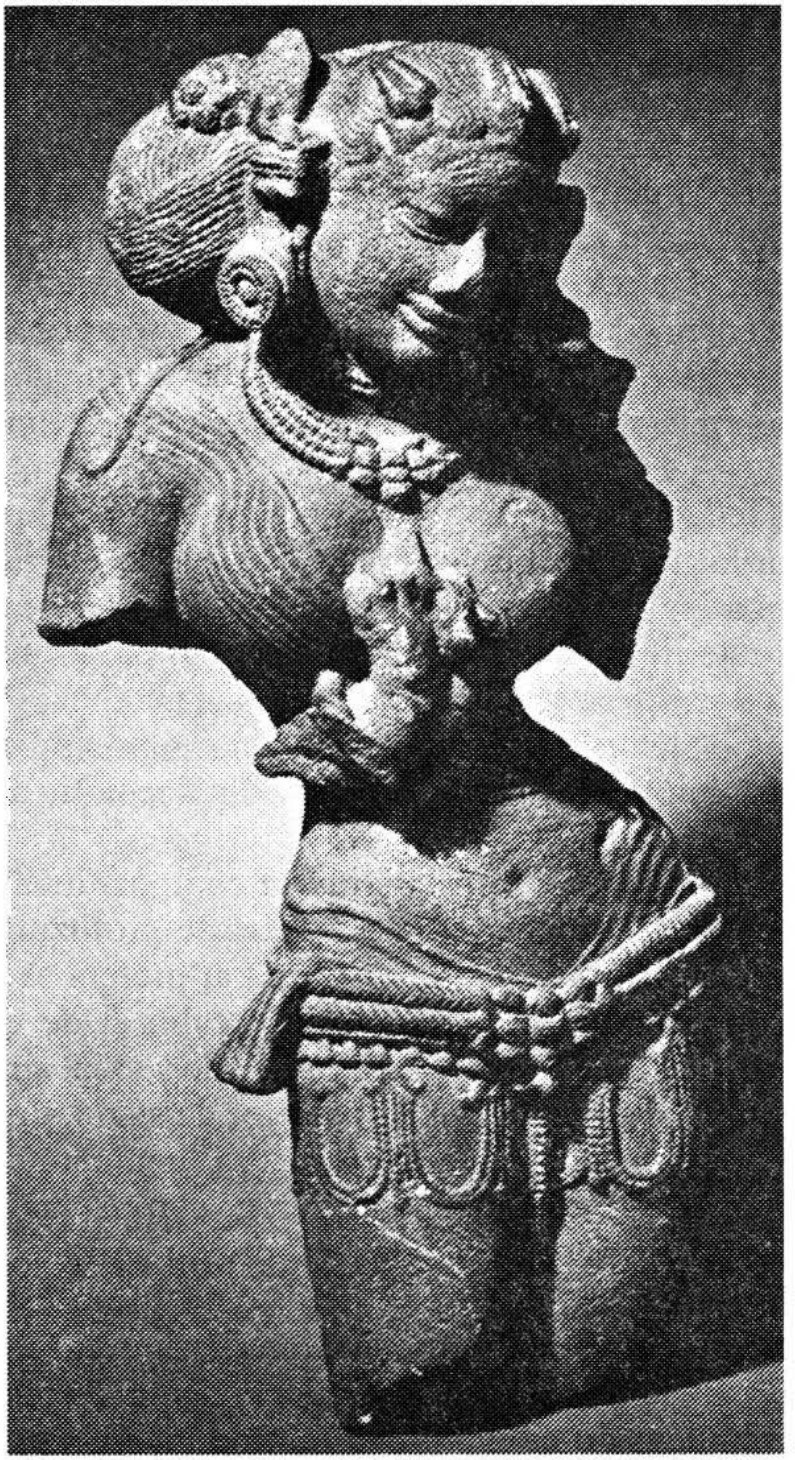

O nimfă (*apsara*), divinitate a apelor. Sec. XI. Muzeul etnografic, München.

anatomică va servi perfect pentru a sugera o idee, un concept, un atribut al zeului. Gesturile personajelor divine (precis și riguros codificate de tradiție) pot să ni se pară nefirești; dar tocmai pentru că sunt gesturi ale zeilor, deci ale unor ființe „nefirești", în afara firii, ele trebuie să fie diferite, să fie opuse „firescului", deci realului. Această concepție privind reprezentarea divinității, până la urmă l-a

împins pe artistul indian, în mod inconștient, să adopte o asemenea anatomie abstractă și în reprezentarea personajelor umane. – Și de asemenea: formele opulente ale trupurilor feminine, cu sâni generoși și șolduri planturoase, vor fi receptate de privitorul indian (și tot astfel se cer a fi interpretate și de privitorul european) ca un simbol al forței generatoare a naturii și ca un simbol al maternității, reale sau potențiale. De asemenea, frecventele simboluri falice; sau tot atât de frecvente scene erotice, de o senzualitate aprinsă, cu arome grele de lascivitate, – toate acestea sunt asociate în subconștient de indian cu anumite sensuri magice și încărcate cu semnificații mistice.

Artistul indian nu cunoștea perspectiva. Apoi, proporțiile plastice ale figurilor reprezentate – umane sau animale – nu corespund proporțiilor naturale ale modelelor sale. Adeseori dimensiunea corpului uman este mult mai mare decât cea a corpului unui elefant. – Eroarea provine, în parte, din ignorarea perspectivei; dar mai ales această viziune picturală este cerută fie de un sens simbolic implicat în opera artistului, fie de necesitățile de ordin decorativ ale întregului ansamblu.

Din acest punct de vedere, sub raport compozițional, s-ar putea ușor ca spectatorul european să fie derutat de profuziunea elementelor care sufocă întregul spațiu artistic. El ar prefera să i se procure o impresie de armonie și de simetrii, de calm și de echilibru, de măsură și de logică în distribuirea figurilor și a spațiului. Dar privitorului indian, invazia sutelor și sutelor de statui, de coloane, de basoreliefuri, de trunchiuri de copaci, de nenumărate ornamente vegetale și animale care acoperă întreg corpul unui templu îi sugerează însăși forța copleșitoare a formelor infinite, vibrând de vitalitate, orgiastice, ale naturii și vieții. Artistul nu este preocupat să-și organizeze compoziția grupând figurile în așa fel încât ele să se detașeze, spațiat, libere și relativ independente, dispunându-le pe un fond amplu degajat; ci el elimină în mod intenționat orice spațiu gol: are – cum s-a spus – o „oroare de vid". Umple fiecare suprafață de spațiu liber mereu cu alte figuri, reducându-le la dimensiuni, adaugă la infinit elemente decorative, aglomerează tot mai mult, aglomerează întruna, – pentru ca din această aglomerare să rezulte, ca o expresie emblematică a forțelor primitive ale naturii, impresia de viață tumultuoasă și debordantă, supraabundentă și senzuală, dinamică și vibrantă de elan vital.

Artistul indian încarcă mereu și pentru că are multe de spus. Are

vocația de povestitor, este un narator incontinent. Acest gust narativ este, dealtminteri, o constantă a artei indiene de-a lungul întregii sale istorii. În procesul narațiunii elementul sacru impregnează reprezentarea vieții cotidiene: o delimitare între aceste două planuri este, aici, și imposibilă și fără sens. Elementul miraculos îi apare indianului cât se poate de natural, penetrează întregul Univers, intră în modul cel mai firesc în lumea naturii și a oamenilor. Esența ultimă însăși a întregului Univers este unică, – întrucât ființa omenească este supusă unei continui reîncarnări, traversând toate regnurile, animal, vegetal și mineral. Prin trecute sau viitoare transmigrări rezultă această identitate de esență – om-vietuitoare-plantă-rocă. – „India este un haos" – exclamă Masson-Oursel. – „În nici o altă vatră a omenirii viața spirituală n-a fost atât de intensă ca în această civilizație care n-a crezut aproape niciodată într-un suflet imaterial". – De aici, și complexitatea artei sale. „Arta indiană are ceva din caracterul vag al școlii egiptene, din saturația religioasă a goticului, din surprinzătoarea libertate a artei grecești arhaice și din sinceritatea și convingătoarea expresivitate a artei primitive" (O.C. Gangoly).

MUZICA

Tradiția indiană atribuie originea muzicii – ca și a întregului Univers – lui Brahma. Situată fiind pe același plan cu activitățile cele mai înalte ale gândirii, ale spiritului, muzica avea un rol fundamental în viața spirituală, – un rol asociat indisolubil religiei și filosofiei. În timpurile cele mai vechi se credea că muzica are o acțiune miraculoasă nu numai asupra oamenilor, ci și a animalelor, și chiar asupra fenomenelor naturii.

Muzica indiană a fost, de la început, intim legată de cuvânt, de gest și de mișcare. Fără dans și fără mimică, muzica era considerată de indieni ca fiind incompletă (cf. Srinivasa Aiyangar).

Primele compoziții muzicale au fost imnurile, cântecele magice și de sacrificiu, cărora le este dedicată exclusiv și una din cele patru cărți sacre (*Sama Veda*). Această muzică străveche era în general monodică. Uneori, ca un rudimentar început de polifonie, melodia era acompaniată de un sunet prelungit. Primul tratat de teorie muzicală – datând din sec. II e.n. – inclus în tratatul dedicat teatrului și atribuit legendarului Bharata, analizează amănunțit elementele artei vocale, ale dansului și mimicii, „precum și diferite tipuri de

cântece religioase, forme de muzică vocală și instrumentală, etc. (R.I.Gruber).

Acompaniamentul instrumental care în epoca vedică (dacă într-adevăr exista) deținea un rol cel mult secundar, a apărut și s-a perfecționat începând din epoca următoare (deci aproximativ din sec. V î.e.n.). Se deosebeau net trei categorii de muzică: religioasă, populară și de curte. Pe lângă acestea, muzica - vocală și instrumentală - era nelipsită în spectacolele teatrale. Se cerea ca actorul să fie în același timp și un cântăreț, și un instrumentist iscusit. Spectacolul teatral începe cu o introducere muzicală - o scurtă uvertură - susținută de o mică orchestră, care intervenea și de-a lungul acțiunii scenice acompaniind replicile sau tiradele personajelor, precum și cântecele introduse în textul piesei.

Instrumentele erau de o rară varietate. Între tipurile fundamentale - și care au continuat să fie păstrate până azi - „regina" instrumentelor de coarde era *vinā*: un baston de bambus (deci gol pe dinăuntru) cu 7 coarde metalice întinse pe scăunașe înalte, al căror sunet dulce obținut prin ciupire capătă rezonanța de la doi dovleci goi fixați la extremitatea inferioară a instrumentului. O varietate ulterioară a *viñei*, și având un timbru apropiat de vocea umană, era *saranghi*, străvechi instrument cu arcuș și cutia de rezonanță din piele, cu trei sau patru coarde sonore, plus între 11 și 41 de coarde de rezonanță.

La marele număr de instrumente cu coarde se mai adaugă și numeroasele tipuri de instrumente de suflat, și îndeosebi de percuție, din materiale și deci cu sonorități foarte variate; în special la această ultimă categorie tehnica executanților atingea un înalt grad de virtuozitate.

LIMBA ȘI LITERATURA VEDICĂ

Din limba autohtonilor dravidieni - probabil răspândită în toată India, până la venirea arienilor - au derivat patru limbi vorbite și azi, în sud, de aproximativ o cincime din populația Indiei. Cea mai veche dintre acestea și având o literatură mai bogată este tamila.

Triburile ariene vorbeau așa-numita „vedică", foarte asemănătoare limbii *Avestei* iraniene. Derivată din vedică, limbii sanscrite (cuvânt care înseamnă „desăvârșită", „împodobită") i-a fost creată o gramatică de către celebrul Panini, în sec. V-IV î.e.n.; o gramatică ultra-elaborată, cuprinzând nu mai puțin de 3996 de reguli. San-

scrita, în care s-au scris şi opere laice, era limba de cultură şi limba de cult (la fel ca vedica) şi era cunoscută numai de brahmani şi de nobili. Este şi limba marilor epopei *Mahabharata* şi *Ramayana*. Pe fondul lingvistic arian s-au dezvoltat – alături de limba vedică şi de sanscrită – limbile populare, sau *prakrite*, dintre care cea mai răspândită dar care nu se vorbeşte azi este limba *pali* (în care s-au scris primele opere canonice buddhiste). În fine, în Evul Mediu s-au format, pe baza graiurilor populare, numeroase alte limbi (*sindhi, gujarati, bengali* – limba scrierilor lui Rabindranat Tagore –, *marathi* etc.). Dintre acestea, cea mai răspândită este *hindustana* (sau *urdu*), având numeroase elemente persane şi arabe, o limbă care are – începând încă din secolul al XVI-lea – o foarte bogată literatură[1].

Gestul simbolic ritual cu floarea de lotus *katakamukha mudra* (termen specific pentru dans).

Problema originii scrierii indiene este încă nelămurită. Probabil că cel mai vechi sistem de scriere avea la bază alfabetul aramaic, introdus în India în jurul anului 800 î.e.n.; dar primele inscripţii datate care au rămas sunt din sec. III î.e.n. Mult timp s-a scris în India pe coajă de mesteacăn, pe foi de palmier, pe tăbliţe de lemn, pe plăci de metal, sau chiar – opere întregi, după sec. XII – pe stânci. Scrierea textelor sacre era interzisă, ca fiind un act de profanare; textul *Vedelor* a fost tipărit abia în secolul trecut. Cantităţi imense de scrieri cu caracter religios, brahmane sau buddhiste, s-au transmis – timp de peste două milenii şi jumătate – numai pe cale orală[2], numai prin recitare şi memorizare!

1. Sanscrita clasică a evoluat din sanscrita vedică. Limbile moderne indiene au evoluat începând din sec. X e.n. Hindi (sau hindustana) este a doua limbă oficială a Indiei după limba engleză. Urdu este a doua limbă oficială a Pakistanului.

2. Dar texte brahmanice, buddhiste, jainiste şi de literatură laică s-au păstrat şi în manuscrise.

Schematizând și urmând o ordine cronologică în enumerare, se notează că literatura indiană de interes, semnificație și valoare universală însumează: opere de uz religios (*Vedele, Brahmanele, Sutrele*), o literatură cu caracter eminamente epic (marile epopei *Mahabharata* și *Ramayana*, apoi colecțiile de *Purane* și *Jataka*), producții didactic-moralizatoare (în primul rând *Panciatantra), poezii lirice* și *opere dramatice.*

Întocmai ca și *Biblia, Veda (Cartea Cunoașterii)* nu este o carte, ci o întreagă literatură, adunată și ordonată de brahmani, se pare, între anii 1200–500 î.e.n.; dar perioada de elaborare a ei se întinde pe o durată de două milenii (între 2500–500 î.e.n.). Din această vastă literatură vedică ne-au rămas patru cărți – dar numai *Rig Veda* (*Cunoașterea imnurilor de laudă*) prezintă un real interes literar. Celelalte – *Sama Veda, Yajur Veda* și *Atharva Veda* – conțin melodii cântate la oficierea diferitelor acte de cult (prima), formule pentru actele de sacrificii (a doua) și formule magice diferite (a treia).

Rig Veda – compusă în ansamblu, se crede, în perioada cuprinsă între anii 2000–1500 î.e.n. – cuprinde 1028 de imnuri, în majoritate adresate divinităților personificând elemente și forțe ale naturii. Dar altele sunt imnuri pentru ceremonii matrimoniale (X, 85), pentru funeralii (X, 14, 15, 18), rugăciu-ni adresate ierburilor medicinale (X, 97), etc. Altele, adoptând forma dialogului, au un caracter narativ (X, 10, 95, 108), în care un mit devine o microdramă. Importante pentru studiul istoriei religiilor sunt imnurile care schițează un cadru al creației lumii și a omului (X, 82, 90, 121)[1]. Din grupul acestor aproximativ 12 imnuri cu caracter filosofic-cosmogonic, celebru a rămas acela cunoscut ca *Imnul creației* (X, 129), cu tulburătoarea sa imagine a începuturilor – care l-a inspirat și pe Eminescu în *Scrisoarea I* – și cu fiorul neliniștii întrebărilor în care se întrezărește și o ușoară umbră de scepticism:

„Atunci nici Neființă n-a fost, și nici Ființă,
Căci nu era nici spațiu, nici cer, și nici stihie.
Avea stăpân și margini pe-atuncea Universul?
Avea adânci prăpăstii? Dar mare? Nu se știe.

1. Semnificativ pentru justificarea sistemului diviziunii în caste este imnul X, 90, care narează cum zeii, ca un efect al sacrificiului a cărui victimă a fost bărbatul primordial Purusa, au creat pe brahman din gura victimei, pe kșatriya din brațele, pe vaișya din femurele, iar pe șudra din picioarele lui Purușa. „În felul acesta împărțirea castelor și respectiva lor poziție socială era fixată într-un mit, găsind prin aceasta o justificare și o confirmare de autoritate deplină" (Vittore Pisani).

Scenă din *Ruru Jakata* („Povestea cerbului Ruru")
– cerbul Ruru fiind o încarnare anterioară a lui Budha.

N–a fost nici Nemurire, căci Moartea nu–ncepuse.
Nu se născuse noaptea, căci nu fusese zi.
Nici vânt n–a fost să bată acele începuturi;
Însă Ceva în lume – Unicul – se ivi.

. . . . . .

Dar care minte oare fu–n stare să priceapă,
Creaţiunea însăşi de unde–a început?
Poate aicea zeii îşi zămisliră neamul,
Dar cine va să spună din cine s–au născut?
Doar El, acela care porni Creaţiunea,
El, cel care–o priveşte din ceruri, numai El,
El,cel care–a făcut–o, sau poate n–a făcut–o,
El singur ştie, poate. Sau, poate că nici El".

(trad. I. Larian Postolache)

Atharva Veda mai conţine şi imnuri în genul celor din cartea a X–a a *Rig Vedei*. Stilul cărţii şi imaginea societăţii care transpare aici arată că este posterioară primei *Vede*; dar în cele 731 de imnuri sau formule magice mai amplu dezvoltate găsim aceleaşi figuri retorice, epitete, comparaţii, metafore, acelaşi sentiment al naturii, şi

adeseori vibrațiile mai profunde ale unei gândiri filosofico-religioase. Iată câteva strofe dintr-un cânt funebru pentru un prieten căzut în luptă:

„Pământule, primește-l cu blândețe,
Cu nici un spin cu vârf înțepător;
– Să-i fie somnul lui întru odihnă,
În tine fă-i culcuș încăpător.

Nu în acest lăcaș cu strâmte maluri
S-ar cuveni să stai, ci-n largi grădini;
– Tot binle ce l-ai făcut în viață,
Să-l ai schimbat în miere și-n lumini.

Un ceas mai ai. Și apoi niciodată
Nu vei mai ști de-i soare ori de-i vânt.
– Cum maica-n haină pruncu-și învelește,
Acopere-l, tot astfel, tu, pământ

Din ceasu-acesta greu, al despărțirii,
De-aici-nainte, tu să-i fii vestmânt;
– Cum soața, blând, bărbatu-și învelește,
Cu haina ta, acopere-l, pământ"

(trad. I. Larian Postolache)

Un oarecare interes literar prezintă și *Brahmanele*, comentarii ale *Vedelor*, dar în care sunt incluse și numeroase tradiții și legende populare, de o încântătoare sensibilitate, fantezie și ingenuitate. *Upanișadele* cuprind speculații asupra Absolutului, speculații elaborate înafara mediului sacerdotal; constituie ultima parte a *Vedelor*, inserând și mici poeme narative. – *Sutrele* sunt culegeri de aforisme și sentențe morale – prin care se strecoară și câte un exemplu mai puțin arid:

„Omul modest este un om sărac cu duhul, credinciosul este un ipocrit, eroul – un barbar, ascetul – un prost, prudentul – un om nehotărât. – Spune-mi, atunci, care este virtutea dintre virtuți pe care răutatea omenească să n-ajungă să o bârfească?"

În forma *Sutrelor* sunt compuse și diferitele tratate celebre – de la tratatul politic al lui Kautilia sau gramatica lui Panini, până la cunoscuta scriere erotică ce dă interesante, amuzante și, bineînțeles, picante indicații asupra vieții morale libertine din primele secole ale erei noastre – *Kamasutra*.

Zeci de volume cuprind colecțiile de *Purana*, legende și poves-

Tinere divinităţi. Dintr-o frescă din Sigiriya (Ceylon).

tiri semiistorice, difuzate încă din timpuri străvechi de povestitori populari sau de barzii de la curţile regale. – Povestirile populare în proză, *Jataka*, ilustrează vieţile lui Buddha de-a lungul reîncarnărilor „Iluminatului". (Dintr-o asemenea *jataka*, trecută prin numeroase versiuni intermediare, derivă şi cunoscuta noastră carte populară *Varlaam şi Ioasaf*). Povestiri instructive, de mare popularitate şi azi, ele aduc pe scenă oameni de toate condiţiile sociale, agrementând simţul delicat al naturii, sensibilitatea şi fineţea viziunii, cu ironia graţioasă – ca în această legendă (care nu face parte din *Jataka*) a creaţiei femeii:

„La început când Tvaştri, creatorul divin, voi să creeze femeia, îşi dădu seama că folosise toată plămada pentru crearea bărbatului şi că nu-i mai rămăsese nimic. După ce se gândi puţin, făcu precum urmează: luă rotunjimea Lunii şi întortocheturа plantelor agăţătoare, îndărătnicia cârceilor volburii şi tremurul firelor de iarbă, mlădierea trestiei şi farmecul florii de lotus, privirea blândă a căprioarei şi înverşunarea cu care se apără albina, bucuria zglobie a razelor de soare, plânsul norilor şi nestatornicia

vântului, sfiiciunea iepurelui și înfumurarea păunului, moliciunea pufului de papagal și duritatea diamantului, dulceața mierei și cruzimea tigrului, căldura focului și răceala zăpezii, vorbirea gaiței și gânguritul dulce al porumbelului, perfidia cocorului și fidelitatea raței sălbatice – și, amestecând toate acestea la un loc, făcu femeia și o dărui bărbatului"[1].

(trad. O. D.)

MARILE EPOPEI

Poemele populare eroice, cu caracter semiistoric și legendar (temele principale ale eposurilor fiind luate din istoria Indiei), recitate la diferite ocazii solemne de cântăreții populari și mereu amplificate, s-au organizat cu timpul în compoziții de dimensiuni neobișnuite: marile epopeii *Mahabharata* și *Ramayana* au aproximativ 120.000 de versuri prima, și 48.000 a doua (reamintim, pentru comparație, că *Iliada* are circa 16.000).

Considerată cea mai mare operă de imaginație a Asiei, *Mahabharata* a fost elaborată și ordonată în forma sa actuală probabil în sec. V î.e.n. În afara materiei propriu-zis epice, epopeea conține și felurite alte texte (istorice, mitologice, juridice, morale, filosofice, religioase, ș.a.) care ocupă trei sferturi din volumul operei. Cu tot caracterul său în general laic, opera constituie și principala sursă de informație pentru cunoașterea ideilor religioase brahmanice. Aici este inserată și *Bhagavad-Gita* – „cel mai mare poem filosofic al tuturor timpurilor" (W. Durant), – „cel mai frumos și poate singurul poem filosofic existent într-o limbă cunoscută... Opera poate cea mai profundă și în același timp cea mai elevată pe care lumea a putut-o produce" (W. von Humboldt).

Subiectul *Mahabharatei*, ramificat în numeroase și variate episoade, îl formează povestirea luptelor dintre două grupuri tribale ariene (eveniment care a avut loc realmente în jumătatea a doua a mileniului al doilea î.e.n.), – povestire culminând într-un final de o rară elevație morală, în care se condamnă violența și se face apel la împăcarea neamurilor învrăjbite, pentru ca împreună să luptre împotriva răului. Scenele de bătălie în special sunt de o grandoare incomparabilă, cu detalii și procedee stilistice care amintesc stilul epopeii lui Ferdousi:

1. După E. B. Harell, *Ideals of indian art*, 1920.

„Pământul acoperit de scuturi aurite şi scăldat în sânge lucea ca acele
căminuri în care focul s-a stins. Pământul lucea de toate aceste arcuri
risipite, de aceste săgeţi aurite, de aceste care de luptă sfărâmate, de
aceşti cai ce zăceau peste tot, cu limba spânzurându-le şi scăldaţi în sângele
lor... Un adevărat fluviu curgea pe aici, uriaş, greu de trecut, un fluviu
care avea sânge drept unde, grămezi de hoituri drept valuri, care de luptă
drept bărci, capete de oameni drept flori de lotus, carne omenească drept
nămol, şi arme de toate felurile drept ghirlandă de plante acvatice..."

(trad. O.D.)

În afara acestor scene însă, *Mahabharata* abundă şi în episoade de o emoţionantă compasiune umană şi de cel mai delicat lirism, – precum şi într-o bogăţie de descrieri de natură realizate cu un excepţional simţ coloristic.

Acelaşi caracter popular şi laic îl are şi *Ramayana*, a cărei elaborare – în partea sa mai veche – datează probabil din secolul IV sau III î.e.n., şi este atribuită poetului Valmiki (deşi materia este arhaică, derivând dintr-un străvechi mit agrar). Acţiunea epopeii este mai simplă şi mai unitară decât a *Mahabharatei*, redactarea este mult mai îngrijită, iar elementele de feerie şi de miraculos au mai multă fineţe şi rafinament. Este – în nucleul său central – povestirea prinţului Rama, persecutat de mama sa vitregă şi silit să se refugieze în codri, împreună cu soţia sa Sita, răpită într-o zi de un rege din Ceylon şi salvată de Rama. Tradusă în toate limbile principale ale Indiei, *Ramayana* a rămas până azi opera favorită, iar Rama eroul preferat al Indiei.

India a fost şi marele, inepuizabilul rezervor de povestiri cu caracter didactic, de fabule. Din infinitatea de naraţiuni cu scop edificator-moralizator a fost alcătuită (între secolele II–IV e.n.) celebra culegere de povestiri şi fabule *Panciatantra*. În cele 70 de povestiri grupate în cinci secţiuni (de unde titlul culegerii, care înseamnă *Cele cinci cărţi*) un bătrân brahman îşi propune, din însărcinarea regelui, să-i înveţe pe fiii acestuia, într-o formă agreabilă, ştiinţa politicii şi a comportării morale în viaţă. În ansamblu,

opera recompunea o imagine a vieții reale, în care sunt condamnate avariția și luxul, corupția și egoismul, abuzurile celor puternici și răutatea omenească în diferitele ei forme, – în același timp manifestând simpatie și compasiune pentru omul sărac și nedreptățit. Maximele și preceptele de conduită practică – redactate în versuri – sunt formulate cu mijloace stilistice care le conferă o autentică valoare literară, confirmată și de extraordinara răspândire în toată lumea a operei:

„Dacă nestemata, obișnuită să fie prinsă în aur spre a-l împodobi, este
pusă pe o bucată de tablă, ea nu strigă și totuși strălucește; ocara însă
este de partea celui care a pus-o pe o bucată de tablă"

(I,75)

*

„Acela în a cărui casă nu se află o mamă sau o soție care să-i vorbească
cu iubire, mai bine să se ducă în pustietate; căci casa lui este asemenea
unui pustiu"

(IV, 83)

(trad. Th. Simenschi)

În perioada următoare a literaturii indiene – perioada sanscritei clasice – operele literare vor avea autori cunoscuți, care compun cu intenția clară de a crea o operă de artă, cu o finalitate estetică, și conformându-se în general unui gust mai rafinat. Acum, când societatea indiană a căpătat o structură feudală, specific locală, poemul liric va avea un caracter net liric; operele dramatice vor fi compuse respectându-se anumite prescripții deosebit de detaliat și de precis formulate; iar epopeile vor avea un caracter – în subiect, compoziție și stil – savant și curtean.

Personalitatea care domină prin prestigiul geniului său toate aceste genuri este Kalidasa (sec. V e.n.), a cărui operă „reflectă idealul pios, cavaleresc, curtean al societății brahmanice, văzut printr-un temperament poetic. În zugrăvirea pasiunilor opera sa atestă mai degrabă delicatețe decât forță" (L. Renou). Pe lângă epopei și trei drame (între care primul loc îl ocupă *Sakuntala*), cel mai mare poet al Indiei din toate timpurile este și autorul unui amplu poem de tinerețe, *Norul vestitor*, o fantezie lirică de o mare prospețime a sentimentului și virtuozitate a formei. „În primul rând

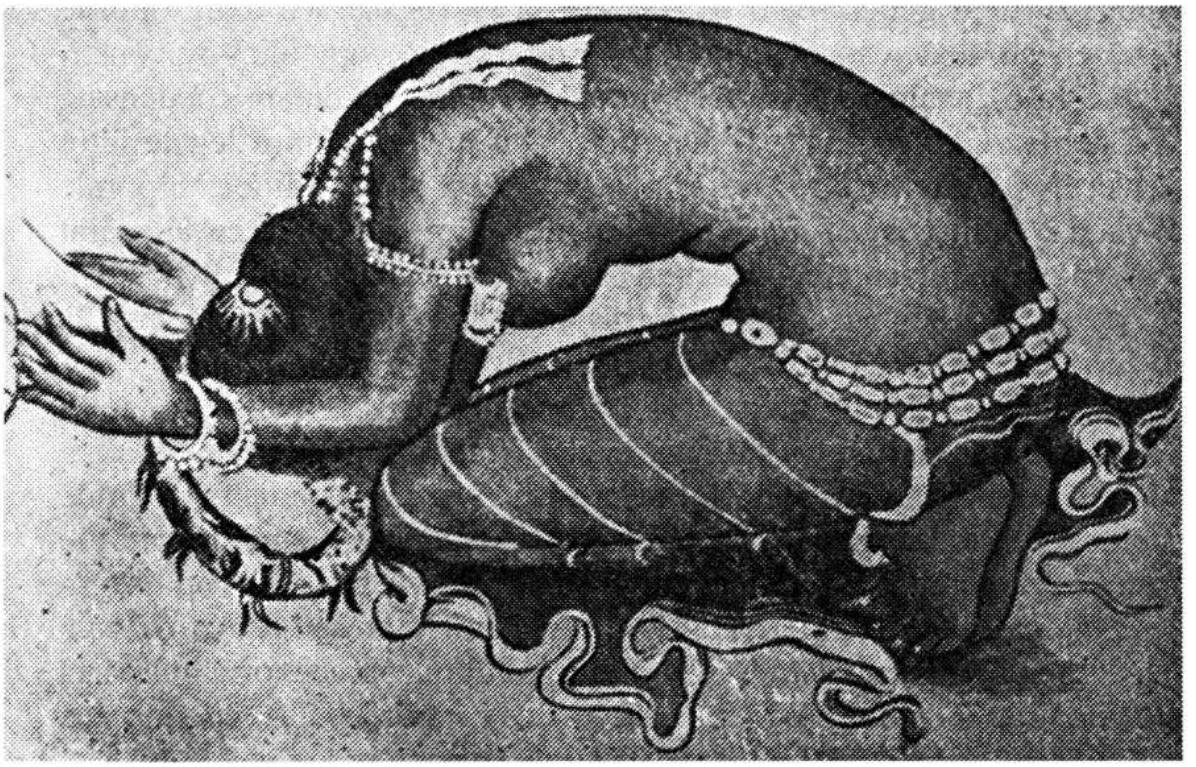

Detaliu dintr-o frescă din grota nr. 2 din Ajanta.

Kalidasa a fost un poet şi un pasionat observator al naturii; nici un alt poet nu l-a putut egala în descrierea primăverii" (M.C. Dutt).

Trebuie menţionat şi poetul Jayadeva (sec. XII), autorul celebrului poem pastoral şi erotic, *Gita Govinda*, de un intens senzualism investit cu sensuri mistice, – motiv în plus care a făcut ca poemul să fie considerat „*Cîntarea Cântărilor Indiei*".

Odată cu năvălirea mongolilor şi datorită dezvoltării în acest timp a literaturilor în limbile indiene moderne, după Jayadeva literatura în limba sanscrită îşi încheie ciclul. După anul 1200, producţiile literare vor fi redactate în principalele 12 limbi ale Indiei. Dintre aceste noi literaturi, literatura bengaleză îndeosebi va intra în sfera atenţiei universale graţie marelui scriitor Rabindranat Tagore (1861–1941), căruia în 1913 i se va decerna premiul Nobel.

TEATRUL

Pentru indieni poezia este şi ea un mijloc în serviciul cunoaşterii filosofice. Forma ei cea mai completă este poezia dramatică[1] pentru

1. Piesele în sanscrită clasică sunt în proză, în care se intercalează părţi ample în versuri.

că teatrul – gen în care se permite să se regăsească toate tipurile omenești, toate castele, toate meșteșugurile și ocupațiile – se constituie ca o „analogie a mișcării lumii", ca o „reprezentare condensată a legilor Universului". Toate artele sunt în India intim legate între ele; în sculptură se regăsește aceeași știință a atitudinilor corporale ca și în dans; un poem sau o pictură nu pot fi înțelese cu adevărat decât prin înțelegerea dansului – care, la rândul său, nu poate fi înțeles fără muzică. Toate își răspund una alteia. Teatrul însă le cuprinde pe toate (cf. R. Daumal).

Cu o clară originalitate s-a afirmat și teatrul indian – atât ca dramaturgie, cât și ca spectacologie. Tratatul legendarului Bharata (opera datează din sec. II e.n.) codifică minuțios toate condițiile dramaturgice și spectacologice, operând distincții și stabilind norme cu o rigoare și cu o precizie nemaiîntâlnite vreodată în istoria teatrului, – de la arhitectura sălii la culoarea cortinei, de la mimica personajelor la muzica de scenă, de la natura subiectelor la numărul situațiilor posibile, de la comportarea tipurilor la enumerarea calităților cerute stilului literar al textului respectiv, ș.a.m.d.

La punctul de origine a teatrului indian stă recitarea cântecului popular, narativ și cu caracter eroic, însoțit de mimică, gestică, dans, cânt și acompaniament instrumental. Această structură se va păstra, în liniile sale generale și esențiale, de-a lungul secolelor în teatrul indian. Cele mai vechi fragmente ale unor piese de teatru indiene, care s-au păstrat, datează din sec. II e.n.

Dramaturgul clasic al Indiei este Kalidasa. Subiectul *Sakuntalei*, luat din *Mahabharata*, este un pretext dramatic (unde apar și personaje din casta inferioară) în care povestea de iubire elogiază – ca fiind valoarea umană supremă – cinstea și noblețea sufletească. În *Sakuntata*, Kalidasa a realizat o capodoperă de un delicat realism psihologic și de poezie a naturii; de puritate a sentimentului – ca în acest fragment din tirada în care pustnicul își ia adio de la fiica sa adoptivă:

„Nu plânge, dragă! Plânsul e dat de Dumnezeu,
Dar nu e totdeauna la loc! Și nu e bine!
Vin vremuri, draga tatii, când simți așa că-ți vine
Să plângi, să plângi cu hohot, și-ai plânge, și nu poți.
Nu plângi numai tu, dragă, plâng eu, și plângem toți:
Plângând te naști și-n urmă plângând au să te-ngroape.
Când simți că-ți izvorăște un picur sub pleoape,
Dă-ți suflet și silește-l să-ntoarcă la izvor,

Că-n urma lui vin zece şi-o sută-n urma lor;
Îneacă-ţi dar durerea, când simţi că-n ochi îţi iese.
În calea ta prin lume tu vei vedea adese
Că ai să sui pe dealuri şi să cobori în văi,
Şi-i greu să afli drumul cel drept; iar paşii tăi
Nu lasă pe tot locul o urmă, tot aceea...
Virtutea, draga tatii, virtutea este cheia
Alegerii de bine..."

(trad. G. Coşbuc)

Al doilea mare dramaturg clasic este Shudraka (sec. I e.n.), autorul *Căruciorului de argilă* – care ar putea fi calificată (după terminologia europeană consacrată) o „comedie burgheză, de caracter", cu 33 de personaje, bine caracterizate, fiecare cu trăsături proprii, investigate de scriitor cu finețe, cu un umor verbal și de situații, creând perfect iluzia teatrală a vieții cotidiene. Deosebit de apreciat în India este, în comedie, Bhavabhuti (cca sec. VIII); capodopera sa *Malati și Madhava* lasă mai degrabă o impresie de interiorizare, de retragere a personajelor în sentimentele și preocupările lor. Bhavabhuti preferă clarobscurul, intensitatea patetică, emoțiile violente și spectacolul sublim al naturii.

După secolul al XV-lea teatrul indian nu se va mai inspira atât din datele legendelor, cât va aborda o tematică dictată de realitate, dezbătând insistent probleme sociale ale timpului.

DIFUZIUNEA ŞI INFLUENŢA CULTURII INDIENE

Cultura și civilizația indiană au dat multor țări ale lumii modele, sugestii, au exercitat influențe în domeniile cele mai diverse.

În direcția occidentală influența Indiei a fost mult împiedicată de negustorii, de navigatorii și cuceritorii arabi care monopolizaseră – începând din epoca lor de expansiune – căile spre Occident. În schimb spre răsărit drumul era liber. Chiar în ultimele secole ale vechii ere negustorii indieni au pătruns în Kampuchia, în Anam și Java, iar mai târziu au ajuns până în insulele Borneo și Sumatra. În toate aceste regiuni – la care s-au adăugat și altele: China, Japonia, etc. – s-au difuzat și forme de cultură indiană în mod masiv, până la a deveni uneori dominante în respectivele țări: obiceiurile cotidiene, religia buddhistă, sistemele filosofice, științele, arhitectura, sculptura și pictura Indiei. Astfel, splendidele temple din Angkor și

Borobudur, deși nu se găsesc pe teritoriul Indiei, constituie tot ceea ce spiritul indian a adus mai caracteristic și mai de valoare la tezaurul artei mondiale.

În țările europene, ceea ce s-a difuzat mai întâi din cultura indiană au fost fabulele. *Panciatantra* – a cărei influență asupra celebrei culegeri *O mie și una de nopți*, de exemplu, este evidentă, – după ce începând din sec. VI a trecut prin filiera traducerilor intermediare orientale (în pahlavi, siriacă și arabă), a intrat din sec. XI în circuitul cultural european prin diverse versiuni, în greacă, latină, ebraică, apoi germană, italiană, franceză, ș.a. – numărul limbilor în care a fost tradusă *Panciatantra* trecând de 50. Încât, după ce fabulistica Europei medievale s-a insiprat copios din îndepărtate și difuze surse indiene, La Fontaine avea dreptate când recunoștea cât de mult datorează și el „înțeleptului indian" Bidpay, legendarului autor al *Panciatantrei*[1].

Cât privește cultura română, remarcabilă este versiunea integrală a *Pnciatantrei* realizată de sanscritologul Th. Simenschi. – Din *Jataka* provine și acea legendă a vieții lui Buddha, care – după ce a trecut prin mai multe versiuni făcute în Orinetul Mijlociu – a avut o mare răspândire în Occident datorită unei traduceri grecești. Prin intermediul unei versiuni în slavonă această operă a devenit popularul nostru roman hagiografic *Varlaam și Ioasaf*, care a avut o remarcbilă influență și în folclorul nostru, și chiar în pictura noastră religioasă. Cele 32 de scene pictate la Mănăstirea Neamț sunt în bună parte inspirate din această carte populară; iar în frescele de la Voroneț figurile de sfinți așezați pe lotuși amintesc respectiva poziție a lui Buddha și a altor figuri din sculpturile și miniaturile indiene (cf. Keith Hitchins). Tot în literatura noastră populară, *Sindipa* – povestirea înțeleptului indian Siddhapati despre falsitatea femeilor –a devenit (după formula lui N. Cartojan) un „Decameron românesc" (cf. A. Bhose).

Nenumărate sunt versiunile în limbile europene (în limba engleză, versiuni chiar integrale) ale *Mahabharatei*, ale *Ramayanei* și ale *Vedelor*. Dar prima capodoperă a literaturii sanscrite cunoscută în Europa – datorită traducerii engleze a lui W. Jones, apărută în 1789, – a fost *Sakuntala*. În versiunea germană, capodopera lui

1. Autor al *Panciatantrei* (în grafia corectă *Pañcatantra*) este considerat Vișnusarman. Din traducerea arabă (cu titlul *Kalita și Dimna*) derivă versiunile occidentale (între care *Directorium humanae vitae* de Giovanni di Capua, sec. XIII; *Discorsi degli animali* de Agnolo Firenzuola, sec. XV; *Moral filosofia* de Fr. Doni, etc.).

Kalidasa l-a impresionat atât de puternic pe Herder încât, după ce a mai cunoscut şi alte tradiţii ale culturii indiene, a considerat că leagănul omenirii este India. Iar lui Goethe – căruia prologul *Sakuntalei* i-a sugerat ideea prologului din *Faust*[1] – i-a prilejuit cuvinte de cea mai entuziastă admiraţie. La noi, versiunea lui G. Coşbuc rămâne printre marile creaţii ale poetului nostru. (O altă versiune este datorată lui E. Camilar).

Poemul lui Jayadeva a devenit cunoscut cititorilor europeni graţie versiunii date de acelaşi W. Jones (care în 1785 tradusese şi *Bhagavad-Gita* – şi care în 1794 va traduce *Legile lui Manu*). Versiunea germană a acestei poveşti de dragoste mistică îl va impresiona profund şi pe Schelling.

Şi capodopera lirică a lui Kalidasa, *Norul vestitor*, va încânta în gradul cel mai înalt, printre alţii, pe Goethe şi pe Schiller[2]. Dar *Sakuntala* i-a inspirat şi pe mulţi muzicieni europeni. Din vastul repertoriu muzical pe această temă – balete, opere, uverturi, poeme simfonice, scene pentru cor, voce şi orchestră, – menţionăm libretul scris de Th. Gautier, *Singspiel-ul* lui Franz Schubert şi opera *Sakuntala* a compozitorului F. Weingartner.

Dar în primul rând cultura indiană a intrat mai profund în conştiinţa culturală a Europei, în ultimele două secole, prin filosofia sa. Gândirea buddhistă n-a rămas străină multora din marii poeţi. William Blake şi-a dorit o „totală anihilare a fiinţei", asemenea înţeleptului indian. Shelley şi alţi romantici englezi s-au arătat foarte sensibili faţă de doctrinele filosofice indiene. „Înţeleptul antic" al lui Tennyson vorbeşte limbajul lui Shankara. Heine simte şi el uneori, inspirat de aceeaşi filosofie, gustul morţii izbăvitoare şi al neantului. Legendele şi învăţăturile buddhiste l-au influenţat şi pe el şi pe Richard Wagner. Încă mai fascinat de orizontul Indiei şi de filosofia sa a fost prestigiosul poet parnasian Leconte de Lisle. Iar Eminescu visa adeseori şi odihna stingerii în Nirvana[3].

1. Nu este exclus ca şi epilogul din *Faust* să îi fi fost inspirat lui Goethe de ultimul act al *Sakuntalei*.

2. O urmă a lecturii acestui poem pare a se regăsi la Schiller în solia pe care captiva Maria Stuart o încredinţează norilor spre a o duce patriei sale.

3. Eminescu (studiat sub acest aspect cu deosebită competenţă de Amita Bhose, căreia îi aparţin datele de aici) – sub influenţa desigur a lui Herder – situa, în schiţa epopeii pe care o proiectase, originea dacilor în Himalaya, presimţind afinităţi între mitologiile getică şi indică. Dealtminteri, şi în unele producţii populare (colinde, basme, bocete, descântece, snoave) se percep caractere indice, transmise nouă prin filiera turcească. – Alte date, la Keith Hitchins şi Arion Roşu (vd. bibliografia).

Filosofia idealistă romantică germană, în mod special, a fost influențată de filosofia indiană. Urmele ei sunt clare chiar la exponenții ei mai de seamă. Schopenhauer a încorporat în filosofia sa idei buddhiste și doctrina *Vedantei*. Reminiscențe din gândirea lui Shankara[1] au fost identificate și în idealismul lui Fichte (și probabil că – cel puțin în mod vag – s-ar putea identifica chiar și în doctrina lui Kant). Schelling considera *Upanișadele* ca fiind rezervorul celei mai pure înțelepciuni; iar dezabuzatul Nietzsche, spre sfârșitul vieții, mângâia tot mai mult ideea „eternei reîntoarceri". – Acest mit (o variantă a mitului metempsihozei) a fost studiat, cu desăvârșita sa competență de indianist, de Mircea Eliade[2].

Același prestigios istoric al religiilor este și autorul unor lucrări fundamentale despre sistemul filosofic *Yoga*; sistem care, cu respectivele-i tehnici, s-a răspândit în toate continentele. Să mai adăugăm că, în secolul nostru, Europa și America au mai făcut – și prin Bergson sau Keyserling, și prin teosofi sau prin „Christian scientist" – multe alte împrumuturi din vechea filosofie indiană.

1. Cunoscut filosof și comentator al *Vedantei, Upanișadelor, Bhagavad-Gitei*, ș.a. – Sec. VIII-IX.

2. În seria indologilor români de prestigiu se înscriu – alături de Mircea Eliade – Th. Simenschi și regretatul Sergiu Al-George.

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE
(Bibliografie selectivă)

LUCRĂRI GENERALE

1. *** *The Cambridge ancient history. Vol. I–XII.*– At the University Press, Cambridge, 1928–1939.
2. *** *Istoria universală,* în zece volume,Vol. I–III. Red. principal E.M. Jukov (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958–1960.
3. *** *Storia generale delle civiltà* (în 7 vol.). Vol. I–II. Sotto la dir. di Maurice Crouzet (tr. it.). – Casini, Firenze, 1958.
4. *** *Le civiltà* (în 7 vol.). Vol. I–III. – Opera diretta da L. Camusso, R. Mezzanotte e Fr. Vallardi. – Vallardi, Milano, 1963.
5. *** *Arti, scienze e vita nei secoli.* Vol. I–II. A cura di Lucia Banti. – Ed. Salani, Roma, 1967–1968.
6. *** *Istoria generală a ştiinţei* (în 4 vol.). Sub conducerea lui René Taton (tr. rom.). Vol. I. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
7. *** *Histoire de la science.*Sous la dir. de Maurice Daumas. – Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 1957.
8. *** *Les origines de la civilisation technique.* Sous la dir. de Maurice Daumas. Vol. I – Presses Universitaires de France, Paris, 1962.
9. *** *Dicţionar cronologic al ştiinţei şi tehnicii universale.* – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979.
10. *** *Scienza e tecnica dalle origini al Novecento.* Vol. I. Caporedattore Gino Cesaretti. – Mondadori, Milano, 1977.
11. *** *Dicţionar de filozofie.* Coord. şt. Oct. Cheţan, R. Sommer. – Ed. Politică, Bucureşti, 1978.
12. *** *Dizionario di filosofia.* Redattore capo Italo Sordi. – Rizzoli Ed., Milano, 1976.
13. *** *Enciclopedia della musica.* Diretta da G. Raboni. – Garzanti, 1974.
14. *** *Le civiltà dell'Oriente.*Vol. I. (Storia), II (Arte), III (Letteratura), IV (Religioni, Filosofia, Scienze). – Sotto la direzione di Giuseppe Tucci. – Casini, Firenze, 1965–1969.

15. *** Mihai V. ALPATOV, *Istoria artei*. Vol. I (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1962.
16. Jeannine AUBOYER, *Les arts de l'Extrême Orient*. – Presses Univ. de France, Paris, 1949.
17. V. I. AVDIEV, *Istoria Orientului Antic* (tr. rom.). – Ed. de Stat, București, 1951.
18. Ion BANU, *Sensuri universale și diferențe specifice în filozofia Orientului Antic* (vol. I – Mesopotamia, Egipt, China). – Ed. Științifică, București, 1967.
19. Harry Elmer BARNES, *An intellectual and cultural history of the Western World*. Vol. I. – Dover Publications, New York, 1965[3].
20. Alfred BERTHOLET, *Dizionario delle religioni* (tr. it.). – Editori Riuniti, Roma, 1972[2].
21. Kaj BIRKET-SMITH, *Histoire de la civilisation* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1955.
22. J. BOTTERO, E. CASIN, J. VERCOUTTER, *The Near East. The early civilizations*. – Weidenfeld and Nicolson, London, 1967.
23. Jawad BOULOS, *Les peuples et les civilisations du Proche Orient*. Essai d'une histoire comparée des origines à nos jours. Vol. I–IV. – Mouton et Comp., La Haye–Londres–Paris, 1961–1964.
24. Jean CAPART, Georges CONTENAU, *Histoire de l'Orient Ancien. L'Égypte des Pharaons. L'Asie Occidentale Ancienne*. – Hachette, Paris, 1936.
25. V. Gordon CHILDE, *Il progresso nel mondo antico* (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1949.
26. Georges CONTEANU, *Manuel d'archéologie orientale, depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre*. – Aug. Picard, Paris, 1927.
27. Georges CONTEANU et *V. CHAPOT, L'art antique. Orient. Grèce. Rome*. – A. Colin, Paris, 1930.
28. Maurice COHEN, etc., *L'écriture et la psychologie des peuples*. – A. Colin, Paris, 1963.
29. Leonard COTTRELL, *Mondi perduti*. – Rizzoli, Milano, 1962.
30. Louis DELAPORTE, *Les peuples de l'Orient méditérrannéen*. Vol. I. Le Proche-Orient asiatique. – Presses Univ. de France, Paris, 1938.
31. J. DELORME, *Chronologie des civilisations*. – Presses Univ. de France, Paris, 1969.
32. Thomas K. DERRY, Trevor I. WILLIAMS, *Storia della tecnologia*. Vol. I. (tr. it.). – Boringhieri, Torino, 1977.
33. Jean DESHAYES, *Civilizațiile Vechiului Orient*. Vol. I–III (tr. rom.). – Ed. Meridiane, 1976.
34. Ambrogio DONINI, *Lineamenti della storia delle religioni*. – Ed. Riuniti, Roma, 1974[7].

35. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses.* Vol. I–II. – Payot, Paris, 1976–1978.
36. F. ENRIQUES, G. de SANTILLANA, *Compendio di storia del pensiero scientifico.* – Zanichelli, Bologna, 1953.
37. Edward L. FARMER. etc., *Comparative history of civilizations in Asia.* Vol. I.– Addison–Wesley Publ. Comp. Reading, Mass, 1977.
37[a]. Élie FAURE, *Histoire de l'art. L'art antique*, Le livre de poche, Paris, 1965.
38. V. FERM, *Ancient religions*. Edited by. – The Citadel Press, New York, 1965.
39. W.M. FLINDERS PETRIE, *The revolutions of civilizations.*– Harper and Brothers, New York, 1912[2].
40. R.J. FORBES, *L'uomo fa il mondo. Una storia della tecnica* (tr. it.). – Presses Univ. de France, Paris, 1974.
41. J. GABRIEL–LEROUX, *Les premières civilisations de la Méditerrannée.* – Presses Univ. de France, Paris, 1974.
42. John GARRATY, Peter GAY, *Storia del mondo.* A cura della Columbia University. Sotto la dir. di. – (tr. it.). Vol. I. – Mondadori, Milano, 1973.
43. Ludovico GEYMONAT, *Storia del pensiero filosofico e scientifico* (în 9 vol.). Vol. I. – Mondadori, Milano, 1977.
44. Helmut von GLASENAPP, *Le religioni non cristiane* (tr.it.). – Feltrinelli, Milano, 1978[5].
45.J. GOURDEMET, *Institutions de l'antiquité.* – Sirey, Paris, 1969.
46. G. FOUGERES, G. CONTENAU, R. GROUSSET, P. JOUGUET, J. LESQUIER, *Les première civilisations* (coll. „Peuples et civilisations"). – F. Alcan, Paris, 1935.
47. Friedrich HEILLER, *Storia delle religioni.* Vol. I–II (tr. it.). – Sansoni, Firenze, 1972[2].
48. HERODOT, *Istorii*, vol. I–II. Studiu introductiv de Adelina Piatkowski – Ed. Științifică, București, 1961–1964.
49. Pierre HUARD, Jean BOSSY, Guy MAZARD, *Les médecines de l'Asie.*– Éd. du Seuil, Paris, 1978.
50. René HUYGHE, etc., *L'art et l'homme.* T. I – III. – Larousse, Paris, 1957 – 1961.
51. Herbert GOWEN, *Histoire de l'Asie* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1929.
52. Pierre GRIMAL, *Histoire mondiale de la femme.* Sous la dir. de. – Vol. I (Préhistoire et Antiquité). – Nouvelle Librairie de France, Paris, 1965.
53. René GROUSSET, *Histoire de l'Extrême–Orient.* T. I – II. – Geuthner, Paris, 1929.
54. René GROUSSET, J. AUBOYER, J. BUHOT, *L'Asie Orientale, des origines au XVe s. Les empires* (L'Inde, la Chine, le Japon). – Presses Univ. de France, Paris, 1941.

55. Arnold HAUSER, *Storia sociale dell'arte*,vol.I (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1964.
56. E.O. JAMES, *The ancient gods. The history and diffusion of religions in the ancient Near East and the Eastern Mediteranian.*– Weidenfeld and Nicolson, London, 1960.
57. Pia LAVIOSA ZAMBOTTI, *Origen y difusión de la civilisación* (tr. span.). – Ed. Omega, Barcelona, 1958.
58. Ivar LISSNER, *Culturi enigmatice* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1972.
59. S.F. MASON, *Histoire des sciences* (tr. fr.). – A. Colin, Paris, 1956.
60. A. MONDINI, *Storia della tecnica.* Vol. I. – U.T.E.T.., Torino, 1973.
61. Al. MORET, *Des clans aux empires.*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1923.
62. Al. MORET, *Histoire de l'Orient.* T. I – II. – Presses Univ. de France, Paris, 1936.
63. Isaac MENDELSON, *Slavery in the ancient Near East. A comparative study of slavery in Babylon, Assyria, Syria and Palestina.* – Oxford Univ. Press, New York, 1946.
64. Herbert MULLER, *The loom of history.* – Harper and Brothers, New York, 1958.
65. Guido MANSUELLI, *Civilizațiile Europei Vechi.* Vol. I – II. (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1978.
66. Alessandro NICCOLI, *Enciclopedia dell'arte Tumminelli.* Vol. I–IV. – Ist. Edit. Europeo, Roma, 1974.
67. Jacques PIRENNE, *Civilisations.*– A. Michel, Paris, 1951.
68. H.–Ch. PUECH, *Storia delle religioni. L'Oriente e l'Europa nell'antichità.* Vol. I. 1 – 2. A cura di. – (tr. it.). – Ed. Laterza, Bari, 1976.
69. R.Gl. QUALE, *Eastern civilizations.* – Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1975[1].
70. A. RIBARD, *La prodigieuse histoire de l'humanité.* – Max Ph. Delatte, Paris, 1946.
71. Guy RACHET, *Universul arheologiei*, vol. II (tr. rom.). Cu o prefață de R. Florescu. –Meridiane, București, 1977.
72. G. SARTON, *A history of science. Ancient science trough the golden age of Greece.*Vol. I – II. – Harvard Univ. Press. Cambridge, Mass. 1959.
73. Marcel SENDRAIL, *Histoire culturelle de la maladie.* – Ed. Privat, Paris, 1981.
74. Harry S. SHAPIRO, *Man, culture and society.* Edited by – . Oxford Univ. Press, New York, 1971.
75. Charles SINGER, *Breve storia del pensiero scientifico* (tr. it.). Einaudi, Torino, 1966[3].

76. G. SIEVEKING, *Le civiltà del mistero.* (tr. it.). – Mondadori, Milano, 1963.
77. G.A. TOKAREV, *Religia în istoria popoarelor lumii* (tr. rom.). – Ed. Politică, București, 1976[2].
78. Arnold TOYNBEE, *Storia comparata delle civiltà.* Vol. I – III (tr. it.). –Newton Compton ed., Roma, 1974.
79. Arnold TOYNBEE, *Il racconto dell'uomo* (tr. it.). – Garzanti, Milano, 1977.
80. Marisa TRIGARI, *Schiavitù e società nel mondo antico.* – G. D'Anna, Firenze–Messina, 1972.
81. N. TURCHI, *Le religioni del mondo.* A cura di –. Colctti, Roma, 1951[2].
82. Ralf TURNER, *Las grandes culturas de la humanidad.* Vol. I – II (tr. span.). – Ed. Revolucionaria, La Habana, 1966.
83. Gh. VLĂDUȚESCU, *Introducere în istoria filosofiei Orientului Antic.*Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980.
84. Max WEBER, *Storia economica e sociale dell'antichità* (tr. it.). – Editori Riuniti, Roma, 1981.
85. Ch. L. WOOLLEY, *Medio Oriente* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1961.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EPOCILOR PREISTORICE

1. M. Ornella ACANFORA, *Pittura dell'età preistorica.* – Soc. Editrice Libraria, Milano, 1960.
2. M.H. ALIMEN, N.J. STEVE, *Preistoria.* A cura di –. (tr. it.). – Feltrinelli, Milano, 1967.
3. Camille ARAMBOURG, *La genèse de l'humanité.* – Presses Univ. de France, Paris, 1965[7].
4. Jean ARNAL, *Les dieux de pierre ressuscités.*– Les Hespérides, Toulouse, 1976.
5. R.J.C. ATKINSON, *Stonehenge.* – Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1960.
6. Josef AUGUSTA, *Gli uomini preistorici (tr. it.).*– Editori Riuniti, Roma, 1961.
7. *Hans Georg BANDI, H. BREUIL,* etc. *Età della pietra* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1960.
8. H.G. BANDI, J. MORINGER, *L'art préhistorique.*– Éd. Holbein, Bâle et Ch. Massin, Paris, 1955[2].
9. D. BERCIU, *La izvoarele preistoriei. O introducere în arheologia preistorică.* – Ed. Științifică, București, 1967.
10. D. BERCIU, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre.* – Ed. Științifică, București, 1966.

11. Mario BIANCHINI, *Viaggio attraverso la preistoria.* – A. Curcio Ed. Roma, 1965.
12. Hans BIEDERMANN, *Les civilisations mégalithiques en Europe.*– În: *Hist. de l'art,*Payot, Paris, f.a.
13. Alberto Carlo BLANC, *Origine e sviluppo dei popoli cacciatori e raccoglitori.* – Ed. dell' Ateneo, Roma, 1956.
14. Warwick BRAY, David TRUMP, *Dizionario di archeologia (tr. it.).*– Mondadori, Milano, 1973.
15. H. BREUIL, R. LANTIER, *Les hommes de la pierre ancienne.* Nouv. édition, revue et augmentée. – Payot, Paris, 1956.
16. M. BRÉZILLON, *Dictionnaire de la préhistoire.*– Larousse, Paris, 1969.
17. L. CAPITAN, *La préhistoire.*– Payot, Paris, 1931.
18. M. CÂRCIUMARU, M. BITIRI, *Cele mai vechi picturi rupe-stre paleolitice din România.*– În „Rev. muzeelor și monumentelor", XLIX (1980), nr. 1.
19. E. COMȘA, *Bibliografia paleoliticului și mezoliticului de pe teritoriul României.*– Muz. de istorie a R.S. România, București, 1978.
20. E. COMȘA, *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României.* – Vol. I – II. – (F. e.)., București, 1977.
21. V. Gordon CHILDE, *Făurirea civilizației* (tr. rom.).– Ed. Științifică, București, 1966.
22. V. Gordon CHILDE, *L'aube de la civilisation européenne.* – Payot, Paris, 1949[4].
23. V. Gordon CHILDE, *De la preistorie la istorie* (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1967.
24. J. G. D. CLARK, *World prehistory in new perspective.* – Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1977.
26. Sonia COLE, *The neolithic revolution.* – British Museum. London. 1961[2].
27. Carleton S. COON, *Storia dell'uomo* (tr. it.). – Garzanti, Milano, 1976[3].
28. Vladimir DUMITRESCU, *Origine et évolution de la civilisation de Cucuteni–Tripolie.*– Extr. din „Archeologia", XIV (1963).
29. Vladimir DUMITRESCU, *Arta neolitică în România.* – Ed. Meridiane, București, 1968.
30. Vladimir DUMITRESCU, *Arta preistorică în România.* – Ed. Meridiane, Buc., 1974.
31. J.D. EVANS, *Malta.* – Thames and Hudson, London, 1959.
32. Maurice EXTEENS, *Préhistoire. De l'homme des alluvions à l'aurore des civilisations classiques.* – Publ. Expel, Paris, 1933.
33. Lucien FEBVRE, *La terre et l'évolution humaine.* – La Renaissance du Livre, Paris, 1922.
34. R. FLORESCU, H. DAICOVICIU, L. ROȘU, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României.* – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980.

35. *Romolo FORMENTINI, All'alba dell' Europa: la rivolutione culturale dell'Età neolitica.* A cura di –. G. D'Anna, Firenze–Messina, 1974.
36. P. FROMENTIN, *Gli uomini della preistoria* (tr. it.). – Massimo, Milano, 1964.
36[a] Raymond FURON, *Manuel de préhistoire générale.* – Payot, Paris, 1958.
37. R. GOURY, *Origine et évolution de l'homme.* – Ed. Picard, Paris, 1927.
38. R. GRAHMANN, *La préhistoire de l'humanité. Introduction à l'évolution corporelle et culturelle de l'homme* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1955.
39. Paolo GRAZIOSI, *L'arte nell'antica età della pietra.* – Sansoni, Firenze, 1956.
40. Arthur S. GREGOR, *The adventure of man. His evolution from pregistory to civilization.* – Bantam Books, Toronto–New York, 1967.
41. A.L. GUYOT, *Origine des plantes cultivées.* – Presses Univ. de France, Paris, 1949.
42. Evan HADINGHAM, *I misteri dell'antica Britannia. Tecnologia e cultura nella preistoria attraverso I monumenti megalitici* (tr. it.). – Newton Compton ed., Roma, 1978.
43. F.C. HIBBEN, *L'homme préhistorique en Europe* (tr.fr.). – Payot, Paris, 1960.
44. Moritz HOERNES, Oswald MENGHIN, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christi.*– A. Schroll, Wien, 1925[3].
45. Kurt HOREDT, *Istoria comunei primitive.*– Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1970.
46. E.O. JAMES, *La religion préhistorique. Étude d' archéologie préhistorique* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1959.
47. M.O. KOSVEN, *Introducere în istoria culturii primitive* (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957.
48. Herbert KÜHN, *L'alba dell'umanità* (tr. it.). – A. Martello Ed. Milano, 1959.
49. A. LAMING-EMPERAIRE, *La signification de l'art rupestre paléolotique.* – Éd. A. et J. Picard, Paris, 1962.
50. A.– LANDI, *La religione nella preistoria.* A cura di –. G. D'Anna. Firenze–Messina, 1974.
51. Raymond LANTIER, *La vie préhistorique.* – Presses Univ. de France, Paris, 1974[7].
52. André LEROI–GOURHAN, *Les religions de la préhistoire.* – Presses Univ. de France, Paris, 1971[2].
53. André LEROI–GOURHAN, *Préhistoire de l'art occidental.* – Éd. d'art L. Mazenod, Paris, 1965.

54. G.H. LUQUET, *L'art et la religion des hommes fossiles.* – Masson, Paris, 1926.
55. H. MÜLLER-KARPE, *Geschichte der Steinzeit.* – C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1974.
56. H. MÜLLER-KARPE, *L'art de l'Europe préhistorique* (tr. fr.). – A. Michel, Paris, 1973.
57. Lewis MUMFORD, *The transformations of man.* – Collier Books, New York, 1966[2].
58. Ion NESTOR, *Istoria societății primitive.*– București, 1970.
59. Louis René NOUGIER, *L'économie préhistorique.* – Presses Univ. de France, Paris, 1970.
60. Louis René NOUGIER, *L'art préhistorique.* – Presses Univ. de France, Paris, 1966.
61. Al. PĂUNESCU, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cio-plită descoperite pe teritoriul României.* – Ed. Academiei R. S. România, București, 1970.
62. Eugène PITTARD, *Histoire des premiers hommes.* – Éd. du Mont Blanc, Lausanne, 1944.
63. Ugo PLEZ, *La preistoria che vive.* – M. E. B., Torino, 1972.
64. T. G. E. POWELL, *Prehistoric art.* – Thames and Hudson, London, 1966.
65. M. QUENNELL, *Vita di ogni giorno nella preistoria* (tr. it.). – Bompiani, Milano, 1962.
66.Colin RENFREW, *Before civilization. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe.* – Alfred A. Knopf, New York, 1973.
67. R. R. SCHMIDT, *L'aurore de l'esprit humain* (tr.fr.). – Payot, Paris, 1936.
68. D. de SONNEVILLE-BORDES, *L'âge de la pierre.*– Presses Univ. de France, Paris, 1961.
69. L. S. STAVRIANOS, *Man's past and present.* – Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York, 1975[2].
70. Walter TORBRÜGGE, *L'arte europea delle origini. Preistoria e protohistoria.* (tr. it.). – Rizzoli, Milano, 1969.
71. A. VARAGNAC, *L'homme avant l'écriture.* Sous la direction de –. Colin, Paris, 1959.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA MESOPOTAMIANĂ

1. Federico M. ARBORIO, *Dai Sumeri a Babele.* – Mursia, Milano, 1978.
2. Elena CASSIN, *La splendeur divine. Introduction à l'étude de la mentalité mésopotamienne.* – La Haze, Paris, 1968.

3. R. G. CASTELLINO, *Le lamentazioni individuali e gli inni in Babilonia e in Israele.* – S. E. I., Torino, 1940.
4. Albert CHAMPDOR, *Babylone et Mésopotamie.* – A. Guillot, Paris, 1953.
5. Georges CONTENAU, *La civilisation d'Assur et de Babylone.* – Payot, Paris, 1937.
6. Georges CONTENAU, *Les tablettes de Kerkouk et les origines de la civilisation assyrienne.* – P. Geuthner, Paris, 1926.
7. Georges CONTENAU, *La vie quotidienne à Babylone et en Assyrie.* – Hachette, Paris, 1950.
8. Georges CONTENAU, *L'épopée de Gilgamesh, poème babylonien.* – L'Artisan du Livre, Paris, 1939.
9. Georges CONTENAU, *Le déluge babylonien. Suivi de Ishtar aux enfers. La Tour de Babel.* Nouv. édition. – Payot, Paris, 1952.
10. Léonard COTTRELL, *Le fucine della civiltà* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1962.
11. Constantin DANIEL, *Civilizația asiro-babiloniană.* – Ed. Sport-Turism, București, 1981.
12. Constantin DANIEL, Ion ACSAN, *Tăblițele de lut. Scrieri din Orientul Antic.* Trad., pref. și note de –. Minerva, București, 1981.
13. Louis DELAPORTE, *La Mésopotamie. La civilisation babylonienne et assyrienne.* – La Renaissance du Livre, Paris, 1923.
14. Édouard DHORME, *Les religions de Babylone et d'Assyrie.* – Presses Univ. de France, Paris, 1945.
15. Mircea ELIADE, *Cosmologie și alchimie babiloniană.* – Ed. Vremea, București, 1937.
16. Henry FRANKFORT, *Birth of civilization in the Near East.* – Barnes and Noble, New York, 1968.
17. Henry FRANKFORT, *Archaeology and the Sumerian problem.* – Univ. of Chicago Press, Chicago, 1932.
18. Giuseppe FURLANI, *La civiltà babilonese e assira.* – Ist. per l'Oriente, Roma, 1929.
19. Manuel GARCIA PELAYO, *Las formas politicas en el Antiguo Oriente* (Mesopotamia, Hittiții, Egipt). – Monte Avila Editores, Caracas, 1969.
20. Fritz HOMMEL, *Storia di Babilonia e Assiria (*tr. it.). – Vallardi, Milano (f.a.).
21. S. Noah KRAMER, *The Sumerians. Their history, culture and character.* – University Press of Chicago, Chicago, 1963.
22. S. Noah KRAMER, *Istoria începe la Sumer* (tr. rom). – Ed. Științifică, București, 1962.
23. Lucien LAROCHE, *Dai Sumeri ai Sassanidi* (tr. it.). – Mondadori, Milano, 1971.

24. L. LIPIN, A. BELOV – *Cărțile de lut* (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1960.
25. Max Edgar MALLOVAN , *Nimrud and its remains.*– Collins, London, 1966.
26. Isaac MENDELSOHN, *Slavery in the ancient Near East. A comparative study of slavery in Babylonia, Assyria, Syria and Palestine.* – Oxford Univ. Press, New York, 1949.
27. Sabatino MOSCATI, *L'Oriente antico.* – Vallardi, Milano, 1974.
28. Sabatino MOSCATI, *Vechile civilizații semite* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1975.
29. Athanase NEGOIȚĂ, *Gândirea asiro-babiloniană în texte.* Studiu introd. de Const. Daniel. Trad. și note de Ath. Negoiță. – Ed. Științifică, București, 1975.
30. André PARROT, *Archéologie mésopotamienne.* – Gallimard, Paris, 1970.
31. André PARROT, *Sumer.* – Gallimard, Paris, 1960.
32. André PARROT, *Assur.* – Gallimard, Paris, 1969.
33. André PARROT, *Ziggurats et Tour de Babel.*– A. Michel, Paris, 1949.
34. Giuseppe RESINA, *Sumer e Akkad. La vita economica.* – R. Prampolini, Catania, 1958.
35. Giovanni RINALDI, *Le letterature antiche del Vicino Oriente.* – Sansoni–Accademia, Milano.
36. Marguerite RUTTEN, *Babylone* (tr. fr.). – Presses Univ. de France, Paris, 1958.
37. Marguerite RUTTEN, *La science des Chaldéens.* – Presses Univ. de France, Paris, 1960.
38. H.W. SAGGS, *Everyday life in Babylonia and Assyria.*– Putnam, New York, 1965.
39. Hartmut SCHMÖCKEL, *Sumeri, Assiri e Babilonesi* (tr. it.). – Primato, Roma, 1959.
40. Wolf SCHNEIDER, *Omniprezentul Babilon* (tr. rom.). – Ed. Politică, București, 1968.
41. G. R. TABOUIS, *Nabuchodonosor el le triomphe de Babylone.* – Payot, Paris, 1931.
42. Maurice VIEYRA, *Les Assyriens.* – Éditions du Seuil, Paris, 1965.
43. Charles L. WOOLLEY, *Les Sumériens* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1930.
44. Charles L. WOOLLEY, *Ur en Chaldée, ou sept années de fouilles.* – Payot, Paris, 1938.
45. Charles L. WOOLLEY, *Mesopotamia and the Middle East.*– Methuen, London, 1961.
46. Christian ZERVOS, *L'art de la Mésopotamie, de la fin du quatrième millénaire au XIV–ème siècle.* – Cahiers d'Art, Paris, 1935.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA EGIPTULUI ANTIC

1. Ion ACSAN, I. LARIAN POSTOLACHE, *Pezia Egiptului faraonic.* Traduceri de –. Cuvânt înainte şi note de Constantin Daniel. – Ed. Univers, Bucureşti, 1974.
2. Federico A. ARBORIO MELLA, *L'Egitto dei Faraoni. Storia, civiltà, cultura.* – Mursia, Milano, 1980.
3. Claudia BAROCAS, *L'Antico Egitto.* – Newton Compton, Roma, 1977.
4. J. H. BREASTED, *Geschichte Aegyptens* (tr. germ.). – Phaidon Verlag, Zürich, 1936.
5. Edda BRESCIANI, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto.* Trad., introd., note di –. – Einaudi, Torino, 1969.
6. Marcel BRION, *Histoire de l'Égypte.* – Fayard, Paris, 1954[11].
7. Franco CIMMINO, *Vita quotidiana degli Egizi.* – Tatillo Ed., Roma, 1973.
8. R. CLARK, *Mito e simbolo nell'antico Egitto.*– Il Saggiatore, Milano, 1969.
9. Silvio CURTO, *L'Egitto antico. Storia e archeologia.* – Giappichelli, Torino, 1974.
10. Constantin DANIEL, *Civilizaţia Egiptului antic.* – Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1976.
11. Constantin DANIEL, *Gândirea egipteană antică în texte.* – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1974.
12. Constantin DANIEL, *Arta egipteană şi civilizaţiile mediteraniene.* – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1980.
13. L. DELAPORTE, *Les peuples de l'Orient méditerranéen. L'Égypte.* – Presses Univ. de France, Paris, 1938.
14. Sergio DONADONI, *La civiltà egiziana.* – Ed. Principato, Milano, 1940.
15. Sergio DONADONI, *La letteratura egizia.* Nuova ediz. aggiornata. – Sansoni-Accademia, Milano, 1967.
16. F. DAUMAS, *La civilisation de l'Égypte pharaonique.* – Arthaud, Paris, 1967.
17. F. DAUMAS, *Les dieux de l'Égypte.*– Presses Univ. de France, Paris, 1965.

17[a]. Aurel DÂMBOIU, *De la piatră la hârtie*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.

18. Étienne DRIOTON, *L'Égypte pharaonique.* – A. Colin, Paris, 1959.
19. Ét. DRIOTON, J. VANDIER, *L'Égypte, des origines à la conquête d'Alexandre.* – Presses Univ. de France, Paris, 1975[5].
20. Ét. DRIOTON, P. de BOURGUET, *Arta faraonilor*, vol. I – II (tr. rom.), Meridiane, Bucureşti, 1972.

21. Ad. ERMAN, *L'Égypte des pharaons* (tr.fr). – Payot, Paris, 1939.
23. Ad. ERMAN, *Die Literatur der Aegypter*. – J.C. Hinrichs, Leipzig, 1923.
24. Henri FRANCFORT, *La religione dell'antico Egitto* (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1957.
25. Alan H. GARDINER, *La civiltà egizia* (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1971.
26. S. R. K. GLANVILLE, *L'eredità dell'Egitto*. A cura di –. (tr. it.). – F. Vallardi, Milano, 1953.
27. Patrizia IODICE, *L'Antico Regno d'Egitto e la prima rivolu-zione politico–sociale* (sec. XXVI–XXIV). – G. D'Anna, Firenze–Messina, 1973.
28. T. G. H. JAMES, *L'antico Egitto e I segreti delle Piramidi* (tr. it.). – Newton Compton, Roma, 1978.
29. Gustave JÉQUIER, *Histoire de la civilisation égyptienne*. – Payot, Paris, 1930.
30. M.E. MATIÉ, *Miturile Egiptului antic*. (Tr. rom.) – Ed. Științifică, București, 1958.
31. Zacharie MAYANI, *Les Hyksos et le monde de la Bible. Conquête de l'empire des pharaons par les nomades d'Asie*. – Payot, Paris, 1956.
32. Édouard MEYER, *Storia dell'antico Egitto*,vol. I – II (tr. it.). – Soc. Editrice Libr., Milano (f.a.).
34.Pierre MONTET, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses* (tr. rom.). – Ed. Eminescu, București, 1973.
35. Pierre MONTET, *L'Égypte et la Bible*. – De la Chaux et Niestlé, Neuchâtel, 1959.
36. Pierre MONTET, *Egitto eterno* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1964.
38. Jacques PIRENNE, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*. Vol. I – III. – À la Baconnière, Neuchâtel–Suisse, 1961–1963.
39. Georges POSENER, etc., *Enciclopedia civilizației și artei egiptene* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, 1974.
40. Alexandre MORET, *Au temps des pharaons*. – A. Colin, Paris, 1921.
41. Alexandre MORET, *Rois et Dieux d'Égypte*.– A. Colin, Paris, 1911.
42. Serge SAUNERON, *L'Égyptologie*. – Presses Univ. de France, Paris, 1968.
43. J. VANDIER, *La religion égyptienne*. – Paris, 1949.
44. J. VERCOUTTER, *L'Égypte ancienne*. – Presses Univ. de France, Paris, 1963.
45. J. VERCOUTTER, *Essai sur les relations entre Égyptiens et Préhellènes*. – A. Maisonneuve, Paris, 1954.

46. John A. WILSON, *La civiltà dell'antico Egitto* (tr. it.). – Mondadori, Milano, 1965.
47. Walter WOLF, *Il mondo degli Egizi* (tr. it.). – Ed. Primato, Roma, 1958.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA EBRAICĂ

1. *** *The Cambridge history of the Bible*, vol. II. – At the University Press, Cambridge, 1969.
2. *** *Encyclopaedia Judaica,* vol. I – XVI. – Keter Publ. House, Jerusalem, 1971.
3. *** Jüdisches Lexicon. T. I – V. – Judischer Verlag, Berlin, 1930.
4. *** *Biblia*. (Vechiul Testament). Trad. de V. Radu şi Gala Galaction. – Ed. pt. lit. şi artă, Bucureşti, 1939.
5. *** *I Salmi*. A cura di G. Barbaglio, L. Commissari. E. Galbiati. – Morcelliana, Brescia, 1972.
6. I. ABRAHAMS, *L'eredità d'Israele* (tr. it.). A cura di –. Vallardi, Milano, 1960.
7. Antonio AMMASSARI, *La vita quotidiana nella Bibbia*. – Studium, Roma, 1979.
8. I.D. AMUSIN, *Manuscrisele de la Marea Moartă* (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1965.
9. Emmanuele ANATI, *La Palestina prima degli Ebrei*. – Il Saggiatore, Milano, 1966.
10. Bruno BAENTSCH, *David, roi d'Israële*, (tr. fr.). – Payot, Paris, 1935.
11. A. G. BARROIS, *Manuel d'archéologie biblique*. T. I – II. – A. et J. Picard, Paris, 1953.
12. N.S. BELENKI, *Despre mitologia şi filosofia Bibliei*. – Ed. Politică, Bucureşti, 1982.
13. Alfred BERTHOLET, *Histoire de la civilisation d'Israël* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1929.
14. R.A. CARLSON, *David, the chosen king*. – Almqvist and Wiksell, Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1964.
15. André CHOURAQUI, *Histoire du judaisme*. – Presses Univ. de France, Paris, 1963.
16. Constantin DANIEL, *Orientalia Mirabilia, I*. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976.
17. Edouard DHORME, *Prêtres, devins, mages, dans l'ancienne religion des Hébreux*. – Leroux, Paris, 1933.
18. Ed. DHORME, *La poésie biblique*. – Grasset, Paris, 1931.
19. Ed. DHORME, *L'évolution religieuse d'Israël*. – Nouv. Soc. d'Éditions, Bruxelles, 1937.

19[a]. Will DURANT, *Histoire de la civilisation*. vol. I – Payot, Paris, 1965.
20. James FRAZER, *Le folklore dans l'Ancien Testament* (tr. fr.). – P. Geuther, Paris, 1924.
21. Cyrus H. GORDON, *Il Vecchio Testamento e i popoli del Mediterraneo Orientale* (tr. it.). – Morcelliana, Brescia, 1959.
22. Ch. GUIGNEBERT, *Le monde juif vers le temps de Jésus*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1935.
23. Hermann GUNKEL, *I Profeti*. A cura di Fausto Parenti. – Sansoni, Firenze, 1967.
24. E. W. HEATON, *La vita quotidiana ai tempi dell'Antico Testamento* (tr. it.). – Ed. Paoline, Roma, (f.a.).
25. Charles F. JEAN, *Le milieu biblique avant Jésus Christ*. T. I – III. – Paris, 1922–23.
26. Werner KELLER, *La Bibbia aveva ragione*. Vol. I – II (tr. it.). – Garzanti, Milano, 1975[3].
27. Ad. LODS, *Israël, des origines au milieu du* VIIIe s.– La Renaissance du Livre, Paris, 1930.
28. Ad. LODS, *Des prophètes à Jésus. Les prophètes d'Israël et les débuts du Judaisme*. – La Ren. du Livre, Paris, 1935.
29. Ad. LODS, *Histoire de la littérature hébraique et juive*. – Payot, Paris, 1950.
30. Jean LUGOL, *Israël et la civilisation*. – Maisons de l'antique Mésopotamie, Alexandrie, 1939.
31. Abraham MALAMAT, *Gli imperi dell'Antico Oriente*. Vol. II. – Feltrinelli, Milano, 1968.
32. G. MAROCCO, *Storia d'Israele. Da Salomone alla caduta di Samaria*. – Seminario Maggiore, Rivoli, 1961.
33. S. MINOCCHI, *Le perle della Bibbia*. – Laterza, Bari, 1924.
34. A. MONTET, *Histoire de la Bible*. – Payot, Paris, 1924.
35. Ed. MONTET, *Histoire du peuple d'Israël*. – Payot, Paris, 1926.
36. Sabatino MOSCATI, *Le antiche civiltà semitiche*. – Laterza, Bari, 1958 (trad. rom., ed. Meridiane, 1975).
37. Sabatino MOSCATI, *I predecessori d'Israele*. – Bardi Ed., Roma, 1956.
38. André NEHER, *Amos. Contribution à l'étude du prophétisme*. – J. Vrin, Paris, 1950.
39. André NEHER, *Moïse et la vocation juive*. – Éd. du Seuil, Paris, 1957.
40. Martin NOTH, *Storia d'Israele* (tr. it.). – Paideia Editrice, Brescia, 1975.
41. Harry M. ORLINSKY, *L'antico Israele* (tr. it.). – Cappelli, Bologna, 1965.
42. Jean PERROT, *Siria–Palestina*. I. – Éd. Nagel, Genève, 1977.

43. G. POUGET, J. GUITTON, *Le Cantique des Cantiques*. – J. Gabalda, Paris, 1934.
44. J. M. POWIS SMITH, *The prophets and their times*. – Univ. of Chicago Press, Chicago, 1941.
45. Giuseppe RICCIOTTI, *Storia d'Israele*. Vol. I – II. – Soc. Editrice Internazionale, Torino, 1937[3].
46. Cecil ROTH, *Histoire du peuple juif*. – Éd. de la Terre Retrouvée, Paris, 1957.
47. Paolo SACCHI, *Storia del mondo giudaico*. – Soc. Editrice Internazionale, Torino, 1976.
48. R.B.Y. SCOTT, *Relevance of the Prophets*. – MacMilan, New York, 1944.
49. Geneviève TABOUIS, *Solomon, roi d'Israël*. – Payot, Paris, 1934.
50. R. de VAUX, *Le istituzioni dell'Antico Testamento* (tr. it.). – Marietti, Casale, 1964.
51. H. Robinson WHEELER, *The history of Israel. Its factor and factors*. – Duckworth, London, 1938.
52. Salo WITTMAYER BARON, *A social and religious history of the Jews*. Vol. I. – Columbia Univ. Press. New York, 1958[2].
53. Leonard WOOLLEY, *Abraham. Découvertes récentes sur les origines des Hébreux*. – Payot, Paris, 1936.
54. Avio YONAH, *Siria–Palestina. II*. – Éd. Nagel, Genève, 1977.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA PERSANĂ

1. *** *The Cambridge history of Iran*, vol. I, IV, V, – At. the University Press, Cambridge, 1968 – 1975.
2. *** *Acta Iranica. Encyclopédie permanente des études iraniennes*. T. I – XV. – Ed. J. Brill, Leiden, 1974–1977.
3. *** *La civilisation iranienne. Perse, Afganistan, Iran extérieur*. – Payot, Paris, 1952.
4. *** *La Persia nel Medioevo. Atti del Convegno Internazionale...* Acad. Nazionale dei Lincei, Roma, 1971.
5. *** *Some aspects of iranian culture. A collection of essays*. – High Council of Culture and Art, Teheran, 1973.
6. *** *La Persia e il mondo greco–romano*. – Accad. Naz. dei Lincei, Roma, 1966.
7. F. ALTHEIM, *L'Antico Iran* (tr. ital.). – Mondadori, Milano, 1967.
8. A. J. ARBERRY, etc., *The legacy of Persia*. Edited by –. Clarendon Press; Oxford, 1968.
9. A. BAUSANI, *I Persiani*. – Sansoni, Firenze, 1962.
10. Burchard BRENTJES, *Civilizația veche a Iranului* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1976.

11.G. Conteanu, J. DUCHESNE-GUILLEMIN, R. GHIRSHMAN, *L'âme de l'Iran*. – A. Michel, Paris, 1951.
12. Carola COSTA MIGNOSI, *L'ecumene persiana. Civiltà*. – Ed. Y. D'Anna, Messina–Firenze, 1972.
13. Carola COSTA MIGNOSI, *L'ecumene persiana. Formazione e origine*. – G. D'Anna, Firenze–Messina, 1972.
14. R.N. FRYE, *La Persia preislamica* (tr. ital.). – Il Saggiatore, Milano, 1963.
15. Robert FURON, *L'Iran, Perse et Afganistan*. – Payot, Paris, 1951.
16. Roman GHIRSHMAN, *La civiltà persiana antica* (tr. ital.). – Einaudi, Torino, 1972[2].
17. Roman GHIRSHMAN, *L'Iran, des origines à l'Islam*. – A. Michel, Paris, 1976.
18. Roman GHIRSHMAN, *Perse. Proto–iraniens. Mèdes. Achéménides*. – Gallimard, Paris, 1963.
19. Roman GHIRSHMAN, *Iran. Parthes et Sassanides*. – Gallimard, Paris, 1962.
20. André GODARD, *L'art de l'Iran*. – Arthaud, Paris, 1962.
21. H. HENNING VON DER OSTEN, *Il mondo dei Persiani*(tr. ital.). – Primato, Roma, 1958.
22. Ernst HERZFELD, *Archaeological history of Iran*. – Oxford University Press, London, 1935.
23. Ernst HERZFELD, *The Persian Empire*. – Near Est, Wiesbaden, 1968.
24. Clément HUART, *La Perse antique et la civilisation iranienne*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1925.
25. Jean-Louis HUOT, *Iran, I. Des origines aux Achéménides*. – Éditions Nagel, Genève, 1965.
26. Vera KUBICKOVA, *Le miniature persiane* (tr. ital.). – Editori Riuniti, Roma, 1961.
27. Vladimir G. LUKONIN, *Iran, II. Des Séléucides aux Sassanides*. – Éd. Nagel, Genève, 1967.
28. A. MAZAHÉRI, *Les trésors de l'Iran*. – Skira, Genève, 1970.
29. Seyyed Hossein NASR, *Iran (Persia). A glimpse of its history and culture*. – Pahlavi Libr. Publ., Teheran, 1971.
30. A.H. NAYER–NOURI, *Iran's contribution to the world civilization*. – Department of publications. Ministry of Culture and Arts, Teheran, 1970.
31. A.T. OLMSTEAD, *History of the persian empire*. – The Univ. of Chicago Press, Chicago, 1960.
32. Luigi PAGIARO, *La civiltà della Persia e la riforma religiosa di Zarathustra*. – Ed. Giardini, Pisa, 1956.
33. Antonino PAGLIARO e Al. BAUSANI, *La letteratura persiana*. – Sansoni Accademia, Milano, 1968.

34. Chr. PALOU, *La Perse antique*. – Presses Univ. de France, Paris, 1962.
35. Edith PORADA, *Antica Persia* (tr. ital.). – Il Saggiatore, Milano, 1962.
36. B. W. ROBINSON, *I maestri del disegno. Persiani*. (tr. ital.). – Bompiani, Milano, 1966.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA INDIANĂ

1. *** *Les Lois de Manou*.Trad. du sanskrit par G. Strehly. – Leroux, Éd., Paris, 1893.
2. *** *Panciatantra*. Trad. de th. Simenschi. Ed. Minerva, Bucureşti, 1976.
3. Sergiu AL-GEORGE, *Limbă şi gândire în cultura indiană*. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1976.
4. Jeannine AUBOYER, *India fino ai Gupta* (tr. ital.). – Il Saggiatore, Milano.
5. Jeannine AUBOYER, *Les arts de l'Inde et des pays indianisés*. – Presses Univ. de France, Paris, 1968.
6. Jeannine AUBOYER, *Introduction à l'étude de l'art de l'Inde*. – Ist. Ital. per il Medio ed Estremo Oriente, Roma, 1965.
7. Jeannine AUBOYER, *Viaţa cotidiană în India Antică* (aprox. sec. II î.e.n. – sec. VII .n.) (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Buc., 1976.
8. Sri AUROBINDO, *The foundation of indian culture*.– Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry, 1959.
9. A. L. BASHAM, *A cultural history of India*. Edited by. – Clarendon Press, Oxford, 1975.
10. Amita BHOSE, *Eminescu şi India*. – Junimea, Iaşi, 1978.
11. P. BOSCH GIMPERA, *Les Indo-Européens. Problèmes archéologiques*. – Payot, Paris, 1961.
12. Jean-Marie CASAL, *Civilizaţia Indusului şi enigmele ei* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978.
13. Gaston COURTILLIER, *Les anciennes civilisations de l'Inde*. – A. Colin, Paris, 1930.
14. S.A. DANGE, *India from primitive communism to slavery*. – People's Publ. House, New Delhi, 1955.
15. Theodore DE BARY, *Sources of indian tradition*. Compiled by –. Columbia Univ. Press, New York, 1958.
16. M. C. DUTT, *Poems of Kalidasa*.Translated and introd. by –. Kitabistan, Allahabad, (f.a.).
17. Romesh Chunder DUTT, *A history of civilization in ancient India, based on sanscrit literature*. Vol. I–II. – Thacker, Spink and Co., Calcutta, 1889–1890.

18. Michael EDWARDS, *Storia dell'India* (tr. ital.). – Laterza, Bari, 1966.
19. Mircea ELIADE, *Yoga. Essai sur les origines de la mystique indienne*. – Fund. pt. Lit și Artă – P. Geuthner, București–Paris, 1936.
20. Mircea ELIADE, *Techniques du Yoga*. Nouv. éd. – Gallimard, Paris, 1975.
21. Ainslie T. EMBREE–Fr. WILHELM, *India* (tr. ital.). – Feltrinelli, Milano, 1968.
22. Gertrude EMERSON SEN, *The story of early indian civilization*. – Langmans, Bombay–Calcutta–Madras, 1964.
23. O.C. GANGOLY, *Indian sculpture*. În: *The cultural heritage of India*, vol. I, Belur Math, Calcutta, 1937.
24. G. T. GARRATT, *The legacy of India*. Edited by –. Clarendon Press, Oxford, 1951.
25. R. GNOLI, K. A BALIHATCHET, *La civiltà indiana*. – UTET, Torino, 1973.
26. Herman GOETZ, *India. Cinquemila anni di civiltà indiana* (tr. ital.) – Il Saggiatore, Milano, 1959.
27. René GROUSSET, *Les civilisations de l'Orient. L'Inde*. – Éd. d'Hist. et d'Art, Paris, 1949.
28. Keith HITCHINS, *Reflexions of India in rumanian popular literature. Sixteenth to eighteens centuries*. Popular Prakashan, Bombay, 1971.
29. Yusuf HUSAIN, *Glimpses of medieval indian culture*.– Asia Publ. House, London, 1959[2].
30. Humayun KABIR, *The indian heritage*.– Asia Publ. House, London, 1960[3].
31. M. KRISHNAMACHARIAR, *History of classical sanskrit literature*. – Tirumalai–Tirupati Devasthanams Press, Madras, 1937.
32. Sylvain LÉVI, *L'Inde et le monde*. – Champion, Paris, 1928.
33. Sylvain LÉVI, *Le théâtre indien*. E. Bouillon, Paris, 1890.
34. Ernest MACKAY, *Die Induskultur. Ausgrabungen in Mohenjo–Daro und Harappa* (tr. germ.). – F.A. Brockhaus, Leipzig, 1938.
35. Dhirendra Nath MAJUMDAR, *Races and cultures of India*. Asia Publ. House, New York, 1973.
36. Bahadur MAL, *A history of indian culture*. – Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur, 1956.
37. P. MASSON–OURSEL, etc., *L'Inde antique et la civilisation indienne*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1933.
38. Jacques MASSUI, *L'Inde dans notre destin*.– În „***, Approches de l'Inde" Les Cahiers du Sud, 1949.

39. P. MEILE, *Histoire de l'Inde.* – Presses Univ. de France, Paris, 1951.
40. Heinz MODE, *L'antica India* (tr. ital.). – Ed. Primato, Roma, 1960.
41. Radha Kamal MOOKERJEE, *Hindu civilization . From the earlist times up to the establishment of Maurya Empire.*– Longmans, London–N, York–Toronto, 1936.
42. Radha Kamal MOOKERJEE, *The culture and art of India.* – G. Allen and Unwin, London, 1959.
43. Jawaharlal NEHRU, *Descoperirea Indiei* (tr. rom). – Ed. de Stat pt. Lit. Pol. Bucureşti, 1956.
44. K.M. PANIKKAR, *Histoire de l'Inde* (tr. franc.). – Fayard, Paris, 1958.
45. Sardar PANIKKAR, *L'Inde et l'Occident* (tr. fr.). – Mouton, Paris – La Haye, 1958.
46. Maurice PERCHERON, *L'Inde.* – F. Nathan, Paris, 1938.
47. Maurice PERCHERON, *Récits mythologiques de l'Inde.* – Éd. du Seuil, Paris, 1955.
48. Maurice PERCHERON, *Le Bouddha et le bouddhisme.* – Éd. du Seuil, Paris, 1956.
49. L. PETECH, M. MUCCIOLO, *L'area culturale indiana.* – Vallardi, Milano, 1960.
50. Stefano PIANO, *L'India antica e la sua tradizione.* A cura di –. Casa Ed. G. D'Anna, Messina–Firenze, 1975.
51.Stuart PIGGOTT, *Prehistoric India.To 1000 B.C.* – Penguin Books, Harmondsworth, 1961.
52. Vittore PISANI, Laxman Prasad MISHRA, *Le letterature dell' India.* – Sansoni–Accademia, Milano, 1970.
53. A. M. PIZZAGALLI, *Aspetti e problemi della civiltà indiana.* – Cogliti, Milano, 1927.
54. Swami RANGANATHANANDA, *The essence of indian culturel.*– External Publicity Division, Calcutta, 1965.
55. Adya RANGACHARYA, *The indian theatre.* – National Book Trust, New Delhi, 1971.
56. H. G. RAWLINSON, *India. A short cultural history.* – The Cresset Press, London, 1948.
57. Louis RENOU, *La civilisation de l'Inde ancienne.* – Flammarion, Paris, 1950.
58. Louis RENOU, *Les écoles védiques et la formation du Véda.* – Imprimerie Nationale, Paris, 1947.
59. Louis RENOU. *L'Hindouisme.* – Presses Univ. de France, Paris, 1961.
60. Louis RENOU, *Les littératures de l'Inde.* – Presses Univ. de France, Paris, 1952.

61. Louis RENO, *La poésie religieuse de l'Inde antique.* – Presses Univ. de France, Paris, 1942.
62. Louis RENOU, *Sanskrit et culture. L'apport de l'Inde à la civilisation humaine.* – Payot, Paris, 1950.
63. Louis RENOU et J. FILLIOZAT, *L'Inde classique.* T. I. – Payot, Paris, 1947[9].
64. Arion ROSU, *Eminescu et l'indianisme romantique.* – Fr. Steiner, Wiesbaden, 1970.
65. Arion ROSU, *India in rumanian culture.* – New Delhi, 1960.
66. Benoy Kumar SARKAR, *Creative India.* – Mohital Banarsi Dass, Lahore, 1937.
67. Nasendra Khrishna SINHA, Amil Chandra BANNERJEE, *Istoria Indiei* (tr. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.
68. Vincent A. SMITH, *The Oxford history of India.* – Oxford Univ. Press, London, 1958[3].
69. P. SPEAR, *Storia dell'India* (tr. ital.). – Rizzoli, Milano, 1970.
69[a] C. R. SRINIVASA AIYANGAR. *Les aspects culturels de la musique et de la danse hindoues.* – Les Cahiers du Sud, 1949.
70. Giuseppe TUCCI, *Storia della filosofia indiana.* – Laterza, Bari, 1977.
71. Alfons WÂTH, *Histoire de l'Inde et de sa culture* (tr. franc.). – Payot, Paris, 1937.
72. Mortimer WHEELER, *Early India and Pakistan.* – Thames and Hudson, London, 1959.

INDICE

Abraham, 167
Adad, 110, 111
Adonis, 110
Aesculap (v. Asclepios), 221
Acsan, I., 213, 217
Afrotida, 111
Agni, 376, 377
Ahaşveroş, 241
Ahemene, 278
Ahmosis, 219
Ahra Manyn (v. Ahriman), 303
Ahriman, 303, 306, 308, 330
Ahura Mazda, 279, 289, 290, 303, 306, 308, 312, 314
Akhetaton, 132
Alexandru Macedon, 147, 280, 281, 301, 327, 343
Al–George, Sergiu, 429
Al-Harit ibn Kalada, 311
Amenemhat I, 149
Amenemhat III, 132
Amenhotep II, 202
Amenhotep (arhitect), 188
Amenofis I, 188
Amenofis II, 145, 169
Amenofis III, 145, 188, 202, 226
Amenofis IV, 145, 186, 216, 268
Amon, 143, 145, 147, 166, 167, 185, 186, 198, 199
Amou-Ra, 200, 202, 216
Amos, 238, 239, 246, 257, 270, 271
Anahita, 303, 307
Anat, 185
Anaximandru, 220
Anaximene, 220
Andhra, 344
Antim Ivireanu, 331
Antiochus IV, 234, 281
Antonius, 235
Anu, 109, 130
Anubis, 184
Anunaki,110
Apam, 303
Apis, 184, 185
Apsum, 129
Ardaşir, 282, 314, 321
Arie, 240
Aristotel, 177, 220
Arsace, 282
Artaban V, 282
Aryabhata, 394, 395
Aryaman, 378
Asclepios (Aesculap), 221
Asoka, 343, 344, 352, 395
Assur, 109, 303
Assurbanipal, 81, 147
Assumazirpal II, 81, 124
Astarté, 185
Astyages (Iştumegu), 277, 278
Atalia, 241
Atar, 303
Atreya, 396
Aton, 186
Attis, 308
Aton, 186
Atum-Ra, 185
Augustin, 272, 329
Augustus (v. Octavianus Augustus), 282

Baal, 185, 227
Bel, 109
Bel-Marduk, 109
Bergson, H., 429
Bharata, 414, 424
Bhavabhuti, 426
Bidpay (Pilpay), 329, 427
Blake, W., 428
Brahma, 379, 388, 406, 411, 414
Buddha, 308, 343, 382, 383, 384, 385,

386, 387, 403, 404, 406, 408, 419, 427
Busoni, F., 330

Caligula, 200
Camilar, E., 427
Cambise I (Kambujia), 147, 277, 278
Cambise II, 279
Caracalla, 282, 308
Caraka, 396, 397
Cartojan, N., 427
Charon, 113
Chrétien de Troyes, 323
Ciandragupta II, 344
Cirus I (Kuruş), 84, 277, 278, 284
Cirus II cel Mare, 234, 278, 279, 281, 282, 291, 313
Commodus, 308
Constantin II, 200
Constantin cel Mare, 221
Coşbuc, G., 425, 427
Crassus, 282
Cresus, 294, 295
Cyaxares (Urakciatra), 277
Cybele, 308

Daiaukku (v. Deioces), 277
Dan, George, 324, 325, 326
Daniil, 254
Daryav (v. Darius), 277
Darius I, 277, 279, 281, 285, 287, 288, 291, 295, 296, 297, 300, 313
Darius III, 281
David, 223, 230, 231, 237, 238, 240, 248, 256, 261, 265, 268
Debora, 238, 240, 241, 265, 268
Deioces (Daiaukku), 277
Democrit, 177, 391
Dhu'l Nun al Misri, 222
Diocleţian, 308
Diodor din Sicilia, 116, 156, 179, 191, 195
Dionysos, 130
Dioscoride, 180
Djeser, 142, 188
Doni, Fr., 427
Duauf (v. Învăţăturile lui Duauf), 158
Dyaus-pitar, 376

Ea, 109
Eannatum, 76, 77
Ebil-il, 88, 120
Efraim, 236
Ekhnaton, 186, 216
Eliade, Mircea, 376, 377, 378, 403, 409, 411, 429
Ellil, 109
Eminescu, M., 417, 428
Empedocle, 177, 220
Enki (v. Ea), 109
Enkidu, 130, 131, 132
Enlil, 109
Entemena, 91
Ereşkigal, 110, 129
Estera, 241, 270

Ferdousi, 283, 321, 322, 323, 421
Fichte, J. G., 428
Fidias, 220
Filip Arabul, 284
Filon din Alexandria, 236, 263, 272
Firenzuola, A., 427
Freud, S., 219

Galaction, Gala, 257, 271
Galenos, 180
Gallus, 235
Gautier, Th., 428
Gengis Khan, 345
Sf. Gheorghe, 316
Ghilgameş, 19, 71, 113, 115, 129, 130, 131, 132
Gibil, 110
Giovanni di Capua, 329, 427
Girru, 110
Goethe, J. W., v., 268, 326, 329, 427, 428
Gordianus, 283
Gozzi, C., 330
Gudea, 78, 120, 122
Gula, 105

Hadrian, 236, 282
Hafez, 325, 326, 330
Hammurabi, (Codul lui Hammurabi), 19, 79, 80, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 99, 104, 121, 128, 134, 162, 226, 242, 250, 251, 290, 297, 310
Haoma, 303
Harsa, 344
Hathor, 184, 185, 219
Hatşepsut, 177, 197, 198, 200

Hegel, G. W. F., 330
Heine, H., 428
Helios, 308
Hera, 357
Hercule, 132
Herder, 268, 427, 428
Herodot, 84, 112, 149, 170, 171, 172, 173, 177, 179, 180, 182, 189, 192, 195, 220, 277, 299, 327
Hipocrat din Chios, 136, 180
Hiram, 231
Hircan I, 235
Hircan II, 235
Holofern, 241
Horus, 184, 185
Hristos (v. Iisus), 308, 321
Hulda, 241
Humbaba, 130
Humboldt, A.v., 420

Iacob, 226
Ibd al-Farid, 222
Ibis, 185
Iehova (v. Yahwe), 251, 253, 254
Iehuda, 231, 234
Ieremia, 82, 260, 271
Iezechil, 255
Iisus Hristos, 308, 321
Imhotep, 142, 180, 188, 210
Indra, 340, 376, 377, 381
Iona, 240, 270
Ionatan, 234
Iosephus Flavius, 260
Iosif, 226, 236, 270
Ioşua, 228, 229, 248, 257
Iov (v. Cartea lui Iov), 128, 219, 243, 260, 267
Ipuwer (v. Profeţiile lui Ipuwer), 143, 211
Irod I, 235
Isac, 226
Isaia, 238, 260, 271, 272
Isis, 187, 221, 238, 308
Israel, 226
Iştar, 76, 97, 110, 111, 112, 129, 130
Iştumagu (v. Astyages), 277
Iudita, 241, 270
Iulian Apostatul, 308
Iupiter, 376
Iustinian, 134

Jayadeva, 423, 427
Jones, W., 427

Kalidasa, 344, 423, 424, 427, 428
Kambujia (c. Cambise), 277
Kaniska, 343, 344
Kant, I., 428
Kaufman, M., 253
Kautilia, 352, 419
Keb, 187
Keyserling, H., 429
Kgafra (v. Khefren), 142, 166, 190, 195, 201
Khamerer Nebti, 201
Khefren, 142, 166, 190, 195, 201
Kheops, 142, 161, 166, 190, 194, 195, 196
Khety (v. Învăţătura lui Khety), 158, 213
Khnum, 185
Khosrou I Anuşirvan, 283, 311, 318, 329
Khosrou II, 283
Ki, 109
Kluckhohn, C., 5, 8, 11
Kroeber, A. L., 5, 8, 11
Kşatrita (v. Phraortes), 277
Kuruş (v. Cirus), 277

La Fontaine, J., 427
Leconte de Lisle, Ch.-M.-R., 428
Levi, 256, 288
Lipit-Iştar, 98
Lugal-zaggisi, 77

Machiavelli, N., 352
Macrinus, 282
Mah, 303
Magatma Gandhi (v. Gandhi), 369
Mahavira, 382
Mahomed, 272, 318
Maimonide (v. Moşe ben Maimon), 255, 272
Mani, 308, 309, 319
Manu, (v. şi Codul lui Manu), 344, 348, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 428
Marduk, 109, 111, 316
Maria Stuart, 428
Matitiahu, 234
Mazdak, 309, 310

Mefisto, 329
Menaşe, 236
Meneptah, 226
Menes, 141
Menkaura, (v. Mikerinos), 142
Mentuhotep I, 202
Merikare, 143, 211
Merodach Baladan II, 81
Mikerinos, 142, 166, 183, 195, 201
Mithra, 301, 303, 306, 307, 308, 327, 376, 377
Mithridate, 282
Moise, 98, 219, 226, 228, 236, 251, 252, 253, 255, 256, 260, 265, 266, 268
Montesquieu, Ch.-L., 330
Moşe ben Maimon (Maimonide), 255
Müller–Karpe, H., 15

Nabucodonosor (v. Nabukadnezar), 84, 116, 234, 241
Nabukadnezar (v. Nabucodonosor), 84, 116
Nanşe, 96, 110
Napat, 303
Napir-Asu, 276
Naram-Sin, 78, 120
Narmer, 64, 141, 204
Nefertiti, 145, 202
Nergal, 110, 111
Nero, 308
Newton, I., 395
Nezami, 323
Nietzsche, Fr., 330, 428
Ninki, 109
Ninlil, 109
Ninsudra, 109
Nin-urta, 110
Noe, 109, 378
Nofret, 175, 201
Nusku, 110
Nut, 187

Octavianus Augustus, 235, 282
Omar Khayyam, 311, 323, 324, 326
Osea, 271
Osiris, 130, 185, 187, 189, 214

Panini, 415, 419
Parjanya, 376
Pericle, 344
Phraortes (Kşatrita), 277
Pilpay, 329
Pitagora, 106, 177, 220
Platon, 177, 217, 28, 220, 272, 327, 388
Plinius cel Bătrân, 195
Marco Polo, 327, 358
Pompeius, 235
Postolache, Larian I., 208, 418
Prajapati, 378
Procust, 6
Psametic I, 147
Ptah, 185, 191
Prah-hotep, 191, 209, 210
Ptolemaios Soter (Ptolemeu I), 234
Ptolomeu, 179, 234
Puccini, G., 330

Quintus Curtius Rufus (v. Rufus), 116

Ra, 185, 187
Radu, V., 257, 271
Rahotep, 175, 201
Rama, 422
Ramses I, 145
Ramses II, 142, 145, 146, 147, 169, 198, 200, 202, 225, 226, 240
Ramses III, 146, 229, 230
Raşi, 232
Renan, E., 244, 268
Rita, 377
Roboam, 233, 240
Rudra, 377
Rufus, 116
Ruth, 270

Saadi, 324, 325
Salmanasar I, 80
Salmanasar III, 81, 235
Samson, 132
Samuel, 230, 231, 237, 250, 256, 261, 265, 266
Sanherib, 81, 92, 115
Sardanapalos (v. Assurbanipal II), 81
Sargon I, 77, 116, 275
Sargon II, 81, 82, 94, 234
Sassan, 282
Saul, 223, 230, 231, 237, 248, 256
Schelling, 428
Schiller, 428
Schopenhauer, 385, 428
Schubert, 428

Seleucos I, 281
Seneb, 201
Senaherib, 265
Septimius Severus, 282
Serapis, 221, 238
Sesostris I, 202
Sesostris III, 143, 188
Seth, 168, 178, 185, 187
Shakti, 370
Shankara, 428
Shelley, 428
Shudraka, 344, 425
Siddhapati, 427
Siddharta Gautami, 382
Simenschi, Th., 423, 427, 429
Simeon (Şimon), 234, 235
Sin, 110
Sinuhet (v. *Aventurile lui Sinuhet*), 143, 214
Sita, 422
Snefru, 188, 194
Sobek, 184, 185
Solomon, 219, 223, 230, 231, 232, 233, 237, 238, 240, 247, 248, 257, 260, 265, 267, 268, 269
Solon, 377, 378
Strabon, 86, 116, 179
Sulamita, 269
Surya, 376, 381
Susruta, 396, 397
Suzana, 270

Şabaka, 146
Şmaş, 96, 98, 109, 110, 251, 308
Şiva, 340, 370, 375, 377, 381, 405, 406
Şapur I, 283, 284, 309

Tagore, Rabindranat, 415, 424
Tales, 114, 177, 220
Tamerlan, 345
Tammuz, 110, 129, 130
Tennyson, 428
Teofrast, 180
Theocrit, 269
Thot, 185
Tiamat, 109, 129, 316
Tiglatpilaser I, 80
Tiglatpilaser III, 81
Titus, 236
Tobit, 270
Traian, 282
Tutankamon, 145, 157, 171, 202, 215
Tuthmosis I, 202, 219
Tuthmosis III, 145, 169, 194, 202, 226
Tuthmosis IV, 200
Tvaştar, 378
Tvaştri, 420

Uraeus, 185
Uraios (v. Uraeus), 185
Urakciatra (v. Cyaxares), 277
Urnammu, 78, 98
Urukagina, 77
Uşas, 376
Utnapiştim, 131, 132

Valerianus, 284
Valmiki, 422
Varaha, 377
Varuna, 376, 377, 381
Vasco da Gama, 345
Vasile Lupu, 330
Vayu, 303, 376
Venus, 29, 33, 62, 110
Vespasian, 236
Vianu, T., 31
Vişnu, 376, 381, 406, 411
Vişnusarman, 427
Vittorio II (papa), 222

Wagner, R., 385, 428
Weingartner, F., 428

Xenofon, 291
Xerxes, 279, 300

Yahwe, 98, 226, 237, 238, 239, 240, 243, 247, 249, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 267, 268
Yehu, 235
Yuan Ciuang, 364

Zadig, 330
Zam, 303
Zarathustra, 273, 302, 305, 306, 307, 308, 330
Zarer, 321
Zoroastru (v. Zarathustra), 302, 305, 307, 321, 327

CUPRINS

Cuvînt înainte (5). – Avant –Propos (8). – Foreword (11).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EPOCILOR PREISTORICE

„Istoria epocii de piatră“ (15). – Repere cronologice (16). – Epoca paleolitică. Perioadele (19). – Locuințe (21). – Unelte și arme (22). – Relații sociale (24). – Credințe, idei și practici religioase (26). – Începuturile artei. Altamira (30). – Funcția preponderent magică a artei (35). – „Revoluția neolitică“ (37). – Cultura cerealelor și domesticirea animalelor (39). – Tehnici noi. Ceramica (43). – Locuințele și așezările (45). – Viața socială. Ocupații (47). – Ritualuri magico–religioase. Cultul morților (50). – Civilizația megalitică (54). – Stonehenge (56). – Templele din Malta (61). – Sculptura în epoca neolitică (63). – Pictura (65). – Caracterele artei neolitice (68).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA MESOPOTAMIANĂ

Introducere (72). – Sumerienii (73). – Statul akkadian (77). – Asirienii (80). – Economia agricolă (83). – Meșteșugurile și comerțul (87). – Viața socială (89). – Sclavii (91). – Organizarea politică și administrativă (93). – Templele (95). – Dreptul și justiția (96). – Viața cotidiană. Locuințele. Îmbrăcămintea (99). – Cuceriri tehnice 0101. – Gândirea științifică. Medicina (103). – Matematicile. Astronomia. Lexicografia (106). – Religia (109). – Cultul (111). – Gândirea pre–filosofică (114). – Arhitectura (115). – Sculptura. Noutatea artei mesopotamiene (119). – Muzica (124). – Scrierea. Învățământul (125). – Literatura (128). – *Epopeea lui Ghilgameș* (130). – Influența civilizației și culturii mesopotamiene (133).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EGIPTULUI ANTIC

Introducere. Sumerul și Egiptul (138). – Trei mii de ani de istorie (139). – Economia. Agricultura. Horticultura (147). – Flora și fauna. Creșterea animalelor (151). – Țăranii (152). Sclavii (155). – Meșteșugurile (156). – Comerțul (158). – Organizarea administrativă și judecătorească (160). – Scribii. Militarii. Nobilii (163). – Clerul (166). – Faraonul (167). – Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea (179). – Familia. Situația femeii (174). – Științele și tehnica. Matematica. Astronomia (177). – Medicina (180). – Religia (182). – Cultul. Sărbătorile (187). – Gândirea pre-filosofică (190). – Arta egipteană. Arhitectura (192). – Piramidele (193). – Templele (197). – Sculptura (200). – Pictura (205). – Muzica (207). – Literatura în epoca Regatului Vechi (208). – Literatura în perioada Regatului Mediu și în cea a Regatului Nou (213). – Influența Egiptului antic asupra civilizațiilor mediteraniene (217).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EBRAICĂ

Spațiul geografic (224). – Ambianța culturală semită (226). – Evreii în Palestina (228). – Saul. David. Solomon. Următoarele secole (230). – Organizarea socială și politică. Profeții (236). – Familia. Educația copiilor (239). – Alimentația (243). – Îmbrăcămintea. Locuința. Orașele (244). – Păstoritul și agricultura. Meșteșugurile și comerțul (246). – Organizarea militară (247). – Dreptul. Justiția (249). – Religia. Practici cultice. Templele (251). – Cunoștințele științifice. Medicina (258). – *Talmudul*. Manuscrisele din Qumran (262). – Muzica (264). – Literatura (265). – Originalitatea și influența culturii ebraice (271).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA PERSANĂ

Cadrul geografic și istoric (274). – Elamul (275). – Începuturile civilizației persane. Perioda ahemenidă (277). – Perioadele Seleucidă. Arsacidă și Sassanidă (281). – Organizarea militară și administrativă (284). – Societatea persană. Regalitatea (287). – Agricultura. Meșteșugurile (292). – Comerțul, Transporturile (294). – Dreptul. Justiția (296). – Familia (298). – Viața cotidiană (299). – Religia. Mazdeismul (302). – Zarathustra (305). – Mithraismul (307). – Maniheis-

mul. Mazdakismul (308). – Rudimentare cunoștințe științifice (310). – Arta persană. Arhitectura (311). – Sculptura (314). – Artele decorative. Miniatura persană (316). – Literatura (321). – Răspândirea și influența civilizației și culturii persane (326).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA INDIANĂ

Subcontinentul indian (332). – Civilizația Indus (333). – Arienii și imperiile succesive (340). – Organizarea socială. Castele (345). – Regalitatea (350). – Organizarea administrativă (352). – Agricultura și meșteșugurile (355). – Schimburile comerciale (359). – Locuința. Îmbrăcămintea. Alimentația (361). – Educația (366). – Căsătoria. Situația femeii (368). – Dreptul și justiția (371). – Sistemele religioase (375). – Buddhismul (382). – Doctrinele filosofice (386). – Știința (393). – Arta indiană. Templele (398). – Sculptura și pictura (402). – Estetica artei indiene (409). – Muzica (413). – Limba și literatura vedică (414). – Marile epopei (420). – Teatrul (423). – Difuziunea și influența culturii Indiei (425).

Bibliografie (429).

Indice (449).

TABLE DES MATIÈRES

Avant-propos (8).

CULTURE ET CIVILISATION DES ÉPOQUES PRÉHISTORIQUES

„L'histoire de l'Âge de la Pierre" (15). – Repères chronologiques (16). – L'époque paléolithique. Périodes (19). – Habitation (21). – Outils et armes (22). – Relations sociales (24). – Croyances, idées et pratiques religieuses (26). – Les débuts de l'art. Altamira (30). – Fonction prépondérante magique de l'art (35). – „La révolution néolithique" (37). – Culture des céréales et domestication des animaux (39). – Nouvelles techniques. La céramique (43). – La demeure, les villages (45). – Vie sociale. Occupations (47). – Rituels magiques et religieux. Le culte des morts (50). – La civilisation mégalithique (54). – Stonehenge (56). – Les temples de Malte (61). – La sculpture à l'époque néolithique (63). – La peinture (65). – Caractères de l'art néolithique (68).

CULTURE ET CIVILISATION MÉSOPOTAMIENE

Introduction (72). – Les Sumériens (73). – L'état akkadien (77). – Les Assyriens (80). – L'économie agricole (83). – Métiers et commerce (87). – Vie sociale (89). – Les esclaves (91). – Organisation politique et administrative (93). – Les temples (95). – Le droit et la justice (96). – Vie quotidienne. Habitation. Habillement (99). – Conquêtes techniques (101). – La pensée scientifique. Médecine (103). – Mathématiques. Astronomie. Lexicographie (106). – La religion (109). – Le culte (111). – La pensée pré-philosophique (114). – Architecture (115). – Sculpture. La nouveauté de l'art mésopotamien (119). – Musique (124). – L'écriture. L'enseignement (125). –

La littérature (128). – *L' Épopée de Gilgamesh* (130). – Influence de la civilisation et de la culture mésopotamienne (133).

CULTURE ET CIVILISATION DE L'ÉGYPTE ANTIQUE

Introduction. Sumer et Egypte (138). – Trois mille ans d'histoire (139). – Économie. Agriculture. Potagers (147). – La flore et la faune. Élevage (151). – Les paysans (152). – Les esclaves (155). – Métiers (156). – Commerce (158). – Organisation administrative et judiciaire (160). – Scribes. Militaires. Nobles (163). – Le clergé (166). – Le pharaon (167). – Habitation. Alimentation. Habillement (170). – La famille. Condition de la femme (174). – Les sciences et la technologie. Mathématiques. Astronomie (177). – Médecine (180). – La religion (182). – Le culte. Fêtes religieuses (187). – La pensée pré–philosophique (190). – L'art égyptien. Architecture (192). – Les Pyramides (193). – Les temples (197). – Sculpture (200). – Peinture (205). – Musique (207). – La littérature à l'époque de l' Ancien Royaume (208). – La littérature à l'époque du Moyen et du Nouveau Royaumes (213). – L'influence de l'Égypte antique sur les civilisations méditerranéennes (217).

CULTURÉ ET CIVILISATION HEBRAÏQUE

L'espace géographique (224). – Le milieu culturel sémitique (226). – Les Hébreux en Palestine (228). – Saül. David. Salomon. Les siècles successifs (230). Vie politique et sociale. Les Prophètes (236). – La famille. Éducation des enfants (239). – Alimentation (243). – Habillement. Habitation. Les Villes (244). – Élevage et agriculture. Métiers et commerce (246). – Organisation militaire (247). – Le droit et la justice (249). – La religion. Le culte. Les temples (251). – Connaissances scientifiques. Médecine (258). – *Le Talmud.* Les manuscrits de Qumran (262). – Musique (264). – La littérature (265). – Originalité et influence de la culture hébraïque (271).

CULTURE ET CIVILISATION PERSANE

Le cadre géographique et historique (274). – L'Élam (275). – Débuts de l'histoire persane. Période Achéménide (277). –

Périodes Séleucide, Arsacide et Sassanide (281). – Organisation militaire et administrative (284). – La société persane. La royauté (287). – Agriculture et métiers (292). – Commerce. Transports (294). – Le droit et la justice (296). – La famille (298). – La vie quotidienne (299). – Religion. Le mazdéisme (302). – Zoroastre (305). – Le mithraïsme (307). – Manichéisme et mazdachisme (308). – Connaissances scientifiques rudimentaires (310). – L'art persan. Architecture (311). – Sculpture (314). – Arts décoratifs. La miniature persane (316). – La littérature (321). – Diffusion et influence de la civilisation et de la culture persane (326).

CULTURE ET CIVILISATION INDIENNE

Le sub–continent indien (332). – La civilisation Indus (333). – Les Aryens et les empires successifs (340). – Organisation sociale. Les castes (345). – La royauté (350). – Organisation administrative (352). – Agriculture et métiers (355). – Échanges commerciaux (359). – Habitation. Habillement. Alimentation (361). – L'éducation (366). – Le mariage. Condition de la femme (368). Droit et justice (371). – Systèmes religieux (375). – Le Bouddhisme (382). – Doctrines philosophiques (386). – Sciences (393). – L'art indien. Les temples (398). – Sculpture et peinture (402). – L'esthétique de l' art indien (409). – La musique (413). – La littérature. Les Védas (414). – Les grandes épopées (420). – Le théâtre (423). – Diffusion et influence de la culture indienne (425).

Bibliographie (429).

Index (449).

CONTENTS

Foreword (11)

THE CULTURE AND CIVILIZATION OF THE PREHISTORIC AGES

„The History of the Stone Age" (15). – Chronological Landmarks (16). – The Paleolithic Age. The Periods (19). – Settlements and Dwellings (21). Tools and Weapons (22). – Social Relations (24). – Religious Faiths, Ideas and Practices (26). – The Beginnings of Art. Altamira (30). – The Predominantly Magic Function of Art (35). – „The Neolithic Revolution" (37). – The Culture of Cereals and the Taming of Animals (39). – New Technics. Ceramics (43). – Dwellings. Villages (45). – Social Life. Occupations (47). – Magic and Religious Rituals. The Cult of the Dead (50). – The Megalithic Civilization (54). – Stonehenge (56). – The Temples of Malta (61). – Sculpture in the Neolithic Age (63). – Painting (65). – The Characteristics of the Neolithic Art (68).

THE MESOPOTAMIAN CULTURE AND CIVILIZATION

Introduction (72). – The Sumerians (73). – The Akkadian State (77). – The Assyrians (80). – The Agricultural Economy (83). – Trades and Commerce (87). – Social Life (89). – Slaves (91). – Political and Administrative Organization (93). – The Temples (95). – Law and Justice (96). – Everyday Life. The Dwellings, the Clothes, the Adornments (99). – Technical Achievements (101). – The Scientific Thought. Medicine (103). – Mathematics. Astronomy. Lexicography (106). – Religion (109). – Cult (111). – The Pre-Philosophical Thought (114). – Archtecture (115). – Sculpture. The Novelty of the Mesopotamian Art (119). – Music (124). –

Writing. Education (125). – Literature (128). – *The Epic of Gilgamesh* (130). – The Influence of the Mesopotamian Civilization and Culture (133).

THE CULTURE AND CIVILIZATION OF THE ANCIENT EGYPT

Introduction. Sumer and Egypt (138). – Three thousand years of History (139). – Economy. Agriculture. Vegetable Gardens (147). – Flora and Fauna. Animal Breeding (151). – The Peasants (152). – The Slaves (155). – Trades (156). – Commerce (158). – Administrative and Judicial Organization (160). – The Scribes. Soldiers. The Nobility (163). – The Clergy (166). – The Pharaoh (167). – The Dwelling. Food. Clothes (170). – The Family. The Woman's Status (174). – Sciences and Technics. Mathematics. Astronomy (177). – Medicine (180). – Religion (182). – The Cult. Holidays (187). – The Pre–Philosophical Thought (190). – Architecture. The Egyptian Art (192). – The Pyramids (193). – The Temples (197). – Sculpture (200). – Painting (205). – Music (207). – Literature in the Old Kingdom Age (208). – Literature in the Middle and New Kingdom Ages (213). – The Egypt's Influence over the Mediterranean Civilizations (217).

THE HEBREW CULTURE AND CIVILIZATION

The Geographical Space (224). – The Semite Cultural Background (226). – The Jew in Palestine (228). – Saul. David. Solomon. The Late Centuries (230). – Social and Political Organization. The Prophets (236). – The Family. Children's Education (239). – Food (243). – The Clothes. The Dwellings. The Towns (244). – Sheep Breeding and Agriculture. Trades and Commerce (246). – The Military Organization (247). – Law and Justice (249). – Religion. Cult Practices. The Temples (251). – Scientific Knowledge. Medicine (258). – *The Talmud*. The Manuscripts of Qumran (262). – Music (264). – Literature (265). – Originality and Influence of the Hebrew Culture (271).

THE PERSIAN CULTURE AND CIVILIZATION

The Geographical and Historical Background (274). – Elam (275). – The Beginnings of Persian History. The Achaemenid Period (277). – The Seleucid. Arsacid and Sassanid Periods

(281). – Military and Administrative Organization (284). – Persian Society. The Royalty (287). – Agriculture and Trades (292). – Commerce. Transports (294). – Law and Justice (296). – The Family (298). – Everyday Life (299). – Religion. Mazdaism (302). – Zoroaster (305). – Mithraism (307). – Manicheanism. Mazdakism (308). – Rudimentary Scientific Knowledge (310). – The Persian Art. Architecture (311). – Sculpture (314). – Decorative Arts. The Persian Miniature (316). – Literature (321). – Spreading and Influence of the Persian Civilization and Culture (326).

THE INDIAN CULTURE AND CIVILIZATION

The Indian Sub-Continent (332). – The Indus Civilization (333). – The Aryans and the Successive Empires (340). – Social Organization. The Castes (345). – The Royalty (350). – Administrative Organization (352). – Agriculture and Trades (355). – Trading Exchanges (359). – The Dwelling. Clothes. Food (361). – Education (366). – Marriage. The Woman's Status (368). – Law and Justice (371). – The Religious Systems (375). – Buddhism (382). – The Philosophic Doctrines (386). – Sciences (393). – The Indian Art. The Temples (398). – Sculpture and Painting (402). – The Aesthetics of the Indian Art (409). – Music (413). – Literature. The Vedas (414). – The Great Epics (420). – The Theatre (423). – The Spreading of the Indian Culture (425).

Bibliography (429).

Index (449).